

УНИВЕРЗИТЕТ “СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЈ”
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ-Скопје
Институт за историја на уметноста и археологија

ЖИВЕАЛИШТЕТО И КУЛТУРАТА НА ЖИВЕЕЊЕ НИЗ
АНТИКАТА ВО МАКЕДОНИЈА

(Докторска дисертација)

Ментор:
Проф.д-р Иван Микулчиќ

Кандидат:
м-р Дафина Герасимовска

Скопје 2007

СОДРЖИНА

1. Вовед.....	6-12
2. Историски и културни рамки.....	13-19
3. Изворите на уметноста на градењето.....	20-22
3.1. Почетоци на градењето на живеалишта.....	22-25
4. Осврт врз развитокот на живеалиштата од предисторијата до доцноантичкиот период	
4.1. Живеалиштето во предисторијата	26-29
4.1.1 Живеалиштата во предисторијата на тлото на Република Македонија.....	29-32
4.2. Живеалиштето кај древните цивилизации.....	32-42
4.3. Живеалиштето во раноантичкиот период.....	43-47
4.3.1. Основни типови на куќи во античка Грција.....	47-57
4.3.2. Живеалиштата во раноантичкиот период на тлото на Република Македонија.....	57-59
4.4. Живеалиштето во римскиот период.....	59-60
4.4.1. Етрурско-римска куќа.....	60-61
4.4.2. Основни типови на римски живеалишта.....	61-76
4.4.3. Живеалиштата во римскиот период на тлото на Република Македонија.....	76-80
4.5. Живеалиштето во доцноантичкиот период.....	80-84

4.5.1. Живеалиштата во доцноантичкиот период на тлото Република Македонија.....	84-85
5. Категоризација на објектите за живеење.....	86-173
5.1. Градски куќи и вили.....	86-128
5.1.1. Раноантички период.....	86-95
5.1.2. Раноримски период.....	95-97
5.1.3. Доцноримски период.....	97-125
5.2. Приградски вили	128-134
5.3. Полски имоти.....	134-159
5.4. Црковни резиденции.....	159-169
5.5. Остатоци од други објекти за живеење.....	169-172
6. Локација на објектите за живеење во структурата на населените места.....	174-176
6.1. Локација на живеалиштата во Античка Грција.....	176-182
6.2. Локација на живеалиштата во Римската Империја.....	183-190
6.3. Локација на живеалиштата во Република Македонија.....	190-200
7. Карактеристики на архитектурата.....	201-272
7.1. Просторна и функционална организација	201-242
7.2. Конструктивен систем, техники на градење и употребен градежен материјал.....	242-249
7.3. Подна декорација.....	250-256
7.4. Сидна декорација.....	256-263
7.5. Пластична декорација.....	263-267

7.6. Подвижни археолошки наоди.....	267-270
7.7. Имиња.....	271-272
8. Значењето на живеалиштето.....	273-277
8.1. Грчко домаќинство.....	277-280
8.2.Значењето на грчката куќа.....	280-284
8.3.Римско домаќинство.....	285-287
8.4. Значењето на римската куќа.....	287-297
9. Завршни согледувања.....	298-307
Листа на кратенки.....	308-309
Библиографија.....	310-342
Илустрации.....	343-486

*Природата не е храм, ами работилница
и човекот е во неа работник.*

Тургењев

1. ВОВЕД

Птиците имаат свои гнезда, лисиците свои дувла, а човекот свој дом, куќа, живеалиште.

Куќата, како најелементарна форма на човечкиот простор за живеење, треба да биде примамлива, да им се допаѓа на сите, да служи за удобноста на човекот, да размислува за сегашноста и да говори за минатото. Таа е потреба, секому одговорна.

Секое градежно дело говори за животот и духовното битие на луѓето коишто го изградиле, и покрај тоа што не може потполно да се продере во таа тајна. За да се постигне експлицитна дескрипција на специфичните објекти или архитектонски форми, потребно е литературните извори коишто го документираат општествениот живот да се поврзат со археолошките, физичките остатоци коишто го покажуваат ритмот на општествениот живот.

Развитокот на археологијата во Македонија и зголемената потреба од испитување на социо-економскиот живот, економските и општествените прилики на античкото раздобје, претставуваат и потреба од истражување на живеалиштата и домувањето. Остатоците од градбите коишто му одолеале на времето овозможуваат запознавање со економската моќ и населеноста на одделни подрачја. Тие претставуваат клуч за објаснување и на останатите појави во животот на тоа време. Сложеноста на материјата, условена со динамичкиот развој на архитектурата, наметнува широк пристап кон неа.

Медитеранските земји изобилуваат со остатоци од објекти за живеење коишто биле поквалитетно изградени, како што се палатите на егејските народи за коишто е многу говорено и пишувано. Скромните, трошни, живеалишта многу ретко оставиле траги такашто за изгледот на куќите најчесто се извлекуваат податоци од литературните дела на античките автори. Во повеќето од овие земји оваа тема е често експлоатирана.

Римскиот архитект Витрувиј, говорејќи за античката архитектура во своето дело *Десет книги за архитектурата*, внимателно ги именува просториите во живеалиштата и ја одредува нивната функција. Наспроти неговото големо внимание на деталите, Витрувиј никогаш не го изложил јасниот план на римскиот домус.

Да ги споменеме и античките автори Катон, Колумела и Варон, коишто во своите дела изнесуваат битни податоци за полските имоти и рустичните вили, потоа Аристотел, Платон и Ксенофон коишто говорејќи за градот меѓу другото се навраќаат и на домовите во него, како и повеќе други автори коишто на некој начин сепак ја допираат проблематиката на домувањето.

Во третата деценија од минатиот век (20.век), биле откопани повеќе од седумдесетина, добро сочувани остатоци од куќи во Олинт, грчка колонија на Халкидик во Македонија, коишто потекнуваат од доцнокласичниот период. Тие претставуваат основен извор за проучување на секојдневниот живот и работа на населението во класичниот грчки град како и улогата на живеалиштето во културата на живеење. Архитектурата и наодите биле објавени многу бргу од истражувачот Д.М. Робинсон и неговите соработници во серија од текстови во 14 обемни томови. Така Олинт станал најдобро документиран локалитет за проучување на домувањето и урбаната организација во класична Грција. Педесетина години подоцна Н.Кахил (2002 година) со своето дело за *Домаќинството и организацијата на градои Олинт*¹ ја пополнил празнината, давајќи синтеза на објавените и до тогаш необјавените резултати од Олинт. Излегувајќи надвор од едноставната интерпретација, базирана на архитектонските форми, во правец кон запознавање на социо-економските разновидности, неговото дело претставува значителен напредок во проучувањето на античката куќа и културата на живеење.

Во шеесетите години од 20.век Б. Кар Рајдер во својата книга, *Грчката куќа* (1965 година), дава преглед на развитокот на куќата на грчкото копно, од предисториската епоха до хеленистичкиот период, без притоа да обрне внимание и на олинтската куќа.

Говорејќи за *Куќата и градои во класична Грција*, Е.Хофнер и Е.Л.Шванднер (1986 и 1994 година) ги надополнуваат постарите согледувања околу развитокот на раноантичката куќа и градот. Тие даваат слика на типовите на куќи коишто го опишуваат стандардизираниот комплекс од простори и нивните позиции управувани според утврдените правила. Оваа исцрпна студија за организацијата на урбаниот простор во класичниот

¹ Оригиналните наслови на споменатите дела во ова поглавје може да се видат во крајната библиографија.

грчки свет ја воспоставува врската помеѓу архитектурата и планот, и социјалните и политички идеали на античкото грчко општество. Сето ова ги води авторите до претпоставката дека идеалот за демократија и еднаквост лежи зад правилните мрежести планови, користени во текот на 5. и 4. век ст.е.

Во 1999 година Л. Невет во своето дело за *Куќаџа и оџиџесџвоџо во Анџичка Грџија*, ги истражува традиционалните претпоставки за природата на општествените односи во античките, грчки домаќинства во текот на класичниот и хеленистичкиот период. Врз основа на архитектурата таа го идентификува препознатливиот концепт на градското домаќинство како општествена единица, присутна во бројни грчки градови. Улогата на домаќинството во однос на пошироките општествени структури на полисот или градот - држава, се менувала бргу низ времето, заедно со куќата која станувала битен симбол на личниот углед. Невет издвојува четири главни типови на куќи специфични за античката грчка цивилизација: простас, пастас, куќи со перистил и хердраум-куќи поткрепени со аксонометриски реконструкции на куќите во Абдера, Олинт, Делос и Амотопос. Авторката понатаму презентира примери од колониите во Јужна Италија и Сицилија. Таа излегува и надвор од урбаното домување задржувајќи се на живеалиштата во руралните средини (Дема во Атика, Каристиа на Еубеа, куќата Вари).

Најубавите примери на римската станбена архитектура коишто истражуваат до денешно време биле пронајдени под вулканските наслаги од ерупцијата на Везув во 79 година н.е. Закопан во природната катастрофа, еден сегмент од римската култура од 1. век н.е., бил извонредно сочуван во неговата остварена форма, на начин којшто дава можност да се проникне во римското разбирање за местото на човекот. Од постарите автори, Ј.Офербек во рамките на своето дело за *Помџеи низ неџовиџе џрадби, сџарини и умеџнички занаетџи* (1886 година) зборува за овие најголеми достигнувања во римската станбена архитектура, остварени во потонатиот, во земјините пластови, град.

Станбената архитектура е предмет на разгледување и во делото на К.Свобода под наслов *Римскиџе и романскиџе џалатиџи*, објавено во неколку наврати.

Барајќи ги корените на античката грчка и римска кука В.Грахам, во својот текст од 1966 година,² се задржал на типовите на античките куќи презентирани преку неколку локалитети, како што се: Приена, Олинт, Делос, Помпеи и Херкуланеј.

Над 1000 римски куќи со внатрешен перистил биле откопани во градовите во Северна Африка. Голем дел од нив биле објавени во 1969 и 1974 година во текстовите на Р.Ребифа во зборниците MEFRA.³

Римската култура на живеење наметнала градење на повеќе типови на живеалишта меѓу кои и вилата. Како составен дел од полските имоти, вилата била предмет на разгледување во делото на Е.Томас, *Римскиџе вили во Панонија* (1964 година) кадешто Томас дава преглед на 153 познати имоти во Унгарија и источна Австрија.

Меѓу делата коишто ги надополнуваат сознанијата за вилите, да ги споменеме текстовите на М.Васиќ⁴ кадешто тој дава приказ на рустичните вили по северната граница на некогашната СФРЈ (1970 година) и М.Биро,⁵ којшто повторно се навраќа на вилите во Панонската низина. Текстот на М.Биро се однесува на архитектурата и функцијата на различните градби на познати имоти, користејќи ја како појдовна точка споменатата монографија на Е.Томас.

За формите, улогата и функцијата на вилите значајно е да се спомене и делото на В. Динчев за *Римскиџе вили на денешнаџа буѓарска џериџорија* (1997 година).

Посеопфатен и покомплетен приказ на римските куќи, вили и палати дава А.Мек Кеј во својата книга *Римскиџе куќи, вили и џалати* (1975 и 1984 година). Тој многу исцрпно го прикажува римското домување, грижејќи се за структурата и изворите, давајќи еден пресек на појавата на римските објекти за живеење на самото италско тло како и на нивната распространетост во останатите римски провинции.

Во еден свој текст Ж. П. Содини вниманието го насочил кон домувањето во протовизантискиот Илирик (1984 година).⁶

² Graham 1966, 3-31.

³ Види во листата на кратенки.

⁴ Vasić, 1970, 45-81.

⁵ Biró, 1974, 23-57.

⁶ Sodini 1984, 341-397.

Римската архитектура, а со тоа и станбената, била примамлива и за Џ. Б. Вард-Перкинс којшто своите согледувања ги изнел во неколку свои дела меѓу кои и во книгата *Римската империјална архитектура* (1994 година). Задржувајќи се на архитектонските технологии, стилови и традиции во империјалниот период, тој неизбежно го прикажува континуитетот на архитектонскиот развој од вродените италски, етрурски и хеленски, преку хеленистичките форми до римската империјална архитектура. Вард-Перкинс укажува на регионалните влијанија врз растежот на архитектурата во различните делови од римската Империја, вклучувајќи ги и влијанијата коишто доаѓале од источните простори со својата силна, постоечка традиција врз развојот на станбената архитектура.

Долгогодишните ископувања на атинската агора ги изнеле на виделина остатоците од неколку раноантички и повеќе римски и доцноантички куќи, објавени во повеќе стручни текстови од Р.С.Јанг, Т.Л.Шер Ј.Р., Х.А.Томпсон, А.Франц и други автори во годишниците на Британската, Американската и Француската школа во Атина. Определен број на научни студии се занимавале со различни аспекти на декорацијата во куќите во античка Грција и Рим.

Низ анализата на остатоците од над 200 богати куќи во Помпеи и Херкуланеј, во комбинација со римските текстови, А.Волис-Хадрил, во делото *Куќите и општествениот живот во Помпеи и Херкуланеј* (1994 година), проникнува во римскиот општествен живот и ја открива специфичната улога на куќата во дефинирањето на начинот на живеење и општествено делување во периодот на раната римска Империја. Тој ги толкува организацијата на просторот и употребата на декорацијата во куќата како битни фактори за остварување на општествените средби помеѓу потчинетите и повластените во куќата.

Во своето дело за *Римската кука и општествениот живот* Ш.Халес (2003 година) ги разгледува типовите на куќите и вилите од последните денови на Републиката до падот на Империјата. Тргувајќи од литературните извори и обилните остатоци во Кампанија, авторот се свртува и кон провинциите и различните градови низ Империјата. Акцентот е ставен не само врз куќата туку и на нејзиниот сопственик, фокусирајќи се и на

империјалното домување и реорганизацијата на политичката структура, околу доминантната улога на владетелот којашто се рефлектирала врз начинот на живеење. Говорејќи за архитектурата и декорацијата, коишто укажуваат на стилот на живеење на сопственикот и неговите посетители, Халес покажува како куќната декорација може да фрли светлина на комплексноста на односите помеѓу локалната елита и централната римска власт.

Низ исцрпната студија за *Куќиите во Римска Италија, 100г. сл.е.-250 г.н.е., ритуалот, просјорот и декорацијата* (1991 година) Џ. Кларк, не води низ промените на стилските во римското ѕидно сликарство, мозаичната и штукотекорација од периодот на т.н. IV помпејански стил до средината на 3.век. Претставувајќи 17 истражени куќи во Италија тој ја потенцира улогата на куќната декорација во римскиот живот, како носител на културата, религиозноста и општествениот белег на луѓето коишто живееле во нив.

Покрај горе споменатите дела, како резултат на поновите проучувања, постојат уште низа други наслови врзани за домувањето низ античкиот свет.

Со новите археолошки ископувања и истражувања во Македонија се прошири дијапазонот за проучување на материјалната култура, а со тоа и на домувањето како дел од културата на живеење.

Проучувањето на живеалиштата од античкиот период, на територијата којашто ја опфаќа Р.Македонија, е само парцијално застапено, веројатно заради атрактивноста на јавните профани и сакрални градби чиито остатоци се сочувани на повеќето познати локалитети. Урбаните градби имале проспектакуларен карактер од руралните. До Втората светска војна биле откопани само остатоците од куќите во урбаниот простор на Стоби со акцентирање на нивните декоративни елементи. Археолошките забелешки за руралните градби се некомплетни. Освен на светилиштата, некрополите и утврдувањата, само мало внимание им било посветено на објектите надвор од градот. Руралните градби, растурени по полињата и долините, најчесто се сосема урнати и покриени со вегетација. Таквите остатоци биле само регистрирани во втората половина од 20. век, а потоа заборавени.

Во рамките на определен број текстови и студии им се посветува определено внимание и на некои од овие живеалишта. Од особено значење за проучување на раноантичките живалишта е локалитетот Вардарски Рид, истражуван од крајот на 20.век наваму. Дел од резултатите од овие ископувања се сумирани во зборникот на трудови посветен на Вардарски Рид (2005 година).

Во последната деценија од 20. век, во делото *Антички куќи во Македонија* (1996 година), направив обид за презентација на начинот на живеење и домување во античкиот период при што е опфатен голем дел од станбените градби, претежно лоцирани во урбаните средини (Стоби, Скупи, Хераклеја). Тој обид претставуваше предизвик за попродабочени и посеопфатни истражувања коишто би ги обединиле живеалиштата со различен карактер и од различни средини и би оформиле една целосна, верна слика за домувањето низ антиката на територијата на Република Македонија, како дел од културата на живеење.

2. ИСТОРИСКИ И КУЛТУРНИ РАМКИ

Република Македонија се наоѓа на Балканскиот Полуостров, на крстопатот помеѓу исток и запад, север и југ. Ваквата географска положба резултирала со постојани струења на влијанијата коишто доаѓале од источномедитеранските цивилизации. Под влијание на овие култури се развиле и населените места коишто со текот на времето прераснале во градови.

Сместени на просторот којшто претставува дел од медитеранските земји, античките Грци ја ширеле својата, во почетокот, егејска култура низ Средоземните простори наметнувајќи се со својата уметност, наука, филозофија и култура на живеење. Грчкиот свет во суштина е поделен: тој е свет на градови и урбан живот, меѓутоа земјоделството било главна дејност на повеќето граѓани, коишто и во најголемите градови главно живееле од земјата.¹ Античките Грци главно живееле во релативно мали, самостојни градови-држави (полеис), кои се состоеле од урбана населба, која служела како политички центар на државата и како седиште на администрацијата на територијата која и припаѓала на државата и нејзините граѓани. Спротивно на нив, Македонија била релативно голема држава, централизирана територија, со кралско седиште како центар на моќта. Населението главно живеело на земјата во селата од коишто некои можеле да ја достигнат големината на мал град но немале сопствена управна функција.² Взаемното делување на вака спротивставените, соседни култури довело до развиток на специфичната култура којашто го опфатила не само Балканскиот Полуостров заедно со денешната Република Македонија, туку и сите медитерански земји продирајќи далеку на Исток и преплетувајќи се со тамошната веќе постоечка култура на живеење.

Низ архајскиот и класичниот период, од 7. до средината на 4.век ст.е. на територијата на Република Македонија егзистирале повеќе мали држави, кнежевства со своите владетели, избирани и подржувани од воената аристократија.

¹ Milićević-Bradač 2004, 19.

² Errington 1990, 4.

Во класичното грчко време Македонија како и Тракија била периферија во однос на Атика, Бојотија и Пелопонез, со преодни зони на Халкидик, Пропонтида и Епир. Македонија извезувала дрво, метали (посебно племенити од Пангеј) и робови.³

Грчкиот импорт во внатрешните области на Балканскиот Полуостров се појавил релативно рано (крај на 8.век-прва половина на 6.век ст.е.). Почнувајќи од втората половина на 6.век грчките трговци сè почесто продирале во внатрешните области на Балканот (Требениште, Радолишта, Висои II). Во Македонија, близината на грчките центри и интензивните односи со нив, како и активното вклучување на македонската држава во политичкиот живот на хеленскиот свет, довеле до јакнење на грчкото влијание, посебно од 5.век ст.е. што водело кон речиси потполна хеленизација на материјалната култура. Хеленизацијата на денешната јужна Македонија создала услови и за појава на населби од градски тип (Стенае, Хераклеја Линкестис, Лихнид, Стоби).⁴

При градењето на престолнината на античка Македонија, Пела биле ангажирани грчки градители и уметници. Македонија сè повеќе се свртувала кон Егејското Море. Силната хеленизација на Македонија и присуството на сè повеќе грчки филозофи и мајстори, во доцниот 4.век ст.е. ја направило Македонија нераскинлив дел од хеленската заедница (κοινά). Самиот Александар, подоцна Велики, и неговите другари-врсници биле воспитувани во хеленски дух.⁵

Одделни делови од територијата на Република Македонија, рано се вклопиле во политичката историја на античка Македонија. Во долниот тек на Вардар се наоѓала Амфакситида, а во Јужна Пелагонија населена со горномакедонските племиња Пелагонците и Линкестите, Линкестида. Преостанатиот дел од Република Македонија го опфаќа западниот простор, некогаш населен со јужно-илирските племиња Дасарети и Пенести како и централниот простор на денешна Македонија, јужно од Велес на двата брега од Вардар кој и припаѓал на античката Пајонија. Источно од Пајонската територија започнувала територијата на Тракијците, а на север, денешниот скопско-кумановски регион, им

³ Milićević-Bradač н.д., 23.

⁴ Parović-Pešikan 1967, 140-143.

⁵ Папазоглу 1995, 82-83.

припаѓал на Дарданците.⁶ Границите во коишто живееле сите овие племиња биле променливи како резултат на пресвртот во надмоќта којашто во определено време ја имеле некои од нив. Поголем дел од јужните области на денешната Република Македонија најчесто се наоѓал под власта на Филип II и Александар Велики што јасно говори за условите во коишто се развивала културата на населението коешто живеело тука.

Самиот хеленистички свет бил создаден кон средината на 4.век ст.е. со соединување на три компоненти: хеленската, источната и македонската.⁷ Римското освојување го сменило изгледот на Средоземјето иако животот на хеленистичките држави не завршил одеднаш. Во 146 година ст.е. конечно биле покорени Македонија и Ахаја, а од 30-тата година во составот на римската држава влегле сите земји од некогашната Империја на Александар Велики.⁸

Додека во северните делови на Балканскиот Полуостров, во долна Панонија и Мезија, во периодот на продирањето и ширењето на римската цивилизација, од последната третина на 3.век ст.е. до крајот на 4.век н.е., процесот на романизација течел полека, достигнувајќи го својот највисок домет во времето на Хадријан (117-138), во провинцијата Македонија не биле потиснати хеленистичките придобивки. Населението го задржало својот јазик и своите градови со грчко муниципално уредување. Единствен град во Македонија на кој му било признато правото на муниципиј бил Стоби. Во регионот на примитивната дарданска популација, кадешто во последните тристотини години од старата ера била згасната дотогашната хеленизирана култура, веќе во времето на Принципатот, можела да се почувствува силната романизација. Тука, во скопско - кумановскиот регион израснала и римската колонија на ветерани Скупи.

Римската Империја била агломерат на градови, заедници со сопствена власт, одговорна за администрацијата на областа која ја опфаќала нивната територија. Во секоја кивитас постоел град кој бил главен административен центар, и во различен степен негов економски и социјален центар, без постоење на легална разлика

⁶ Постојат мислења дека скопската област заедно со тетовско-гостиварската пред доаѓањето на Дарданците била населена исто така со пајонски племиња.

⁷ Папазоглу н.д., 13.

⁸ исто, 21.

меѓу урбаните и руралните членови на заедницата. Географски, мапата на Империјата била мозаик на ваквите градски територии.⁹

Набргу по престојувањето на новите провинции започнала активната експлоатација на нивните богатства. На местата погодни за обработка на земјата изникнале рустични вили, носители на новите социјално економски односи, во најголем дел сопственост на ветераните. Често во околината на поголемите градови повисоките чиновници на муниципалната провинцијална администрација имале свои имоти. Административните граници на провинциите, а меѓу нив и провинцијата Македонија кон којашто припаѓал најголем дел од територијата на Република Македонија, често се менувале.

Времето помеѓу 1.век ст.е. и 2.век н.е. е период во кој проширената империја била присилена на редефинирање на значењето на римскиот идентитет во лицето на вклучувањето на сè повеќе туѓи територии, раси и култови во римскиот свет. Во 1. и 2. век н.е., во времето на Флавијците (69-96 година) и Антонините (96-192 година), бил изразен силниот импорт од италските простори, како резултат на високиот економски развој на градовите и ширењето на римската култура. Во текот на 2.век процесот на романизација го достигнал својот врв, кога Хадријан (117-138) ја завршил традицијата на империјална експанзија и ѝ понудил нова определба на Империјата што кулминирало во каракалината експанзија на граѓанството во 212 година. Со едиктот на Каракала (*Constitutio Antoniana de civitate*),¹⁰ речиси сите слободни жители во римските провинции биле прогласени за римски граѓани, давајќи им силен поттик за подлабока интеграција и мешање на автохтоното и римското население. Тој привлекол нови сили во муниципалниот живот на градовите со што треба да се објасни бурниот растеж и процвет на градските култури на Балканот во 3. и 4. век. По мирното раздобје, започнато со завршувањето на граѓанската војна во 31 година ст.е., започнувајќи кон крајот на 2.век н.е., целокупниот живот во Империјата, полека почнала да го обзема голема криза, којашто кулминирала во средината на 3.век н.е. Тоа е време на постојани упади на варварските племиња, војувања, зголемени даноци кон

⁹ Jones 1986, 712.

¹⁰ 212n.Chr.: *Јас им давам на сите странци, што зајреле во границите на земјата (се мисли на Римската Империја) римско граѓанско право, со исклучок на оние коишто се предаде.*

државата, грабежи и чести промени на царевите. Сето ова неминовно водело кон осиромашување на државата и декаденција на Империјата, а ваквата судбина ги погодила и балканските провинции. Во шеесетите и седумдесетите години од 3. век, од Херулите и Готите, настрадале повеќето градови во Македонија меѓу кои Пелагонија и Добер. Во голем дел од гратчињата животот згаснал засекогаш.

По кризата од 3. век н.е., во доцниот 3.-4. век н.е. државата успеала да се стабилизира. Поволните економски прилики и приливот на поголем број нови римски граѓани во градовите, како и сè поголемата улога на автохтониот елемент во муниципалниот живот, го поттикнувале оживувањето на градовите. Во текот на 3. век, посебно во втора половина, како и во 4. век во сите поголеми и помали градски населби на балканските провинции се констатира зајакната градежна активност на преуредување и поправка на јавните градби. Во касноримската архитектура на македонските градови (Стоби, Хераклеја, Стибера) се забележува прифаќање на римските архитектонски елементи и покрај чувањето на грчките традиции.

Во бурните времиња на кризата исчезнал римскиот Принципат и бил заменет со Диоклецијановиот Доминат. Целата државна управа била концентрирана во рацете на царот и неговиот чиновнички апарат. Диоклецијан (284-305 година) започнал со обнова на Царството воведувајќи низа реформи коишто подоцна ги продолжил Константин I (306-337 година). Со овие реформи била зацврстена државната управа и царската власт, но пошироките маси на населението и натаму се наоѓале во најбедна состојба. Сите Диоклецијанови и Константинови мерки биле инспирирани од желбата да се зацврсти авторитетот на царот, растресен со настаните од периодот на кризата, и врховната власт што повеќе да зајакне и да се издигне.¹¹

Диоклецијановите и Константиновите реформи се одразиле позитивно врз економијата на балканските земји во касноримското доба. По реформите на Диоклецијан, Македонија влегла во диецезата Мезија. При крајот на 4. век, таа била поделена на Македонија Прима и Македонија Салутарис, кон којашто припаѓала античката северна Македонија, а во 5. и 6. век

¹¹ Остогорски 1992, 43-55.

влегува во рамките на Македонија Секунда со главен град Стоби.¹² Мали делови од денешната Република Македонија припаѓале на римските провинции Дарданија, Нов Епир, Праевалитана и Средоземна Дакија, како делови од доцноримската префектура Илирик.

3.и 4. век се време на провинцијализација на материјалната култура на балканските провинции и нивниот посебен развиток. Градежната дејност била особено засилена во 4.век. Во 330 година Константин Велики ја основал новата престолнина Константинопол. Христијанската религија веќе била легализирана и постепено станала сила којашто можела духовно да ја обедини државата. Во 337 година, заради намалување на притисокот од варварите, на пограничните простори, тој дозволил нивно населување во балканските провинции. Ваквите промени се очигледни и на просторот на Македонија.

Крајот на 4.век значел и нови немирни времиња кога Готите, притиснати од Хуните, се засолниле на балканската територија. Со катастрофалната провала на Готите во 378 година, кога при судирот со нив кај Хадријанопол загинал и римскиот цар Валенс, започнало силно движење на варварските народи од север и исток, коишто ги поминувале границите на Римското Царство во потрага по нова земја и плен. Немирната атмосфера и воените разорувања довеле до послабо економско производство во вилите. Дошло и до намалување на градовите, а населението од разорените градови се разбегало во позаштитените градови и кастели.¹³ Политичката и економската криза повторно го обземале Римското Царство.

По смртта на Теодосиј I, во 395 година, Царството било поделено на Источно и Западно. Источната половина успеала да преживее подолг период за разлика од западната којашто полека се распаѓала на посебни делови. По делумниот мир којшто завладеал во времето на Теодосиј II (408-459 година), покрај верските судири во царството, следела и хунската инвазија со пустошења на западните и централните области на Балканскиот Полуостров. Овие разорувања не биле осамени туку проследени со походите на Остроготите во втората половина од 5.век.

¹² Папазоглу 1957, 87-96, 342.

¹³ Замирањето на античкиот град и неговата трансформација во рановизантиски, во источниот дел од царството експлицитно го објаснува Курбатов 1971.

Крајот на 5.век значел и конечно распаѓање на Западното Римско Царство. Западната половина на царството егзистирала до 476 година, а источната половина во којашто припаѓа Македонија пребродувајќи ги тешките времиња се реорганизирала и доживеала уште една кулминација во 6.век.

Јустинијановата епоха (527-565 година) го претставува последниот обид за обновување на власта на целото Римско Царство како и оживување на античката култура на Балканот. Некогашната Империја во овој период ги собрала сите сили за да го постигне својот последен политички и културен подем, обединувајќи го за кратко време целиот Медитеран. Христијанската црква, во Јустинијан I го пронашла не само својот бранител туку и својот господар којшто управувал и со државата и со црквата.

Подемот во 5.-6.век бил и време на брза изградба, поправање и градење на нови утврдувања, а активноста на Јустинијан ја зафатила во најголема мера, покрај провинциите Горна Мезија, Дарданија, и Македонија. Иако источниот дел од Царството, економски појак и погусто населен, ја совладал кризата која довела до пропаѓање на западната половина, сепак Големата преселба на народите засекогаш ја изменила етничката карта и историските текови на просторите на некогашното Римско Царство, а подоцна и наследничката на нејзиниот источен дел Византија.

3. ИЗВОРИТЕ НА УМЕТНОСТА НА ГРАДЕЊЕТО

*Луѓето го обработуваат каменот, дрвото, употребуваат
цемент; со нивна помош градат куќи, палати; тоа е
градежништво. Уметноста на дело.*

*Но, одеднаш, вие ме погледувате во срце, правите да се
чувствувам добро, јас сум среќен, велем: тоа е убаво. Тоа е
архитектура. Тоа е уметност.¹*

Секоја епоха на историјата и историјата на уметноста се развива постепено од оние коишто и предходеле, преработувајќи ги познатите елементи на формата и на функцијата. За раѓањето на архитектурата, како и цивилизацијата на човештвото, биле потребни повеќе илјадалетија. Со раѓањето на првите цивилизации и нивните култури, кога човекот се збогатил со повеќе искуства, настапил природен процес на развој на човештвото. Во новите услови се појавиле нови потреби но и нови можности за создавање на архитектонски дела. Хармонијата којашто човекот ја запазил во природата, претставувала повод за истражување на начинот како таа да се примени и изрази во уметноста, а посебно во архитектурата.² Така архитектурата станала дел од сечија лична историја. Таа е хармонија на формите на една творевина којашто служи за живеење, за работење, за заштита или чување на предметите, за јавни, верски и други заеднички потреби. Во неа се раѓаме, се сакаме, работиме, учиме, размислуваме, твориме и умираме. Таа претставува способност и вештина со материјата, граѓата, да се изразат апстрактните поими како што се складот и пропорциите на формите коишто се потполно независни од таа материја. Архитектурата не опкружува, заштитува и ги оформува нашите животи. Таа го обединува во себе структуралното, практичното и уметничкото.

Архитектурата ги задоволува основните потреби за убавото и пружа возбудливи естетски емоции, без обзир на величината или размерите на градбата, на нејзината намена или употребена граѓа. Таа повеќе вклучува отколку што исклучува елементи и во неа има место за фрагменти, за противречности, за импровизација и тензии кои создаваат потреба за разноликост и визуелно

¹ Le Korbizije 2006,123.

² Несторовиќ 1974, 11-12.

доживување. Во неа се врши синтеза или поврзување на елементите дадени во издвоена состојба пред своето обединување. Секое архитектонско дело претставува уметничка замисла изразена во просторот со вистинската конструкција.³

Не постои човек, којшто може да повтори едно исто дело. Секој ден создава нов човек, а новиот човек не може да го направи она што оној стариот веќе го создал. Се чини дека работи исто, а излегува нешто ново, нешто незабележително ново. Сепак после стотина години се гледа разликата: *témpora mutántur et nos mutámur in illis*.⁴ Така еднаш изградена и куќата како архитектонско дело претставува нешто релативно трајно, едно капитално дело.

Архитектурата, тој секогаш жив организам, влегла во сферата на применетата уметност, ставена во служба на повластената класа на којашто таа и служи за одржување на *сјајоџи* и украсувањето на нејзината продукција. Внатрешните законитости на архитектурата, создавани низ долгите децении на нејзината егзистенција и служењето на човекот, сè повеќе се раствараат и исчезнуваат пред готовите *сџилски* предлошци според кои се зида.⁵

Складот и убавината се вродени во различни степени кај човекот но секогаш биле подложни на промени во однос на времето и просторот. Тие не можат лесно да се поредат, измерат или оценат според константни мерила и норми. Човековата потреба за креативност, за уметничко изразување, не изостанала во ниеден момент од неговото постоење.

Градежните форми коишто изразуваат нешто човечко специфично, не настануваат како пронајдок на поединци, туку се развиваат постепено во подолга традиција. Внатрешните простори се определени со сложениот сплет на сидовите коишто ја задоволуваат различната програма на градбата. Својствата на деловите можат да бидат повеќе или помалку изразени, а својствата на целината повеќе или помалку нагласени. Градбата е како меур од сапуница. Тој меур е совршен и хармоничен ако е здивот добро вдишан, добро управуван од внатре. Надворешноста е резултат на внатрешноста.⁶

³ Исто, 30.

⁴ Loos 1952, 32; Vilhar 1991, 285: *Времињата се менуваат и ние се менуваме во нив.*

⁵ Loos н.д., 38.

⁶ Le Korbizije н.д., 146.

Како производ на најапстрактната уметност, архитектурата, а со тоа и живеалиштето, куќата не се развила на тлото на индивидуалноста, туку нејзе одсекогаш и била потребна заедницата и традицијата. Таа е практичен предмет којшто на упадлив начин му се нуди секому и мора да се вклопи во целината на својата околина, а воколку не се вклопува, тогаш делува непријатно и мачно. Куќата е сечија и без разлика на самиот сопственик, таа е и јавен објект.

Од самиот почеток таа била директно поврзана со заедницата којашто го одредувала владеечкиот вкус на градење. Во една архитектонска творечка епоха, заедничкото чувство секогаш ја определувало формата, а тоа определување ја имало токму формата на *владеечкиот* вкус. Поединецот кој градел, едноставно живеел по познатиот колосек во градењето како и во другите дејности. Традицијата во архитектурата е многу силна и битна за оформувањето, барем додека се гради според заедничките чувства за формата. Тоа чувство за формата полека растело во текот на генерациите. Духот од којшто произлегува формата од почетокот бил заеднички дух. Тој допира од историската далечина, од ситните зачетоци при што многу полека се преобразувал и прилагодувал. Реализацијата, акцијата во реалниот свет што го опкружува човекот, по практичната примена на индивидуалните искуства и идеите коишто секоја личност ги носи во себе и според кои се разликува од другите, придонесува за промените коишто ја унапредуваат средината во којашто живее. Врската помеѓу надарените архитекти и амбициозните нарачувачи во определени историски прилики создала дела коишто ги отсликуваат специфичностите на општеството во коешто се изградени тие. Оваа просторно визуелна уметност е најсензитивен, моќен критериум на културолошкиот процес.

3.1. Почетоци на градењето на живеалишта

Најелементарната форма на човечкиот простор за живеење како и велелепните палати се нарекува со едно заедничко, едноставно име *куќа*. Таа претставува одраз на определена индивидуа во очите на останатите. Патот до појавата на ваквиот

простор за живеење бил долг колку што е долг и патот на развитокот на човечкото битие.

Откривањето на сликаните пештери довело до поттикнување на теориите за потеклото на уметноста, потеклото на живеалиштата како и потеклото на сите фигурации и планирањето со нив во едноставната фигурална *имитација*. Во околниот простор човекот ги наоѓал предметите и формите за градење на засолништа од надворешните непогоди и непријателските суштества, но исто така и со помош на засолништата можел да создаде форми, коишто ќе сведочат за неговите мисли, мечтаења и општествени односи, а со формите можел да ја изрази богатата симболика на сопствениот живот, со што го претворил хаосот во живеалиште, а понатаму и во населба. За да се спознае како општествено битие било потребно домувањето да говори за организацијата на општеството, живеалиштето да се претвори во престојувалиште, тоа да говори за она што го надживејува поединецот, во просторот да ја согледа и духовната димензија на своето постоење.⁷

Идејата за првата изградена кука ги маѓепсала уметниците, архитектите, филозофите и психолозите исто толку колку и археолозите. Таа е целовито место кое недвосмислено ги отсликува човечките идеи и раце.⁸

Постојат повеќе мислења за почетоците на оформување на засолништа, а следствено на тоа и живеалишта, како и различни теории за причините коишто довеле до нивното градење. Овие размислувања се сведуваат на економските, утилитарните, религиозните причини па дури и како резултат на психолошката потреба од заштита втисната длабоко во подсвеста на човекот.

Според Зигмунд Фројд првите три дела на цивилизацијата биле изработените алатки, создавањето на огнот и изградбата на живеалиштето. За Фројд потребата од засолниште била несвесно и несомнено замена за матката. Меѓутоа археолошките докази упатуваат и на повеќе други, различни можности.

И покрај тоа што потребата од покрив над главата не е општо начело само за човечкиот род, постојат мислења за појавата на куќата како неопходност за базичните економски

⁷ Supek 1987, 9.

⁸ Radović 1988, 11.

потреби на човекот. Според Бродбент се чини прилично сигурно дека човековите импулси за градење биле чисто утилитарни.

За Раглан куќите во својот зародиш не биле ниту засолништа ниту живеалишта туку храмови, така што произлегува дека изворите на градењето куќи имаат религиозна основа. Религиската теорија за почетоците на архитектурата и градењето живеалишта е прифатлива и за Рикверт којшто сугерира дека примитивната колиба, сместена во идеализираното минато, станала парадигма на градењето заради сочувувањето на ритуалот и митот.

Откриените остатоци од раните живеалишта на Блискиот Исток укажуваат на обединувачката улога на живеалиштето како простор за живеење и за религиозни активности. Појавата на посебен сакрален објект - храм, на пример во Месопотамија, станала почеста некаде во 4. и 3. милениј од старата ера.

Ако се тргне од животинското становиште во човековото однесување, основа на човечкиот морален и физички комфор во целина, би било животинското восприемање на периметрите на безбедноста, на затвореното прибежиште или на социјализираните ритми. Понекогаш е тешко да се разликуваат некои животински засолништа од оние коишто се претпоставува дека би биле рани човечки живеалишта. Како премин може да се земе периодот на појавување на првите знаци на човечкиот вид поврзани со појавата на *Homo Sapiens*. Почетоците на потребата на првиот човек да гради, се поклопуваат со менувањето на ритмот на сезонските промени и месечевите мени, нижењето на ноќта и денот, како и со едноставните геометриски елементи.

За Ле Корбизие примитивниот градител делувал низ светлината на инстинктивниот воден од разумот, такашто градителскиот незагаден израз бил во склад со основните закони на креацијата.

Трагајќи по изворите на градењето на живеалишта да се навратиме на римскиот архитект-теоретичар Витрувиј. Во своето дело *За архитектурата* тој навестува дека трагајќи по огнот луѓето почнале да се собираат на едно место и да живеат заедно. Живеејќи заедно едни почнале да прават куќи од лисја, други длабеле пештери под планините, а трети угледувајќи се на гнездата од ластовичките, правеле засолништа од кал и прачки.⁹

⁹ Vitruvii, De architectura libri decem, II.I.2.

Желбата за подражавање и учење, гордоста на своите креации и натпреварот помеѓу луѓето, воде кон усовршување на вештината на градење. Ваквата вештина заедно со усовршените духовни способности ја разбудиле љубовта кон работата и се дошло до таа луѓето почнале да ги признаваат за мајстори оние што биле обучени во тоа. Понатамошниот духовен напредок довел до моментот кога почнале да градат не колиби, туку куќи со темели и ѕидови од тули и камен и да ги покриваат со дрвен материјал и ќерамиди.¹⁰

Градбата и навиките врзани за куќата ги создало неолитското општество бидејќи тоа ги опфаќа обврските и зависноста помеѓу луѓето. Семејната, социјална единица била воспоставена во значењето на куќата. Членовите на социјалната единица биле дефинирани како оние коишто ја градат заедно куќата и исто така земаат учество во нејзиното издржување и ритуалите.¹¹

Следејќи ги почетоците и корените на уметноста на градењето, коишто се врзани за изградбата на живеалиштата како слаб израз на ритмичките вредности, нужно е да започнеме со краток осврт на развитокот на живеалиштата во предисторискиот период, за да можеме да го проследиме понатамошниот пат сè до античкото време, опфаќајќи ги пред сè медитеранските простори, а посебно територијата којашто ја опфаќа денешната Република Македонија.

¹⁰ Исто, II.1.6.7.

¹¹ Hodder 2003, 80.

4. ОСВРТ ВРЗ РАЗВИТОКОТ НА ЖИВЕАЛИШТАТА ОД ПРЕДИСТОРИЈАТА ДО ДОЦНОАНТИЧКИОТ ПЕРИОД

4.1. Живеалиштето во предисторијата (сл.1-5)

Во сите предисториски епохи човекот бил потполно зависен од природните околности коишто ги определувале речиси сите негови постапки, пред сè изборот на местата за живеење и уредување на примитивните населби.

За палеолитскиот човек подвижноста била од есенцијално значење. Во потрага по храна, палеолитскиот ловец бил принуден постојано да се движи и да го менува своето живеалиште. Во овој период човекот живеел во пештери, коишто го заштитувале од студ, дожд, снег, од дивите животни, а истовремено го овозможувале одржувањето на битниот елемент за човекот, огнот. И овие најстари засолништа како што се пештерите биле грижливо одбирани во зависност од природните карактеристики на околината. Кога човекот излегол од пештерите, неговото живеалиште на отворено, земјанката, шаторот или рудиментираната колиба, уште повеќе зависело од природата како при изборот на локацијата така и при изборот на материјалот за градење и конструирање на живеалиштето, неговото ориентирање според страните на светот, заштитеноста, сместувањето на огништето. Во текот на многу илјадалетија палеолитскиот човек, стекнувал бројни нови искуства коишто како материјално и културно наследство им ги предал на своите потомци во неолитот.

Во палеолитот, како и подоцна во мезолитот и раниот неолит, живеалиштата немале вертикални сидови, туку кровната конструкција се издигнувала веднаш од тлото во форма на конус. Живеалиштата биле градени од кал, понекогаш непечени тули, а кровот бил од слама или друга органска материја. Внатрешноста била грубо премачкана и насликана. Целиот овој начин на градење изминал многу долг пат на развото. Во времето на мезолитот, кога човекот ги правел првите чекори во одгледувањето на домашните животни, потребата од простор за припитомените животни сепак делумно го изменила и првобитното живеалиште. На западниот брег од Дунав, на локалитетот Лепенски Вир, ловците, рибарите и собирачи на

плодови веќе во шестото илјадалетие од старата ера оформиле постојана населба со специфични живеалишта, колиби, во форма на трапез со заоблена основа, распоредени и ориентирани со посебно внимание.¹

Во неолитскиот период, кога човекот станал повеќе врзан за земјата којашто ја обработувал и чишто плодови ги собирал, се јавила потребата од градење на фиксни живеалишта коишто би му пружиле извесна удобност. Почетоците на ваквиот начин на живеење довеле до промени во домувањето. Со обработката на земјата човекот почнал да го запоседнува просторот, да го организира тој простор, контролира и експлоатира. На тој простор тој ги градел своите први живеалишта и постојани населби. Од номад, човекот полека се преобразил во земјоделец со живеалиште во првите организирани населби.² Во неолитот веќе почнале да се издигнуваат сидови, а крововите да се потпираат врз нив и на столбовите.

Првите живеалишта, коишто веќе би можеле да се наречат куќи, ги сочинувала една просторија во којашто живеела целата фамилија, заедно со припитомените животни.

И покрај тоа што за градежната активност на предисторискиот човек, од младото камено доба (неолит), се знае многу малку, сепак за него говорат наодите во Чатал Хијук (средна Анадолија), во Јерихон (Палестина), Хаџилар (јужна Анадолија), како и на други места во Медитеранот. На локалитетите на Анадолската висорамнина биле откриени многу рани неолитски населби со густа изграденост, кадешто растурените селски колиби се кристализираат во густа, речиси монолитна структура. Во ова време тука не постоела битна разлика меѓу објектите за живеење и оние за молитва. Во најраните слоеви на Јерихон (8000-7000 година ст.е.), куќите биле градени во форма на кошница. Сидовите биле изработени од плитар, а подовите биле спуштени во земјата, посипани со песок и покриени со набиена глина. Во следната населба (6500 година ст.е.) биле градени куќи со триаголна форма, со простории поставени околу двор со централно огниште. Тие веќе биле снабдени со одвод.³ Во Јерихон, Гарстанг открил градба со трем

¹ Срејовић 1969.

² Milić 1994, 3.

³ Sjöö-Mor 1991, 88-90.

уште од раниот неолит (5.милениј) и ја нарекол мегарон. Покасни примери на мегара се сретнуваат во Мегидо од 20.век ст.е. и куќата во Абу Хаван од 1400-1230 година ст.е.⁴ Овие населби докажуваат дека и луѓето коишто не го познавале занаетчиството, керамичките техники, не се занимавале дури ниту со постојани земјоделски активности, сепак граделе битни населби, со однапред определен план и обградена форма којашто понекогаш се поклопувала со надворешните сидови на некои куќи. Ваквите градби се познати уште во 7. милениј од ст.е.⁵ На локалитетот Телелат Гасул, северно од Мртвото Море (прва половина од 4.милениј) биле пронајдени куќи, претежно со четириаголна форма, изсидани од тули со неправилна форма, сушени на сонце (плитар). Овие неолитски живеалишта имале една, поретко две или повеќе простории од коишто некои биле наменети за добитокот.

Анадолските градови Мерсин, Хаџилар и Чатал Хијук (Çatal Hüyük) станале во тоа време мостови преку кои се пренесувале материјалните и духовни добра од предисторискиот Ориент кон југот од Балканскиот Полуостров, а од таму далеку на север во дунавскиот регион. Траги од оваа култура може да се сретнат и на егејските острови Кос, Хиос, Скир(ос) и Скијат, а особено во културите Сескло и Димини во Тесалија.⁶

Средно-неолитските живеалишта, куќи од културата *Сескло* (5800-5300 година ст.е.) биле квалитетно градени, во долните партии од камен, а со надградба од непечени тули (плитар). Отворите биле врамени со дрво, а куќите биле покриени со слама. Овде веќе се насетува формата на веќе споменатиот мегарон кој станал доминантен во културата *Димини* во доцниот неолит (4800-4500 година ст.е.).

Куќи од типот мегарон биле пронајдени и во Бејчесултан и во Клазомена.⁷

Во мочуришните и подводни краишта, живеалиштата биле градени на колци. Од времето на касниот неолит, на преминот во бронзеното доба датираат бројни наоди од соенички населби во денешна северна Италија и Швајцарија, со куќи градени од лесен

⁴ Müller 1940, 161-162.

⁵ Rykwert 1999, 191-192.

⁶ Milić н.д., 89.

⁷ Macqueen 2001, 80-83; сл.55,56

дрвен материјал.⁸ На преодот од младото камено во бронзеното доба веќе се појавиле форми на простори за живеење коишто делумно се среќавале и порано, а коишто биле применувани и подоцна низ античкиот период. Така во Вучедол (кај Вуковар), на локалитетот Градац, биле откопани енеолитски живеалишта, две постари со апсидална форма и една помлада мегаронска градба.⁹ Енеолитски живеалишта се присутни и на други локалитети во средината на балканскиот простор, како што е населбата Гомолава од касниот енеолит.¹⁰

Во бронзеното време живеалиштата биле градени од мек материјал, дрвени столбови и плетер. Тие најчесто биле надземни со кружна или четириаголна форма.¹¹ Кружните живеалишта имале помали димензии од четириаголните. Овие живеалишта имале централно поставени огништа.

Процесите на населување на европското тло течеле поспоро и со извесни застои, такашто развитокот на *културата на живеење* и градителската вештина не биле исти во сите средини. Додека во Европа траел предисторискиот период, во Западниот Медитеран и на Блискиот Исток веќе започнал протоисторискиот период и културата на древните цивилизации. Во предзората на историскиот период многу од градовите, сместени меѓу реките Тигар и Еуфрат, како што се Урук, Лагаш, Ерид, Ур, веќе во 3. милениј од старата ера биле високо развиени и комплексно организирани градови.¹² Така некои цивилизации, веќе во неолитот граделе убави палати, знаеле за водовод, канализација, проветрување, а во некои делови од светот луѓето и денеска живеат во земјанки, шатори, колиби од трска и гранки.

4.1.1 Живеалиштата во предисторијата на тлото на Република Македонија (сл.6-9)

Предисторискиот период претставува голема празнина во проучувањето на живеалиштата на тлото на Република Македонија иако во последно време е зголемена активноста околу нивните ископувања и истражувања. Поконкретни податоци

⁸ Milić н.д., 11.

⁹ Schmidt 1945, 15-29; сл.5-7,12.

¹⁰ Petrović-Jovanović 2002, 59, 86.

¹¹ Harding 2000, 28-42.

¹² Milić н.д., 8.

врзани за оваа проблематика можат да се следат од неолитскиот период наваму.

Од неолитскиот период, на подрачјето на Република Македонија се сретнуваат скромни остатоци, траги од куќи подигнати на благи, зарамнети височинки и падини свртени кон југ. Ваквата поставеност им овозможувала максимално искористување на сончевата светлина и топлина како и заштита од студените ветрови и поројните води.

За изгледот и конструкцијата на неолитските куќи во Македонија говорат повеќето живеалишта, откриени при археолошките ископувања во *Баруџница* кај с.Амзабегово,¹³ *Вршник* кај с. Таринци, *Тумба* кај Породин¹⁴ и *Велушка ѿумба* кај Велушино (Битолско),¹⁵ *Тумба* кај Маџари, *Церје* кај Говрлево и *Слаџина* кај с.Зелениково,¹⁶ потоа во *Радин Дол* кај Прилеп¹⁷ итн.

Сознанијата за изгледот на горните делови од куќите произлегуваат од керамичките култни предмети во форма на модели од куќи, пронајдени на неколку места во Македонија.¹⁸

Куќите со четириаголна основа биле градени над земјата, поставени на рамна површина. Во набиената земја биле поставувани јаки, дрвени колци, а сидните платна помеѓу нив биле изведени од испреплетени прачки, од двете страни премачкани со дебел слој глина, понекогаш помешана со плева, којашто добивала цврстина со сушење или потпекување. Некои од живеалиштата имале декориран сиден премаз од внатрешната страна. Живеалиштата имале неколку прозорски отвори со различни форми и еден влез свртен кон топлата јужна или источна страна.

Ваквите живеалиштата биле покриени со кров на две води или со калотеста форма, со покривач од слама, трска или друг органски материјал.

Огништето или калотестата глинена печка, поставени во единствената просторија на куќата, го претставувале центарот на куќата. Ваквата просторија била изделена во посебни

¹³ Garašanin 1979, 86-87.

¹⁴ исто, 108-109.

¹⁵ Симоска-Санев 1975, 43-44.

¹⁶ Garašanin н.д., 86.

¹⁷ Китаноски, Симоска, Тодоровиќ 1987, 9.

¹⁸ Симоска-Санев н.д., 64-65; Китаноски 1977, 34.

функционални делови главно со помош на денивелација на подот и поставување на ниски банкини. Подовите биле изработени од набиена и запечена глина.

Покрај езерата во неолитот биле градени куќи со сидови од плетер и куќен лепеж, поставени на бројни дрвени колци забиени во езерското дно. Остатоци од вакви куќи се наоѓаат во Зластрана и на истекот на Дрим од Охридското Езеро.¹⁹

Дрвената конструкција со плетер продолжила да се употребува и во бронзеното време. Куќите биле градени на сличен начин. Археолошките ископувања на скопското Кале, започнати во 2007 година, донесоа на виделина и маркантни остатоци од бронзенодопски живеалишта. Од овој период потекнуваат и остатоци од живеалишта на с/и падина од западниот рид (Ридот 1) на локалитетот Вардарски Рид, како и на блискиот локалитет Кофилак кај Гевгелија.²⁰ На Кофилак (Богородичен Рид) во 1995 година биле откриени остатоци од бронзенодопско живеалиште со правоаголна форма, темели изведени од камен, а сидовите од дрвена конструкција и плетер. Куќата, ориентирана во правец Ј/И-С/З се состоела од две простории. Едната просторија поседувала огниште, а во другата била чувана храната. Тука животот продолжил и во текот на железното време. Од овој период потекнуваат остатоците од *Куќајџа со џиџиоси* и *Куќајџа за мейталурџија*. Подовите биле од набиена земја, а покривот од лесна органска материја.²¹ Од крајот на бронзеното време потекнуваат и остатоците од живеалиште кај *Св.Недела*, Ресенско.²²

Во младото железно доба куќите биле надземни, градени од дрвени греди и глина, применувајќи ја техниката на плетер. Вакви остатоци биле констатирани на скопското Кале.²³ Во културните слоеви од железното време биле констатирани две вкопани живеалишта од типот полуземјанки. Тие имале четириаголна основа, со рамен под вкопан длабоко под нивото на тогашниот терен. Во едното од нив било откриено огниште изсидано од камења. Тука биле пронајдени многу фрагменти од грнчарија,

¹⁹ Микулчиќ 1984, 20; Кузман 1990, 48.

²⁰ Видески 2005, 93-94, 96.

²¹ Митревски 2005, 66-68; Папазовска 2005, 119-148.

²² Санев(АК) 1996, 332.

²³ Vasić 1987, 682.

работена со проста рака.²⁴ Живеалиштата од помладата фаза на истиот локалитет биле надземни, изведени од плетер, а трагите од распаднат плитар укажуваат на примената и на овој градежен материјал.²⁵ Со ископувањата на источната тераса на локалитетот Вардарски Рид биле откопани остатоци од живеалишта од железното време меѓу кои едното било делумно вкопано во земја и припаѓа кон типот на полуземјанки.²⁶

Говорејќи за Пајонците, коишто живееле на дел од денешниот простор на Македонија, Херодот ги опишува и нивните езерски населби со соенички живеалишта (палафити). Врз набиените столбови биле поставувани штици на кои се наоѓале колибите, со една врата на подот која водеа кон езерото. Децата за една нога биле врзувани за да не паднат во водата.²⁷

Археолошките истражувања коишто и понатаму следат неминовно ќе изнесат на виделина уште многу други траги од живеалишта коишто потекнуваат од времето на предисторијата.

4.2. Живеалиштето кај древните цивилизации

Месопотамија

Според археолошките наоди во северна и средна Месопотамија, уште во предисториските населби како Хафага, Мари, Тело и други може да се следи развитокот на културата на живеење и градењето на куќи, храмови и палати како основни елементи за формирање на една урбана структура. На просторот помеѓу плодните долини на реките Тигар и Еуфрат се развила цивилизација којашто ќе влијае врз развитокот на културата низ античкиот период. Во јужниот дел на Месопотамија, кадешто се спојуваат Еуфрат и Тигар, околу 3. милениј од ст.е. доминирале Сумерците коишто подоцна со превласта на Акад ја оформиле типичната сумерско-акадска куќа.²⁸ Во почетната фаза на развитокот, Асирија (во горниот тек на Тигар) била дел од сумерско-акадската култура, а од почетокот на 2. милениј станала самостојна држава со свој тек во развитокот на културата. На овие простори во периодите што следеле се менувала превласта на

²⁴ Микулчиќ 1982, 31; Бабиќ-Микулчиќ 1983, 56.

²⁵ Микулчиќ 1982, 32.

²⁶ Папазовска н.д., 119, 145.

²⁷ Herodot, V, 16.

²⁸ Milić 1994, сл.67

Бабилон и другите градови-држави во Меѓуречјето. Сепак за сите нив било заедничко применувањето на најпогодниот начин на градење за овие простори со помош на плитар, глина и дрвен градежен материјал.

Најстарите куќи за живеење (од доцниот неолит) биле пронајдени токму тука, во Месопотамија,²⁹ во јужниот дел помеѓу реките Тигар и Еуфрат. На скелетот од дрвени столбови биле преплетувани прачки, облепени со кал и вака оформените сидови ја ограничувале куќата. Селските сумерски куќи биле градени од трска облепена со кал. Просториите биле свртени кон внатрешниот двор во којшто се наоѓало огништето. Во северните, постудени предели огништето било сместено во просторијата за престој.

За животот на обичниот народ во месопотамските градови сведочат истражените куќи од 3.милениј ст.е. во еден од најистакнатите сумерски градови Ур. Куќите можеле да бидат само приземни или пак поседувале и кат. Кај приземните куќи централната просторија имала базиликално осветлување, а останатите простории за престој и работа биле сконцентрирани околу неа. Во куќите на кат просториите биле распоредени околу отворениот, светол, централен двор, во којшто се влегувало низ предворјето. Отворениот двор го заменил некогашниот долг хол околу којшто биле распоредени останатите простории. Употребата на просториите во куќата зависела од нивната големина, пристапот, подовите и дејностите со коишто се занимавале нејзините жители. Кујната можела да биде оформена како посебна просторија, но често била инкорпорирана во дворот, со отворено огниште од тули, потпрено до сидот. Некои од просториите, понекогаш биле меѓусебно поврзани и служеле за дневен престој, како спални, бањи, а кај побогатото население и како простории за послугата. До катот воделе дрвени скали од дворот, а под нив се наоѓала латрина. Посебните простории со латрини датираат од 3.милениј ст.е. Скалите воделе до галеријата на катот, којашто го опкружувала дворот. Од галеријата се влегувало во приватните простории што го следеле распоредот во

²⁹ Во Сумер, околу 3000 година ст.е., Бабилон, околу 2000 г. ст.е.

приземјето. Понекогаш околу куќата имало и мала градина и штала за добитокот.

Градските куќи имале фасадни сидови, до височината на првиот кат изсидани од печени тули, а над оваа зона од плитар, со употреба на греди од палмино дрво. Сидовите обично биле бели, а подовите покриени со слој од тврда глина.³⁰ Куќите често делеле заеднички сидови. Вратите водеа кон тесните, ветровити улици. Празните надворешни сидови, со едноставни мали неугледни врати, говореле многу малку за внатрешниот комфор. Сидовите на куќите ја пружале потребната изолација од топлината на сонцето, од зимскиот студ и од градската врева. Отпадните води биле одведувани во реките. Таваниците биле изведени од тули, понекогаш премостени со дрво од палми и поврзани со глина, а крововите биле рамни. Пристапот до крововите бил овозможен преку скали. Ваквиот кров бил повеќенаменски, служејќи како простор за спиење во текот на топлите летни ноќи, за сушење и друго. Големината на куќите варираа од 100 до 600м².

Тука се развила во полн стилски израз куќата со внатрешен двор, којшто можел да биде покриен со палмино дрво и кал. Околу 2600година ст.е., силните трговски врски на Сумер со Индија, довеле до трансмисија на културните влијанија видливи во градовите Харапа и Мохенџо Даро со присуството на куќи со квадратен двор. Типот на куќа со квадратен, внатрешен двор, карактеристичен за сумерско-акадската култура, бил присутен во плановите и далеку на запад во Анадолија па сè до средоземните брегови (Угарит).³¹

Повеќето градби надвор од градовите, во селските населби имале резиденцијален карактер. Нивниот општ план бил сличен на градските куќи но заради широчината на просторот почесто биле слободно поставени, како контраст на натрупаните куќи во градските центри. Во отворениот селски простор имало место и за изградба на издвоени магацински градби.³²

³⁰ Nagle 1999, 17-18; Bertman 2003, 285-287.

³¹ Milić 1994, 48-49, сл.69

³² Pollock 2004, 45-52.

Просторната структура на градската сумерска куќа била прифатена и во раскошните владетелски палати, со тоа што во овие комплекси се среќавале повеќе внатрешни дворови со простории за владетелот, неговата свита и послугата.

Палатите имале убава местоположба и биле богато декорирани, како на пример *Палаџајџа во Мари*, во Северна Месопотамија којашто имала околу 300 испланирани простории и сончеви дворови обложени со гипс. Во нејзиниот склоп се наоѓале повеќе бањи, а поседувала и одводен систем.³³

Асирија и Вабилонија

Целокупната уметност во Асирија, како и уметноста на градење градови, била под непосредно влијание на културите на Сумер и Вабилон.

Во доменот на архитектурата, градењето палати, храмови и куќи, Асирците ги прифатиле наследените идеи и градителски норми без битни иновации. Следејќи го месопотамскиот начин на градење домови и луксузни палати (палатата на Саргон од 8.век ст.е.), тие го воспоставиле континуитетот на богатата култура во долините на реките Тигар и Еуфрат.³⁴

Најчесто станбените објекти биле само приземни. Веднаш зад уличниот сид или во средината на градбата се наоѓал дворот во којшто се одвивал домашниот живот. До дворот, насипан со чакал или покриен со подни тули, се стигнувало низ тесниот ходник. Околу дворот биле распоредени во посебни групации просториите за живеење, за прием, за спиење, складирање и друго. Над приземјето обично се протегала тераса, во старата Асирија, изведена како двојна тераса кадешто горната била збогатена со вегетација.

Според месопотамските правила, палатите биле градени на вештачки платформи. Просториите биле приземни, групирани околу повеќе внатрешни дворови. Во нивниот состав влегувале и ниските храмови. Веќе во времето на неолитот, палатите станале огромни, луксузно градени и добро утврдени комплекси.

³³ Nagle н.д., 15; Milić 1994, сл.90

³⁴ Milić н.д, 49.

И во Бабилон, бил негуван ваквиот тип на градење. Во руралните региони и во предградијата, највообичаени биле правоаголните куќни комплекси, опкружени со сид, доволно висок за да ја сочува приватноста. Вдолж една или неколку страни биле групирани едноставни простории со врати кон дворот, наменети за различни цели, како готвење, дружење, складирање на производите, спиење, а тука биле сместени и коњушниците. Бројот на просториите зависел од големината на фамилијата. Заради летните горештини прозорците биле ретки и поставени веднаш под кровната линија за да не бидат ослабени сидовите изведени од плитар, а премачкани со глина. Крововите биле рамни, изведени од греди од палми и тополи и обложени со глина. Подовите биле од набиена и измазнета земја. Побогатите фамилии подигале и катови над приземјето.

Градските куќи покажуваат поголема диференцијација на богатство и статус во големината и раскошот. Повеќето куќи имале централен, покриен или откриен простор, околу којшто биле групирани секундарните простории ориентирани кон внатре. Просториите биле достапни преку надворешните и внатрешните комуникации. Нивните надворешни фасади, во средината на првиот милениј, во Бабилон биле скалесто повлечени во форма на цик-цак линија со што се оживувале сидните површини кон улицата низ контрастот на светло и сенка. Ограничениот градски простор го наметнал градењето на неколку катови. Агломерацијата на куќниот простор била покомпактна.

Некои станбени квартави во Ур, Нипур и Бабилон поседувале резиденции со еден главен и неколку помали поплочени дворови, со горни катови користени за спални или други приватни простории. На приземјето биле просториите за прием, кујни, магацини и други помошни простории. Ваквите патрициски куќи често имале бањи, тоалети и бунари или цистерни поврзани со доводен и одводен систем. Сидовите од тули дење ја впивале сончевата топлина, а ја испуштале во студените ноќи. Високите прозорци, оцаците и аксијално поставените врати, овозможувале максимална циркулација на воздухот. Вегетацијата

го подобрувала внатрешниот простор како што е на пример градината во споменатата палата во Мари.³⁵

Персија

На културата на Асирците хронолошки и просторно се надоврзува културата на Персијците. Источно од Месопотамија (6.век ст.е.), во Персиското царство продолжил да живее месопотамскиот начин на градење домови. Од тука нивната култура се проширила на запад во Анадолија и малоазиските, јонски градови кон Кипар, Феникија и Египет. Персија главно го прифатила затекнатиот начин на градење внесувајќи минимални иновации.

Различното печење на тулите довело до појавата на разнобојни тули. Така Персијците ја усовршиле техниката на декорирање на сидовите од плитар, обложувајќи ги со камени релјефни плочи и глеѓосани тули во различни бои (бела, виолетова, зелена, жолта). Персијците ги внеле во употреба и витките, високи столбови со капители во форма на лавовски и бикови глави.

Персиските палати како и асирските биле градени на издигнати платформи. Тие се состоеле од две издвоени градби, едната за живеење, а другата за свечени приеми со своите престолни сали, познати како *аџадани*.³⁶

Египет

Наспроти густите, збиени и заштитени месопотамски градови, во Египет тие биле отворени и со ретки градби.

Домовите на населението во древниот Египет, биле многу скромни и примитивно градени. Куќите на сите класи, дури и оние побогатите во центарот на градовите, биле градени од дрвен материјал, трска облепена со кал и плитар (непечени тули). Кровната конструкција се состоела од палмини стебла, а крововите биле рамни, обложени со набиена глина. Просториите биле распоредени во низи. Големината и раскошот зависеле од

³⁵ Leick 2003, 129-132.

³⁶ Milić 1994, сл. 91.

рангот на сопственикот. Скромните куќи биле градени за селаните и работниците, вили за благородниците, а величествените палати за фараоните.

Богатите куќи имале влезен двор со трем, низ кој се влегувало во голема влезна просторија. Зад неа биле распоредени просториите за спиење и помошните простории. Потоа следел помал двор кој ги издвојувал економските и просториите за послугата. Централната просторија била повисока и на тој начин базиликално осветлена. Подовите, таваниците и сидовите биле насликани со блескави бои со претстави на животни, дрвја, растенија и луѓе претставени во своите секојдневни активности. Египќаните ги сакале цвеќињата и водата, такашто вилите на благородниците секогаш имале затворени градини полни со растенија, овошки и базени со вода.³⁷ Иако ги задржале главните карактеристики, живеалиштата сепак се разликувале во различните периоди од постоењето на египетската цивилизација, зависно од времето, просторот и сопственикот кому му припаѓале тие.

Заради употребата на ефтин градежен материјал останале само бледи траги од неколку наједноставни куќи од Старото Царство (околу 3000 до 2105 година ст.е.). Обично куќите биле напластувани врз темели од постарите периоди. Тие имале квадратна или правоаголна форма, со една просторија. Влезот се наоѓал на северната страна и имал надстрешница. Пред куќата се протегал двор во којшто бил чуван добитокот. Во свежите ноќи куќата ја делеле животните и луѓето. За изгледот на живеалиштата говорат *куќиите на душиите*, модели на куќи коишто биле пронајдени на северниот крај од гробиштата во Рифа.

За време на Првата Династија (по 3000 година ст.е.), просторот во којшто спиел господарот на куќата почнал да се издвојува со кожа, ткаенина или решетки. Рамниот кров се користел како магацин за чување на зрната храна, а во жешките ноќи бил пријатен простор и за спиење. Затоа, заради сочувување на приватноста, крововите биле преградувани со трска или дрво. Така се оформил и кат или барем лоѓија до којашто се доаѓало,

³⁷ Nagle 1999, 48-49.

заради заштеда на просторот, по скали од надвор. Дневната светлина била силна такашто малите прозорци, поставени високо во сидовите, пропуштале доволно светлина, а во отсуство на стаклото ја штителе просторијата од прашина и инсекти. Освен сиромашните жители, сите други ги затварале овие отвори со завеси од папирус, честопати насликани со многу бои. Побогатите куќи имале камени решетки на прозорците, а во составот на куќата се наоѓале и градини со базени. Подовите биле од набиена земја.³⁸

Битни информации за куќите од Средното Царство (2133-1786 година ст.е) доаѓаат од локалитетот Ел Кахун, новоподигнат град, околу средината на 19.век ст.е., поделен на правоаголни блокови и парцели.³⁹

Побогатите куќи зафаќале простор од околу 40 x 60м. Единствениот влез од улицата водел низ мала врата на јужната страна во тесен премин. Куќите биле приземни, поделени на четири дела што создава слика за постоење на четири посебни куќи. Секој дел имал централен двор и директен пристап низ еден или два премини кон главниот влезен коридор. Четирите делови ги содржеле: станот на господарот, делот за жените, послугата, кујната, складиште за житарици и работни простории. Делот наменет за господарот имал отворен централен двор, опкружен со тремови. Во него се наоѓал камен резервоар за вода, поставен во подот. Тој обезбедувал свежина на просторот и служел за капење. Вакви резервоари за вода се наоѓале и во сиромашните куќи, во подовите од набиена земја. На јужниот крај од најголемата просторија којашто му припаѓала на господарот, се наоѓал повишен простор наменет за неговиот кревет. Сидовите на повеќето соби биле декорирани со сидни фрески.⁴⁰

Скромните, мали куќи опфаќале површина од околу 95 м². Се состоеле само од четири простории. До рамниот кров воделе скали од надвор. Централниот двор околу којшто биле сконцентрирани останатите простории, понекогаш бил поплочен.

³⁸ Watterson 1998, 70-74.

³⁹ Maksimović 1972, 18; Milić 1994, сл.105

⁴⁰ Watterson н.д., 72-73.

Малите куќи немале посебни кујни. Траги од огништа биле пронајдени во просториите за дневен престој.⁴¹

Информации за куќите од времето на XIX и XX Династија доаѓаат од локалитетот *Деир-ел-Медина* (16. век ст.е.). Куќите во *Деир-ел-Медина* биле мали, темни, без градини и со многу малку сенки. Раните куќи биле сидани од плитар без темели, а подоцнежните со темели од камен. Типичното живеалиште имало четири оддели: преден влезен простор, зад којшто се наоѓала просторијата за дневен престој којашто свртувала кон две помали простории наменети за спиење и за складирање на прехранбени производи. Просторијата за дневен престој била повисока од влезниот простор и осветлена со високо поставени мали прозорци. Сидовите од надворешната и внатрешната страна често биле бели, а понекогаш внатрешните биле декорирани со фрески. Столбовите и рамките на вратите и прозорците, направени од камен или дрво, биле обоени со жолта и сина боја. Предните врати често биле обоени црвено. Во задниот дел од куќата се наоѓал обзидан двор со отворено огниште и складиште за храна. Тука се одвивало готвењето, а од тука водеа скали кон кровот. Повремено скалите биле сместени во една од внатрешните простории.⁴²

Податоци за домовите во Новото Царство (околу 1500-1166 година ст.е.) пружа локалитетот Акхетатон (*Тел-ел-Амарна*),⁴³ со околу 500 куќи. Организацијата на просторот за живеење во Новото египетско царство била рангирана според соодветните модели на едноставната, фамилијарна куќа, почнувајќи од оние со неколку простории, сè до комплексите за 1000 различни домаќинства, низ простор од неколку квадратни милји.⁴⁴

Куќите и тогаш биле различни во зависност од социјалниот статус на сопственикот. Поголемите куќи, независно од величината, наликувале една на друга. Сите имале правоаголна основа и квадратни простории. Секоја од поголемите куќи или вили гледала кон главната улица и била опкружена со висок сид.⁴⁵

⁴¹ исто, 74.

⁴² исто, 147-148.

⁴³ Египетски град од доцно бронзената ера, средина на 14.век ст.е. (1348година).

⁴⁴ Shaw 1992, 148-150.

⁴⁵ Milić 1994, сл.110,111.

Тие биле приземни и опфаќале површина од 90 до 185м². Главниот простор на куќата се состоел од двор со трем и главна просторија во центарот, наменета за дневен престој. Околу нив биле распоредени просториите за спиење. На рамниот кров, до којшто се доаѓало по надворешните скали, се наоѓала лоѓија или простор за дневен престој. Во позадината од куќата биле просториите наменети за послугата, кујни, штали и складишта за зрнеста храна. Пред куќата се наоѓала градина со базен и приватна капела.⁴⁶ Во селата, куќите на работниците биле многу поскупо од оние во градот. Тие опфаќале простор од 5 x 10м, поделен на четири дела: влезен хол којшто водел во просторијата за дневен престој, а зад нив спални и кујна со мали димензии. Кровот бил рамен со лоѓија, скалите се наоѓале во влезниот хол, а понекогаш во кујните.⁴⁷

Предхеленски период

Во античка Грција, во предхеленскиот период, обичните куќи биле градени од дрво и тули, а имале малтерисани и декорирани фасади. Троја претставувала мост преку којшто допирале влијанијата од малоазиските култури. Првите живеалишта, колиби имале најчесто кружна форма.

Познавањето на станбената архитектура од раниот хеладски период е некомплетно. Познато е дека куќата била префинета. Главните простории во приземјето биле фланкирани и издвоени со ходник. Архитектурата не се засновала само на едноставна правоаголна градба со две до три простории, туку на поголеми и покомплексни куќи и неправилно групирани простории организирани околу дворовите и изворите на светлина.⁴⁸ Просториите на катот можеле да бидат опкружени со веранди.

Среднохеладската станбена архитектура била помалку импресивна. Основниот тип на куќа бил мегаронот.⁴⁹

На почетокот од микенскиот период, наспроти раскошните гробници не бил подобрен квалитетот на семејната куќа. Микенците граделе мегарони, цврста градба, најголема

⁴⁶ Куќата се споменува во бројни египетски текстови.

⁴⁷ Watterson н.д., 145-146.

⁴⁸ Harrison 1995, 40.

⁴⁹ За појавата на мегаронот веќе споменаваме во претходните поглавја.

поединечна структура најдена во Микена, а нејзината внатрешна просторија била најголем единечен, покриен простор. Оваа голема просторија била централна точка во функционирањето на монархијата и е одраз на доцното бронзено време. Кровот бил подржуван од четири столбови во чијашто средина било сместено големо кружно огниште со изненадувачки пропорции (μέγας = пространо). Над огништето се наоѓал отвор за проветрување и осветлување, а тој понекогаш бил покриен со кров кој се извишувал над останатиот покриен простор и се потпирал на четирите столбови. Остатоците од декорација говорат за значењето на оваа просторија, дизајнирана на начин којшто го одразува статусот на владетелот и ја истакнувал импресивноста на неговата моќ.⁵⁰

Мегаронот бил основен, базичен дел и во големите палати (од 13.век ст.е.) на егејските народи. Палатите биле позиционирани на впечатливи масивни тераси коишто пружале глетка кон околината. Пред мегаронот се протегаало едно преддворје, а пред него трем со поглед на дворот. Мегаронот на тој начин бил издвоен од другите соседни простории. Просториите биле групирани околу повеќе внатрешни дворови. Тука биле сместени и спалните на владетелот со латрина и бања, соби за послугата, магацини, стражарници, како и просторија за култни обреди. Остатоци од скромните куќи се многу ретки меѓутоа раскошните палати, оставиле траги и до денеска.

На Крит се откриени дворци од средното бронзено време во Кносос, Малија, Фајстос, Хагија Тријада. Критските палати се состоеле од голем број простории сконцентрирани околу внатрешните дворови следејќи ја конфигурацијата на теренот. Сидовите биле декорирани со камени плочи, релјефи и фрески. Над приземјето се издигал кат со прекрасен видик. Тие биле снабдени со санитарен јазол и водовод. Во склопот на палатите се наоѓале простории за производство на масло и вино. По 1200 година ст.е. сè до 4.век ст.е. исчезнале богатите палати во егејскиот свет. Надвор од палатите куќите биле скромни и едноставни како и во останатите простори на Европа. Тие биле кружни или елипсовидни или пак имале форма на мегарон.

⁵⁰ Tomlinson 1996, 35-36.

4.3. Живеалиштето во раноантичкиот период (сл.10-22)

Со појавата на градот-држава (πόλις), монументалната архитектура била наменета за религиозни и јавни дејности. Објектите за живеење останале во нејзината сенка.

Остатоците од пред 5.век ст.е. се сиромашни, меѓутоа за нивните основни карактеристики дознаваме од античките литературни дела. Скромната античка грчка куќа на Атика се развила од микенскиот мегарон. Во градовите биле градени куќи во коишто се чувствувал ориенталниот дух. Примери на антички грчки куќи од раниот период се среќаваат во Магна Грекија (*Magna Graecia*): Агригент (антички *Akragas*) и Мегара Хиблеја. Во Мегара Хиблеја, најраните антички грчки куќи датираат од 8.век ст.е. Индивидуалните структури од 7. и 6.век се идентификувани како тип пастас. Сепак се чини дека тие имале влијанија од староседелските живеалишта.⁵¹

Класичен период

Литературните дела од античките автори претставуваат основни но не и единствени извори за реконструкција на изгледот на грчките куќи од класичниот период. Грчките куќи од 5., 4. и понатаму во 3.век ст.е. биле скоро непроменливо градени околу отворен двор, којшто често имал трем вдолж најмалку една страна.⁵² Од тука водеle скали кон можниот кат.

Детали за раните класични грчки куќи во Атина не се познати. Просечната куќа била мала, со едноставен план, најчесто приземна со 2-3 мали простории. Централниот двор околу кој биле групирани просториите, обезбедувал светлина и воздух. Не постоеле простории за лична хигиена. Од безбедносни причини, фасадите биле со што е можно помалку отвори. Куќите биле со едноставен влез, со само една или понекогаш две надворешни врати, коишто водеle во дворот. Ретките прозорци на приземјето и на катот, веројатно биле затворани со дрвени капаци. Собите биле сиромашни и ретко опремени со мебел. Подовите на повеќето простории биле од земја или набиена глина.⁵³

Во повеќето од откриените куќи немало траги од фиксни огништа или кујни. Некои од куќите имале и кат со балкони

⁵¹ Nevett 2001, 128-129.

⁵² исто, 22.

⁵³ Camp 1998, 148-149.

коишто надвиснувале над улиците. Во времето на Хомер интимните простории, наменети за женскиот дел од фамилијата, најчесто биле сместени на горниот кат, додека нивната позиција во класичниот период била во приземјето.⁵⁴

Овие куќи биле сидани од ефтин материјал, конструирани од дрвен скелет и полнетица од плитар врз темелите и долните делови од сидовите коишто се состоеле од едноставни полски камења споени со глина, со стандардна дебелина за тоа време (1,5 атичко-еубејска стопа).⁵⁵ Сидовите биле малтерисани и понатаму заштитени со висечки стреи на кровот. Од внатрешната страна биле обоени. Од овој период биле откопани делови од живеалишта, куќи на агората во Атина.⁵⁶ Тука околу агората биле откриени остатоци од најрепрезентативните куќи од класичниот период. Друга група куќи се наоѓа во блокот западно од Ареопаг, (индустриската област), во долината помеѓу Ареопаг и Пникс, кадешто биле градени живеалишта од 4.век ст.е. сè до римското време.⁵⁷ Слична конструкција и основи се наоѓаат кај куќите од 4.век ст.е. во Бојотија на локалитетот Ано Сифаи.⁵⁸ Во Халиеис биле откриени остатоци од повеќе куќи коишто потекнуваат од архајскиот и класичниот период.⁵⁹

Поголем дел од економијата во Атина бил врзан за работилниците коишто биле дел од приватните живеалишта на занаетчиите и трговците.

Во полисот од 5.век ст.е. немало куќи коишто го покажувале богатството, моќта, ученоста или вкусот на сопственикот. Базичните вредности на раното грчко општество биле: честа и славата.⁶⁰ И државниците во Атина, според Демостен, во 5.век ст.е. живееле скромно, додека во 4.век ст.е. веќе се појавиле луксузни куќи (како куќата во Еритрија). Демостен коментира дека куќите на градските, најистакнати државници, во минатото биле такви што не можеле да се разликуваат од оние на повеќето обични граѓани.⁶¹

⁵⁴ Rider 1965, 216.

⁵⁵ Young 1951, 207.

⁵⁶ Thompson 1959, 91-108; истиот 1966, 51-53; истиот 1968, 36-72; Shear 1973, 146-156.

⁵⁷ Young н.д., 135-272; Thompson 1966, 51-53.

⁵⁸ Nevett 2001, 87.

⁵⁹ Boyd-Rudolph 1978, 344-352.

⁶⁰ Walter-Karydi, 1998, 2-3.

⁶¹ ΔΕΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, ΟΛΥΝΘΙΑΚΟΣ Γ, 25.26.; ΠΕΡΙ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ, 28.29.

Во завршните години од 5.век ст.е. биле направени некои иновации во станбената архитектура: дворот добил столбови, такашто се појавил перистилот и бил роден новиот аристократски тип на куќа, т.н. перистилна куќа. Главните простории добиле сидна декорација и фигурални или орнаментални подни мозаици и за првпат, во куќите биле сместени мермерни скулптури.⁶² Видливи се и локални карактеристики не само во градежниот материјал туку и во зависност од расположливиот простор за градење бидејќи во старите градови, коишто потекнувале уште од 6. век ст.е. просторот за градење бил ограничен, додека во новоформираните постоел широк простор за новиот аристократски градежен концепт. Перистилните куќи биле поголеми од едноставните коишто сепак биле многу побројни. Остатоци од вакви благороднички куќи со перистил се сретнуваат во северното крило на Атина, до градскиот сид. Додека во центарот куќите биле збиени, се чини дека блиску до градските сидини сеуште имало земја за градење на посепцифични куќи. Немањето простор, коешто било проблем за атињаните кои сакале да живеат во благороднички стил, довело на пример во доцниот 4.век ст.е. до изградба на перистилна куќа врз две постари куќи без перистил.⁶³

Во куќите од доцнокласичниот период приватноста била на прво место, за што говорат остатоците од повеќе доцнокласични куќи откриени во Олинт. Ортогонално планираниот град Севтопол во Тракија пружа примери на куќи од 4. и 3.век, поголеми од куќите во Олинт, со аранжман на собите на северната страна, свртени кон отворениот двор, обрабен со пастас или перистил.⁶⁴

Не постојат литературни податоци коишто би помогнале да се реконструира куќата од 3. и 2.век ст.е. меѓутоа тоа го овозможуваат археолошките остатоци.

Хеленистички период

Хеленизмот донел многу промени и во домувањето. Во плански изградените градови, во определени инсули биле сконцентрирани домовите на населението. Така можат да се

⁶² Walter-Karydi н.д., 4.

⁶³ исто, 24.

⁶⁴ Nevett 2001, 173.

сретнат остатоци од многу убави куќи во Приена, Милет, Ефес, Самос, Делос.

Подемот на приватните благороднички куќи одел паралелно со подемот на јавните градби во хеленизмот. Перистилните куќи ги имитирале, односно се натпреварувале со јавните градби. Сепак спротивно на јавните градби, нивната надворешност останала скромна и низ хеленизмот. Приватните куќи пружале една арена во којашто можел да се прикаже престижот и моќта и се чини дека уште од раниот до средниот 4. век ст.е., куќите постепено почнале да се користат за покажување и симболизирање на статусот на жителите, на начин кој до тогаш бил непознат.⁶⁵

Едноставната класична семејна куќа, развивајќи се под влијание на ориенталниот вкус, во хеленизмот станала пораскошна и побогата. Иако процесите на интернационализација на културата на живеење, течеле во двете насоки Грција-Ориент, сепак и во хеленизмот просечната граѓанска куќа во античка Грција останала поскудна од оние на Ориентот и во Рим. Фасадите биле едноставни, со сидови затворени со тешки врати во средината. Рестрикцијата на контактот со надворешниот свет со помош на едноставниот влез од улицата, укажува на грижата за изолирање на куќата и создавање на сигурност за домашната средина. Ова се обезбедувало со малите, високо поставени прозорци на надворешните сидови.

Така посиромашните куќи имале еден внатрешен двор, а побогатите два. Околу нив биле сконцентрирани просториите за дневен престој, трпезарии, спални соби, остави.

Атињаните секогаш го сакале животот во природа и оваа нивна љубов кон отворениот простор, довела до појава на градините како дел од градската куќа на богатите граѓани. Вистинскиот шарм на куќите им го давало токму присуството на градината или додавањето на втор двор. Куќи со два двора на грчкото тло се јавуваат уште во текот на 4. век ст.е., а во западните простори се непознати сè до 3. век ст.е.⁶⁶

Вакви куќи среќаваме во Маронеја во Тракија (4. век ст.е.) и во Еритрија (4. век ст.е.). Надворешниот двор ги наследил декорираните простории за разонода, додека внатрешниот овозможувал извршување на повеќе домашни активности.

⁶⁵ исто, 162.

⁶⁶ Nevett 2001, 168.

Измените на една од приенските куќи во доцниот хеленистички или раниот римски период сведочат за сличниот развој на грчките градови во Мала Азија како оние на грчкото копно и на запад. Во оваа доцна фаза, куќата 33 во Приена била комбинирана со соседната источна куќа за да се создаде куќа со два двора, со перистил на западната страна и поскупо двор на исток.⁶⁷

Некои од куќите продолжиле да ги следат плановите на релативно малите куќи, од 4.-3.век ст.е., коишто им претходеа: тие биле со скромни димензии и декорација, а продолжиле да го следат планот со познатиот едноставен влез и централна форма на организација, околу отворениот двор.⁶⁸ Остатоци од живеалишта од овој период биле откопани во Епир во населбата Халос (од раниот 3.век),⁶⁹ потоа во Атина кај Пникс (од 4. или 3.век ст.е.), а на северната тераса од Ареопаг, остатоци од хеленистичкиот и раноримскиот период.⁷⁰

Римската власт (146 година ст.е.) довела до поголемо раслојување во општеството. Повеќето луѓе живееле во бедни колиби коишто оставиле малку траги. Куќите на богатите граѓани со раскошот се обидуваа да го истакнат богатството и статусот на сопственикот. Затоплените бањи, скулптури, мозаични подови, станале сосема вообичаен елемент за куќите на благородниците, чишто гости често биле Римјани. Така во 2.век н.е. римската мода го обземала грчкото тло, за што говорат раскошните вили блиски до палати, а потоа во доцната антика продолжил стремежот кон лично изобилство, видливо во *Куќата Омеѓа* (4.век н.е.), блиску до агората во Атина, со 16 соби и мал базен за пливање во нејзиниот склоп.⁷¹

4.3.1. Основни типови на куќи во античка Грција

Според литературните извори античката грчка куќа се состоела од 2 дела: андронитис, во којшто се влегувало директно од улицата и гинајконитис, во кој се влегувало од другиот крај на

⁶⁷ Hoepfner- Schwandner 1986, 186, сл. 186; Nevett н.д., 171.

⁶⁸ Nevett н.д., 123.

⁶⁹ исто 116-117; Haagsma 2003, 37-79, сл. 2.15, 2.19, 2.25, 2.35, 2.39.

⁷⁰ Thompson 1966, 53.

⁷¹ За римските куќи во хеленистичките простори ќе говориме во понатамошните поглавја.

андронитисот. Овие простории можеле да бидат сместени или во различен дел од куќата или пак на различен кат, а пристапот помеѓу нив бил ограничен. Јавните простории, андронитис, биле групирани околу еден двор, а семејните, гинајконитис, воколку биле сместени во приземјето, околу друг. Од улиците се влегувало во работилниците и шталите.

Општиот изглед на една античка грчка куќа, според пишаните извори (Витрувиј) би бил следниот:

Низ влезот (πρόδομος) се влегувало во тесен влезен ходник [θυρωρεῖο(v)]. Од двете страни на ходникот се наоѓале стопанските и работните простории (дуќани и работилници), а имале влезови од улицата. Од ходникот се влегувало во дворот на андронитисот, а во него се наоѓал олтарот на Севс. Дворот имал трем од трите страни. Некои, вели Витрувиј, го нарекувале простас, а други пастас (παστάς).⁷² Лево и десно биле распоредени собите на андронитисот и светилиштата на боговите. Во дното на перистилот се наоѓал машкиот дел од куќата, андрон (ἀνδρών) со естиа (ἑστία). До андронот биле сместени спалната за господарот (θάλαμος) и амфитхаламос (ἀμφι-θάλαμος). Низ вратата (μέσσωλος θύρα) се влегувало во дворот на гинајконитисот. Околу него се нижеле собите на гинајконитисот коишто служеле за предење, ткаење и други активности. На спротивниот крај од перистилот се наоѓал излез (κητεία θύρα) кон градината.

Сидовите кон улиците биле затворени и празни. Неколките прозорци, во некои од просториите коишто биле отворени кон улицата, биле високо поставени и со мали димензии за да се постигне заштита од несаканите погледи. Остатоци од вакви прозорци биле пронајдени на неколку локалитети меѓу кои се Селинунт (*Selinus*) и Амотоп(ос) (*Amotopos*).⁷³

Според основните карактеристики античките грчки куќи би можеле глобално да се класифицираат во четири најкарактеристични типови.⁷⁴ Едниот тип, чијшто носител се куќите од Приена, се нарекува простас, градот Олинт е претставник на вториот тип куќи наречени пастас,⁷⁵ третиот тип се куќите со централен двор опкружен со тремови, карактеристични

⁷² Vitruvii, De architectura libri decem, VI.VII.1

⁷³ Cahill 2002, 77.

⁷⁴ Graham 1966, 3-31.

⁷⁵ Jones, Graham, Sackett 1973, 430-438; Krause 1977, 164-179.

за градот Делос, а за градот Касопе карактеристичен тип на куќа е т.н. “*Herdraumhouse*” или куќа со централна просторија со огниште.⁷⁶

Во различни региони бил прифатен различен тип на куќа, а различни типови очигледно не биле користени во ист град. Определен тип бил прифатен во сродните грчки градови. Додека во Македонија бил прифатен општиот тип пастас, јонските градови биле наклонети кон употреба на простас или барем прифатиле некои од карактеристиките на тој тип, како што се аксијалноста и хиерархиската организација на просториите. И колониите на овие градови ги негувале истите типови. Така простасот е заеднички тип не само за Приена и Колофон туку и за градот Абдера, колонија на јонскиот Теос во Тракија, во којшто, иако бил блиску до Олинт, граѓаните сепак граделе простас куќи.

Простас

Типот простас е утврден врз база на околу 70 куќи, најдени во Приена⁷⁷ од Виганд и Шредер на почетокот од 20.век.⁷⁸ Во Приена бил истражен голем дел од резиденцијалните објекти. Резиденцијалниот дел бил лоциран во западниот квартал од градот каде што куќите биле групирани во блокови (47,2 x 35,4м). Во секој блок биле сместени по четири куќи во по две низи.

Дизајнот на овие куќи не говори само за оплеменувањето во планирањето, декорацијата и конструкцијата туку и за вниманието коешто било посветено на просторното издвојување и контролирањето на приватноста.

Од улицата, низ тесен премин се влегувало во долг, тесен ходник, со врата малку повлечена од улицата такашто бил оставен простор за протирон (πρόθρον). Овој ходник водел во централниот простор. Централен простор на куќата бил квадратниот или правоаголен отворен двор. Тој обично не бил поплочен, а обезбедувал светлина и воздух во куќата, односно ги задоволувал нејзините есенцијалните потреби: приватноста и регулирањето на климата. Кон него биле отворени повеќе врати и

⁷⁶ Hoepfner - Schwandner 1994, 146-161.

⁷⁷ Градот бил основан во Мала Азија во средината на 4.век ст.е. Тој бил изграден според правилата на Хиподам и покрај несоодветната топографија за таква геометриска схема. Главните улици се протегале во правец и-з додека споредните, во скалеста форма, ги сечеле нив во правец с-ј.

⁷⁸ Hoepfner - Schwandner 1986, 169.

прозорци со различна големина и преку нив просториите добивале светлина и воздух. Постоеле два вида на простории: оние коишто биле директно достапни од дворот и оние во коишто се влегувало само од простасот. Околу дворот биле изделени и други простории, во зависност од потребите на куќата, коишто служеле како магацини, остави, тоалети, соби за робовите, кујна (ὀπτάνιον), бања (βῆλᾰνεῖον) итн. На јужната страна од дворот понекогаш се наоѓал длабок додаток, отворен кон дворот со просторија за дневен престој на источната страна.⁷⁹

На северната страна од дворот се наоѓале обично четири простории распоредени според хиерархија. Главната, доминантна просторија наречена оекус била просторија во којашто се собирало семејството, а служела и за приеми. Таа секогаш била свртена кон југ и нејзиниот преден дел бил одвоен од дворот со влезен хол, еден вид трем со два столба помеѓу антите, карактеристични за поголемите куќи во Приена, наречен простас. Ваквиот трем бил од посебно значење за куќата особено заради топлата клима. Веднаш до салата за прием обично се наоѓале двете спални соби (θάλλμος и ἀμφι-θάλλμος) со мали димензии. Хофнер и Шванднер ја идентификувале едната од овие две простории како просторија за одржување на симпосија, односно андрон. Приенскиот андрон за разлика од олинтскиот имал помали димензии и можел да собере само три легла. Неговиот влез бил со помали димензии од влезот на просторијата оекус.⁸⁰

Просториите биле високи 5,5-6 м. Внатрешните сидови биле малтерисани и бело варосани. Омилените делови од некои сидови биле изработени во штукатура, имитирајќи го изгледот на мермер. Тие не биле украсувани со мозаици и фрески. Понекогаш и самата оекус била со едноставни сидови, додека просторијата до простасот, тхаламос (θάλλμος) често имала внимателно декорирани сидови и понекогаш малтерисан под. Обично подовите биле од набиена глина, а куќите биле покриени со ќерамиди.

Куќите во Приена биле различни според квалитетот на градење и нивните димензии. Сидовите биле градени од крупен песок и кал, а од страната кон улицата од убави четириаголни камени блокови. Фасадата кон улицата немала прозорски отвори. Серија од солидно изградени куќи се наоѓала вдолж улиците во

⁷⁹ Rider 1965, 241-243.

⁸⁰ Hoepfner –Schwandner 1986, 178.

југозападниот и северниот дел од градот, зад и над храмот на Атена. Се чини дека се работи за богат квартал, засенет со дрвја коишто растеле во изобилство во овој дел од градот, заштитени од малото возвишение на коешто се наоѓал храмот.⁸¹

Градот никогаш не го достигнал својот полн потенцијал во смисла на бројот на куќи и секогаш имало место за нови градби. Малите основи на куќите до агората, како и остатоците од скали укажуваат на постоење на кат над некои од куќите во Приена.

Изворите на ваквиот план на куќите во градот може да се бараат во микенската куќа. Тие се една развиена форма на мегаронот, односно комбинација на двата јасни елементи: мегаронот со продомос и дворот.⁸² Овој тип е традиционален план којшто бил користен, како што веќе споменавме, многу порано и кај едноставните живеалишта.⁸³ Повеќето од куќите во Приена биле населени околу два века. Остатоците покажуваат бројни фази на градење и преградувања. Заради многуте промени коишто ги направиле жителите на куќите, оригиналниот растер останал нејасен.⁸⁴

Куќите од типот простас се типични за Анадолија односно Јонија и јонските колонии. Примерот на простас, првпат идентификуван во Приена, со извесни модификации го сретнуваме во Колофон, Абдера (колонија на Теос во Тракија од 4.век),⁸⁵ Олбија (колонија на Милет)⁸⁶ и Таврискиот Херсонес (Tauric Chersonese).⁸⁷ Пример на една варијанта на ваква просторна организација се наоѓа и во некои куќи од градот Халиеис⁸⁸ во Арголида од 4.век ст.е.

Пастас

Од простасот, веројатно со неговото продолжување, се развил типот пастас којшто станал доминантен тип на куќи во Олинт, Делос, Атина и други градови.⁸⁹

⁸¹ Tomlinson 1996, 93-94.

⁸² Graham 1966, 6.

⁸³ За појавата на мегаронот веќе говоревме во претходните поглавја.

⁸⁴ Hoepfner-Schwander 1986, 169-186.

⁸⁵ Graham 1972, 296-299, сл.1,3; Boyd-Rudolph 1978, 345.

⁸⁶ Miličević-Bradać 2004, 133.

⁸⁷ исто, сл. 36, 37, 47.

⁸⁸ Boyd-Rudolph н.д., 344-345; Nevett 2001, 98.

⁸⁹ Graham 1972, 299.

Во периодот од 1928 до 1938 година биле истражени околу 70 куќи во Олинт. Тој број подоцна се зголемил до стотина. Куќите биле групирани во станбени блокови, од пет куќи во по две низи. Претежно димензиите на куќите биле околу 14 x 14 м. Впечатливо е тежнеењето кон типизација, унифицирање на парцелите и станбените единици. И покрај оваа типизација во основата на куќите се изразува индивидуалноста на нивниот сопственик. Куќите сместени во еден блок наликувале едни на други но се разликувале од другите блокови. Некои од куќите биле поделени на неколку делови коишто немале меѓусебна комуникација, некои од нив имале и катови до коишто се стигнувало по дрвени скали од дворот, а други пак само приземје.

Поголемите куќи, во сопственост на побогатите граѓани се наоѓале во централниот дел од градот, блиску до агората. Поседувањето куќа до олинтската агора претставувало можност да се биде во центарот на јавниот живот и затоа тоа би можело да се смета како обележје на статусот на сопственикот.⁹⁰ Темелите на куќите биле од камен, а горните партии на сидовите од плитар. Куќите во Олинт имаат подолг трем пред главните простории којшто е поинтегриран во архитектурата на куќата како целина такашто повеќето од олинтските куќи му припаѓаат на основниот тип, познат како пастас.

Куќите од типот пастас имаат неправилна четириаголна основа. Две оски ја сечат куќата од исток кон запад. Едната поминува блиску до средишната точка на куќата и ја дели на два речиси еднакви делови, а другата ја дели северната половина на два дела. Како повеќето антички куќи во медитеранскиот простор, тие имале централен двор, секогаш поплочен и околу него била организирана целата куќа. Дворот скоро секогаш бил лоциран во јужната половина од куќата.⁹¹ Отворен кон дворот на северната страна се протегал долгиот трем којшто најчесто се потпирал на дрвени столбови, идентификуван (од В.Грахам) како пастас (παστάς). Дворот и пастасот биле главните обединувачки елементи на куќата и претставувале центар за повеќето семејни активности. Добро осветлен и проветрен но засолнет од сонце и дожд пастасот нудел удобен работен простор. Повеќето од другите простории биле отворени кон дворот или пастасот.

⁹⁰ Nevett 2000, 337.

⁹¹ Cahill 2002, 76.

Организацијата на олинтската кука е нехиерархиска. Во нејзиниот состав обично биле групирани по неколку сродни простории на приземјето, кон коишто пристапот го ограничувала средишната просторија. Не постоела доминантна просторија или оска како што е тоа кај простасот или кај римскиот домус.⁹²

Поголем број на различен тип специјализирани простории биле пронајдени во олинтските куки:

Кујнскиот комплекс обично се состоел од една голема просторија, понекогаш со изсидано огниште и од едната страна една до две помали простории, делумно одделени од неа со столбови. Најмалата од нив честопати служела како бања ($\beta\alpha\lambda\lambda\acute{\alpha} \nu\epsilon\iota\omicron\nu$), поголемата просторија (*flue*)⁹³ била користена за готвење и како остава, а најголемата се чини дека била наменета за готвење ($\omicron\pi\tau\acute{\alpha}\nu\iota\omicron\nu$) во студените периоди од годината како и за загревање. Во овие простории обично се влегувало од дворот или пастасот.⁹⁴

Другиот посебен комплекс од простории бил *андроној*. Андронот е посведочен како дел од куќата на повеќето археолошки локалитети. Во Олинт андронот е често квадратен, со под декориран со мозаици и насликани сидови. Овие простории биле со најбогата декорација. Како контраст, андронес обично биле лоцирани блиску до надворешниот сид покрај улицата, а идеалната положба била во аголот на куќата заради подобро осветлување низ прозорците што е спротивно на правилото за интровертноста на просториите и говори за јавниот карактер на оваа просторија.⁹⁵ Подигната банка, широка околу 0,85-1,00м ја опкружувала просторијата. На овие гранични банки биле поставени леглата ($\kappa\lambda\acute{\iota}\nu\alpha\iota$), околу сидовите на просторијата. Заради ваквата поставеност на леглата, влезовите се наоѓале асиметрично поставени на еден од сидовите. Пред андронот обично се наоѓал предпростор од којшто се влегувало во него.

Некои од куќите имале посебни работилници и продавници, отворени кон улицата. Понекогаш, некои од нив имале врати и кон внатрешноста на куќата. Овие простории, често биле издавани под наем или продавани на други сопственици.⁹⁶ Присуството на преси за цедење масло говори за дејноста на

⁹² исто, 78.

⁹³ За можната функција на оваа просторија види кај Graham 1958, 318-323.

⁹⁴ Cahill н.д., 81-82; Graham 1954, 328-346.

⁹⁵ Graham 1953, 199-203.

⁹⁶ Cahill н.д., 82.

сопствениците, земјоделци коишто ги собирале плодовите од полињата и тука ги преработувале. Просториите биле флексибилни во нивната употреба. Просторот бил користен за различна намена зависно од сезоната и времето.

Бидејќи сидовите во Олинт се сочувани само до сосема мала височина во приземјето, за постоење на кат би можело да се заклучи од индиректни докази како што се постоењето на камените основи за скали и отсуството на простории за спиење. Така се доаѓа до заклучок дека генерално земено куќите имале кат. Потешко е да се претпостави местото на протегањето на катот. Би можело да се претпостави дека повеќето од приземните простории биле дуплицирани на катот, но бидејќи скалите биле редовно лоцирани во северната половина на куќата може да се сугерира дека само тука имало кат. Оваа локација на скалите би била најприродна, бидејќи во куќите од типот пастас галеријата над пастасот значела комуникација за разновидните простории на катот како што бил пастасот во приземјето. Меѓутоа според некои повремени навестувања во приземјето и над јужниот дел од куќата би можел да постои кат. Присуството на кат не е туѓо во античкиот свет. И подоцнежните куќи во Делос, Помпеи и Херкуланеј имале распространет кат. Според неколкуте истражени куќи и во Колофон имало барем делумно кат, а многукратни катови биле познати многу порано во Крит, Египет и на Блискиот Исток.⁹⁷

Покрај овој унифициран општ план куќите можеле да имаат повеќе варијации. Кај некои од нив голем простор му бил посветен на андронот, кујните и другите специјализитани простории, кај други на просториите со општа намена, а некои имале повеќе продавници и магацини.

Пастас и пастас-перистил типот, заеднички за Олинт и Делос, преовладувале и во Атина.⁹⁸ Овој тип на куќи со делумно изменета форма се сретнува и во Халиеис.

Во хеленистичкиот период пастасот станал редок, такашто тој е сосема невообичаен за хеленистичките градби во Делос.⁹⁹

⁹⁷ Graham 1954, 320-322; Nevett 2001, 75.

⁹⁸ Young 1951, 227.

⁹⁹ Graham 1966, 10.

Перистилна куќа

Во доцниот класичен период како и во хеленистичкиот, најчесто се употребувал перистилниот тип куќи со зголемен раскошен израз на домашниот луксуз. Овој тип се вбројува во најегземпларните куќи во класичната станбена архитектура.¹⁰⁰ Тоа би бил третиот главен тип на антички грчки куќи кој е обележје за градот Делос, а исто така ретко се сретнува во Олинт и има тремови од трите или четирите страни на дворот.

Понекогаш на овој тип се гледа како на варијанта на пастас типот но со тремови коишто се протегаат на повеќе страни од дворот.¹⁰¹

Делос бил исклучително богат град во којшто најдобро се рефлектира хеленистичкиот начин на градењето луксузни куќи со сличен план, сидани од камен.¹⁰² Низ вратата од улицата, преку тесниот ходник се влегувало во внатрешен двор опкружен со тремови¹⁰³ од сите страни, чинејќи перистил. Дворот лежел во средината на куќата и имал еден повлечен простор, наспроти влезот, којшто бил користен како пастас.

Покрај перистилот, во приземјето се наоѓале и малите економски простории, отворени кон дворот, простории коишто служеле за спиење, готвење и одржување на хигиената. Во приземјето секогаш постоела една велелепна, репрезентативна просторија, оикос (οἶκος) со мозаичен под и богата сидна декорација, отворена кон перистилот со три големи врати или една врата помеѓу два големи прозорци. Оваа просторија служела за дневен престој во зимскиот период, кога студените ветрови не дозволувале престој во отворениот простор на перистилот. Освен како просторија за дневен престој во зимскиот период, просторијата служела како андрон и просторија за прием на гостите.¹⁰⁴

Некои од куќите покажуваат и знаци за постоење на кат до којшто се стигнувало по дрвени скали. На катот се наоѓале приватните простории, гинајконитис (спални, соби за децата, жените и робовите). Главните сидови се состоеле од блокови од варовник без малтер.

¹⁰⁰ Ault 2000, 484.

¹⁰¹ Nevett 2001, 22-23.

¹⁰² Куќите потекнуваат од 3.-2.век ст.е.

¹⁰³ Тремовите се состоеле од дорски или јонски столбови.

¹⁰⁴ Rider 1965, 248-249.

Внатршноста на куќите била украсена со многу скулптури со различна големина, во зависност од тоа дали биле поставени во перистилот или во нишите од внатрешните простории. Богатството на декорација говорело за статусот на сопственикот, а служело за потенцирање на некои битни делови од куќата, чинејќи ги останатите делови незабележителни.¹⁰⁵ Главните простории биле послани со мозаици во опус теселатум (*opus tesellatum*), а сидовите украсени со сидно сликарство. Од самиот влез, посетителот можел да види многу малку од прекрасната декорација. Визурата кон срцето на куќата била внимателно испланирана со архитектурата и декорацијата, координирани такашто се создавала импресивна аксијална глетка.¹⁰⁶

Често во куќите од Делос подовите на горните катови биле многу поубаво декорирани од оние во приземјето. Исто така сидното сликарство и штукодекорацијата во просториите на катот биле поразвиени.¹⁰⁷

Перистилните куќи се сретнуваат и во колониите на Сицилија, како на пример во Монте Јато (*Monte Iato*) каде што била комплетно истражена и една постара перистилна куќа од 5. век ст.е., а исто така и во секторот на вили во Олинт. И некои приенски куќи во доцнохеленистичкото време биле трансформирани во перистилни куќи.

“Хердраумхаус” (куќа со просторија со огниште)

Како резултат на подоцнежните истражувања може да се издвои и четврт тип на античка грчка куќа, наречен *Herdraumhaus* (куќа со соба со централно огниште), кој се базира на истражувањата од Хофнер и Шванднер на два локалитета во Епир, во ј/з Грција, Касопе и Амотоп(ос). Тој не е утврден врз основа на тремот во дворот, туку се карактеризира со присуство на голем внатрешен простор којшто многу често има централно огниште, а кој ја конституира истакнатата карактеристика на планот.¹⁰⁸

Бројните истражувани куќи во Касопе се интегрирани во ортогоналната улична мрежа и се датирани со основањето на градот, во 4. век ст.е. Куќите биле распоредени во поголеми инсули

¹⁰⁵ Westgate 2000, 392.

¹⁰⁶ Исто, 401.

¹⁰⁷ Исто, 408.

¹⁰⁸ Hoepfner-Schwandner 1986, 108-116; истите 1994, 146-156; Nevett 2001, 23.

во по два реда, издвоени со тесна уличка и разделувачки партии сидови. Тие зафаќаат стандардна површина од 225м².¹⁰⁹ Дворот бил мал, а ова било компензирано со поголемиот покриен простор кој вклучува поголема оикос.

Слична шема на внатрешна организација е најдена на блискиот локалитет Амотоп(ос), од доцниот 4.век до раниот 3.век ст.е.¹¹⁰ Тука, како и во Касопе, дворот има редуцирана големина додека главната просторија, која Хофнер и Шванднер ја нарекле *Herdraum* или соба со огниште, е невообичаено пространа со големо централно поставено огниште. Оваа просторија можела да се користи за повеќе домашни активности. Ваквата форма ефективно ја дели куќата на два дела, надворешна област која го вклучува дворот, трпезаријата и складишните простории, и внатрешната област којашто ги вклучува просторијата со огниште и различни помошни простории.¹¹¹

Хердраум-типот, во Касопе и Амотоп(ос), е локален тип којшто одговара на хеленезираните тенденции на локалното население и на влијанијата од локалните нехеленски културни традиции. Со едноставен влез и двор вакви куќи се јавуваат и во Италија пред средината на 5.век, а во Грција и на други места најмалку во доцниот 5.век.¹¹²

4.3.2. Живеалиштата во раноантичкиот период на тлото на Република Македонија (сл.23-24)

Со систематските археолошки ископувања и истражувања од 1995 година наваму, изведени на локалитетот *Вардарски Рид* кај Гевгелија, се збогати фондот на остатоци од живеалишта, куќи од раноантичкиот период. Големината на куќите не била подеднаква. Тие имале различна форма, повеќе простории, а некои од нив поседувале и кат.¹¹³

Во текот на 2. и 1.век ст.е. на јужната тераса, над и околу стоата, биле подигнати неколку куќи и работилници за произведување на керамички садови и теракоти, за пржење на руда и други активности. Да ги споменеме *Куќата со занаети*, со

¹⁰⁹ Hoepfner-Schwandner 1986,108; истите 1994, 146.

¹¹⁰ Hammond 1953, 136-140.

¹¹¹ Nevett 2001, 105-107.

¹¹² исто, 168-169.

¹¹³ Митревски 2005, 33-34.

металуршката и керамичарската работилница во својот состав, *Објектои со ѝечка, Кулѝниои објекѝ со дуќани, Рабоѝилницаѝа на Менек, Меѝалурико ѝексѝилнаѝа рабоѝилница*. Градбите биле неправилни, сидани од плитар врз темелите од кршен камен и кал.¹¹⁴ Во следното поглавје ќе се задржиме на некои од овие живеалишта од 3.-2.век ст.е, именувани како *Куќа со колци, Куќа со када, Куќа на колекционерои* и други.

Во текот на ископувањата во 2007 година на површината се појавија остатоци и од други живеалишта коишто го збогатија бројот на досега откопаните куќи.

Со ископувањата изведени на локалитетот *Исар* кај с. Марвинци од 1977 година наваму биле констатирани остатоци од живеалишта од архајскиот до доцноримскиот период. Малите архајски куќи биле градени од плитар и куќен лепеж, со дрвена конструкција од греди вкопани во карпестата подлога.

Кон средината на 4.век ст.е. куќите во долните зони биле градени од делкан камен, сложен во правилни редови, а како врзивно средство била употребувана глина. Подовите биле обложени со тули, а крововите покриени со ќерамиди премачкани со посна црвена боја.

Во хеленистичкото време не се забележува напредок во начинот на градење на живеалиштата во Марвинци. Сидовите во 3.-2. век ст.е. биле сидани од камен, во својата природна форма, врзан со глина и со малтерисано лице. Малите неправилни живеалишта биле покриени со кров од дрвена конструкција и покривни ќерамиди.¹¹⁵

При ископувањата изведени во крајот на минатиот век, на островот Голем Град биле откопани остатоци од две хеленистички куќи.¹¹⁶

Во 1989 година на локалитетот *Анче* кај с.Крани биле истражени остатоци од еден комплекс за живеење на самиот брег од Преспанското Езеро. Констатирани биле повеќе простории за живеење и работење, групирани околу дворови. Подвижните археолошки наоди потекнуваат од хеленистичкиот период (2.-1. век ст.е.).¹¹⁷ Остатоци од вакви објекти биле констатирани и во

¹¹⁴ исто, 42-62.

¹¹⁵ Соколовска 1986, 68-69.

¹¹⁶ Битракова 1989, 121-123.

¹¹⁷ истата 1990, 127-132.

околината. На источниот брег од Преспанското Езеро на локалитетите *Перово* и *Наколец* биле откриени скромни остатоци од оштетени раноантички куќи изградени од дрво и плетер.¹¹⁸

Со заштитните археолошки ископувања на локалитетот *Теке* кај с.Отовица, при изградбата на патот Велес-Прилеп, во 1996 година биле откриени остатоци од еден раноантички полски имот (ран 4.-3.век ст.е.). Комплексот се состоел од повеќе простории наменети за живеење и за извршување на стопанските дејности. Со комплексот подетално ќе се запознаеме во следите поглавја.

Со ископувањата на локалитетот *Глос* кај с.Грчиште, во текот на 2006 година биле откопани делови од раноантички куќи во рамките на населбата на овој простор.

На локалитетот *Градишти*, Дебреште кај Прилеп, биле констатирани остатоци од правоаголни живеалишта со сидови од плетер над темелите од кршен камен. Овие остатоци потекнуваат од 3.-2. век ст.е. Траги од слични куќи од истото време се јавуваат и во *Варош* кај Прилеп.¹¹⁹

На локалитетот *Кале*, 1,5 км ј/и од Дебреште биле откопани делови од повеќе куќи од 2. и 1. век ст.е., ориентирани во правец З-И. Тие биле паралелно поставени во правоаголната населба со ортогонална, улична мрежа. Куќите биле мали, со по 2-3 простории поредени во низа и веројатно со отворен дрвен трем пред нив. Биле изсидани од плитар над темелите од кршен камен без употреба на малтер. Тие биле покриени со органска материја врз дрвената кровна конструкција.¹²⁰

4.4. Живеалиштето во римскиот период (сл. 25-35)

Со експанзијата на римската Империја се распространиле куќи коишто се разликуваат по многу свои карактеристики од раноантичките грчки живеалишта. Тие подоцна попримиле влијанија од источните соседи, прилагодувајќи ги кон својата култура и начин на живеење. Некои од овие прифатени елементи иако по своето потекло биле дел од грчкиот раскош набргу станале интегрален дел од богатата римска куќа.

¹¹⁸ Bitrakova Grozdanova 2003, 30.

¹¹⁹ Бабиќ 1996 (АК), 294.

¹²⁰ Mikulčić 1966a, 81-82; истиот 1999, 94-95.

Во развитокот на римските живеалишта Офербек разликува четири периоди: начинот на градење во првиот период е скоро непознат, вториот период бил под влијание на етрурската архитектура, третиот период којшто, според него, започнува со доцнорепубликанското време бил проследен со хеленистичките влијанија, а четвртиот којшто започнува во крајот на републиканскиот период, веќе примајќи ги повеќето грчки елементи ги раѓа најлуксузните римски станбени објекти.¹²¹

Под терминот *римска куќа* Ригсбај ги подразбира големите урбани, елитни куќи во Рим и на брегот кај Неапол од 1.век ст.е. до 1.век н.е., особено домусот (*domus*) со својата стереотипна *fauces* – *atrium* - *tablinum* - (*perystilium*) оска.¹²² Иако не постои стандардна римска куќа во практиката, сепак теоретски сите задржуваат барем малку од стандардниот план.¹²³ Римската куќа поседува релативно стандардна просторна основа и одредена диспозиција на просториите, вообичаена и типична за неа. Нејзината основа била уредена околу споменатата аксијална линија која тече низ главната врата од улицата, преку ходникот (*fauces*), имплувиарниот атриум (*impluviae atrium*) со своите странични простории кубикула (*cubicula*) и алае (*alae*), таблинум (*tablinum*) сè до украсената градина или перистил.

4.4.1.Етрурско-римска куќа

Традиционалната италска, односно етрурско - римска куќа била организирана околу централниот простор, наречен атриум до којшто се стигнувало низ влезот со вестибул. Од двете негови страни се нижеле спалните соби, а во дното на атриумот биле сместени заедничките простории. Зад нив се простирала градината.

Примери на етрурска куќа можеме да најдеме во остатоците од етрурскиот град Марцабото, триесетина километри јужно од Болоња.¹²⁴ Овие куќи му припаѓаат на типот куќи со имплувиј. Во средината се наоѓал отворен двор со бунар, а понекогаш и цистерна во подот. Околу дворот биле групирани просториите за дневен престој и спалните соби, додека просториите свртени кон

¹²¹ Overbeck 1866, 234-236.

¹²² Riggsby 1997, 36.

¹²³ Grahame 2001, 163-165.

¹²⁴ Boëthius 1994, 75-94.

улицата служеле како складишта. Ваквиот план на етрурската куќа бил сосема различен од оној на истовремената хеленска куќа.

Раната италска куќа, заради ваквата своја организација, често се нарекува *аџириумска куќа*. Атриумот бил главна просторија, голема и воздушеста, централен светлосен извор и во раниот период бил главна дневна просторија на фамилијата. Називот доаѓа од *ater* (црн) бидејќи покривните греди биле поцрнети од чадот од семејното огниште коешто горело во центарот. Подоцна за одведување на чадот од атриумот се појавил комплувијот (*compluvium*).¹²⁵

Од овие скромни автохтони италски форми, под влијание на станбената култура на Месопотамија, Египет, Крит, Античка Грција и воопшто хеленистичкиот свет, Римјаните го оформиле својот карактеристичен тип на домус. Кај римските куќи, спротивно на грчките куќи коишто биле стриктно асиметрични, е отсуството на внатрешен двор и воведувањето на симетрично уредување.

Се чини дека во развитокот на римската куќа би можеле да се издвојат две основни фази: 1. скромната *иџиалска* форма конструирана од едноставен збир на простории околу еден голем отворен простор и 2. додавањето на двор со тремови, опкружен со други простории како влијание од хеленистичкиот свет. Двојните извори на деловите од куќата се гледаат и од фактот што старите делови имаат латински имиња како *atrium*, *ala* и *tablinum*, додека новите делови имаат грчки корени како *peristilium* (περί-στῦλος), *oecus* (οἶκος) и *exedra* (ἐξ-ἔδρα).¹²⁶

4.4.2. Основни типови на римски живалишта

Римската култура на живеење наметнала градење на повеќе типови живеалишта, за различните класи на населението и во зависност од местото кадешто тие биле подигани. Основниот тип на живеалиште за средната и високата класа, во градовите од републиканскиот и раноцарскиот период, бил домусот, претставен главно преку локалитетите Помпеи и Херкуланеј. Сиромашните жители во градовите живееле во наемни згради, инсулае познати особено во Рим и Остија, надвор од градовите, во нивната близина

¹²⁵ Mansuelli 1972, 111-144; Brothers 2003, 37-38; Clarke 1991, сл.1; McKay 1984, сл. 8.

¹²⁶ Brothers н.д., 34-35.

или подалеку од нив, низ целиот простор на Римската Империја биле градени вили, комплекси од повеќе градби за живеење и работење, а за владетелите биле градени репрезентативни резиденции, палати коишто ја следеле схемата на домусот.

Домус

Раноримскиот домус бил ориентиран кон внатрешноста, со скромни затворени фасади и простории групирани околу холот наречен атриум (*atrium*). Од улицата, низ влезот (*ostium*), преку влезниот простор вестибул (*vestibulum*), низ ходникот (*fauces*), патот водел во атриумот, репрезентативен простор за прием на гости како и за престој на фамилијата, односно социјален и религиозен центар. На таваницата од атриумот обично се наоѓал отвор, комплувиј (*compluvium*) којшто обезбедувал светлина за просториите фокусирани околу него. Во подот се наоѓал плиток базен, имплувиј (*impluvium*), за собирање на дождовницата којашто се слевала низ комплувијот (*compluvium*). Витрувиј наведува повеќе типови на имплувиарни атриа.¹²⁷ Постојат и атрија (*displuviatum atrium*), кај коишто стреата ја насочувала дождовницата кон надвор наместо кон внатре и сосема покриени атрија (*testudinatum*) кај коишто имплувијот не бил потребен.¹²⁸

Наспроти влезот во атриумот се наоѓал олтар (*lararium*), посветен на куќните богови и жртвеник (*arca*). Атриумот бил првиот отворен простор со којшто се соочувал посетителот при влегувањето од улицата. Околу него биле распоредени спалните соби (*cubicula*), јавните простории, магацини, мали трпезарии, а често во дното бочно бил поставен еден пар широки и длабоки анекси (*alae*) во коишто биле изложувани маските (*imagines*) и бистите на семејните предци.¹²⁹ Во раноримската куќа овие простории имале прозорци низ коишто се осветлувал атриумот којшто бил затворен. Наспроти влезот, аксијално била поставена главната просторија за прием таблинум (*tablinum*), одделена од атриумот со завеса, а од градината во позадината со дрвена преграда. Во раноримскиот период таблинумот служел како работна соба на домаќинот на куќата (*pater familias*). Зад таблинумот следела мала градина (*hortus*) којашто под влијание на

¹²⁷ Vitruvii, VI.III.1.2.: Според Витрувиј постои атриум без столбови, атриум со четири столба на аглите од базенот или со полн ред столбови како коринтски атриум.

¹²⁸ Smith 1870, 427.

¹²⁹ Ling 2001, 308-309.

хеленизмот се развила во перистил како втор извор на светлина во римскиот домус.¹³⁰

Дворот на перистилот, опкружен со тремови, украсен со скулптури, дрвја и цвеќиња, исполнет со светлина и свеж воздух, во летниот период бил пријатен простор за престој и често бил користен како трпезарија. Во него се влегувало од таблинумот, како и низ ходникот (*andron*) којшто ја овозможувал врската со атриумот. Во перистилот понекогаш водел и спореден, економски влез (*posticum*). Околу перистилот се наоѓале другите простории, кујнските простории (*culina*), екседри (*exedrae*), латрини и од 2.век ст.е., по углед на грчко-хеленистичката култура, биле воведени уште две нови простории: триклиниј (*triclinium*) и сала за прием оекус (*oecus*). Инкорпорирани во римската куќа новите хеленистички елементи се сретнуваат во раскошните куќи во Помпеи.¹³¹ Спалните биле впечатливи со своите мали димензии и малечки прозорци, бидејќи ја одржувале свежината во текот на долгите топли денови и топлите летни ноќи, што било поважно од тоа да се одржат топли во зимскиот период. Постоеле и други простории како што се топлите бањи и солариуми со j/z ориентација за да го привлечат слабото зимско сонце.¹³²

Кујните и работилниците не многу често биле оделени од главната зграда. Таму биле главно присутни управниците, надзорниците, готвачите и робовите. Големите куќи често имале приватни бањи (*balnea*) со пропорции одмерени според фамилијарното достоинство и благодет. Големите куќи добиле исто така и библиотеки, галерии за слики и сали за приеми, слични на оние во големите јавни градби, откако дел од јавните собири како и приватните законски пресуди, почнале често да се одржуваат во куќите на богатите граѓани.¹³³

Некои домуси поседувале и кат изграден од лесен материјал, како интимен простор на фамилијата, а во некои од нив покрај атриумот биле сместени табернае (*tabernae*) коишто не комуницирале со внатрешните простории, а имале влезови од надвор. Тие служеле како продавници, работилници, меани. Ваквата концепција на римскиот домус била просто измислена за јужните простори на Европа. Најголеми достигнувања во

¹³⁰ Karkopino 1967, 24-29.

¹³¹ Overbeck н.д., 230-335.

¹³² Hanson 1998, 61-62.

¹³³ исто, 60-61.

римската станбена архитектура се остварени во Помпеи (Pompeii) и Херкуланеј (Herculaneum) во Кампанија.

Волис-Хадрил истражил 122 куќи во Помпеи и ги диференцирал според големината, функцијата, архитектурата и декорацијата.¹³⁴ Тука, во Помпеи, преовладува јасниот традиционален план на куќи иако се видливи влијанијата на станбената архитектура од соседните грчки градови. Во империјалниот Рим ваквите домови биле привилегија за богатите жители додека останатото население живеело во наемни блокови. Има знаци коишто укажуваат дека некои куќи во Помпеи добиле и горни катови коишто служеле како посебни станови но генерално земено бидејќи постоело обилно земјиште за градење, едноставните традиционални куќи преживеале подолго време за поширокиот слој на општеството.¹³⁵ Во Херкуланеј сите куќи на средната класа се бореле со критичниот архитектонски проблем: среќа за простор. Некои од нив се откажувале од старите архитектонски форми и им преостанувало просторното уредување со мали и тесни соби во правилен ред, други ги напуштале старите концепти и развивале нови можности коишто ги навестувале куќите што ќе бидат градени во времињата што доаѓале.¹³⁶

Сé до 1.век ст.е. куќата со атриум, со или без перистил, била стандардната резиденција за богатите Римјани.¹³⁷

Во различни покраини од Римското Царство, во зависност од природните (климатски) услови и степенот на развитокот во определени средини, вариал типот на римската куќа но останала заедничка општата карактеристика на античките живеалишта: интровертната ориентација на просториите и потполната изолираност од улицата. Сепак станбената архитектура низ Империјата секогаш ги задржувала локалните карактеристики како посебно погодни за климата на определена област.¹³⁸

Северните провинции со постудена клима морале да го адаптираат домусот кон своите потреби. За нив не бил од големо значење атриумот, меѓутоа битен елемент бил хипокаустниот систем за загревање. Присуството на мали и малку прозорци, од една страна се поврзува со желбата за сочувување на интимноста

¹³⁴ Wallace-Hadrill 1988, 43-97; истиот 1994; Laurence 2002, 7-8.

¹³⁵ Tomlinson н.д., 184.

¹³⁶ Deiss 1989, 104.

¹³⁷ Ward-Perkins 1994, 185.

¹³⁸ Hanson 1998, 65.

но исто така и со реткоста на прозорското стакло, тешко достапно пред 1.век н.е. Постоењето на повеќе отвори, во студените денови, би допуштало бегане на топлината од просториите.¹³⁹

Клиентелата, којашто се состоела од ослободеници, занаетчии и сопственици на мали дејности, живеела во мали куќи со простор уреден околу покриениот атриум опкружен со простории на два ката. Во овие *мини-аџриум* куќи, ритуално можеле да се сретнат сите простории присутни во домусот. При градењето на домот главно се почитувала основната карактеристика, оската *fauces-tablinum* но сепак просториите тежнееле да бидат уредени асиметрично околу неа, укажувајќи на тоа дека за оваа класа практичната употреба на други простории околу атриумот била побитна од нивниот репрезентативен симболизам. Местото на потчинетиот простор во куќата како кујната, латрината и деловите за робови биле помалку присутни во овие мали куќи отколку во големите куќи и вили, кадешто била почитувана јасната издвоеност. Во малите куќи, кујната, латрината и просториите за робови биле на маргините од приемниот простор, со помали димензии, често со пониски таваници, малку светлина и скромна декорација.¹⁴⁰

Веќе во доцнорепубликанскиот период, атриумот почнал да ја губи својата предоминантна улога којашто постепено ја преземал посветлиот и поодалечен простор од главниот влез, перистилот, такашто после 3.век, старата куќа со атриум станала економски бесмислена. Во 3.век во Остија, стандардна градска резиденција на богатите граѓани веќе била инсулата со станови.¹⁴¹

Од доцниот 2.век н.е. напредокот на градовите во Империјата почнал да опаѓа, а ова опаѓање водело кон намалување на популацијата, што резултирало со вишок на засолништа, особено на оние за изнајмување. Имало доволно достапен простор за оние коишто сеуште сакале да живеат во градот такашто во 3. и 4.век н.е. домусот се вратил повторно во употреба.¹⁴² Така во доцноцарскиот (доцноримски) период, кога вредноста на земјата опаднала, се забележува враќањето назад кон домусот кој сега добил една нова форма. Симетријата била одбегнувана, главен простор бил дворот, често со развиена

¹³⁹ Ling 2001, 310.

¹⁴⁰ Clarke 1991, 25.

¹⁴¹ Ward-Perkins н.д., 210.

¹⁴² Brothers 2003, 57.

фонтана и тремови, а останатите простории биле отворени кон него. Куќите имале централно греење, некои имале и латрини, декорирани сидови и подови, а се појавила посебна склоност кон апсидите и трифорите коишто станале многу чести во доцната антика.

На Балканот, во провинцијата Илирик, помеѓу западните и источните струења и локалните традиции, може да се следи континуитетот на ваквата трансформирана, нова римска куќа со внатрешен перистил. Вакви примери се среќаваат во Атина и во други градови на Грција, во Стоби во Македонија, Медијана во денешна Србија итн. Тие се одликуваат со апсидални триклинија и монументални фонтани.¹⁴³

Аналогии се сретнуваат во Северна Африка но најблиските паралели се истовремените куќи во Антиохија, Сирија. Сосема е природно што римските куќи во источната половина од Империјата ги следела шаблоните на хеленистичките грчки куќи како што се *Куќајџа на Клеоџајџа*, *Куќајџа на Дионис*, *Куќајџа на џирозабеџојџ* во Делос¹⁴⁴ што водело кон измена на уредувањето на атриумските куќи во Италија.

Како што Остија дава најдобри докази за промената на домусот во инсула, таа исто така сведочи за натамошната промена назад кон домусот, во Доцната Империја, како резултат на економските фактори.¹⁴⁵ Но овие нови куќи биле многу различни од старите атриум-перистилни куќи. Некогаш се нарекуваат перистилни куќи бидејќи просториите биле свртени кон централната област, често со базен и фонтана, понекогаш поплочена, понекогаш поставена како градина фланкирана од една до три страни со трем, користејќи ги поранешните постоечки сидови. Една од просториите, сместена на најодалечената страна од влезот, во дното на дворот или градината, била значително поголема и таа била главната дневна просторија (оекус). Друга карактеристика е подното греење во некои простории, присуството на нимфаеј (*nymphaeum*), сидната декорација, забележителниот вкус за апсиди и џиројно засводени со сводови *џреџради од џиџиџи широко корисџен во доцнаџа аџџика*, давајќи џ решително византиско чувство на градбата.¹⁴⁶ Римјаните

¹⁴³ Sodini 1984, 344- 359.

¹⁴⁴ Westgate 2000, сл. 7, 14.

¹⁴⁵ Brothers н.д., 57-58.

¹⁴⁶ Ward-Perkins н.д., 210-212; Brothers н.д., 57.

постојано позајмувале културни добра од источниот Медитеран, како нови области отворени кон нив, меѓутоа сепак тие добивале сопствени социјални завршетоци.¹⁴⁷

Римски-африкански куќи

Во градовите на Северна Африка биле откриени можеби најубавите живеалишта, куќи во целиот римски свет.¹⁴⁸ Римските елементи, прилагодени кон автохтоните традиции, напоени со хеленистички влијанија ја оформиле африканската куќа во римскиот период.

Градот Волубилис овозможува следење на формите на северноафриканските куќи, од скромните еднособни градби сè до големите, раскошни резиденции. Како главен град на провинцијата Мавританија (*Mauretania Tingitana*), во текот на римскиот период градот се проширил на север за да обезбеди нов резиденцијален простор. Куќите подигнати на овој простор укажуваат на големиот напредок на градот во крајот на 2. и раниот 3.век, пред тој да биде напуштен од Римјаните во 285 година н.е. Куќите во Волубилис се карактеризираат со многу простории коишто, според грчките норми, се слободно поставени околу перистилот. Базичната артикулација на куќата е владеана од големата просторија оекус и перистилот. Во некои куќи на другата страна од перистилот се наоѓа втората главна просторија екседра. Во 3.век станале популарни куќите со посиметричен аранжман. Една битна карактеристика за куќите во Волубилис е аранжманот на еден агол од куќата околу малиот двор атриолум. Овој мал двор, обично со сопствена мала фонтана бил опкружен со 3-4 простории меѓу кои веројатно биле присутни екседра и оекус.¹⁴⁹ Некои од куќите особено во долниот дел од градот се базираат на пунските традиции и се аранжирани околу отворен коридор или двор. Типичниот пунски дом во Картагина во хеленистичкиот период се состоел од двор фланкиран со неколку големи простории до коишто се доаѓало низ долгиот коридор од влезот. Како резултат на силните трговски врски на феничанските градови со грчките, грчките влијанија биле преовладувачки во пунскиот свет низ хеленистичкиот период, и тие се задржале и по

¹⁴⁷ Wallace-Hadrill 1994, 30.

¹⁴⁸ Rebuffat 1969, 688-711; истиот 1974, 471-494.

¹⁴⁹ Hales 2003, 195-204.

доаѓањето на Римјаните чишто иновации биле потешко прифатливи.

До доаѓањето на Римјаните овие простори со своите куќи со поплочени перистили, припаѓале кон заедничката култура на медитеранскиот елитен свет. Медитеранските влијанија се пробиле во западните северноафрикански простори долго време пред да почнат да зрачат римските влијанија. Така во подната декорација, познатиот опус сигнинум, користен низ Римската Империја веројатно е пунска иновација од хеленистичката ера.

Римско-африканската куќа може да се подели на четири архитектонски елементи: влезна просторија, двор, главна просторија и други простории.¹⁵⁰ Раскошните римски африкански куќи кај коишто атриумот не бил дел од типичната куќа, многу често се одалечувале од строгиот аксијален план. Перистилот бил основен простор кон кој гравитирале сите простории коишто и припаѓале на куќата. Тој овозможувал добро проветрување и поставување на декоративните елементи во широкиот, слободен простор создавајќи чувство на исполнетост со светлина и воздух, што е јасно видливо кај куќите во Птолемаис (Киренаика). Куќите изобилувале со засенети простори, а во некои од нив заради подобро ладење се наоѓале подземни простории и перистили (Була Региа).¹⁵¹ Во побогатите куќи на римските патриции, коишто опфаќале и по цели инсули се наоѓале повеќе внатрешни, отворени простори коишто пропуштале повеќе светлина и воздух како во Тимгад, Кујкул, Типаса и Алтибур(ос). Овие куќи на богатите граѓани, имале раскошни градини и повеќе дворови исполнети со зеленило и вода. Во некои од нив дворовите биле покриени со мозаици.¹⁵²

Вили

Ниедно општество, како римското, не го носело во својот дух и во својот начин на живеење, печатот на толку длабоката и вкоренета приврзаност кон земјата.¹⁵³ Така побогатите граѓани излегувале надвор од градските сидини и граделе вили.¹⁵⁴

¹⁵⁰ Daniels 1995, 82.

¹⁵¹ Mc Kay 1984, 162-175; Ward-Perkins н.д., 402-403.

¹⁵² Jashemski 1995, 559-576.

¹⁵³ Daneli 1967, 103.

¹⁵⁴ Терминот *villa, ae.f.* во изворниот латински јазик значи нива со изградена куќа, имот, летна куќа, селски дворец.

Во римскиот свет постоеле неколку типови на вили: урбани вили, субурбани вили, псевдоурбани вили, покрај морските брегови вили маритимае, а на полските имоти вили рустики. Вилите имале многу богата варијација на планови, а нивните типови може да се поврзат со економските и социјални класи и категории на коишто им припаѓале тие.

Овие комплекси зависно од карактерот имале повеќе дворови и градби сконцентрирани околу нив, а наменети за уживање, за престој на послугата, за преработка на земјоделските производи, како и за одгледување на добиток воколку се работело за рустични вили.

а) Субурбани вили

Стеснети помеѓу градските сидини Римјаните немале доволно можности да ги остварат своите креации на живеалишта. Излегувајќи надвор од градските бедеми, во субурбијот на градот, се отварале повеќе такви можности. Доволно далеку од градот за да биде одвоена од него, достапна во текот на денот, а сепак на отворен простор, приградската (субурбаната) вила била фокус на вниманието на нејзиниот сопственик, опкружена со искусните и гостољубиви соседи.¹⁵⁵

Напуштајќи ја градската кука, домус и заминувајќи во уредените вили, во помалку населените простори на субурбијот, припадниците на богатата класа имале можност да ги остварат своите амбиции. Широкиот простор во предградието, за разлика од збиениот градски простор, им нудел шанса на сопствениците во субурбаните вили да ги развијат своите аспирации за раскош. Така вилите, одвојувајќи се од луксузните но збиени градски парцели му пружале можност на сопственикот да се определи за својот сопствен вкус и стил на живеење. Наспроти аристократските куќи во градот, вилите надвор од градскиот простор имале развиени надворешни фасади со тремови и со погледи кон пејзажот кој се простирал околу нив како на пример кај *Вилајџа на Пајирусои* во Херкуланеј под Везув.¹⁵⁶

Субурбаните вили можеле да бидат изградени најпрвин со рекреативна намена како во западниот дел од Империјата, а почесто биле врзани со искористување на малите имоти-градини

¹⁵⁵ Purcell 1987, 202.

¹⁵⁶ McKay 1984, сл.95.

и плантажи кои ја обезбедувале неопходната храна за потребите на фамилијата на сопственикот.

Така на пример Кикерон поседувал 8 резиденции надвор од Рим. Во Арпин тој имал профитабилен имот, а останатите резиденции, како што самиот вели му биле *имотии за задоволство*. Тие служеле за две главни цели: да обезбедат место за краток одмор од топлината во Рим, а во време на политичка несигурност да го одалечат од секојдневните грижи и опасности, присутни во јавниот живот во главниот град.¹⁵⁷

Од пишаните извори дознаваме за раскошот на субурбаните вили преку описот на тосканската вила на Плиниј Помладиот којашто имала различно обликувани декоративни грмушки покрај широките патеки, кревет од акантус, а на врвот се наведнувала тераса со колонада на предната страна. На едната страна од куќата се наоѓала пешачката област.¹⁵⁸ На овие имоти растеле покрај кипариси, лавор, бор, мирта и јаболки, круши, калинки, смокви, маслинки, лозници. Ваквиот опис на некои од римските вили говори за вниманието коешто се посветувало на овој битен вид на живеалиште во римскиот свет.

Луксузните римски вили со тремови, мозаици и бањи, не биле непознати во провинциите кадешто се говорело грчки. Најмногу од истражените вили на овие простори датираат не порано од 2. век н.е. додека повеќето биле изградени или обновени во периодот на доцната римска Империја. Како што на запад вилите во Тиволи и Вагае обезбедувале пријатно прибежиште за аристократијата на Рим во топлите летни месеци, исто така и источните имоти им го овозможувале тоа на своите сопственици.¹⁵⁹

Вилата во субурбијот не била така херметички затворена кон надвор како домусот во градот. Таа имала можност за истурање на поединечни елементи кон надвор и побогата артикулација на фасадата воопшто.

б) Псевдоурбани вили

Со појавата на приватните полски имоти далеку од градовите, во природа, се појавиле вили коишто биле рурални

¹⁵⁷ Littlewood 1987, 11-12.

¹⁵⁸ исто, 23.

¹⁵⁹ Rossiter 1989, 102-103.

само по својата локација, но по својот изглед и комфор, според својот висок стандард тие биле еднакви на градските. Полската куќа можела да биде уредена и удобна како и во градот. Таа, покрај својата примарна улога како место за земјоделските дејности, била погодна и за одмор (*otium*). Овие полски вили ги имале сите предности на големата градска вила. Тие биле урбани според својот размер и изглед, а рурални според својата локација такашто често се нарекувани псевдоурбани.¹⁶⁰ Резиденцијалниот дел од вилите ги содржел сите потребни елементи како и урбаната вила. Богатите сопственици ги украсувале своите вили со повеќе дворови и перистили со подни мозаици, сидовите ги декорирале со фреско и штукодекорација, а поседувале и поден систем за загревање - хипокаусти. Ваквите раскошни вили се сретнуваат и на Балканскиот Полуостров како на пример вилите кај Мадара, во близина на Шумен, кај с.Забел, Трновско и кај с.Невестино во близината на Кустендил во Бугарија.¹⁶¹

Овие псевдоурбани вили служеле за престој на земјопоседникот во еден определен дел од годината и тие морале да ги задоволат сите негови потреби.

в) Рустични вили

Со преуредувањето на територијата на Римската Империја во 1.век ст.е., по појавата на центурионите со пространа земја богата со овоштарници, лозја и маслинови садници, се појавила земјоделската единица со својата вила рустика.

Во текот на првите векови од н.е. експанзијата на Римската Империја довела до зголемување на бројот на земјоделските имоти со вили рустики, коишто станале битна економска база како центри на земјоделското производство. Вилата е една од најчестите независни економски единици на римското земјоделие. Таа е конституирана со градба во центарот на имотот и околната земја, користена на различни начини.¹⁶²

Да се биде во потполност Римјанин значело да се биде фармер. Оние коишто не поседувале земја до времето на Мариј (157-86 година ст.е.) не биле достоини да служат во легиите.¹⁶³ Поседувањето на овие имоти и куќи биле база не само на неговото

¹⁶⁰ Purcell н.д., 197.

¹⁶¹ Динчев 1997, 74-83, сл. 72,77,78.

¹⁶² Biró 1974, 23.

¹⁶³ Percival 2003, 65.

богатство, туку и на статусот што одел со тоа. Креирајќи го концептот на вилата, римската аристократија успеала да направи одличен спој на работата со задоволството.

Постоењето на полските куќи, вили рустики низ еден долг период претставувале, исклучителен белег во римската историја и култура, како и во римскиот начин на живеење. Распространетоста на вилите била во тесна врска со градовите и со комуникациската мрежа која ги поврзувала нив заедно. За богатите граѓани полските имоти претставувале алтернатива и дополнителна база на активности.

Рустичната вила не ја имитирала природата, тука градбите израснувале и се стопувале со неа, користејќи ги изворите на вода и зеленилото. Во различни делови од Империјата тие имале повеќе варијации.¹⁶⁴

Оваа голема земјоделска куќа, за разлика од елегантниот домус на господарот, во својот состав вклучувала и стопански градби, како и колиби, расфрлани по полињата, наменети за престој на многуте робови. На имотите постоеле и скромни куќи на ситните сопственици и наемни земјоделци коишто тука живееле и ја обработувале земјата на којашто живееле. Полскиот имот со својата вила бил надгледуван од назначениот виликус.

Бројните градби, покрај самата куќа за живеење, биле многу примитивни по својата форма и техника на градење и тие останале скоро неизменети низ вековите.¹⁶⁵ Помошните градби биле наменети за одгледување на домашните животни, за преработка и за складирање на земјоделските производи. Некои од вилите служеле за индустриски активности, односно производство на керамички и метални производи. Колумела известува дека вилата се состоела од 3 дела: *villa urbana*, *villa rustica* и *villa fructuaria*.¹⁶⁶

Во текот на средниот и доцен републикански период вилата рустика претставувала живеалиште коешто било дел од полските имоти. Како центри на постоечките земјоделски имоти рустичните вили ги вклучувале во својот состав и становите во коишто, при својата посета на имотот, престојувале неговите сопственици. Од 2.век ст.е. овој назив веќе им припаѓал и на големите селски, полски куќи.

¹⁶⁴ Smith 1987, 252.

¹⁶⁵ Biró н.д., 24.

¹⁶⁶ Columella, De Re Rustica I.VI,1. : *Modus autem membrorumque numerus aptetur universo consaepto et dividatur in tres partes, urbanam, rusticam, fructuarium.*

За разлика од градот, во природа многу рано се јавила тенденцијата за отварање на куќата кон надвор. Перистилот, како нуклеус на вилата, долго време останал основен елемент во вилите и на бројните мали поседи. Додека Катон препорачувал делот за живеење на фармата (*villa urbana*) да биде добро изграден и во добра состојба, такашто *йосейиийе ке бидаи йойријайни и йочесийи*,¹⁶⁷ Варон жалел за тежнењето да се даде поголемо внимание на резиденцијалниот аспект на вилите отколку на нивните работни згради.

Во многу региони руралниот развиток низ римскиот период не се базирал врз големите имоти со вили, според заедничкиот тип за римскиот запад, туку врз јадрото на селските населби коишто обезбедувале сигурна база за земјоделско искористување на околните имоти.

Несигурните времиња во доцната антика довеле и до утврдување на вилите на имотите, оформувајќи ги т.н. *villae muratae*, познати и на Балканскиот Полуостров.¹⁶⁸ Впечатливи се на пример утврдените вили во Могорјело¹⁶⁹ кај Чапљина и вилата кај Бела Вода во близина на Перник.¹⁷⁰

Владетелски палати

Владетелските палати служеле не само како приватни резиденции туку и како центри на политичките амбиции на владетелот. Од Принципатот на Август наваму, императорот го претставувал центарот на империјата, а императорската резиденција морала да ја воспостави врската не само на императорот со градот туку исто така и со остатокот на империјата. Таа била центар којшто ќе зрачи низ целиот римски свет и ќе биде делумно имитирана од останатите римски граѓани. Владетелската палата имала битна улога во оформувањето на сликата за моќта на самиот владетел. Императорите го фокусираше своето внимание на фантастичното и периферното во визуелизирањето на нивната моќ преку куќата. Со менувањето на владетелите тие внесувале измени во резиденциите коишто оделе во прилог на улогата којашто тие ја имале во империјата.

¹⁶⁷ Cato, I.7; IV.1.

¹⁶⁸ За утврдените вили види кај Thomas 1964.

¹⁶⁹ Basler 1972, 38-43, сл. 8,9.

¹⁷⁰ Динчев 1997, 53-54; Любенова 2003, 194-196.

Владетелските палати ги поседувале сите елементи на домусот но биле збогатени со свечени сали за приеми, делови за телесната гарда и послугата, административни и економски згради, храм, гробница па дури и одбранбени сидини како што е случајот со Диоклецијановата палата во Сплит.

Ако ги анализираме владетелските резиденции, палати или раскошни вили, како Домус Ауреа, Домус Флавија (Домус Августана) на Палатин (резиденција на Домицијан),¹⁷¹ вилата на Хадријан во Тиволи,¹⁷² доцноимперијалната вила на Пјаца Армерина ќе забележиме дека тие ги спојуваат во едно домусот, градината (*hortus*) и вилата.¹⁷³

Инсула

Во 2.век ст.е. градската територија била ограничена поради традицијата и религиозните причини, такашто еднокатните куќи со атриум продолжиле да се развиваат во резиденции на богатите граѓани во определени делови од градот. Новото мнозинство од население морало да живее во наемни блокови, веќе познати во хеленистичките градови кои страдале од зголемено население, како што била Александрија.¹⁷⁴ За широките народни маси, биле наменети инсулае, големи згради со повеќе станови наменети за изнајмување.¹⁷⁵ Тие настанале како резултат на растежот на новата средна класа и тесниот градежен простор во градовите. Како што домусот имал доминус, така и сопственикот на инсула (*dominus insulae*) го доверувал надгледувањето на својата сопственост, инсулата на инсулариусот.

Иако постоеле повеќекатници уште во 2.век ст.е., појавата на инсулае¹⁷⁶ се врзува за 1.век ст.е. Нивниот број во Рим се зголемил во времето на Октавијан Август и инсулата станала најопшта форма на станбена архитектура во империјалниот Рим. Август ја ограничил височината до 70 стапки (20м), додека во времето на императорот Трајан дозволена височина изнесувала

¹⁷¹ Ward-Perkins 1984, сл. 36,37.

¹⁷² McKay 1984, сл. 117,118.

¹⁷³ Hales 2003, 61-93.

¹⁷⁴ Tomlinson 1996, 27.

¹⁷⁵ Според Паркер зборот инсула се појавил со значење на големо живеалиште во коешто се изнајмувале помали единици. Инсула значи исто така и голема зграда којашто покривала цел блок или само мал дел од друга структура. Терминот инсула, како што наведува Wallace-Hadril 1994a, 264-265 значел и имот, посед.

¹⁷⁶ *Insulae* буквално значи острови..

60 стапки (18м). Инсулите биле неквалитетно градени на повеќе катови, од камен и тули со дрвена меѓукатна конструкција. Тие можеле да имаат внатрешен двор, работилници, продавници, гостилници (*tabernae*) и стоваришта под скалите во приземјето, а станови и единечни соби на катовите. Во градбата на падините од Капитолскиот рид, становите на мезанинот биле еноормно осветлени со благо заоблени прозорци коишто гледале во дворот на зградата и имале тесен балкон на фасадата.¹⁷⁷ Според *Curiosum* и *Notitia*, каталози од 4.век н.е., во Рим имало меѓу 45.000 и 46.000 инсулае.¹⁷⁸

Од 2.век, до времето на Јустинијан, инсулата била поделена на кенакула (*cenacula*)¹⁷⁹ кои биле преградени на повеќе простории. Античките извори укажуваат на поделбата на кенакула (*cenacula*) на три типа простории: кубикула (*cubicula*) или спални, екседрае (*exedrae*) или соби за седници и медианум (*medianum*) или централен коридор, заеднички за сите жители. Просторијата наречена *медианум*, овозможувала пристап кон останатите простории и било неминовно поминувањето низ неа за да се стигне до сите простории.¹⁸⁰

Густата населеност во градовите во царскиот период довела до подигање на катови и над некои доми во Остија. Во Остија, секоја од градбите со станови била изградена од огноотпорни, фасадни тули врзани со малтер, а достигнувале вообичаена височина од 4 ката. Главната просторија во овие станови била правоаголна, секогаш свртена кон улицата и често осветлена со многу прозорци. Најголем дел од жителите на Остија не живееле во изнајмени *кенакула*. Тие живееле на мезанините или на приземјето, во задните соби од продавниците во коишто работеле или пак најчесто во мали едно или двособни станови. Катовите над мезанините, а понекогаш и самите мезанини биле поврзани со улиците преку скали од надворешната страна.¹⁸¹

¹⁷⁷ Packer 1967, 80-83.

¹⁷⁸ Hermansen 1970, 342 и Tomlinson 1996, 170 наведуваат дека околу 312-315 година во Рим имало 44,850 инсулае и 1781 доми. Кон крајот на царскиот период во Рим имало 1790 доми, а 46,602 инсулае.

¹⁷⁹ *Cenaculum* е латински термин за соба на катот или стан за самци и употребата на овој термин со тоа значење се сретнува од ран 2.век ст.е. (*Digesta* 19.3.5).

¹⁸⁰ Hermansen н.д., 343-347; Frier 1977, 29-30; Clarke 1991, 28.

¹⁸¹ Packer 1967, 84- 85.

Инсулите биле флексибилно градени: некои од нив имале форма на долг тесен блок, со рамни фасади, со по еден стан во длабочина; други биле подлабоки и во нив можеле да се сместат два стана коишто се допирале во задниот дел, такашто и двете фасади излегувале на улици; трети имале внатрешен двор од којшто се влегувало во становите коишто од него добивале светлина како и од фасадите од кои сите гледале кон улиците.

Приземјето на инсулата можело да биде поделено на два или четири, речиси идентични станови во коишто се влегувало од надвор или од внатрешниот ходник. Понекогаш (како во *Куќајџа на музичарите*) приземјето опфаќало само еден стан, а тој му припаѓал на сопственикот на инсулата. Со водовод и санитарен јазол биле снабдени само овие ретки, полуксусни приземни станови. За загревање биле користени мангали коишто често предизвикувале пожари.¹⁸² Новите градежни материјали и техники на градење во царскиот период, овозможиле рационализирање на искуствата од минатото и структурално здраво градење такашто објектите станале поотпорни на пожари.

Наспроти домите надворешниот изглед на инсулите иако бил строг, сепак бил ублажен со ретки балкони, а зависно од квалитетот на градење и користениот градежен материјал со врати и прозорци. Надворешните фасади на катовите од инсулите имале големи прозорци, балкони и лоџии, украсени со цвеќиња.

4.4.3. Живеалиштата во римскиот период на тлото на Република Македонија (сл. 36-44)

Најголем дел од откопаните и истражени живеалишта, куќи во Македонија потекнуваат од римскиот период. Помалубројни се остатоците од раноримскиот (раноцарскиот период), додека побројни се остатоците од објекти за живеење коишто му припаѓаат на доцното римско време.

Откопаните објекти претежно им припаѓаат на градските центри, тоа се градските куќи и вили. Остатоци од римски куќи се сретнуваат во Стоби, Скупи, Хераклеја, потоа во градовите кај Марвинци и Вландово, во населбата на Голем Град на Преспанското Езеро се видливи остатоци од римски куќи со повеќе простории сидани со малтер¹⁸³ како и други осамени

¹⁸² Во 64 година во времето на Нерон во пожар била уништена 1/3 од градот Рим.

¹⁸³ Bitrakova-Grozdanova 2003, 29.

објекти низ просторот на Република Македонија. На територијата на Република Македонија делумно се истражени неколку субурбани вили во предградијата на римските градови. Истраженоста на рустичните вили е минимална, главно сведена на рекогносцирања и сондажни ископувања. За сега не се констатирани станбени објекти од типот на инсулае.

Раноримски период

Од раноримскиот период се констатирани остатоци на неколку пунктови во Стоби.

На 1,50 м под *Цивилнаџа базилика*, со ископувањата во 1955/56 година биле откриени остатоци од објект од 1.век н.е. Сидовите биле изсидани од тули врзани со глина, над темелите од кршен камен. На некои места била сочувана штукодекорација и делови од фрески со црвена, помпејанска боја. Подот бил обложен со камени плочи.¹⁸⁴ Над овој објект во 2.век н.е. бил подигнат друг објект со сидови од кршен камен и редови од тули врзани со кал. Тие биле декорирани со фрески со флорални и геометриски орнаменти. Подовите биле од малтер. Сè до раниот 3.век н.е. следеле преградувања и доградувања на објектот. Постојат индикации за постоење на остатоци од постари станбени објекти¹⁸⁵ на овој простор датирани во 3.-2.век ст.е.

Под еден дел од *Домоџ ГР (Домус фулоника)*, поточно *џод Коридороџ* и *џросџоријаџа 26*, при ископувањата во 1972 година биле откриени остатоци од кука од раноримскиот период. Таа била уништена во пожар во 2.век н.е. Куката била изсидана од кршен камен со бел малтер во долните зони, а во горните од плетер и кал. На еден од сидовите, врз облогата од глина, биле сочувани и фрагменти од сидни фрески. Овие фигуративни и флорални мотиви биле блиски до последната фаза од помпејанското сликарство.¹⁸⁶

Во близината на *џи аџол од Големаџа бања*, во 1973 година биле откриени делови од сидови од раноримска кука. Куката била

¹⁸⁴ Mano-Zissi 1973, 191-198.

¹⁸⁵ Wiseman-ManoZissi 1972, 412.

¹⁸⁶ Микулчиќ 1978, 44-45.

урната во доцниот 1.век н.е. Во неа биле пронајдени фрагменти од фрески и остатоци од штукодекорација.¹⁸⁷

До самото корито на Црна Река, во текот на ископувањата помеѓу 1970-1974 година, биле откопани повеќе простории од една градска куќа, именувана како *Каза Романа*, којашто егзистирала од доцниот 1. до крајот на 3.век н.е. Сидовите биле украсени со фрески и штукодекорација.¹⁸⁸

Во 2003 година, под скената на театарот во Хераклеја, кај нејзиниот најзападен лак, биле откопани остатоци од објект со просторија со под од тули, изведен во опус спикатум и банкина покрај трите сида. Овој објект од 1.век н.е. веројатно имал станбен карактер.

Под источниот дел од *Цивилнаџа базилика* во Скупи биле откриени делови од еден објект, веројатно за живеење, од раниот 2.век н.е.¹⁸⁹

При прокопувањето на канали за водовод низ локалитетот Скупи во 1957 и 1971 година, биле пресечени повеќе објекти од римскиот период, од коишто некои веројатно служеле за живеење.¹⁹⁰

Со заштитните археолошки ископувања во 1967 година на месноста *Разбиеница* кај Ресава во Тиквеш, бил истражен еден полски имот од 1.-3-век н.е. Комплексот се состоел од повеќе простории за живеење, бања, работилници и помошни простории.¹⁹¹

Доцноримски период

Доцноримскиот период е одбележан со бројни остатоци од живеалишта на повеќето локалитети како што се Стоби, Скупи, Хераклеја, како и повеќе рустични вили, растурени низ територијата на Република Македонија. Да ги споменеме куќите на *Парџениј*, *Полихарм*, *Перисџерија*, *ГР* од Стоби, раскошни

¹⁸⁷ Wiseman-Georgievski 1975, 167.

¹⁸⁸ исто, 170-173; Wiseman-Mano Zissi 1974, 126-128.

¹⁸⁹ Корачевиќ 1977, 160; Микулчиќ 1982, 43.

¹⁹⁰ Микулчиќ 1999, 140.

¹⁹¹ истиот 1971, 270-275.

објекти со перистили, фонтани, подна и сидна декорација. Сите тие егзистирале главно во 4.-5.век, а биле истражувани уште пред Втората светска војна и по неа.¹⁹²

Под ј/и дел од *ранохристијанската базилика* во Скупи, во 1973/74 година биле откриени остатоци од *урбана вила*, градска кука со бања. На некои од сидовите биле сочувани фрагменти од фрески.¹⁹³

Во субурбијот на Скупи уште во далечната 1928 година била откопана *вила со бања* од 4.век.¹⁹⁴ Во околината на Скопје се среќаваат повеќе рустучни, доцноримски вили, како што се вилите кај *поранешната Железарница*, вилата на полскиот имот во *Табјалице* и други.

На просторот помеѓу двата бедеми на Хераклеја во 1963 година биле откриени делови од една вила од 3.-4.век. Тука на локалитетот *Авџоремонѝ* сондажните ископувања продолжиле и во периодот помеѓу 1977-1980 година. Во нејзиниот состав се наоѓала и бања.

На локалитетот Кале-Стари Град кај Велес, при ископувањата во 2006 година биле откопани остатоци од доцноримска урбана вила со внатрешен двор.

На локалитетот *Исар кај Марвинци*, на просторот на храмот на царот Комод, во почетокот на 4.век, бил изграден мал кастел-касарна за престој на коњанички одред. По напуштањето на кастелот, воените објекти биле населени со цивилно население кое ги прилагодило градбите кон своите потреби и преградувајќи ги и досидувајќи ги со скроман начин на градење ги претвориле во живеалишта. Животот на овој простор продолжил да тече до крајот на 4.век.¹⁹⁵

Во предградието на античкиот град на *Исароѝ кај Валандово*,¹⁹⁶ коешто се протегало во централната зона на

¹⁹² Герасимовска 1996, 43-111.

¹⁹³ Корачевиќ 2002, 86-93.

¹⁹⁴ Трухелка 1929, 78-80.

¹⁹⁵ Соколовска 1986, 105-109; Микулчиќ 1999, 261-262.

¹⁹⁶ Микулчиќ 1999, 20-23: на овој локалитет И.Микулчиќ го лоцира градот Идоменае; Соколовска 1986, 139-142; градот Идоменае го лоцира на Исарот кај Марвинци.

денешниот град, во јужното подножје на Исар - Кула биле откриени остатоци од четири субурбани вили. Според откриените простории со подни мозаици во *ойус шеселашум* со геометриски мотиви, станува збор за раскошни вили од доцниот 3. и раниот 4.век. Некои од просториите на вилите имале и сидна декорација.

На територијата на Република Македонија се сретнуваат остатоци и траги од бројни полски имоти со рустични вили, расфрлани по полињата и возвишенијата. Тие егзистирале едно подолго време низ античкиот период. Да ги споменеме вилите на локалитетот *Мишевска воденица* кај Св.Николе, *Козлук* кај Охрид, *Пешиџерица* кај Прилеп, *Долџи Грм* кај Тетово, *Карџозов Рид* кај Кавадарци и многу други. Со некои од нив поподробно ќе се запознаеме во следните поглавја.

4.5. Живеалиштето во доцноантичкиот период (сл. 45-49)

Во доцноантичкиот период којшто се преплетува со појавата на една нова филозофија на живеење, прифаќањето на новата религија, христијанството, продолжиле да бидат следени примерите на куќи од претходниот период. Наједноставната, типична куќа се состоела од неколку простории групирани околу мал двор и оваа форма продолжила да биде норма во сиромашните и пренатрупани делови на градовите. После 4.век голем број богати куќи и јавни градби биле напуштени. Од друга страна најголемите куќи биле поразвиени од порано, со многу специјализирани приемни простории. Ваквиот развој е резултат на концентрацијата на богатството на едно место и повеќе аристократска форма во раководењето. Со намалувањето на јавните собири, аристократите управувале со работата од домовите.¹⁹⁷ Класичната култура станала ограничена само за тесен круг луѓе. Стилвел, на пример, забележува како величината и бројот на триклинијата во Дафне се зголемиле веќе во текот на доцноримскиот период.¹⁹⁸

Иако се граделе и куќи отворени кон улицата како и наемни живеалишта, блиски до римските инсулае, сепак карактеристичен

¹⁹⁷ Куќите во Џемила, Аполонија, Афродизијас, Птолемаис, Равена и други градови, покажуваат дека многу провинциски центри биле раководени од куќите во доцниот 4. до 5.век.

¹⁹⁸ Stillwell 1961, 54-57.

план на куќа во доцноантичкиот период е перистилната куќа. Овој тип утврден во хеленистичкиот период, продолжил да живее како стандарден во медитеранскиот свет низ целата антика. Понатамошниот развој се состоел повеќе од разработка на постоечките форми отколку од фундаментални промени. Единствена забележителна иновација било воведувањето на апсидата на крајот од најголемата просторија во куќата (триклиниј-оекос). Во оваа голема просторија се влегувало од перистилот преку предпросторијата и таа била фокусната точка на куќата. Целата единица била опкружена со мали простории. Апсидалните трпезарии биле познати уште од 1.век н.е., но тие станале заеднички во провинцијалните куќи во доцниот 3.век и се применувале често во следните векови.¹⁹⁹

Вакви апсидални трпезарии на едниот агол, на крајот од перистилот може да се идентификуваат во повеќе објекти како на пример во *Куќата на Бах* во Џемила (Cuicul) од доцниот 4.век со 7 апсиди²⁰⁰, вилата на Пјаца Армерина, вилите во Равена и Медијана (Ниш), потоа *Ѓалаџаџа Лаус* во Константинопол од 5. или 6.век со својата 7 апсидална просторија. Станува збор за формални трпезарии за големи приеми.²⁰¹ Апсидалната просторија за прием му овозможувала на доцноантичкиот аристократ да го прими сиромашниот клиент при церемонијата, веројатно на подиумот во апсидата. На просторијата за прием и претходел претпростор, вестибул каде што клиентите можеле да чекаат прикладно долго време, а на попривилегираните *џриџаџели* можело да им се дозволи чекање во церемонијалната трпезарија или приватната капела.²⁰²

Откако трите правоаголни легла на раниот триклиниј биле заменети со едно полукружно легло во апсидалните триклинија, следела појавата на триконхалниот триклиниј во којшто можеле да се сместат три полукружни легла. Додека во поранешните периоди, провинцијалните куќи користеле една главна форма како приемна просторија за сите видови посети, во доцната антика формалните трпезарии, оеки биле за важни индивидуи, а главниот триклиниј за поинтимни пријатели. Оваа мода на апсидални

¹⁹⁹ Frantz 1988, 34-39; Ellis 1988, 571.

²⁰⁰ Rebuffat 1974, 172, сл. Cuicul 6.

²⁰¹ Ellis н.д., 570.

²⁰² исто, 575.

триклинија и оеки била прифатена и на Балканскиот Полуостров и кај градските куќи, на пример во Стоби, како и кај приградските и рустичните доцноантички вили, како на пример вилата во Ремезијана, т.н. *Вила со конха и айриум* и *Царската вила со ѿерисѿил* во Медијана.²⁰³

4.век во повеќето делови на Медитеранот е време на субделба на поголемите куќи. Во поранешните големи куќи биле подигани преградни сидови и оформувани мали простории, претворајќи ги овие раскошни градби во повеќе мали живеалишта. Поделбите не биле случајни туку следеле одредени архитектонски принципи, искористувајќи ги постојните сидови и декорацијата којашто се наоѓала во тие делови. Така богатите куќи биле претворени во станови со послаб квалитет коишто содржеле поделени тремови и триклинија. Пространите објекти од раниот римски период станале густо збиени, оградени заедници на посиромашните луѓе. Вакви сиромашни заедници се развиле во рамките на многу стари згради, зад големите класични фасади во центрите на многу градови.²⁰⁴ Овие мали заедници како дел од поранешните објекти претставувале голема предност за градските власти. Тие на тој начин помагале да се зачува фасадата на градското класично наследство, а при тоа субделбата претставувала најлесно трајно решение за масовниот прилив на луѓето. Вакви примери има кај *Куќата на Хесихиј* во Сирен, потоа во Сирмиј, Типаса и Апамеја.²⁰⁵

Субделбата не ги одбегнала ниту јавните градби. Така амфитеатарот во Тебеса (Tebessa), во 6.век бил поделен околу арената на мали куќи, во Македонија во 6.-7.век театрите во Стоби, Лихнид и Хераклеја биле исто така претворени во мали живеалишта.²⁰⁶ Ваквата судбина продолжила да ги следи раскошните резиденции и понатаму. Во Бутрот во 6.век била испреградена палатата со триконхална просторија за аудиснција.²⁰⁷

Во 5. и 6. век урбаната деградација водела кон напуштање на многу убави архитектонски споменици од нивните жители, под влијание на *бесправно* населените иако не секогаш припадници на

²⁰³ Јеремић 2006, 145-155.

²⁰⁴ Ellis н.д., 569.

²⁰⁵ исто, 567.

²⁰⁶ исто, 568.

²⁰⁷ Bowden-Hogges-Lako 1998, 288-291.

посиромашните класи. Од друга страна богатите провинцијалци граделе величествени градски куќи и вили коишто наликувале на независни заедници. За ваквото мешање добар пример е Ефес.²⁰⁸ Ваквите перистилни куќи од доцниот 4.век наваму, обично биле идентификувани како куќи на владетелите или епископите бидејќи тие биле најбогатите профани градби од тој период откриени на оделни локалитети.²⁰⁹

Концентрацијата на богатството и промената на природата на римското општество, почнувајќи од 4.век, воделе кон напуштање на најмногу од перистилните куќи. С. Елис наведува дека по 550 година не биле градени нови перистилни куќи.

Перистилната куќа подолго се задржала во источната половина на Империјата. Како последна позната перистилна куќа којашто веројатно била целосно изградена, Елис ја наведува *Куќаџија на Фалкон* на Аргос од 530-550година, а како последна, нецелосна и можеби единствена делумно реизградена куќа тој ја наведува *Куќаџија од Хермион* на Пелопонез којашто датира од крајот на 6.век. Вакви куќи датирани во доцниот 7. и 8. век биле пронајдени во Јордан, Пела и Гереш.

Не се познати археолошки докази за нови куќи изградени во времето на Вандалите или Византијците. Во 5.век биле напуштени и резиденцијалните квартави во Сетиф и Волубилис.²¹⁰

На исток формирањето на Византија значело и зачувување на римските традиции еден век подолго.²¹¹

Од рановизантискиот период не останале доволно траги од живеалишта. Тие биле градени од необработен камен во долните и непечени тули во горните партии, додека побогатите куќи биле сидани од наизменични редови тули и камен. Во некои делови од царството биле градени куќи од делкан камен, без малтер, а тие понекогаш биле малтерисани и обоени. Крововите биле рамни, на две или четири води, а кај најлуксузните градби се среќавале и куполи. Организацијата на куќниот простор се совпаѓала со веќе споменатата состојба во доцноантичкиот период. Просториите биле сконцентрирани околу внатрешниот двор или околу

²⁰⁸ Ellis н.д., 572.

²⁰⁹ исто, 574.

²¹⁰ Ellis н.д., 573.

²¹¹ исто, 576.

големиот триклиниј којшто често поседувал апсида. Оваа просторија кај Византијците била наменета за мажите и служела за приеми. На горните катови биле распоредени просториите за жените. Византиските куќи имале простории наменети за лична хигиена и биле снабдени со канализација. Бањите биле снабдени со топла вода којашто била доведувана со цевки од просторијата во којашто се загревала. Византијците уживале во секојдневното капење сè до 7.век кога под влијание на христијанството пореткото капење почнало да се цени како посебна доблест.

Наемните згради во градовите биле слични на римските инсулае и имале неколку катови. Тие биле наменети за ниските и средните класи, а побогатите жители живееле во посебни куќи.

Во Сирија куќите со неколку катови биле сидани од убаво изделкан камен, сложен без малтер. Пред влезот се протегал трем, од едната страна кула за настојникот, додека од другата страна бил сместен стан за гости. И овде просториите биле сконцентрирани околу внатрешниот двор, со што е можно помалку отвори кон надворешноста.

Куќите пак во Антиохија биле ориентирани кон улиците. Фасадите биле расчленети со прозорци и галерии, а влезовите биле декорирани со столбови на кои се потпирале архитрави. Сидовите биле од црвени тули или пак биле малтерисани, а потоа обоени.

Во Мала Азија биле градени и куќи сидани наизменично од камен и тули. Катовите постепено се проширувале кон улицата и се надвиснувале над неа. Ваквиот тип на куќи се проширил и на Балканот, а се задржал и во периодите што следеле.

4.5.1. Живеалиштата во доцноантичкиот период на тлото на Република Македонија (сл.50)

Дел од доцноримските куќи продолжиле да живеат во една порустична форма и во текот на доцноантичкиот период. Субделбата на постарите раскошни објекти и оформување на мали станбени целини ги зафатила и овие краишта. Повеќето од перистилните куќи во Стоби ја доживеале таа судбина. Делумно биле испреградени *куќиите на Парџениј, Перисџерија* и веројатно останатите неистражени живеалишта коишто сеуште се потонати под земјените пластови. Највпечатливи се преградувањата на

Куќаѿа на ГР, во чишто рамки биле формирани неколку станбени единици.

Северно од епископската резиденција во Хераклеја бил откриен дел од станбен објект кој се простира на терасест терен, а припаѓал на доцноантичкиот период.

Темели од објекти за живеење од доцноантичкото време се сретнуваат и кај Будур Чифлик и на двете страни од реката Дошница кај Неготино.²¹²

Еден дел од куќите биле обновени и добиле нова функција. Со својот изглед се издвојувале само оние објекти коишто биле во функција на христијанската религија. Така биле обновени во духот на христијанството и продолжиле да живеат делови од *куќиѿе на Полихарм* и *Перисѿерија* во Стоби. И театрите во Стоби, Лихнид и Хераклеја, како што веќе споменавме, биле претворени во повеќе скромни живеалишта.

На просторот на некогашните јавни објекти и во предградијата се граделе набрзина живеалишта со слаб квалитет. Ваквите градби биле присутни речиси во сите населени места меѓу кои и градовите Стоби и Хераклеја. Траги од доцноантички објекти за живеење, изведени од камен врзан со кал биле констатирани и западно од епископската базилика во Баргала.²¹³

Надвор од градовите вилите биле утврдувани заради заштита од варварските упади. Примери на утврдени доцноантички вили сретнуваме кај *Маркови кули* недалеку од Петевци и на *Пеленица* кај Драчево, двете во околината на Скопје.²¹⁴

Меѓу останатите доцноантички објекти коишто служеле за живеење на црковните лица би ги вброиле и резиденциите во Баргала, Хераклеја и во градот на Калето кај Винаца. На нив ќе се задржиме во следните поглавја.

²¹² Алексова 1996(АК), 226.

²¹³ Белдедовски 2003, 55-57.

²¹⁴ Микулчиќ 1981а, 116,118; истиот 1982, 64, 88, 92; Mikulčić 2002, 164-165.

5.КАТЕГОРИЗАЦИЈА НА ОБЈЕКТИТЕ ЗА ЖИВЕЕЊЕ

Живеалиштата коишто егзистирале на територијата на Република Македонија низ античкиот период според својот карактер, функција и местоположба би можеле да се класифицираат во неколку категории. Тоа се градските куќи, односно градски (урбани) вили, приградските (субурбани) вили, полските имоти со своите рустични вили и црковните резиденции.

5.1.Градски куќи и вили

Градските куќи и вили, на коишто ќе се задржиме подетално, се лоцирани главно во неколкуте истражени локалитети, градови, како што се Вардарски Рид, Стоби, Скупи и Хераклеја.

5.1.1. Раноантички период (сл.51-56)

Вардарски Рид

Топографија

Локалитетот *Вардарски Рид* се наоѓа с/и од Гевгелија, на десниот брег од реката Вардар, на ридот со повисокиот и пострмен западен врв (*Рид 1*), понискиот и поблаг источен врв (*Рид 2*) како и долинката којашто ги спојува нив.

Испиражувања

Како археолошки локалитет, *Вардарски Рид* бил регистриран во 1978 година. Првите археолошки, заштитни ископувања биле изведени во 1979 година (РЗЗСК) при изградбата на новата коловозна лента на патот кон грчката граница. Во 1994 година биле изведени сондажни истражувања на јужниот дел од локалитетот (НМГ). Систематски ископувања започнале во 1995 година (НМГ и ММ),¹ а во 1998 година биле изведени заштитни археолошки ископувања и истражувања поради изградбата на автопатот кон Грција. Во различен обем, ископувањата продолжуваат и во годините што следат.

¹ Report 1995; Report 1996.

Опкопани живеалишта

На досега откопаниот простор, покрај објектите со јавен и економски карактер биле истражени и неколку станбени градби. Куќите опфаќале површина од околу 180-200м². Некои од нив, над приземјето со работни простории, имале и кат со поинтимни простории, наменети за престој на фамилијата. На некои од овие живеалишта ќе се задржиме подетално во натамошниот текст.

Куќа со колци

Положба и ориентација

Објектот се наоѓа на крајната, источна тераса на периферијата од источниот рид (*Ридот 2*) на локалитетот. Куќата била ориентирана во правец СЗ-ЈИ.

Испражувања

Објектот бил истражен во целина при заштитните ископувања во 1999 година. На тој простор денеска минува делницата од автопатот кон Грција.

Просторна и функционална организација

Куќата била со мали димензии (6,8 x 3,4м) и правоаголна форма. Нејзините две простории биле расположени на две различни нивоа. Во 1/3 дел на северната просторија се наоѓало отворено огниште. Изнесена е претпоставка дека влезот најверојатно се наоѓал на челната, источна страна од куќата и водел во јужната просторија².

Архитектонска конструкција, техники на градење и употребен градежен материјал

Сидовите биле конструирани од скелетна конструкција со дрвени колци, подигнати врз темели од наредени речни валчести и кршени камења, врзани со глина. При изградбата на сидовите биле комбинирани плетерот од три страни и плитарот на четвртата, јужна страна. Оваа конструкција носела кров на две води којшто се потпирал на периметралните сидови и централниот носечки столб, вкопан во средината од куќата. За покривање веројатно била употребена слама.³

² Карпузова 2005, 184.

³ Митревски 2001, 35-36; Карпузова н.д., 180-185

Градежни фази

Во куќата се разликуваат различни фази на градење. Врз класичната *Куќа со колци*, којашто во текот на своето постоење претрпела извесни обновувања, подоцна налегнале делови од *Куќата со айриум*.

Подна декорација

Подот бил од набиена земја, без никаква декорација.

Сидна декорација

Не е позната.

Архитектонска декоративна илустрација

Не е пронајдена.

Подвижни археолошки наоди

Во рамките на оваа куќа биле пронајдени керамички садови, бронзена копча, тегови, мала бронзена алка, железни клинци и врв од стрела, олово и железна згура, бронзена монета од Александар Велики⁴ како и други ситни наоди.

Датирање

Објектот потекнува од крајот на 4. век ст.е., од доцното класично време. Тој бил разурнат при уништувањето на градот, во првите децении од 3. век ст.е.⁵

Куќа со када

Положба и ориентација

Куќата се наоѓала на северниот дел од источната тераса на источниот рид (*Ридот 2*), од локалитетот Вардарски Рид, на терен којшто благо паѓа кон исток. Ориентирана е во правец И-З.

Истражувања

Објектот бил истражуван при заштитната кампања во текот на 1999-2000 година, спроведена заради изградбата на автопатот кон Грција.

Просторна и функционална организација

Оваа куќа се состоела од приземје и можен кат. Имала речиси квадратна основа со влез од улицата на источната страна. Влезот бил веројатно од типот протирон.

Од долгиот влезен простор патот водел во внатрешните простории. На левата, јужна страна се наоѓале просториите за

⁴ За монетите пронајдени на Вардарски Рид види кај: Хусеновски 2004.

⁵ Митревски 2001, 35-36; истиот 2005, 69-70; Карпузова н.д., 180,191.

престој, оекус, а десно на север работните и складишните простории. До јужниот сид од просторот за престој се наоѓала мала глинена када, поврзана со одводен систем. Овој простор припаѓал кон кујнскиот комплекс што е сосема вообичаено за класичните куќи. Бањските и кујнските простории групирани во еден комплекс се сретнуваат и во куќите од градот Олинт.⁶

Во непосредна близина на бањата се наоѓала најголемата просторија со огниште. Ваквата поставеност на огништето овозможувала истовремено опслужување на бањата и на просторијата за дневен престој и готвење. Над огништето се наоѓал оџак за одведување на чадот, изсидан од тули.

На с/з страна, во приземјето, се наоѓала просторија за работа и складирање на прехранбените производи за што говорат пронајдените јами од питоси и рачни мелници за жито. Малиот број на простории во приземјето, наменети за определени функции и отсуството на простории кои би служеле за спиење, укажуваат на веројатното постоење на кат над приземјето. На можниот кат, би требало да бидат сместени простории со повеќе намени коишто не се евидентирани во приземјето. До катот водеа дрвени скали.⁷

Архиџекџонска констџрукџија, џехники на џрадење и уџоџребен џрадежен маџеријал

Сидовите биле положени на карпеста основа. Тие се состоеле од камен врзан со глина во долните партии и веројатно плитар во горните, начин на сидање вообичаен за раната антика.

Градежни фази

Не се констатирани различни градежни фази.

Подна декорација

Подовите не биле декорирани.

Сидна декорација

Остатоците не укажуваат на можна сидна декорација.

Архиџекџонска декоратџивна џласџика

Не биле пронајдени остатоци од декоративна пластика.

Подвижни археолошки наоди

При ископувањата биле пронајдени повеќе подвижни археолошки наоди: светилки, теракоти, тегови за разбој, делови од железни сечила, железни клучеви, керамички садови за повеќе

⁶ Graham 1954, 328-346; Cahill 2002, 81.

⁷ Митревски 2001, 46-50; истиот 2005, 70-73.

намени, како унгвентариуми, амфори, ехинус, оинохое, кратер и др. На подот во просторијата оекус биле пронајдени две бронзени монети (Персеј и Тесалоника) од раниот 2.век ст.е.

Датирање

Врз основа на археолошките наоди објектот е датиран во раноантичкиот период, 3.-2.век ст.е.

Куќата на колекционерот

Положба и ориентација

Куќата се наоѓа во средишниот дел од источната тераса, на аголот од т.н. Источна улица. Ориентирана е во правец СИ-ЈЗ.

Испиражувања

Оваа куќа била откриена во 2002 година, а доистражена во текот на 2004 година.

Просторна и функционална организација

Куќата се состоела од 6 простории во приземјето и веројатно кат. Во ј/з дел се наоѓале просториите за престој на фамилијата (бр.1-3), а во с/и дел просториите за стопански дејности (бр.4-6). Катот најверојатно се протегал над резиденцијалниот дел (бр.1-3). Двете групации од по три простории комуницирале преку надворешниот трем на ј/и страна. По должината на с/и страна исто така се протегал трем во којшто се одвивале активностите на отворен простор.⁸

Просториите 1, 2, 3 функционално зависеле една од друга. Малата просторија 3 служела како остава во овој резиденцијален комплекс. Двете простории комуницирале со просторијата 2 којашто имала двојна намена: за дневен престој и готвење. До нејзиниот ј/з ѕид се наоѓало огниште. Ваквите простории (оикои) со двојна улога, односно за престој на фамилијата во текот на денот и за приготвување на храната се чести кај живеалиштата во раноантичкиот свет. Тие се присутни особено во куќите од типот *Хердраум* (на пример во Касопе).⁹ Во просторијата биле пронајдени бројни наоди, веројатно паднати од катот.

Другата групација од простории (бр.4-6) била користена за стопанските активности на фамилијата. Како влезен простор служела просторијата 4. Просторијата 5 била делумно покриена.

⁸ Митревски 2005а, 229- 230.

⁹ Hoepfner-Schwandner 1994, 146-152.

Во покриениот простор, издвоен со сидови од дрво и глина, во садови била чувана зрнестата храна, основна за прехрана во тоа време, а тука се наоѓал и еден подиум на којшто некогаш стоела мелница за жито, неопходна за приготвување на потребното брашно за исхрана на фамилијата. Во отворениот внатрешен двор се наоѓало огниште. Куќата била отворена кон Ј/И. Од улицата се влегувало низ 1/3 влез. Тој водел во резиденцијалниот дел.

Архитектонска конструкција, техники на градење и употребен градежен материјал

Сидовите почивале на плитка камена стопа. Долните партии биле изсидани од камен врзан со глина, а горните од плитар. За израмнување биле користени плочести варовнички камења и рамни делови од ќерамиди. Куќата била покриена со ќерамиди.¹⁰

Градежни фази

Во текот на своето постоење куќата минала низ неколку фази на градење. Повеќето од нив се состоеле од преградувања на веќе постоечките простории.

Подна декорација

Подовите биле од набиена земја, обложена со тенок слој глина. Во просторијата 2 подот бил покриен со глинени подни плочи. Просторијата 4 била поплочена со камени плочи. Подовите не биле декорирани.

Сидна декорација

Сидна декорација не е позната.

Архитектонска декоративна пластика

Декоративна пластика не била пронајдена.

Подвижни археолошки наоди

Куќата на колекционерот изобилува со подвижни археолошки наоди, датирани од железното време до 1.век ст.е. Најстарите наоди коишто потекнуваат од железно време се култните бронзи (7.-6.век ст.е.) и мониста од стаклена паста (6.-5.век ст.е.).

На раноантичкиот период му припаѓаат повеќето наоди, меѓу кои: бронзен, железен и коскен накит, стаклени перли, комплет за вино, бронзена цедалка и црпалка од 4.век ст.е., мермерна скулптура на Афродита (4.век ст.е.), 16 теракоти (3.-2.век ст.е.), мелница за жито, подници, 120 керамички садови, меѓу кои складишни питоси, стамноси, амфори, хидрии, пиксиди,

¹⁰ Митревски 2005а, 230-231.

арибалоси, кратери, керамички светилки, бројни монети најмногу од *Амфиџол* и *Тесалоника* или Филип V и Персеј, а последната монета била од 148 година ст.е., како и многу други наоди.

Тргнувајќи од наодите со различен карактер и временска припадност како и од местото на нивното пронаоѓање истражувачите дошле до условното име на објектот, *Куќа на колекционерот*.

Датирање

Куќата потекнува од раноантичкиот, хеленистички период. Оваа градба настрадала во силен пожар, кон средината на 2.век ст.е. На истите темели куќата била обновена и егзистирала до почетокот на 1.век ст.е. Во текот на своето постоење новиот објект претрпел извесни преградувања и надсидувања, а после оваа фаза повеќе не била обновувана.

Куќа со атриум

Положба и ориентација

Објектот се наоѓал на источната тераса (*Рид 2*) помеѓу Источната и Северната градска улица. Со својот ј/и дел оваа куќа налегнала врз постарата *Куќа со колици*. Ориентирана е во правец ЈИ /СЗ.

Испражувања

При заштитните ископувања во 1999 година биле откриени делови од овој објект. Тој бил оштетен без можност комплетно да биде истражен.

Просјорна и функционална организација

Во истражениот простор се издвојува еден внатрешен двор со неправилна форма, обложен со камени плочи.¹¹ На западната и јужната страна се наоѓале тремови со дрвени столбови потпрени на камени бази. На источната страна од дворот се наоѓала писцина за вода. Околу дворот биле распоредени повеќе комплекси од простории потребни за функционирање на домаќинството.

Архитектонска конструкција, техники на градење и употребен градежен материјал

Како и кај останатите раноантички куќи на локалитетот Вардарски Рид и при изградбата на т.н. *Куќа со атриум* биле

¹¹ Овој дворен простор бил именуван како атриум според кој објектот го добил своето работно име.

употребени каменот, за темелните стопи, и плитарот за сидните платна, врзани со глина.

Градежни фази

Дел од оваа куќа бил подигнат врз урнатините на доцно класичната *Куќа со колци*. Во текот на своето постоење таа претрпела извесни доградувања и преградувања.

Подна декорација

Подовите не биле декорирани.

Сидна декорација

Не е позната.

Архитектонска декоративна пластика

Не е пронајдена.

Подвижни археолошки наоди

На просторот на оваа куќа биле откриени повеќе наоди меѓу кои тегови, керамички садови, фрагменти од теракоти, светилки, железни алатки, датирани во 3. и 2. век ст.е како и монети меѓу кои 2 бронзени (едната од *Амфиол*, а другата од непозната ковница), датирани помеѓу 168-166 година ст.е, а пронајдени во дворот.¹²

Датирање

Врз основа на подвижните наоди може да се заклучи дека објектот егзистирал во текот на хеленистичкиот период (3.-2.век ст.е.).

Куќа со светилиште

Положба и ориентација

Објектот е сместен помеѓу Западната и Северната градска улица на источната тераса (од *Рид 2*), на локалитетот Вардарски Рид. Ориентиран е во правец С-Ј.

Истражувања

Овој објект бил откриен и делумно истражен при ископувањата помеѓу 1995 и 2004 година. На северната страна бил уништен, а во ј/и агол оштетен.

Просторна и функционална организација

Јужната половина од објектот се состоела од долг ходник (бр.1) од којшто се влегувало во останатите простории. На западната страна се наоѓале две простории (бр. 2 и 3), на

¹² Митревски 2005, 76.

источната една просторија (бр.4) со повишена банка по крај северниот ѕид, а на северната страна била сместена голема просторија со централно поставено огниште (бр.5). Во просторијата 3, наменета за складирање на прехранбени продукти, биле откриени питоси и амфори. Само просторот над огништето во просторијата 5, заради вентилација останал непокриен. Во последната обнова на куќата, во оваа најпространа просторија, со ѕид биле издвоени дополнителни простории од коишто едната имала печка за печење керамика. Над дел од куќата веројатно се наоѓал кат. Д.Митревски, врз основа на откриените наоди, ја истакнува веројатноста дека објектот не служел само за живеење туку и за извршување на определени религиозни активности.¹³

Архитектонска конструкција, техники на градење и употребен градежен материјал

При изградбата на куќата биле употребени камен и плитар, врзани со глина. За покривање на објектот биле користени ќерамиди.

Градежни фази

Во објектот биле издвоени 4 градежни фази. Повеќето фази значеле само делумно обновување, додека последната, четврта фаза којашто следела после уништувањето на објектот во пожар, значела негово целосно обновување. Иако подигната на истите темели, со оформувањето на дополнителните простории, куќата добила нова форма.

Подна декорација

Подовите не биле декорирани.

Ѕидна декорација

Не се познати траги од ѕидна декорација.

Архитектонска декоративна пластика

Не биле пронајдени остатоци од декоративна пластика.

Подвижни археолошки наоди

Во просториите 2 и 4 биле откриени култни предмети. Во останатите простории по крај остатоци од градежен материјал биле откриени: амбалажна и кујнска керамика, како чинии, унгвентариуми, кратер, мало сатче за медикаменти,¹⁴ монети, теракоти и др.

¹³ исто, 76-86.

¹⁴ Блажевска 2005, 307-308.

Датирање

Според подвижните археолошки наоди се оценува дека куќата егзистирала од 3.-1. век ст.е.

5.1.2. Раноримски период (сл. 57-62)

Стоби

Топографија

Античкиот град Стоби се простира на терасестото плато во рамницата помеѓу коритата на реките Вардар (*Аксиос*) и Црна (*Ериџон*), во близината на Градско. Тој бил расположен на крстосницата помеѓу Вардарскиот пат и патот којшто водел од Хераклеја кон Сердика.

Испиражувања

Истражувањата на овој простор датираат уште од 19. век со активностите кои ги превземал Л. Хојзи. Тие продолжиле и во почетокот на 20. век, во текот на Првата светска војна и помеѓу двете светски војни за да течат и понатаму од втората половина на 20. век до денес.

Опкојани живеалишта

Веќе во претходните поглавја ги споменавме скромните остатоци од живеалишта во Стоби со потекло од раноримскиот период. Овие остатоци многу малку говорат за нивниот изглед и културата на живеење. Повеќе заклучоци би можеле да се извлечат од раноримската куќа, градската вила или поточно домус, именуван како *Каза Романа*.

Каза Романа (Casa Romana)

Положба и ориентација

Градската “Римска куќа” се наоѓа во с/и дел од градот, покрај коритото на Црна Река, оделена од источниот градски сид со Крајсидната улица (*Via Sagularis*). Ориентирана е во правец СИ/ЈЗ, со благо отстапување на источниот дел кон север.

Денеска се наоѓа во сосема руинирана состојба, на ниво пониско од нивото на реката Црна.

Испиражувања

Истражувана е при сондажните ископувања во 1970 година, а во периодот од 1972-1974 година била откопана поголема површина од објектот, којашто го чинела неговиот средишен и источен дел.¹⁵

Просторна и функционална организација

Оваа градска кука со својата организација се доближува до карактеристичниот тип на римскиот домус со тестудинатен атриум. Целосно биле откопани само две простории и делови од уште осум, што сепак не е доволно за реконструирање на објектот. Остатоците од богата декорација во четири простории говорат за нивната битна улога во организацијата на куќата. Останува нејасна комуникацијата помеѓу некои простории што дополнително ја отежнува можната претпоставка за изгледот на оваа раноримска кука.

Архитектонска конструкција, техники на градење и употребен градежен материјал

Сидовите, изградени од локален песочник со тежнеење кон хоризонтално редување на плочестите парчиња, врзани со бел варов малтер, биле сочувани во височина до околу 3 м. При зидањето на горните зони бил употребен плитар. Сидовите биле широки во просек по 2 римски стапки. Кај јужниот сид од ходникот биле употребени градежни тули како облога за израмнување на површината, за да биде создадена рамна малтерна основа за фреско декорацијата.¹⁶

Градежни фази

Во текот на своето постоење објектот бил неколкупати преградуван.

Подна декорација

Не се познати остатоци од подна декорација.

Сидна декорација

Сидовите во просториите бр. 2, 3, 6, 7 биле украсени со штукодекорација и фрески.

На јужниот сид од просторијата бр.2 биле насликани јонски пиластри коишто ги издвојувале големите црвено обоени површини. Оваа декорација се зачувала во горните зони додека долната зона подоцна го изменила својот изглед со аплицирање на груб, сив гипсен малтер.

¹⁵ Wiseman-Mano-Zissi 1973, 394-397; истите 1974, 126-128.

¹⁶ Лилчиќ 1996, 51-52; Микулчиќ 2003, 88-90.

Просторијата бр.3 содржела декорација којашто имитирала правоаголни мермерни блокови. Остатоци се наоѓале на јужниот сид. Подоцна врз оваа декорација била изведена нова штукодекорација. Декорацијата на трите зида се состоела од правоаголни површини нагласени со пластична правоаголна рамка и издвоени со јонски пиластри. На северниот сид се наоѓала фреско декорација. Во подоцнежната фаза декорацијата била делумно покриена со сив гипсен малтер.¹⁷

Архитектонска декоративна пластика

Не се познати остатоци од декоративна пластика.

Подвижни археолошки наоди

Во слојот на паднати фрески биле пронајдени фрагменти од раноримска керамика (од 1. до средина на 3.век). Во горните слоеви од наноси биле пронајдени монети од втората половина на 4.век: Валентинијан I (364-375); Валенс (364-378) или Грацијан (375-383); Теодосиј I (379-395).¹⁸

Датирање

Куќата била подигната во доцниот 1.век (во времето на Флавијците) на што упатуваат остатоците од фрески коишто наликуваат на IV стил од Помпеи. До 3.век таа претрпела делумни преправки на сидовите. Во втората половина на 3.век била разурната за што сведочи последната откриена монета којашто потекнува од средината на 3.век (Требонијан Гал: 251-253).¹⁹ Таа повеќе не била во функција и останала надвор од доцноантичкото обидие, препуштена на водите на реката Црна.

5.1.3. Доцноримски период

Стоби (сл. 63-149)

Повеќето истражени живеалишта на просторот на Р.Македонија потекнуваат од доцноримскиот период. Најголем дел од нив се наоѓаат на локалитетот Стоби.²⁰ Накратко ќе се запознаеме со основните карактеристики на овие градски куќи.

¹⁷ Wiseman-Georgievski 1975, 169-173.

¹⁸ Wiseman-Mano-Zisi 1973, 396.

¹⁹ истите 1974, 128.

²⁰ Во IV поглавје веќе споменаваме дел од нив.

Куќата на Партениј

Положба и ориентација

Куќата е сместена на косиот терен помеѓу двете главни градски улици (*Долната* и *Горната*), ориентирана во правец ЈЗ-СИ. Таа била всечена до три метри во ваквиот искосен терен. Пристапот во неа бил овозможен од Долната главна градска улица (*Via Principalis Inferior*) во приземјето и од Горната (*Via Principalis Superior*) на катот.

Истражувања

Објектот бил ископуван помеѓу 1927 и 1930 година,²¹ а дополнителни сондажни истражувања биле изведени при конзервацијата во периодот меѓу 1973-1974 година. Повремени интервентни зафати се вршат и понатаму.

Просторна и функционална организација

Оваа резиденција има речиси квадратна форма. Квадратот го сочинуваат двата станбени комплекси втопени во правоаголник и економскиот дел на ј/з страна со кого се дооформува тој. Просториите се распоредени на повеќе тераси со различна височина.

а) Станбен дел

Станбените комплекси се организирани околу два внатрешни двора со трем од двете страни и раскошни фонтани во дното на дворовите. Вака оформени тие сочинувале псевдоперистили околу коишто биле сконцентрирани останатите простории.

Северниот станбен, репрезентативен дел бил достапен од с/и влез (А) низ којшто се влегувало преку преддворје со високо издигнат простор, опкружен со ходник над којшто веројатно се наоѓала галерија. До катот се стигнувало преку дрвените скали коишто се наоѓале десно од овој влез. Во овој дел од куќата, на нејзиниот кат, би можела да биде сместена библиотеката. Другиот влез (Б) се наоѓал на ј/и страна, по надолжната оска на овој дел од куќата. Визурата кон перистилот била прекината со задниот ѕид од фонтаната. Псевдоперистилот бил ограничен со трем од двете страни,²² послан со мозаични подови во *ойус шеселайум*.

²¹ Петковић 1928, 190-191; истиот 1928а, 220-221; истиот 1929, 231-234; истиот 1930, 188-191.

²² Во плановите на Ђ.Мано-Зиси 1939, 34 и И.Микулчиќ 2003, 171 се видливи тремови од трите страни на дворот.

Столбовите во овој псевдоперистил биле поврзани со архитравни греди. На северната страна, на повисоко ниво се наоѓаат 4 богато декорирани простории од коишто се отвара прекрасна глетка кон перистилот со раскошната фонтана во дното, украсена со 7 сидни ниши, цветни тераси од двете страни на дворот и мозаичен под. Четирите раскошни простории служеле за релаксирање во текот на денот, за дискусии, како летни трпезарии, исполнувајќи ги сите услови за уживање во допирот со природата. Западно од перистилот се наоѓала главната апсидална трпезарија поврзана со просториите коишто ја фланкирале од двете страни. Нејзиниот под бил покриен со мозаик во *опус секстиле* од бел мермер врамен со плочи од песочник. Просторијата 3, сместена на западната страна од големиот перистилен двор би можела да биде криптопортик (*cryptoporticus*). Таа е долга како тунел и затворена кон дворот. Поврзана е со влезови со соседните 1/3 простории. Криптопортиците претставувале долги тунели кои се протегале под перистилот или градината (како кај *Villa Diomedes*), понекогаш дури околу куќата (како кај *Villa Misterii*) и биле користени како анекси на живеалиштето поради свежината којашто ја пружале.²³ Во овој случај целиот перистил е вкопан околу 3м под нивото на двете соседни улици и ваквиот криптопортик обезбедувал апсолутна свежина. Подземните перистили се познати и од богатите куќи во Северна Африка.²⁴

Од псевдоперистилот еден коридор водел до економскиот дел од куќата и до втората станбена целина, наменета за потесниот дел од фамилијата, односно простор со поинтимен карактер или пак наменет за гостите што престојувале тука. Често пати овој простор се именува како гинајконитис, простор наменет за жените. Иако за Римјаните била туѓа издвоеноста на просторот на женски и машки, сепак сосема е веројатно дека овој елемент, под влијание на хеленската култура којашто долго време зрачела на просторот на Македонија, се задржал во извесна мера, секако со изменета улога од онаа којашто постоела во раноантичкиот период. Срцето на овој дел бил малиот псевдоперистил, решен на сличен начин како големиот, со фонтана со 7 ниши од сив мермер на едната страна.²⁵ Столбовите

²³ Adam 2003, 312-314.

²⁴ На пример *Куќата на ловој* во Була Регија, види кај Ward-Perkins 1994, сл. 270.

²⁵ Петковић 1930, 188-191.

на псевдоперистилот биле поврзани со арки. Спроти фонтаната се отвара голема просторија со мозаичен под, издигнат подиум во дното и уште две простории покрај неа. Голема е веројатноста дека служела како таблинум, како елемент преостанат од раноримската култура или пак можеби кубикулум, каде што сопствениците понекогаш ги примале и најблиските пријатели. Збунувачко е присуството на мермерна маса за коцкање во оваа просторија. Најверојатно таа се нашла тука во некоја подоцнежна фаза кога повеќето простории добиле нова намена.²⁶ Кон псевдоперистилот на с/з страна се отвара апсидална просторија со широк влез и под во *ойус секџиле* којашто служела како екседра или трпезарија за фамилијата. Сидана е во *ойус миксџум*. Овој интимен дел за фамилијата бил достапен од с/и влез (В) кој минувал покрај кујнските и складишните простории како и од влезот (Д) кој водел од дворот којшто го издвојувал од стопанските простории. Присуството на помал комплекс од простории организирани околу посебен двор, а сепак како дел од големите куќи се сретнува во римскиот период и во градот Волубилис во Северна Африка.²⁷

б) Економски дел

Тесниот, долг двор го издвојувал репрезентативниот, станбен дел на куќата од стопанските простории, складишта за керамика, две засводени визби, работилници и простории за престој на дел од послугата којашто се грижела за стопанските дејности на фамилијата. Присуството на овој комплекс го споменува и В. Петковиќ.²⁸

Куќата на Партениј поседувала и кат до којшто се стигнувало по дрвените скали, сместени во дворот и во влезниот простор, како и директно од Горната главна градска улица.

Архиџекџонска консџрукција, џехники на џрадење и уџоџребен џградежен маџеријал

Во протогената фаза при градењето на сидовите бил применет *ойус инкерџум* од кршен локален камен, песочник врзан со варов малтер. Тулите биле употребени при сидањето на јужниот дел од објектот, кај апсидалната просторија каде што бил

²⁶ Присуството на коцкарски маси е констатирано и во т.н. Коцкарница, иако е голема веројатноста дека и овој објект имал станбена намена.

²⁷ Види во поглавјето 7.1. коешо следи понатаму.

²⁸ Петковиќ 1931, 224. Овој дел од објектот подоцна бил сметан за затвор, заради пронајдените остатоци од скелети во пранги.

применет *ойус миксийум*, и тие биле врзани со дебел слој малтер. За арките биле користени *римски ѿули*, а во доцните фази *византиски ѿули*.²⁹ Во ј/и економски дел биле вградени како сполии градежни елементи од 2.-3.век. Градбата била покриена со ќерамиди (тегули и имбрекси).

Градежни фази

Говорејќи за употребата на тулите како градежен материјал, Б.Несторовиќ ги споменува доцните фази, без да ги посочи доцните делови во текстот. Меѓутоа во приложениот план се забележуваат дополнителните преградувања.³⁰

В.Петковиќ говори за две подоцнежни градежни фази, нагласувајќи дека богатата палата во оваа фаза била грубо испреградена со примитивни сидови, всадени врз мозаичните и поплочени подови. Како трета градежна фаза Петковиќ ги споменува колибите врз урнатата палата во коишто живееле сточарите со своите стада.³¹ Споменатите градежни фази не може да се проверат бидејќи биле отстранети при раните ископувања.

Во овој комплексен објект сепак би можело да се идентификуваат три градежни фази:

-I фаза би била репрезентативната градба од доцниот 3. или раниот 4.век;

-II фаза ја претставуваат преградните примитивни сидчиња од доцниот 4.век, без малтер и без фундарање;

-III фаза ја чинеле примитивни колиби подигнати во средината на 5.-доцниот 6. век, врз урнатините од раскошната куќа коишто во своите извештаи ги споменува В.Петковиќ.³²

Во текот на своето постоење, објектот претрпел веројатно и други мали интервенции.

Подна декорација

Кај повеќето простории во подната декорација бил применет *ойус секйиле* од разнобојни, прецизно исечени, мермерни плочи, аранжирани во геометриски шари. Ваквата подна декорација е застапена во анексите 5, 7, трпезаријата 14 и екседрата 34.³³ Големият централен двор 1 имал под декориран во *ойус сигнинум*. Декорацијата се состоела од геометриски орнаменти.

²⁹ Несторовиќ 1931, 114.

³⁰ Исто.

³¹ Петковиќ 1928, 190-191.

³² Исто.

³³ Мано-Зиси 1959, 95.

Тремот 2 бил покриен со полихромен мозаик, изведен во *оѝус ѝеселайѝум*, обрабен со низа од астрагали, а во внатрешноста исполнет со геометриски орнаменти, меѓу кои се застапени ромбови впишани во правоаголници, табула ансата, стилизирани флорални елементи, взаемно пресечени осумаголници.³⁴ Овој мозаичен опус бил применет и во анексот 6 со геометриски и вегетабилни орнаменти.

Мозаикот во просторијата 35, кадешто исто така бил применет *оѝус ѝеселайѝум*, бил обрабен со извиткана бршленова лоза и увртено јаже од внатрешната страна. Централната површина била исполнета со геометриски орнаменти: ромбови, триаголници, квадрати, флорални елементи.³⁵

Техниката *оѝус ѝеселайѝум*, најверојатно била применета и при декорацијата на подовите во анексите 6 и 8. Познато е дека полихромниот мозаик на подот од просторијата 6 се состоел од геометриски орнаменти.

Сидна декорација

Сидовите биле малтерисани и украсени со мермерна и керамичка инкрустација, релјефи изведени во штукатура и фрески со претставени палмети, стилизирани флорални и фигуративни претстави. Сидовите на анексите (5-8) биле обложени со мозаици од позлатена и разнобојна стаклена паста. Со ситни, разнобојни стаклени мозаици биле обложени и нишите од големата фонтана.³⁶ Од сидната декорација денеска не постојат траги.

Архиѝекѝонска декорайѝивна ѝласѝиѝка

Архитектонската декоративна пластика главно потекнува од различни објекти и време, а тука била секундарно употребена. На просторот на објектот биле пронајдени:

- бази: јонски од бел и црвеножилен мермер, сив песочник;
- делови од стебла: од бел и црвеножилен мермер, сив песочник, мазни со благ ентазис и астрагал на двата краја, како и делови од две стебла со по 24 спирално тордирани канелури;
- капители: 6 од бел мермер со поситни спирално тордирани канелури и коринтски абакус, 1 импост-капител со христограм (во просторијата 6), импости од црвеножилен мермер со врежани

³⁴ Kitzinger 1946, 125; Герасимовска 1996, 54-55.

³⁵ Цветковиѝ-Томашевиѝ 1978, 45-46; Герасимовска н.д., 55.

³⁶ Петковиѝ 1928, 190-191; Несторовиѝ 1931, 113-114.

крстови и розети во медалјони (во малиот псевдоперистил),
кемпфер капител и др.;

-столпчиња за прозорци: со канелирани стебла и јонски капители
(два во просторијата 5);

-конзоли: украсени со растителни детали и конзоли изделкани од
капак на саркофаг со примитивна декорација;

-скулптирани долги мермерни конзоли (во просторија 39);

-гаргули: 8 гаргули, заоблени на челната страна, со спирални
канелури и жлеб на горната страна за истекување на водата;

-парапетни плочи од црвеножилен мермер со врежани мотиви на
горниот дел (украсна амфора со палмети од двете страни, а до нив
жртвен сад, мотиви кои имаат еврејско потекло);³⁷

-камени довратници; парапетни плочи од оградата на големиот
базен;

-мермерни бази за статуи.

Одамнешните ископувања не го овозможуваат сосема
точното определување на нивната позиција во куќата. Интересно
е присуството на спирално тордираните столбови.³⁸ Вакви
столбови се наоѓале и во објектот под Паликурската базилика.
Дали оваа, можеби приградска вила му припаѓала на истиот
сопственик како и градската кука која ја коментираме?
Декоративните елементи со тордирани канелури се присутни уште
во неолитскиот период во земјите на Ориентот. Ориенталните
влијанија постојано се ширеле низ медитеранскиот басен, така
што не би требало да биде изненадувачко присуството на ваквата
декоративна пластика и на овие простори. Од крајот на 2. и
почетокот на 3.век, во времето на Северите, ваквите декоративни
елементи ширејќи се кон запад, допреле и до балканските
простори.³⁹ Следејќи ја оваа мода, мајсторите задолжени за
декорација на *Куќата на Парџениј*, изработиле и капители
декорирани со спирални канелури за повеќето столбови, како и
гаргули за големата фонтана, декорирани во истиот стил.

³⁷ Микулчиќ 2003, 172.

³⁸ Nestorović 1936, 176-177.

³⁹ За декоративната пластика со тордирани канелури види кај: Chapot 1907, Николајевић -
Стојковић 1957, 16, 25; Герасимовска н.д., 60-62.

Скулптури

Куќата на Пармениј претставува мала музејска збирка од скулптури коишто потекнуваат од различни постари периоди.⁴⁰

Овде биле пронајдени следните наоди:

- бронзени статуети на Афродита (Венера), Аполон кој свири на лира, Лар, Фортуна (1.-2. век);
- 2 бронзени статуи на Сатири (2.-1.век ст.е.);
- една статуета на Артемида (Дијана) без глава (во економскиот дел);
- мермерно торзо на гола Афродита (Венера) (2.век);
- мермерна статуа на Либер Дионис, со натпис на базата⁴¹ (од 119година), торзо на Афродита (Венера) со делфин, долен дел од мермерна статуа на Хигија (средица на 3.век);
- фрагменти од ќелава глава крунисана со ловоров венец (во малиот перистил);
- мермерна глава на Серапис (Посејдон) од 2.век, најдена во фонтаната кај големиот перистил, мермерна глава на Кора, мали мермерни глави на Севс и сатир;
- глава на млада римјанка од фонтаната во големиот перистил (1.век);
- глава на Артемида(?) од фонтаната во големиот перистил, ран 1.век н.е.;
- дел од глава на скулптура од времето на Хадријан;
- релјефи: мермерен релјеф со Пан претставен меѓу нимфите кои играат околу шумска ара, дел од релјеф со Кибела и фрагмент од мермерна група со бик.

Подвижни археолошки наоди

На просторот на оваа резиденција биле пронајдени фрагменти од питоси, 1 питос полн со пченица, оловен ковчег, постамент од мермер, фрагменти од мермерни статуети (раце, нозе, торза), 1 бакарна Јустинијанова (527-565) монета, 7 питоси во просторијата 39, 1 сад за масло, 1 бронзен цилиндричен печат со натпис ПАРТЕНИОС.⁴²

Датирање

Врз основа на пронајдената декоративна пластика, мозаичната декорација и архитектурата на градбата може да се

⁴⁰ Петковић 1937, 12-32.

⁴¹ Л.Декиј Лонгин за време на владеењето на Хадријан, статуата ја посветил на Дионис.

⁴² Според овој наод објектот е најчесто именуван, иако може да се сретне и под други имиња, на пример само како *Палаишта* или дел од него како *Теодосијанска палата*.

изврши датирањето на оваа раскошна градска куќа. Репрезентативната куќа, можеби во сопственост на припадник на еврејската заедница, била подигната во крајот на 3. или на почетокот од 4.век. Кон крајот на 4.век градбата била испреградена во повеќе простории, а во средината на 5.век била сосема уништена. После тоа тука егзистирале само примитивни колиби за живеење.

Куќата на Перистерија

Положба и ориентација

Овој комплекс од градби се наоѓа во централниот дел од откопаниот простор на градот, на косиот терен помеѓу двете главни градски улици (Горната и Долната), засечен на северната страна, околу 2м во почвата. Зафаќа една цела инсула, ограничена со овие две улици и двете коишто ги сечат нив. Влезот во куќата бил овозможен од улицата на с/и страна (т.н. Via Axiā). Таа е ориентирана во правец СИ-ЈЗ.

Истражувања

Куќата била откопана во текот на 1933/34 година (Ј.Петровиќ). Помеѓу 1965 и 1966 година биле изведени ревизиони истражувања (В.Соколовска, И.Микулчиќ). Во периодот меѓу 1972 и 1973 биле извршени мали сондажни ископувања, а потоа и во 1991 година. Делумни зафати се преземени и во 2005 и 2006 година.

Просторна и функционална организација

Следејќи ја формата на инсулата којашто ја опфаќа, станбениот комплекс добил форма на трапезоид. Во ј/и дел се наоѓа репрезентативен комплекс за живеење, источно од него се простира бањата на куќата, а во северната половина комплекс од стопански простории.

а) Станбен дел

Во фокусот на станбениот дел се наоѓал псевдоперистилот, со двор обграден со трем од трите страни. Во дното на дворот била сместена фонтана. На ј/з страна се отварале две апсидални трпезарии, изградени во различно време и голем двор зад нив, со базени исполнети со вода, сместени до јужниот периметрален сид. Постарата трпезарија (3) имала 8-аголна фонтана во средишниот дел и раскошен мозаичен под, изведен во *ойус шеселашум*. Оваа просторија во својата доцна фаза веројатно ја преземала улогата

на оекус. Покрај периметралниот сид на ј/и страна се нижат простории од коишто некои биле наменети за спиење, а други за дневен одмор и дискусии на помали групи луѓе.

Северно од псевдоперистилот се градбите коишто веројатно му припаѓале на поинтимниот дел од куќата, наменет за потесниот круг на фамилијата или за престој на гостите.

б) Куќна бања

Источно од псевдоперистилот бил лоциран термалниот комплекс со основните потребни простории, менувани во неколку наврати. Тепидаријот и калдаријот имале хипокаусти од коишто не се сочувани остатоци.⁴³ До неодамна ова беше единствената досега откопана стобска куќа со сигурно идентификуван бањски комплекс.⁴⁴

в) Стопански дел

Во северната половина од градбата се наоѓа стопанскиот дел, со повеќе простории лоцирани околу посебен двор, во којшто длабоко навлегуваат просториите на делумно издвоениот комплекс од куќата. Тука се наоѓале кујната, фурна за печење, а на северната страна, групирани околу посебен двор јасли и штали за добитокот. Во централниот простор се наоѓала градба на кат, којашто била погодна за набљудување на животот и работата во комплексот. За постоење на катови над одделни делови од објектот говорат остатоците од камени скали. Во западниот дел, покрај улицата се нижат повеќе табернае од коишто некои, во приземјето не биле поврзани со другите делови од куќата и тие веројатно служеле за изнајмување.

Архитектонска конструкција, техники на градење и употребен градежен материјал

Градбата била изградена во *ојус инкерџум*, од кршен или делкан локален зелен песочник (со правоаголна форма), врзан со варов малтер. Кај трпезаријата 3 и бањата бил применет опус микстум, од приделкан седиментен камен и четири реда тули со вкупна широчина од 0,30 м, фугирани со сив варов малтер (со широчина од 0,045м). Во апсидалниот сид на приближно 1м височина бил употребен еден либажен, израмнувачки слој од тули. Како градежен материјал тулите биле применети и во

⁴³ Лилчиќ 1996, 70.

⁴⁴ Со новите истражувања на т.н. *Коцкарница* и сознанијата за нејзиниот станбен карактер се заголеми бројот на термални комплекси како дел од богатите римски куќи во Стоби.

полукружниот отвор на огништето кај термите, кадешто тие биле радијално поредени. Во сите простории на бањата биле изведени израмнувачки слоеви од 3-4 редови тули.⁴⁵ Во доцната фаза бил употребен мек, кршен, трошлив зелен песочник и чакал, како и кршена тула. Доцните сидови имале слаба конструкција и биле градени некавалитетно од камен без малтер. Во доцните сидови биле употребени и сполии меѓу кои и еден спирално тордиран капител, веројатно од соседната *Кука на Парџениј*.

Куката била снабдена со водовод и канализација од коишто биле пронајдени (во просторијата 5) керамички, цилиндрични водоводни цевки.

Градежни фази

Комплексот од објекти за живеење и работење бил во функција подолг период. Во текот на своето постоење претрпел повеќе преправки, доградби и надградби. В.Соколовска разликува три градежни фази⁴⁶:

I градежна фаза: (средина - втора половина на 4.век) долните зони од просториите 11,12,14,15,16,17,18, коишто главно му припаѓаат на бањскиот комплекс;

II фаза: (крај на 4.-почеток на 5.век) простории бр.3,5-9, праефурниј и горните зони од просторијата 18;

III фаза: доградената трпезарија 4.

Подна декорација

Подовите главно биле покриени со камени плочи (просториите 1, 4, 12-13, 14, 16) или тули (просториите 5-9, 27). Во својата репрезентативна фаза, некои од нив биле послани со мазаици во *оџус ѿсеселѿум* како што е на пример големата трпезарија-оекус 3.⁴⁷

Декоративната програма на трпезаријата 3 ја сочинуваат апсидалниот простор, покриен со камени плочи и правоаголната површина, исполнета со мозаик во *оџус ѿсеселѿум*, со централно поставената осумаголна фонтана. Мозаичната површина, обрабена со мотив на увртено јаже е разделена на осум четириаголни полиња коишто содржат декорација што дише со христијански дух. Во горниот дел од полето, сместено во левиот агол е испишан текст на грчки јазик во којшто се споменува името Перистерија⁴⁸, личност којашто често се смета за сопственик на

⁴⁵ Лилчиќ н.д., 70-71.

⁴⁶ Sokolovska 1975, 130-134.

куќата.⁴⁹ Сите три полиња во долната зона се врамени со низа од мултиплициран соломонов јазол.

Остатоци од мозаичната декорација во соседната трпезарија не се сочувани и нејзиниот аранжман не е познат.

Сидна декорација

Во урнатините на просторијата 16 биле пронајдени остатоци од штука и фреско декорација. За изгледот на оваа декорација нема попрецизни податоци.

Архитектонска декоративна илустрација

Столбовите врз коишто се потпираа кровот на тремот потекнуваат од постари градби. Тие носеле јонски капители. Во оградата на базенот од фонтаната, чијашто позадина веројатно била богато декорирана како и во останатите столбски куќи, бил вграден како сполија релјеф од 2. или раниот 3. век.⁵⁰

Подвижни археолошки наоди

Во бањскиот комплекс биле пронајдени монети ковани од Константин и неговите синови (прва половина на 4. век), а во перистилот еден златник на Анастасиј (491-518 година).

Датирање

Најстарите остатоци на просторот на куќата потекнуваат од хеленистичкиот период. Тоа се гробовите откриени во ј/з и северниот дел од куќата (од 3. и 2. век ст.е.).⁵¹ Остатоци од доцниот хеленистички период биле констатирани во сите делови од куќата (во 1965, 1971, 2001 година). Под трпезаријата 4 и во дворот зад неа биле пронајдени сидови од кршен камен коишто потекнуваат од раноримскиот период.

На с/з периферија од градбата во 1. и 2. век н.е. биле изградени две мали куќи за живеење.⁵²

Целиот станбен комплекс бил подигнат кон крајот на 3. или раниот 4. век. Во почетокот на 5. век куќата била обновена, за што сведочат обновените терми и изградбата на уште една трпезарија. Во крајот на 5. и 6. век таа била испреградена со едноставни сидчиња во неколку помали живеалишта. Просторот околу трпезаријата со фонтана бил обновен и во него престојувал некој

⁴⁷ Mano-Zissi 1936, 279-280.

⁴⁸ Цветковић-Томашевић 1978, 44-45; Герасимовска 1996, 73-74.

⁴⁹ Според ова име, споменато во текстот, куќата е најчесто именувана.

⁵⁰ Релјефот со претстава на 4-члено семејство, некогаш служел како римска надгробна стела.

⁵¹ Mikulčić 1966, 113-114.

⁵² истиот 2003, 180.

висок државен администратор или црковно лице. На ова укажува мозаичната декорација датирана од Е.Димитрова во 6.век.

Куќата на Полихарм

Положба и ориентација

Оваа куќа е распослана на тесниот, кос простор помеѓу Долната главна улица (*Via Principalis Inferior*) и улицата (т.н.*Via Axi*) којашто ја дели од големите терми на југ, прилепена до ј/з сид од Централната-синагога базилика. Косиот терен наложил и таа да биде всечена околу 2 м длабоко и поставена на неколку благи тераси. Ориентирана е во правец СИ-ЈЗ.

Испиражувања

Градбата била ископувана во периодот помеѓу 1931-1933 година (В.Петковиќ, Ј.Петровиќ, Ѓ.Мано - Зиси), а ревизиони ископувања и конзервација биле извршени во 1965 и 1970 година (Ж.Винчиќ и Р.Пашиќ-Винчиќ).

Просторна и функционална организација

Куќата е организирана околу внатрешниот двор со 8 столбови коишто се дел од тремот, поставен на трите страни. Тие заедно го чинат псевдоперистилот на куќата. На северната страна од тремот таа била поврзана со соседната синагога под којашто се протегал дел од постарата куќа. Во дното на вака формираниот псевдоперистил се наоѓала декорирана, наткриена фонтана со 10 сидни ниши, а во централниот двор бунар со мермерно круниште.⁵³ На ј/и страна се наоѓала трпезарија којашто дополнително добила апсидален завршеток. Околу неа се распоредени неколку помошни простории, наменети за престој, приготвување на храна и за лична хигиена. Во централниот дел на трпезаријата се наоѓала 8-аголна травертинска фонтана вклопена во мозаичниот под со ранохристијански мотиви. Зад неа, на ј/и страна веројатно се протегал двор со стопанските простории. До псевдоперистилот се доаѓало низ ј/з влезен трем со 7 столбови со јонски капители, а од горното ниво (катот) по скалите поставени покрај Централната-синагога базилика. Во с/з дел биле сместени складишните простории. На јужната страна се наоѓала раскошна просторија, со неправилна четириаголна форма, покриена со под

⁵³ Petrović 1943, 503; Петковић 1932, 208-210; Микулчиќ 2003, 188.

од мозаик со ранохристијански мотиви. Куќата била снабдена со водовод и канализација, а над дел од неа се наоѓал и кат.⁵⁴

Архијтектонска конструкција, техники на градење и употребен градежен материјал

Сидовите на *Куќата на Полихарм* се изградени во *ојус инкершум*, од кршен и приделкан камен, врзан со варов малтер. Како градежен материјал, во сидот околу фонтаната и нишите околу базенот, била делумно употребена и тулата. Подоцнежните преградни сидови биле изсидани од камен врзан со кал но тие се тргнати од теренот.

Градежни фази

Објектот егзистирал во текот на еден подолг временски период, менувајќи ги сопствениците и прилагодувајќи се кон нивните потреби.

В.Петковиќ го споменува првото *зайусшување на палатајата* после кое новите жители ја преградиле куќата.⁵⁵ Двете градежни фази ги споменува и Ј.Петровиќ без да ги датира. Врз основа на горе споменатите податоци би можело глобално да се дефинираат следните градежни фази:

I фаза: еврејското живеалиште од 2.- 4. век;

II фаза: куќата која потекнува од почетокот на 4. или раниот 5.век;

III фаза: црковната резиденција која припаѓа на 6.век.

Подна декорација

Подовите биле покриени со камени плочи (простории 3, 5, 6, 7, 8, 9, 16) освен репрезентативните простории (трем 2, трпезарија 4, екседра 10) коишто биле послани со мозаици во *ојус шеселашум*.⁵⁶

Декорацијата во тремот имала геометриски карактер, со мотив на рибини крлушки, ромбови, кругови и вегетабилни елементи.

Апсидалниот дел во трпезаријата се издвојува од останатиот правоаголен простор, со мотивот на рибини крлушки. Правоаголната површина, обработена со мотивот на увртено јаже и синцир, е исполнета со четириаголни полиња во кои се претставени покрај геометриските орнаменти, вегетабилни и

⁵⁴ Мано-Зиси 1932, 224-225.

⁵⁵ Петковиќ 1932, 209.

⁵⁶ Мано-Зиси 1933-1934, 249-253; Mano-Zissi 1936, 280-281.

зооморфни мотиви во духот на ранохристијанската уметност. Во најголемото поле е илустриран 41 Давидов псалм.⁵⁷

Во декорацијата на мозаичниот под на екседрата 10, исто така се чувствува ранохристијанскиот дух. Украсниот аранжман се состои од елени, корпи со овошје, риби, птици претставени во 15 квадратни полиња, врамени во рамка од увртено јаже и извиткана винова лоза (бршлен).

Сидна декорација

Не се познати податоци за траги од сидната декорација.

Архитектонска декоративна пластика

Цртежи од декоративна пластика (јонски бази, столбови, импост капители) од *лейнаџа џалаџа*,⁵⁸ дава Ј.Петровиќ не наведувајќи ја точната локација на којашто биле пронајдени тие.⁵⁹ Декоративната пластика во оваа градска куќа не била изработена специјално за овој објект. Таа била донесена од други постари градби и аранжирана во перистилниот простор. Биле пронајдени: -стебла од столбови: изработени од бел и црвеножилен мермер со различни димензии;

-капители: 1 коринтски капител од бел мермер со човечки ликови⁶⁰ (кај влезниот трем), 3 грубо изделкани јонски импост капители (доцен 5.век), 6 јонски капители од сив песочник;

-бази: 1 јонска база, од малоазиски јонски тип од класичниот хеленистички период.⁶¹

Скулптури

Во нишите на фонтаната бездруго се наоѓале скулптури коишто не се зачувани. Пронајден е само горен дел од статуа на млада жена од доцниот 1.век н.е., релјеф со сцена на Дионис како и еден споменик подигнат во чест на Понтиј. На просторот на оваа куќа биле пронајдени и неколку статуети.

Подвижни археолошки наоди

На западната страна од перистилот, во едната просторија, биле пронајдени 43 бакарни доцноримски монети, а во другата надгробен камен со натпис на средновековен грчки јазик. Во

⁵⁷ *Како шџо кошуџаџа жеднее џо водни извори, џака и душаџа моја, Боже, којнее џо Тебе!* Според мотивот представен на мозаикот во трпезаријата куќата често е именувана како Куќа на псалмите.

⁵⁸ Како што ја именува Петровиќ.

⁵⁹ Петровиќ 1933-1934, 176, сл.9.

⁶⁰ Сариа 1933-1934, 8-13.

⁶¹ Лилчиќ 2001-2002, 31.

источната просторија била пронајдена една бакарна монета од времето на Јустинијан (527-565).

На просторот на куќата биле пронајдени питоси, керамика, монети од Лициниј (308-324),⁶² а во дворот била пронајдена една светилка со претстава на гулаб. Во просторијата 8 имало многу искршени керамички садови.

Во канализацијата на преддворјето (во ископувањата пред војната) бил пронајден бронзен печат со менора и името Евстатиј (ΕΥΣΤΑΤΙΟΥ) во рамка од табула ансата (*tabula ansata*) којшто веројатно потекнува од соседната синагога.⁶³

Дайтирање

Врз основа на досегашните наоди и сознанија може да се заклучи дека на овој простор постоело еврејско живеалиште, некаде од 2. до 4. век. Овој објект навлегувал и во просторот под подоцнежната базилика. Во 4.век била оформена доцноримската перистилна куќа. Во 5.век таа била испреградена со примитивни сидчиња за да доживее обнова во еден свој дел некаде кон крајот на 5. и почетокот на 6.век кога добила и нова улога на престојувалиште на некој висок свештенички великодостојник.

Во натписот на мермерниот столб којшто потекнува од синагогата, а бил пронајден во атриумот на Централната базилика кадешто добил нова намена, стои дека таткото на синагогата, Полихарм, дал сопствени средства за да се направи или обнови куќата во светото место како и триклинион и тетрастоон.⁶⁴ Споменатата куќа (оикос) би можела да биде двокатниот с/з дел, тетрастоонот перистилот, а триклинионот трпезаријата со полукружната апсида на објектот.⁶⁵ Ова еврејско живеалиште на богатиот Клавдиј Полихарм било во употреба од 2.-4. век. Со запустувањето на синагогата била напуштена и резиденцијата. Куќата добила нов сопственик, припадник на христијанската религија и висок црковен старешина. Над синагогата бил изграден христијанскиот храм (крај на 5. почеток на 6.век), а куќата била обновена и разубавена со ранохристијански мозаици. Таа продолжила да комуницира со храмот, низ влезот во северниот агол. Во 6.век црквата почнала да запустува, а куќата била

⁶² Wiseman-Mano-Zissi 1971, 407.

⁶³ Mano-Zissi 1981, 119.

⁶⁴ На пронајдениот столб во Синагога Базиликата стои натпис којшто дава битни податоци за *Куќата на Полихарм*. Според името споменато во натписот куќата го добила својот назив.

⁶⁵ Битракова-Грозданова 1999, 292.

испреградена со примитивни сидчиња на повеќе живеалишта. Тие ги преседеле мозаичните подови и би можеле да се поистоветат со *зайусијувањето на италијанска* коешто го споменува В.Петковиќ.⁶⁶

Куќата на ГР

Положба и ориентација

Оваа куќа, најчесто позната како *Домус Фулоника*, се наоѓа на северната тераса, покрај Горната главна улица (*Via Principalis Superior*), во близината на полукружниот плоштад. Теренот благо паѓа кон ЈИ што довело до терасесто расчленување на куќата. Таа е ориентирана во правец СИ-ЈЗ.

Испражувања

Остатоците биле констатирани уште во Првата светска војна, а систематски била ископувана во текот на 1925 и 1926 година (Б.Сарија),⁶⁷ потоа во 1934 година (Ѓ.Мано-Зиси)⁶⁸ и помеѓу 1970-1976 година (И.Микулчиќ).⁶⁹

Просторна и функционална организација

Куќата била организирана околу внатрешниот перистил со 12 столбови, донесени од постари градби. Таа претставува единствена откопана куќа со вистински перистил, двор опкружен со трем од сите четири страни. Кон него биле ориентирани две трпезарии коишто подоцна добиле длабоки апсиди. Околу нив се наоѓале придружните простории. Трпезаријата 1 била богато декорирана со ниши во апсидата во коишто веројатно биле сместени скулптури. Таа бездруго служела како оекус, наменет за приеми. Помалата, поскупо трпезарија имала поинтимен карактер. Таа му припаѓала на потесниот круг од фамилијата или пак тука престојувале гостите, и би можела условно да се именува како гинајконитис, елемент преостанат од хеленизмот во ова доцно време. Во западната просторија (бр.22), којашто се наоѓа на повисока тераса постоел хипокаустен систем за загревање во зимскиот период од годината. Покрај главната улица се наоѓале простории коишто служеле како табернае. Поради својата позиција таа не била снабдена со водовод и во неа отсуствува фонтаната во дворот како карактеристичен елемент во повеќето

⁶⁶ Петковиќ 1932, 209.

⁶⁷ Сариа 1925, 325; истиот 1926, 310.

⁶⁸ Мано-Зиси 1934, 252; истиот 1935-1936, 159-164.

⁶⁹ Микулчиќ 1978.

стобски, градски куќи. Во дворот се наоѓал бунар за снабдување со вода за секојдневна употреба, додека питка вода можела да се обезбеди од градските чешми.

Архитектонска конструкција, техники на градење и употребен градежен материјал

Сидовите на стариот објект биле градени од кршен камен врзан со варов малтер до 1,20м, височина, а нагоре од плитар без малтер.

Во апсидата на големата трпезарија, како градежен материјал била употребена тулата во 7-те ниши коишто се наоѓале на височина од 1,60 м и во либажните слоеви, составени од 5 римски тули. Слојот од малтер бил широк 0,045 м.

Кровот бил од дрвена конструкција и широки покривни тегули и имбрекси од лаконски тип. Таваниците биле дрвени.

Во просторијата (бр.22) со хипокауст, сидовите биле од малтер и камен, а горните делови од плитар. При градењето на огништето била употребена правоаголна градежна тула. Опус инкертум (*opus incertum*) бил применет во апсидата на малата трпезарија. На северниот крај за израмнувачкиот слој биле користени 2 реда тули со дебел слој малтер.⁷⁰

Градежни фази

И овој објект живеел подолго време такашто може да се разликуваат повеќе градежни фази:

I градежна фаза: имала сидови од ситни кршени камења грубо врзани со кал и му припаѓа на раноримскиот објект;

II градежна фаза: ја означува изградбата на монументалната куќа и тогаш бил применет опус микстум (*opus mixtum*) кај апсидите, со камен до височина од 1,20 м и тули. Нешто подоцна таа била проширена со додавање на длабоки потковичести апсиди;

III градежна фаза: куќата била испреградена со кршени плочести камења, врзани со кал без малтер, во повеќе живеалишта такашто веќе се чувствува нејзиното рустифицирање;

IV градежна фаза: следела по целосното рунирање на куќата и тогаш со сидови од парчиња од камен и тегули, како и плитар, врзани со кал, биле подигнати постурбани, рустични живеалишта.

Подна декорација

Во оваа куќа не се сретнуваат подни мозаици. Дворот бил поплочен со плочи од сивозелен песочник.

⁷⁰ Лилчиќ 1996, 68-69.

Сидна декорација

Освен во раноримските слоеви споменати во претходното поглавје не се познати остатоци од сидна декорација во доцноримската куќа.

Архитектонска декоративна пластика

Остатоците од архитектонската пластика се премногу скромни. Пронајден е 1 јонски капител (2.век) и 1 коринтски капител од доцниот 3.век којшто сеуште се издига на столбот во перистилот.

Подвижни археолошки наоди

Најстариот наод на просторот на куќата претставува еден фрагмент од коринтска ваза (600година ст.е.), пронајден во т.н. Коридор.

Во урнатините на објектот биле пронајдени: прешлени за вретена, тегови, керамички садови, питоси (во просторија 1), светилки, предмети од коска и камен, скелети од гуска со мали гускички, 2 боеви ножа, номадски рефлексни лакови, железни врвови од стрели, 2 бакарни монети од Јустин I (518-527), 280 бронзени монети (4. и прва половина на 5.век) од кои последната била од 450 година.

Во големата трпезарија биле пронајдени лонци, 1 голема широка амфора, делови од дрвен мебел, мермерен мортариј, бронзена светилка. На третиот под во просторијата 32, којашто во доцниот 5.век била складиште за храна, била пронајдена и анализирана зрнеста храна којашто се чувала во питосите. Било пронајдено и мало депо со сребрени пари кои датираат од времето на Гордијан III (238-244).

Меѓу наодите да ги споменеме и монетите од Теодосиј II (408-450), Валентинијан III (425-455), Маврикиј (450-457) и Леон I (457-474).

Датирање

Во овој објект била констатирана богатата стратиграфија со десетина нивоа на живеење.⁷¹ Во просторијата бр.28-29 биле откриени 2 хеленистички гроба (ран 2.век.ст.е.) врз доцнохалштатски депозит. Под станбените слоеви (1975 и 2001година) биле откопани гробови од 3., 2., 1.век ст.е. Од раноримскиот период биле констатирани остатоци од помали

⁷¹ Микулчиќ 1981, 208-210; Mikulčić 1982, 536-537.

градби коишто веќе ги споменавме. Тие егзистирале од доцниот 1. до средината на 3.век.

-Во доцниот 3.век бил подигнат перистилот и две четириаголни трпезарии со околните простории;

-Во средината на 4.век куќата била реконструирана со додавање на апсидите кон трпезариите, хипокаустите во просторијата 22 и ложиштето, како и трпезаријата 27, со околните простории;

-Во крајот на 4.век и првата половина од 5.век, била испреградена во живеалишта за три семејства;

-Во средината на 5.век куќата била целосно уништена. Над урнатините биле подигнати мали неугледни живеалишта;

-Во крај на 5.век и почетокот на 6.век во с/з агол од комплексот егзистирала мала куќа за живеење.⁷²

Т.н. Епископска резиденција

Положба и ориентација

Оваа куќа е сместена ј/и од Горната главна градска улица, с/и од епископската базилика, ј/з од куќата на Партениј, на косиот терен којшто се спушта до 3 м под нивото на улицата. Продолжува на ЈЗ и СИ кадешто не е ископувана. Ориентирана е во правец СЗ-ЈИ.

Испиражувања

Градбата била ископувана во текот на 1934 и 1940 година.⁷³ Во археолошките зафати во 2005 и 2006 година е започната и конзервацијата на овој објект.

Просторна и функционална организација

Оваа градска куќа била градена аксијално. Низ скалите од Горната главна градска улица се стигнувало до издолжениот двор од двете страни обрабен со тремови. Во средината, десниот трем се проширува во полукружна екседра. Од овој специфичен псевдоперистил, глетката завршува во апсидалната трпезарија со нејзиниот предпростор. Трпезаријата била фланкирана со по две простории. На ниво на улицата се наоѓал комплекс од уште една апсидална просторија со придружни простории. Можеби овој комплекс бил вклучен како составен дел од куќата. Со сондирањата во северниот кораб на епископската базилика биле

⁷² Микулчиќ 2003, 192-196.

⁷³ Мано-Зиси 1935-1936, 159-164; Petrović 1943, 47; Мано Зиси 1962, 101-107.

откриени сидови и под од земја и малтер коишто му припаѓале на објект од 2.век, а веројатно со станбен карактер.⁷⁴ Можеби станува збор за дел од живеалиштето коешто и претходело на оваа кука.

Архитектонска конструкција, техники на градење и употребен градежен материјал

Сидовите биле изградени од камен врзан со варов малтер. Во апсидалната просторија, на повисокото ниво до улицата, бил примент *opus mixtum*. Во последната фаза со примитивни сидови, каменот бил врзан со кал.

Градежни фази

Ѓ.Мано-Зиси разликува 2 градежни фази. На првата и го припишува тремот со скалите (4.век), а на втората фаза врамувањето на колонадата и декорацијата на трпезаријата (доцен 5.век).⁷⁵

Подна декорација

Подот во трпезаријата 1 бил покриен со разнобојни тенки камени плочи сложени во опус сектиле (*opus sectile*). Постојат индикации дека во трпезаријата бр.1. се наоѓал мозаичен под меѓутоа не се познати податоци за неговиот изглед. Просторијата бр.11 имала под од делкани плочи.

Сидна декорација

Сидовите во трпезаријата 1 биле украсени со штукодекорација, со претставени пиластри со капители, венци украсени со флорална декорација (гроздови и акантусови листови) и фигуративни зооморфни претстави (бикови, гулаби, елени). Штукатурата била обоена во повеќе бои.⁷⁶

Во шутот во малата апсидална просторија на ниво на улицата биле пронајдени коцки од сиден мозаик од стаклена паста што говори за постоење на раскошна сидна декорација.⁷⁷

Архитектонска декоративна пластика

Не е позната декоративната пластика којашто му припаѓала на овој објект и покрај тоа што на тој простор се пронајдени делови од столбови и капители паднати од соседната епископска базилика. На овој простор бил пронајден и дел од статуа на Нике (Викторија) од 1.-2.век.

⁷⁴ Битракова-Грозданова 1981, 172-173.

⁷⁵ Mano-Zissi 1973, 222.

⁷⁶ Мано-Зиси 1962, 104-105.

⁷⁷ Истиот 1935-1936, 164.

Подвижни археолошки наоди

Во урнатините на градбата биле пронајдени златен прстен со глава во форма на крст од 4.-5. век и мала бронзена кадилница со врежани крстови, наоди коишто ги навеле истражувачите на помислата дека се работи за епископската резиденција.

Во малата апсидална просторија биле пронајдени питоси и други керамички и камени садови. Во апсидата била најдена бронзена алка со глава на лав.

Дайширање

Најстарите наоди на овој простор датираат од доцниот архајски период. Под темелите биле откопани гробови од 7.-5. век ст.е. Во предвоените ископувања тука биле пронајдени бронзени предмети од доцноархајскиот период (ран 5.век ст.е.).⁷⁸

Богатата кука била подигната во 4.век.⁷⁹ Својот раскошен изглед го добила во доцниот 4.век или првата половина на 5.век, време од коешто потекнува штукодекорацијата.

По уривањето, кука била обновена во поскумна форма со преградни сидови коишто оформиле мали живеалишта.

Т.н. Коцкарница

Положба и ориентација

Објектот, именуван како *Казино* или *Коцкарница*, се наоѓа ј/и од *Кукаџа на Паршениј*, покрај Долната главна градска улица (*Via Principalis Inferior*), десетина метри с/и од театарот. Ориентирана е во правец С/З-Ј/И.

Истражувања

Средишниот дел од градбата бил откопан во 1939/40 година, а помали дополнителни ископувања биле изведени во 1971 и 1981 година. Со археолошките истражувања во почетокот на 21 век, а особено во 2005 и 2006 година вниманието повторно било насочено и кон овој, во извесна мера, загадочен објект. Наспроти постарите истражувања кои укажуваат на намената на објектот за забава и коцкање, последните истражувања покажуваат на големата веројатност дека и оваа градба имала станбен карактер

⁷⁸ Mano-Zissi 1959a, 355-356.

⁷⁹ Капител од фасадата на театарот бил вграден во екседрата што укажува на тоа дека доцноримската кука не била изградена пред средината на 4.век.

со повеќе потребни елементи за одвивање на општествениот и приватниот живот на граѓаните во доцноримскиот период.

Перистилна и функционална организација

Градбата е организирана околу внатрешниот перистил на чија ј/и страна се наоѓала главната просторија, трпезарија-оекс којашто завршува апсидално на ј/и крај. Покрај внатрешната страна од апсидалниот сид на трпезаријата се наоѓало леглостипадиј, а во средишниот дел на просторијата се наоѓала осумаголна фонтана.⁸⁰ Присуството на мермерни маси за коцкање и неколкуте пронајдени коцки ги навеле истражувачите на мислење дека можеби се работи за коцкарница такашто објектот е именуван со тоа име. На северната страна биле распоредени неколку простории кои не се доистражени. Источно од перистилот се наоѓал термален комплекс и двор со трем, чинејќи перистил.

Термалниот комплекс се состоел од неколку простории со потребните базени за капење и кади со четириаголна и полукружна форма. Во низата од простории се наоѓала и латрина. Бањскиот комплекс бил снабден со хипокаустен систем за загревање.

Средишниот простор на перистилот бил поплочен со камени плочи, а во неговото с/з дно се наоѓала фонтана со правоаголен базен обложен со водоотпорен малтер и декориран со сидни ниши, фреско и пластична декорација.

Архитектонска конструкција, техники на градење и употребен градежен материјал

Објектот бил изграден од хоризонтално поставени делкани камења врзани со варов малтер. Во апсидалната трпезарија бил применет *опус миксум* со по три реда од тули помеѓу слоевите од камен. Овој градежен опус бил применет и во термалниот комплекс. Со сидови од тули и камен со примена на *опус сикатум* подоцна биле засидани некои отвори во перистилот.

Градежни фази

Со оглед на истражувањата коишто сеуште траат не може да се говори за фазите на објектот иако е видливо присуството на неколку фази на градење. Познато е дека и оваа градба, како и останатите објекти во градот, била испреградена во доцната фаза

⁸⁰ Осумаголни фонтани се сретнуваат и во трпезариите на куќите на *Перистерија* и *Полихарм*.

во помали станбени целини, со помош на сидови од секундарен градежен материјал врзан со кал.

Подна декорација

Подовите во апсидалната просторија и тремот којшто бил дел од перистилот биле покриени со мозаик со геометриски орнаменти изведени од крупни тесели. Подовите на просториите источно од неа биле покриени со мермерни плочи.

Сидна декорација

За сидната декорација на објектот тешко е да се говори, меѓутоа во некои од просториите биле констатирани остатоци од мермерни плочи со коишто биле обложени сидовите.⁸¹ Во украсувањето на репрезентативните простори била применета и фрескодекорацијата.

Архитектонска декоративна пластика

При последните археолошки истражувања биле откриени остатоци од мермерна пластика, делови од столбови, бази, вградени камени релјефи. Особено се истакнува камената плоча со грифон (1.век.н.е.), дополнително употребена во објектот.⁸²

Подвижни археолошки наоди

Ископувањата во текот на 2005 година изнеле на виделина интарзија од полудраги камења (горски кристали, кармеол и оникс) во различни бои.⁸³ Секако дека биле пронајдени и други наоди за коишто засега немаме никакви достапни информации.

Датирање

Објектот потекнува од доцниот 3. или 4.век и функционирал некаде до средината на 5.век. Потоа бил испреграден со сидови без малтер во помали живеалишта и во изменета форма продолжил да живее до крајот на 6.век кога бил опожарен.

Скупи (сл. 150-153)

Топографија

Античкиот град Скупи се простира северозападно од Скопје, помеѓу селата Бардовци и Злокуќани, распослан на јужната падина и во подножјето од Зајчев Рид.

Испиражувања

⁸¹ Вајзман 1973, 81.

⁸² Информации познати од дневниот печат *Време* од 29 ноември 2005.

⁸³ Исто.

Локалитетот бил познат уште во крајот на 19.век (А.Еванс). Првите археолошки ископувања биле изведени во првата половина на 20.век, помеѓу двете светски војни. Тие продолжиле и по Втората светска војна и со извесни прекини течат и понатаму до крајот на векот и во почетокот на 21.век.⁸⁴

Опкојани живеалишта

Меѓу малкуте констатирани или откопани објекти премногу скромен е бројот на оние коишто служеле за живеење. Некои од нив беа споменати во претходните поглавја. Во оваа прилика ќе се задржиме на една доцноримска куќа.

Градска куќа под Ранохристијанската базилика (II)

Положба и ориентација

Базиликата се наоѓа недалеку од пресекот на двете централни оски коишто го сечат градот, шеесетина метри јужно од античкиот театар. Под нејзиниот ј/и дел се наоѓаат остатоците од римската градска куќа. Таа е ориентирана во правец СЗ-ЈИ.

Истражувања

Објектот бил истражуван во текот на 1973/74 година.

Просторна и функционална организација

Досега е истражен само мал дел од куќата. Тоа се само неколку простории во ј/и дел како и просториите со хипокаустен систем за загревање коишто веројатно, како кај повеќето богати римски куќи, му припаѓале на бањскиот комплекс. Бањскиот комплекс којшто го зафаќал с/з дел од куќата бил подигнат врз постар објект којшто се простирал и под источниот дел од градската куќа. Од бањата биле откопани делови од тепидаријот, калдаријот и праефурнијот.⁸⁵ Над северниот дел од куќата бил подигнат ранохристијанскиот храм.

Куќата продолжувала кон исток кадешто не е доистражена. Откриените делови од куќата се премалку за да се овозможи целосна реконструкција на објектот, меѓутоа самото постоење на бањскиот комплекс говори за раскошна, римска, градска куќа.

⁸⁴ За историјатот на истражувања види кај Корачевиќ 2002, 17-25.

⁸⁵ исто, 86-93.

Архитектонска конструкција, техники на градење и употребен градежен материјал

Сидовите биле градени од приделкан камен, искршени тули и различни валчести камења врзани со варов малтер. Во нив биле вградени и раноримски сполии. Сидовите биле широки 0,35-0,40 м. Како градежен материјал во просторијата со хипокаусти, како и во огништето на термите, била користена и тулата. Суспензурите се состоеле од кружни тули.

Градежни фази

Објектот бил подигнат врз постара градба веројатно со станбен карактер. За оваа постара градба немаме повеќе податоци. По уривањето на раскошниот објект за живеење, над него во доцната антика била изградена ранохристијанска базилика.

Подна декорација

Подовите во откриените простории биле изведени од водоотпорен малтер со додадена толчена тула и ситен камен. Во термалниот комплекс подовите биле премачкани со сив малтер. Засега не е позната никаква подна декорација.

Сидна декорација

На сидовите од централната просторија 2 се наоѓала фрескодекорација. Била сочувана само долната зона којашто ја сочинувале квадратни полиња во црна рамка. На светло жолта и портокалова позадина, со јаки бои биле изведени геометриски орнаменти.⁸⁶

Архитектонска декоративна пластика

Не се познати остатоци од декоративна пластика којашто би и припаѓала на куќата.

Подвижни археолошки наоди

При ископувањата, освен градежни остатоци биле пронајдени фрагменти од керамички садови од 4.век, а меѓу другите наоди и монета од Лициниј (307-323).

Датирање

Римската куќа била подигната во раниот 4.век, врз постар објект од крајот на 3.век. Во раниот 5.век била урната и врз нејзиниот западен дел била соградена ранохристијанската базилика.⁸⁷

⁸⁶ Види кај Корачевиќ 2002, 88-89.

⁸⁷ Микулчиќ 1999, 257; Корачевиќ 2002, 93.

Хераклеја (сл. 154-160)

Топографија

Античкиот град Хераклеја Линкестис се протега јужно од Битола, на ритчето што се издига покрај реката Сива Вода и во неговото јужно и источно подножје.

Истражувања

Постоењето на локалитетот било познато уште во 19. век но првите археолошки ископувања биле изведени во периодот пред Втората светска војна. Во втората половина на 20. век истражувањата продолжиле со прекини, а траат и понатаму.

Откопаните живеалишта

Само малку од откопаните објекти имаат станбен карактер. Некои од нив веќе ги споменавме, а во натамошниот текст ќе се задржиме на основните карактеристики на една доцноримска градска вила.

Градска вила кај Авторемонт

Положба и ориентација

Оваа урбана вила се наоѓа во источниот крај од градот Хераклеја, недалеку од раниот римски бедем, 80 м северно од брегот на Сива Вода, јужно од дворот на *Авторемонт*. Со подигањето на рановизантиското обидие таа останала надвор од градот во неговиот субурбиј, меѓутоа во тоа време веќе била надвор од употреба.

Истражувања

Во 1963 година случајно било откриено постоењето на објект со мозаичен под, а во 1976 година бил откопан еден дел од објектот со површина од 120м².⁸⁸ Овие остатоци очигледно се дел од една римска урбана вила. Заштитни ископувања биле преземени и во 1977, 1979 и 1980 година.⁸⁹

Проспективна и функционална организација

Истражените простории од само делумно откопаната вила, се низат во две низи. Средишната просторија во откопаната 1/3 низа завршува апсидално. Апсидата како елемент вообичаено се јавува кај термите но таа е карактеристичен елемент во

⁸⁸ Србиновски 1979, 99.

⁸⁹ Манева 1987, 125-126, 140.

доцноримскиот период и кај трпезариите. Се чини дека оваа пространа просторија најверојатно служела како трпезарија. Пронајдени се остатоци од уште два заоблени сидови и остатоци од хипокаустен систем за загревање. Тие веројатно му припаѓале на термалниот комплекс којшто бил дел од богатата вила.

Архитектонска конструкција, техники на градење и употребен градежен материјал

При градењето на објектот бил употребен *ојус миксум*, од кршен камен врзан со сивкаст малтер и 1-2 слоја од тули. Сидовите имале просечна широчина од 2 стапки. Како градежен материјал, керамиката била употребена и во јужните простории чишто надворешни агли биле од тули. Таа била користена и во израмнувачкиот слој од 1-2 реда. Во хипокаустниот систем на просторијата исто така била употребена тулата.⁹⁰ Подоцнежните преградни сидови биле градени од камен врзан со кал.

Градежни фази

Кај објектот биле видливи преградувања и надградувања на некои до темел урнати сидови. Секако дека објектот имал неколку фази на градење. Така Е.Манева разликува две фази на градење на вилата.⁹¹ П.Србиновски разликува три градежни фази и една нулта фаза.⁹²

Подна декорација

Делови од подни мозаици биле пронајдени во просториите 1 и 2, изведени во карактеристичниот римски *ојус сеџменџајум*. Мозаичната површина била поделена на врмени полиња со претставени пехари, делфин и геометриски орнаменти во нив. Во просторијата 2 над постариот мозаичен под подоцна бил изведен нов мозаик во *ојус џеселайум*. Во рамка од двојна плетенка биле претставени неколку полиња со геометриски, флорални и зооморфни орнаменти. Меѓу нив се видливи ранохристијански елементи.⁹³

Сидна декорација

Не ни се познати податоци за сидната декорација на оваа кука.

⁹⁰ Лилчиќ 1996, 85-86.

⁹¹ Манева 1988, 176-178.

⁹² Србиновски н.д., 99-109.

⁹³ исто, 103-106.

Архитектонска декоративна пластика

Од декоративната пластика биле пронајдени: база за столб и половина јонски капител. Како сполија било вградено и торзо од античка скулптура.

Подвижни археолошки наоди

При ископувањата на делот од вилата биле пронајдени монети, накит, стакло и керамика коишто се датирани од средината на 3.век до средината на 4.век.⁹⁴

Датирање

Врз урнатините од раноримски објект, на преминот од 3. во 4.век н.е. била подигната римска градска вила. Околу средината на 4.век вилата била урната, а во раниот 5.век била обновена и во таа обнова добила нови мозаични подови.

По уривањето на вилата врз нејзините остатоци на преминот во 6.век биле подигнати скромни живеалишта и работилници, рустично градени од речен неделкан камен и антички шут врзани со кал, со подови од набиена земја. Ваквите објекти веќе му припаѓале на предградието.⁹⁵

* * *

Остатоците од раноантички градски куќи во Р.Македонија укажуваат на скромни живеалишта, изградени од ефтин материјал, со неправилна форма, прилагодени кон конфигурацијата на теренот, неправилната улична мрежа и постарите објекти коишто претходно егзистирале на тој простор. Иако близината на Пела и Олинт укажува на можностите некои од овие објекти за живеење да ги следеле примерите на овие градови, сепак скромните археолошки остатоци засега не го потврдуваат тоа. Овие живеалишта не би можеле да се класифицираат во пастадниот или перистилниот тип. Можноста за примена на планови коишто му припаѓаат на типот простас е исклучена, затоа што, како што веќе споменавме, тој бил применуван само во јонските градови и нивните колонии. Иако се изнесени претпоставки за куќи од типот пастас во населбата на Исарот кај Марвинци⁹⁶ сепак не постојат аргументи кои би го

⁹⁴ Манева 1987, 140.

⁹⁵ исто; истата 1988, 176-184; Микулчиќ 1999, 255.

⁹⁶ Соколовска 1986, 69.

потврдиле тоа. Основните карактеристики на раноантичките куќи се задржале и на просторот на Р.Македонија. Ориентацијата кон внатрешноста, херметичката изолираност на објектите од надворешноста, потврдена со минималното присуство на отвори кон надвор, се карактеристики на речиси сите познати живеалишта. Кон античките правила се придржуваат и просториите за одржување на личната хигиена со тоа што биле сместени во непосредна близина на кујнскиот комплекс. Некои од објектите поседуваат и внатрешен двор, а оние простории коишто биле поврзани со трговија и занаетчиство имале и директни комуникации со надворешниот свет.

Според гореизнесеното, сознанијата за карактерот на градските куќи од римскиот период во Р.Македонија главно се базираат врз остатоците откриени во римскиот муниципиј Стоби.

Скромните остатоци од раноримски куќи укажуваат на мешање на спецификите присутни во хеленистичкиот свет со римските придобивки. Концептот на римскиот домус прилагоден кон климатските услови и традицијата на месното население може да се забележи во раноримската куќа покрај Црна Река во Стоби. Одделни видоизменети елементи карактеристични за раноримскиот домус на италската почва ќе бидат присутни и во некои подоцнежни градби.

Доцноримскиот период е одбележан со големи градежни активности низ целата Империја. Присуството на перистилната куќа е преовладувачко и на просторот на Македонија. Тука се присутни перистилните згради коишто се карактеристични за римските провинции во империјалниот период. Нивното присуство е констатирано во сите градски центри во Тракија и Мезија како што се Абритус, Августа Трајана, Диоклецианопол, Никопол на Нест, Павталија, Филипопол,⁹⁷ потоа во северно-африканските провинции во градовите Волубилис, Типаса, Картагина, Сабрата, Була Регија исто како и во градовите на источните провинции.

Во Стоби, поради густо изградениот простор, перистилот најчесто е сведен на псевдоперистил. Кај пространите куќи коишто опфаќаат по цела инсула, може да се забележи покрај главната групација на простории околу големите перистици и помала група на простории, повторно ориентирани околу еден

⁹⁷ Генадиева 1989, 159-160; Bospachieva 2003, 84; Кацарова 2005, 130-133.

отворен простор, двор или помал псевдоперистил, слично како кај куќите во Волубилис. Помали станбени комплекси, наменети за престој на женскиот дел од фамилијата, или пак за достоинствен дочек на гостите, во составот на патрициските куќи од 2. и 3. век н.е. се сретнуваат и во источните провинции, како на пример во градот Палмира.⁹⁸ Ваквите групации на простории, идентификувани во куќите на *Парѝениј*, *Перисѝерија*, *ГР* (Домус Фулоника) имале поинтимен карактер од репрезентативните перистили со околните простории. Нивното присуство понекогаш се поистоветува со постоењето на гинајконитис кај раноантичките куќи во хеленистичкиот свет и традиционалната напоеност, на просторите на Македонија, со влијанијата коишто доаѓале од таму. Во внатрешноста, далеку од морските брегови било полесно да опстојат извесни обичаи, правила и норми, специфични за подалечното минато. Сепак на раскрсницата помеѓу северот и југот, истокот и западот не можеле да одминат модните движења во развитокот на архитектурата на живеалиштата, мошне значајни во животот на римските граѓани. Промената, развитокот на римската трпезарија, триклиниј во апсидалната оекус, користена за повеќе намени најпечатливо може да се проследи во куќата на *ГР*. Присуството на полукружниот стибадиј во доцноримскиот период е видно во сите стобски куќи како и во многу други градови на Балканскиот Полуостров: Павталија, Сирмиј, Медијана, Атина. Репрезентативните правоаголни простории со апсида се популарно архитектонско решение кај богатите резиденции во балканските провинции во доцноантичкиот период.⁹⁹ Под влијание на хеленистичката култура строгата римска аксијалност најчесто била одбегнувана при просторната организација на стобските резиденции.

Градските куќи и вили лоцирани во деловите на градовите каде што имало поширок простор на располагање и допир на водоводните жили имале можност за инкорпорирање на бањски комплекси во својот состав како на пример *куќаѝа ѝод хрисѝијанскаѝа базилика* во Скупи, *куќаѝа на Перисѝерија* и т.н. *Коцкарница* во Стоби како и *градскаѝа вила кај Авѝоремонѝ* во Хераклеја.

⁹⁸ Browning 1979, 99, 170.

⁹⁹ Динчев 1997, 128; Кацарова 2005, 130-133.

Прифаќањето на новата религија којашто наметнувала нови вредности во животот на населението, зголемувањето на сиромашните народни маси во градовите во доцноантичкиот период значеле и преградување на поединечни, некогаш раскошни куќи во помали и поскупоствени станбени единици. Битно било да не се наруши изгледот на фасадите. Одделни градби или нивни делови биле обновени во духот на новото време за да им служат на црковните великодостојници.

5.2. Приградски вили (сл. 161-164)

Римска вила помеѓу Скупи и Бардовци

Положба и ориентација

Вилата се наоѓа во предградието (*suburbium*) на Скупи, 400м западно од градскиот бедем и ј/и од с.Бардовци. Оваа приградска вила се простира на благо зарамнето возвишение во мочуришната рамница.

Испиражувања

Објектот бил делумно откопан во 1928 година и идентификуван како градска бања, заради бањската намена на откопаниот сегмент од градбата. По објавувањето на резултатите од ископувањата тој бил препуштен на заборавот на времето.¹⁰⁰

Просторна и функционална организација

За целосната просторна и функционална организација на приградската вила може малку да се каже. Откопаните 7 простории и мали делови од уште неколку, главно биле во функција на термалниот комплекс. Самото постоење на овој комплекс говори за раскошот на вилата. Градбата се шири кон западната, источната и јужната страна кадешто не е ископувано. Во откопаниот дел просториите се организирани околу еден простран, внатрешен двор.¹⁰¹ Кон него биле широко отворени и само делумно издвоени со два пиластри две простории (*exedrae*) од коишто едната служела меѓу другото и како влезен простор. Главниот влез во откопаниот комплекс бил на с/з страна од објектот низ влезната, издолжена просторија што комуницирала со соседните простории коишто воделе во бањските одаи со

¹⁰⁰ Трухелка 1929, 80.

¹⁰¹ Според Трухелка атриум, иако не покажува посебни специфики својствени за атриумот.

студена, млака и топла вода. Просторијата којашто служела како калдариј (со врела вода) била загревана со хипокаустен систем. Ложиштето (*praefurnium*), како дел од овој систем обезбедувало топол воздух за загревање на водата и на целата просторија. Главните станбени и работни простории чекаат да бидат откриени.

Архитектонска конструкција, техники на градење и употребен градежен материјал

При градењето на објектот како градежен материјал биле употребени делкан камен и тули. Сидовите биле градени од камен врзан со јак водоотпорен малтер, а во нивните горни делови биле употребени редови од тули. Градежната керамика била употребена и кај банкините, базенот и хипокаустите. Покрај каменот и градежната керамика во подоцнежната фаза над градбата биле вградени и сполии. Тогаш била употребена и една надгробна римска стела како ограда за базенчето во калдаријот.

Градежни фази

Кај оваа приградска вила К. Трухелка, којшто претставува единствен извор за неа, констатирал две фази.

Подна декорација

Вилата, освен во дворот и калдаријот коишто биле снабдени со хипокаустен под, имала мозаични подови. Мозаиците биле изведени во *opus tessellatum* од разнобојни мермерни тесели коишто формирале геометриски мотиви. Попрецизни податоци за аранжманот на мозаиците не се познати, а мозаиците не се сочувани.

Сидна декорација

Не се познати податоци за сидната декорација на ова живеалиште.

Архитектонска декоративна пластика

Нема податоци ниту за откриена декоративна пластика.

Подвижни археолошки наоди

При ископувањата веројатно биле пронајдени подвижни археолошки наоди, меѓутоа во извештајот тие не се споменати.

Датирање

Вилата била подигната во 4.век. По 5.век (според Трухелка), таа била преградена со сидови кадешто дебелината на малтерниот слој била изедначена со дебелината на тулите.¹⁰²

¹⁰² Трухелка н.д., 80.

Римска вила кај Стакина чешма, Валандово

Положба и ориентација

Во предградието, коешто се протега во јужното подножје на градот на Исарот,¹⁰³ денеска во централното подрачје на Валандово, се констатирани 4 приградски вили. Најјужната вила се протега на потегот Стакина чешма-Куршумлук и таа била во најголем дел откриена.

Испиражувања

Врз основа на сознанијата од месното население, во периодот помеѓу 1972-1974 година (Ж.Винчиќ) биле извршени сондажни ископувања, како и превентивна конзервација на еден мозаик којшто го украсувал подот на дел од вилата. Од 1987 година наваму, започнале систематски ископувања (М.Шурбаноска) коишто овозможуваат да се оформи една слика за оваа субурбана вила.

Просторна и функционална организација

Вилата била организирана аксијално, во духот на карактеристичниот римски домус. Главната просторија, атриум имала асиметрично поставен имплувиј со комплувиј над него. Околу оваа раскошна просторија со поден мозаик биле распоредени кубикула. Со благо отстапување од централната оска се доаѓало до тројна трпезарија (триклиниј), којашто ја завземала позицијата на некогашниот таблинум. Трпезаријата била отворена по целата своја широчина на источната страна кон една просторија со полукружни базенчиња коишто го освежувале просторот. На тој начин можела да служи и како оекус при посетата на поголем број гости. Во продолжение на оската кон запад би можело да се очекува дворот којшто и припаѓал на вилата. На јужната страна се простирале останатите простории.

Архитектонска конструкција, техники на градење и употребен градежен материјал

Вилата била изградена од кршен камен врзан со варов малтер. Парчиња од тули биле спорадично употребени. Во подоцнежните преградувања каменот бил врзан со кал. Тулата врзана со кал, била користена и при засидувањето на некои премини видливи во оваа вила.

¹⁰³ Микулчиќ 1999, 20-23, тука го лоцира античкиот град Идоменае.

Градежни фази

Биле констатирани две градежни фази.

Подна декорација

Речиси сите подови од римската вила биле покриени со мозаици. Во некои од просториите биле комбинирани две мозаични техники: сектиле и покрупен и поситен теселатум со геометриски орнаменти.

Мозаичен под во *ойус секѝиле* ја красел просторијата бр. 2.

Подната површина во најголемата просторија 5 (атриум) била декорирана со полихромен геометриски мозаик во *ойус љеселайѝум*. Геометриски дизајн изведен во истиот опус се наоѓал и во околните простории 6 и 7.

Во аранжирањето на подниот декор во просторијата 1 биле применети *ойус секѝиле* и *ойус љеселайѝум*. Овие мозаични опуси биле комбинирани и во геометрискиот поден дизајн на просторијата 3. Комбинација на поплучување, делумно со мермерни, а делумно со камени плочки во опус сектиле, била применета во просторијата 4, заедно со декорација во теселатум со идентичен мотив на пресечени кругови, како и во просторијата 3, но минимизирани за разлика од неа.

Сидна декорација

Малите фрагменти од малтер, обоени со црвена боја говорат за сидна декорација којашто не е сочувана. Мал фрагмент од фреско-живопис бил пронајден во просторијата 2.

Архѝекѝонска декоративна ѝласѝика

Остатоци од декоративна пластика не се познати.

Подвижни археолошки наоди

Покрај остатоците од градежен материјал (тули, тегули, имбрекси) биле пронајдени фрагменти од керамички садови (од 3.-5. век),¹⁰⁴ делови од светилки и стаклени чаши, бронзени монети (Константин I: 306-337; Констанциј II: 337-361), животински коски, школки, железни клинци, железни ножеви, бронзена копча, прозорско стакло и друго.¹⁰⁵

¹⁰⁴ Шурбаноска 1999, 251-258.

¹⁰⁵ истата 1989, 140.

Датирање

Врз основа на подвижните наоди приградската вила кај *Сџакина чеџма* е датирана кон крајот на 3. и почетокот на 4.век.¹⁰⁶

Римска вила кај Л'скач

Положба и ориентација

Локалитетот Л'скач лежи на ниско плато на околу 300 м ј/и од с.Горни Козјак, во субурбијот на Баргала, кај локалитетот *Турски гробишта*, од двете страни на селскиот пат за Радање и помеѓу патот за Радање и Аргулица.

Испражувања

Во текот на 1954/55 година биле пронајдени делови од полихромен поден мозаик, делови од архитектура како и парчиња од стебла на столбови. Во 1967 година биле изведени пробни археолошки ископувања при што биле откриени остатоци од темели на објект регистриран како вила рустика. Остатоци од слични сидови биле видливи и во други делови на теренот. Објектот му припаѓа на комплексот Баргала.¹⁰⁷

Просторна и функционална организација

Во својот состав комплексот содржел покрај просториите за живеење и работење и куќна бања од којашто биле пронајдени остатоци од мал хипокаустен систем за загревање и праефурниј. Заради запуштеноста и обраснатоста со вегетација на откопаните фрагменти не можат да се извлечат попрецизни податоци за организацијата на оваа приградска вила без понатамошни ископувања.

Подна декорација

Во една од просториите биле откриени остатоци од полихромен мозаик. Мозаичниот аранжман не е познат.

Архитектонска декоративна пластика

Познато е дека биле пронајдени делови од стебла на столбови.

¹⁰⁶ истата 1993, 176.

¹⁰⁷ М. и Д.Гарашанин 1959, 83; Mikulčić 1976 (TIR), 22; Санев 1996 (AK), 434.

Датирање

Објектот е датиран во доцното римско време.¹⁰⁸

Да се излезе надвор од градските сидини, да се добие доволен простор за слободно креирање на објектот за живеење, работење и уживање, била желбата на богатата класа на Римјаните.¹⁰⁹ Стеснетиот простор во градовите, желбата за раскош и зголеменото материјално богатство довеле до изградба на повеќе приградски вили во предградијата на Скупи,¹¹⁰ Стоби, Баргала и останатите антички населби на просторот на денешна Македонија. Некои од субурбаните вили веројатно најпрвин биле изградени со рекреативна намена но почесто биле врзани за искористување на малите имоти-градини и плантажи коишто биле извор на неопходната храна за обезбедување на потребите на фамилијата на сопственикот. Уредувањето на вилите било диктирано од економската моќ на сопственикот, неговиот општествен статус, од локалните традиции, климата, практичната употреба како и од желбата за романизираност.

Иако вилите, на оние простори кадешто се повеќе истражени, би можеле да бидат редуцирани на извесен број базични типови, заради нивната минимална истраженост на тлото на Македонија тие не би можеле да се припишат кон некој тип. Сепак ако го следиме развитокот на станбената архитектура во градовите, потоа нејзиниот развиток во градовите и субурбиите во околните земји, би можело да се претпостави дека перистилот бил основен елемент речиси во сите приградски вили. Вилите веројатно биле уредени околу овој централен простор. Како исклучок за сега би можела да се смета вилата кај Стакина чешма со својата атриумска просторија, организирана во духот на раноримската градска станбена архитектура. Не е исклучено и постоење на перистил во составот на вилата во просторот којшто не е истражуван.

Развитокот на луксузните вили од есенцијалниот римски тип со бањи, тремови, мозаици и други украсни елементи не биле

¹⁰⁸ Санев 1996 (АК), 434.

¹⁰⁹ Поопширно за приградските вили види во поглавјето 4.4.2.

¹¹⁰ Микулчиќ 1982, 46-47.

непознати за провинциите каде што се говорело грчки. И покрај малиот број на парцијално истражени вили во Македонија, тие би можеле да се приклучат кон ваквиот сосема пристоеен раскошен тип. Широкиот простор, постоењето на довод на вода, а пред сè ритуалот околу капењето значеле редовно присуство на бањски простории во најголем дел од познатите вили. Богатата декорација на овие омилен резиденции била од особено значење за нејзините сопственици, потврдено и со досегашните наоди во Р.Македонија.

5.3.Полски имоти (сл. 165-188)

Полски имот кај Теќе, Отовица

Положба и ориентација

Локалитетот Теќе се наоѓа 1 км западно од с.Отовица кај Велес, на брегот од езерото Младост, помеѓу автопатот Велес-Скопје и локалниот пат од езерото кон Велес. Комплексот од објекти се протега вдолж западната и јужната падина од возвишението, чијашто површина е искосена кон југ и Ј/З.

Истражувања

При изградбата на магистралниот пат, Велес-Прилеп во текот на 1996 година биле изведени заштитни археолошки ископувања и истражувања. Тогаш биле откопани остатоците од рустичниот објект како дел од имотот.

Просторна и функционална организација

Полскиот имот се состоел од комплекс на градби со простории, наменети за живеење, за стопански активности, складишни простории, јасли и штали за добиток, коридор и дворишен простор. Тој бил подигнат врз постар објект. Градбите биле прилагодени кон конфигурацијата на теренот.

Во средишниот простор бил сместен станбениот дел, с/и од него се наоѓале кујнските простории, помеѓу нив долг коридор, во северниот дел биле складишните простории, а на јужниот крај од локалитетот биле сместени јаслите и шталите за добитокот.

а) Станбен дел

Станбениот дел е ориентиран во правец Ј/И-С/З. Тој бил подигнат над постариот станбен објект кого го чинела само една

квадратна просторија чии темели биле пронајдени под просториите од поновиот објект. Сидовите биле од камен во височина до 0,70-0,80м. Периметралните сидови од надвор не биле малтерисани. Во структурата на објектот биле вклопени две простории (едната со димензии 6,00 x 5,25м, а другата 5,00 x 4,00м) и пред нив, на јужната страна, поставениот полуотворен трем. Тремот се протегал по широчината на двете простории и продолжувал кон југ. Пред него на ј/и страна се отварал дворот. Во неговиот простор, покрај тремот се наоѓала патека, широка 1,3м, од средно крупен чакал. Таа ја следела формата на тремот.

б) Кујнски простор

Тој се наоѓал с/и од станбениот дел. Овој дел од комплексот бил подигнат над складишниот простор од постариот објект, којшто бил со правоаголна основа и се состоел од две простории. Во втората фаза, како и во првата, се сретнуваме со две простории (големи по 7,00 x 6,30м). Преградниот сид бил поставен врз темелите коишто ги сочинувал преградниот сид од постарата градба. Периметралните сидови биле широки 1м.

Северната просторија служела за приготвување на храната со помошта на двете огништа. Едното, петаголно огниште, изсидано од непечени тули, било лоцирано во средината покрај преградниот с/и сид, а другото помало, со квадратна основа, с/и од него. Покрај с/и сид на просторијата се наоѓала земјена банкина (широка 0,40-0,50,), премачкана со лапорец и обложена со штици за седење. Влезот (широк 1,60 м), се наоѓал на с/з сид. Јужната просторија била издвоена со сид од непечени тули (широк 0,80м). Во оваа просторија биле пронајдени фрагменти од садова керамика.

в) Складишни простории

Овие простории се наоѓале во северниот дел од комплексот. Се работи за остатоци од две правоаголни простории, едната со под од набиена земја врз која биле поставени камени парчиња, а другата со под од темносива набиена земја. Западно од нив се наоѓале подни нивоа од уште две простории. Во нив биле пронајдени фрагменти од голем број амбалажна керамика (питоси и амфори) во коишто некогаш се чувале прехранбените производи.

На 0,65м под подот од овие складишни простории бил пронајден дел од под на просторија од постарата градба.

Трите градби од имотот биле поврзани преку коридорот (широк 1,85-1,90м) ориентиран во правец Ј/И-С/З. Неговиот под бил обложен со средно крупен набиен чакал.

г) Штали и јасли

На јужниот крај од локалитетот, источно од отворениот двор, се наоѓале примитивно и немарно изградени простории врз темели од камен. Во нив бил одгледуван крупниот и ситен добиток.

Архитектонска конструкција, техники на градење и употребен градежен материјал

Врз темели од неколку редови грубо обработени, средно големи камења врзани со кал биле подигнати сидовите од плитар. Тие биле сочувани во височина до 0,80м, а биле широки 0,50-1,00м. Во складишниот простор еден сид бил сочуван во височина дури до 2,20м.

Од внатрешната страна сидовите биле малтерисани со два слоја варов малтер. Завршниот слој, со дебелина од 2-3 мм, бил убаво измазнет и обоен со јака црвена боја.

Врз камени столпци, изведени од секундарно употребени блокови и делови од бази, биле поставени дрвени архитравни греди коишто ја носеле кровната конструкција. Целиот станбен објект бил покриен со ќерамиди.

Градежни фази

Кај овој полски имот биле констатирани две главни градежни фази со меѓуфази.

-I градежна фаза: Голем дел од оваа фаза на објектот бил уништен при изградбата на објектите од втората фаза. Темелите од постариот станбен објект, којшто имал само една просторија со квадратна форма и зафаќал помала површина, се наоѓале веднаш под подовите од станбениот дел со тремот од втората фаза. Складишниот простор се наоѓал под кујнскиот објект од втората фаза. Тој бил помал, имал правоаголна основа поделена со преграден камен сид на две простории. Темелите биле вкопани во карпестата подлога. Во подот од северната просторија имало 11 вдлабнатини за питоси. Западно од складишниот простор, а северно од станбениот се наоѓале повеќе сидови од оваа фаза, меѓу кои и еден сид со дебелина од 1,10м, коишто во подоцнежното преградување, во една меѓуфаза, послужиле како периметрален сид во последната обнова. Во с/з агол под подот од

магадинскиот простор од втората фаза бил откриен под од една просторија со наоди чија временска разлика изнесува само 2-3 децении.

-II градежна фаза: Во втората фаза бил подигнат новиот објект со повеќето свои составни делови, изграден во последната четвртина од 4.век ст.е.

Подна декорација

Подовите на просториите биле од набиена лапореста земја. Во тремот помеѓу двата слоја од набиената земја се наоѓал премаз од варов малтер. Не биле констатирани остатоци од подна декорација.

Сидна декорација

Сидовите во станбениот простор биле малтерисани со слој од варов малтер (дебел 0,02-0,03м) во вид на цокле и обоени со окер боја. Над нив премазот од варов малтер бил потенок (0,015-0,02) и црвено обоен.

Фасадата кон тремот била декорирана. Над цоклето, високо само 0,16м, изведено од варов малтер со покрупни зрна песок, површината била расчленета со фриз од правоаголни паноа, широки 0,74-0,78 м, обоени со црвена боја. Паноата биле меѓусебно одвоени со црно обоени вертикални жлебови.

Архитектонска декоративна пластика

На просторот на објектот биле пронајдени и делови од декоративна пластика. Во коридорот била пронајдена профилирана правоаголна база, од постара градба, во кујнскиот простор бил пронајден капител обработен од трите страни, со абакус и симетрично поставени волути. Остатоците од декоративната пластика чекаат подобри времиња за нивно проучување, во депоата на Стоби.

Подвижни археолошки наоди

Биле пронајдени фрагменти од керамички садови (питоси, амфори, скифоси, ихтии, кантароси) од локалните работилници како и импортирана садова керамика, сликани садови, црнофирнисани (и Гнатија) вази, монохромно црвено боена и сива локална керамика, керамички тегови, трачки бронзени фибули, бронзена светилка, делови од теракоти и др.¹¹¹ Во Коридорот бил пронајден фрагмент од коринтска ваза (600година ст.е.).

¹¹¹ Георгиев 1996 (необјавено).

Датирање

Објектите коишто го сочинувале комплексот на античкиот полски имот биле подигнати врз остатоци од крајот на енеолитот и почетокот на бронзеното време (околу 3000 година ст.е.) како и врз железнodobските гробови (6. век ст.е.). Постариот полски имот со своите градби потекнува од втората половина на 4. век ст.е. Над разурнатите градби од крајот на 4. до раниот 3. век ст.е. егзистирале објектите коишто припаѓале кон комплексот на подоцнежниот полски имот. Имотот бил опожарен во воен виор во почетокот на 3. век ст.е и не бил повторно обновен.¹¹²

Полски имот на Разбиеница, Ресава

Положба и ориентација

Раноримскиот полскиот имот на Разбиеница се простирал на една тераса во долината на Тиквешка Река во близина на с. Ресава. Денеска почива во водите на вештачкото Тиквешко Езеро.

Истражувања

Објектот бил истражуван во текот на 1967 година при заштитните археолошки ископувања изведени заради изградбата на хидромелиоративниот систем Тиквеш, со што биле загрозувани објектите и археолошките наоди на овој простор (А.Керамитчиев, И.Микулчиќ).¹¹³

Просторна и функционална организација

Градбите коишто му припаѓале на овој комплекс зафаќале триаголна површина оградена со ѕид. Тие биле организирани околу неколку двора.

а) Станбен дел

Главната зграда за живеење, којашто веројатно поседувала и кат, ја сочинувале 6 простории поставени во една низа но сепак издвоени во две посебни целини: северна и јужна. Северната станбена целина била ориентирана кон посебен, издвоен двор (I) и веројатно го претставувала интимниот дел од вилата, наменет за престој на потесниот круг на фамилијата (гинајконитис).

Другата јужна целина од останатите три простории, преку коридор била поврзана со двата двора (I и II) коишто служеле

¹¹² Исто.

¹¹³ Керамитчиев-Микулчиќ, 1967, 185-186.

како комуникации со интимниот дел и зградата од којашто имотот бил надгледуван и раководен. Оваа целина го сочинувала крилото за јавни дејности (андронитис). Двокатната управна зграда со трем на западната страна го зафаќала централниот простор.

б) Работен простор

На Ј/И од управната зграда била доградена, издвоена градба којашто служела како работилница. Работилницата имала поплочен под и одвод за отпадните води. Можеби се работи за грнчарска работилница, а грнчарството би можело да биде една од дејностите коишто се одвивале на имотот.¹¹⁴

в) Помошни простории

На с/и страна се нижеле простории коишто служеле за чување и преработка на суровините за производство и за престој на дел од послугата. Во продолжение била сместена и бањата, неопходна за одржување на хигиената на жителите, обезбедена со ложиште, кади и хипокаустен систем за загревање.

Архийекиџонска консиџрукција, џехники на џрадење и ујоџребен џрадежен маџеријал

Градбите биле конструирани од сидови од плитар, врз широките темели од камен без малтер.

Подна декорација

Подовите не биле декорирани.

Сидна декорација

Сидовите биле боени со бела вар. Не е позната сидна декорација.

Архийекиџонска декоративна џласџика

Не се познати остатоци од декоративна пластика.

Подвижни археолошки наоди

Од подвижните археолошки наоди покрај остатоците од градежна керамика биле најдени многубројни фрагменти од грнчарија за домаќинството и чување на земјоделските производи. Некои од нив имале едноставна форма додека другите претставувале фино изработена, репрезентативна керамика (од крај на 1. до средината на 3.век). Биле пронајдени и метални делови од окуви, брави, шарки како и 2 бронзени монети (Хадријан: 117-138 година и Волусијан: 251-253 година).¹¹⁵

¹¹⁴ Микулчиќ 1971, 272-273.

¹¹⁵ исто, 279.

Датирање

Рустичната вила била подигната во раноримскиот период (1.-ран 2.век), а животот бил насилно прекинат со пожар во средината на 3.век.¹¹⁶

Имотот му припаѓал на едно средно земјопоседничко домаќинство на некој хеленизиран староседелец. Тука живеела фамилијата со неопходниот број послуга, додека работниците живееле во поскупообичаени објекти во блиската околина што било вообичаено за полските имоти. Во непосредна близина се наоѓала и фамилијарната некропола.

Полски имот кај Мишевска воденица, Немањици

Положба и ориентација

Локалитетот се наоѓал, на десниот брег од Орелска Река, 1/3 од локалитетот Јокуш, западно од локалитетот Алин Дол 2, одалечен 2,1 км од с. Немањици кај Св.Николе. Лежел на една речна тераса, од едната страна заштитена со венец од повеќе благи ритчиња, а од другата отворена кон Орелска Река.¹¹⁷ Денеска е потопен во водите на вештачкото езеро.

Испирајувања

Остатоци од сидови биле констатирани при рекогносцирањата во 1980 година. Во 1981 година при изградбата на браната *Мавровица* било извршено заштитно ископување при што биле регистрирани остатоците од полски имот.

Просторна и функционална организација

Објектот се состоел од повеќе простории за живеење и извршување на земјоделските работи. Биле откриени остатоци од куќната бања (термалниот комплекс) со праефурниј, тепидариј, калдариј, снабдени со хипокаустен систем за загревање, како и дел од просторија за гмечење на грозјето. Другите простории за обработка на полските производи и за живеење веројатно се наоѓале на просторот однесен од речните води, источно од термалниот комплекс.

Откриени биле остатоци од две простории. Едната просторија служела како калдариј. Таа била широка 9,20м со зачувана должина од 0,94м. Просторијата била поделена на три

¹¹⁶ Исто, 281.

¹¹⁷ Здравковски-Шурбаноска 1983,111; Данев-Ивановски 1996 (АК), 355.

различни делови со два реда на столпци широки 0,55м и високи 0,80м (сочувана височина 0,39м). Тука биле пронајдени траги и остатоци од хипокаустен систем за загревање. Сидовите биле затоплувани со струење на топлиот воздух низ четириаголните тубулуси. Во оваа просторија биле пронајдени и фрагменти од керамички макари.¹¹⁸

Сидовите и подното ниво на другата просторијата биле оштетени од речните води. Просторијата била поделена на два дела, широки по околу 0,80м. Од неа бил сочуван дел од праефурнијот од кадешто топлиот воздух се ширел во калдаријот.

Во 1/3 дел од објектот се наоѓал базен (голем 2,12 x 1,35м) со одвод на јужната страна. Подот благо паѓал кон југ и бил изведен од правоаголни тули поврзани со малтер. Кај базенот биле видливи две фази. Во втората фаза базенот бил стеснет и бил затворен одводот, а подното ниво било подигнато за 0,20м. Ова подно ниво се состоело од еден ред речен камен, над него кршена тула, малтерисана со еден погруб и еден фин слој од малтер. Во својата првична употреба тој веројатно служел за преработка на грозјето од околните лозја, а подоцна добил друга намена.

На левата страна од реката се наоѓале објекти изградени од камен и кал коишто можеби и припаѓале на една селска населба или тоа биле живеалишта и работни простории на работниците од имотот. Тука биле откриени остатоци од две печки за печење на градежна керамика датирани од 3.-4. век н.е. Можно е тие да му припаѓале на полскиот имот којшто покрај својата земјоделска улога би можел да биде и центар на оваа индустриска дејност.¹¹⁹

Архитектонска конструкција, техники на градење и употреба на градежен материјал

Сидовите биле градени од кршен камен врзан со варов малтер и ретка употреба на тули.

Во втората фаза се јавуваат сидови од кршени тули, пополнувани со ситни кршени камења.

Керамичките суспензури од системот за загревање имале правоаголна и кружна форма и биле врзани со дебел слој од варов малтер.

¹¹⁸ Здравковски и др. 1981 (необјавено).

¹¹⁹ Здравковски-Шурбаноска 1983, 114-116.

Градежни фази

Кај објектот биле констатирани веќе споменатите две градежни фази.

Подна декорација

Подните површини биле изведени од малтер, тули и речен камен. Не биле констатирани остатоци од подна декорација.

Датирање

Комплексот му припаѓа на римскиот период. Тој е датиран од втората половина на 2. до крајот на 4. век н.е.¹²⁰

Полски имот кај Пешиџерица, Ореовец

Положба и ориентација

На 7 км с/и од Прилеп, јужно од стариот пат Прилеп-Велес, кај селото Ореовец се наоѓа локалитетот *Пешиџерица*. Денеска тој е потопен со вештачкото езеро.

Испиражувања

При сондажните ископувања во 1965 година, биле откриени остатоци од бронзенodobска населба, а с/и од неа римски полски имот, вила рустика со својата некропола.¹²¹ Најверојатно сопственикот ја користел вилата во летниот период, а во зимскиот се повлекувал во блиската градска населба.¹²² Објектот бил ориентиран во правец С/З-Ј/И.

Просторна и функционална организација

Овој архитектонски комплекс се состоел од три дела, неопходни за функционирање на имотот. Во с/з простор се наоѓал главниот станбен дел, во средишниот биле сместени просториите за преработка на земјоделските производи и приготвување на храната, а ј/и простор го зафаќал термалниот комплекс. На 20м ј/з од вилата се наоѓала малата фамилијарна некропола.¹²³

а) Главен станбен дел

Овој дел од комплексот го опфаќал с/з правоаголен простор (23,50x15,00м) со длабока апсида во дното (широка 5,3м, а длабока 5,7м). Влезот, (широк 2,30м), се наоѓал на ј/и страна. Централниот простор го зафаќал дворот 1 (14,75-5,75м). На с/и и ј/з страна

¹²⁰ Исто, 116.

¹²¹ Babić 1965, 131-133.

¹²² Кепески 1976, 148, ја изнесува претпоставката дека населбата во која живеел сопственикот е Керамиае.

¹²³ Кепески 1976а, 205-216.

дворот го фланкирале тремови. Ј/и од него се наоѓале две простории: просторија бр.5 (3,25 x 3,20м) и просторија бр.6 (7,00 x 3,20м). Во нив се влегувало од наткриениот влезен простор 4. С/и и ј/з од дворот се протегале неколку простории за престој чиешто преградни сидови не биле пронајдени. Просторот с/з од дворот го зафаќала една правоаголна просторија бр.2 (13,50x3,10м) на којашто се надоврзува апсидалниот простор бр.3. Просторијата била користена за приеми и како трпезарија. За таа цел служел полукружниот стибациј, легло на коешто гостите лежејќи јаделе. Во подоцнежната фаза апсидалниот простор бил преграден и добил некоја нова намена.

Подоцна со нови преградни сидови од камен и кал во источниот простор биле оформени просториите 7 (3,25 x 3,25м) и 8 (10,50 x 3,00м).¹²⁴

б) Работен средишен простор

Овој дел од комплексот се состои од една просторија бр.11 (4,2 x 7,0 м), сместена помеѓу станбениот простор на север и термалниот на Ј/И. Во просторијата се влегувало од дворот на источната страна. Во својата прва фаза, таа била поврзана и со термалниот комплекс но подоцна овој влез бил засидан. Во с/и агол од просторијата се наоѓал базен (1,5 x 2,2 м) изсидан од кршен камен и малтер. До неговиот ј/з сид бил досидан и подсид. Во средината од јужниот сид се наоѓал одвод. Базенот служел за обработка на грозјето произведено на имотот.¹²⁵

в) Термален комплекс

Југоисточниот четириаголен простор (13,00 x 9,70 м) од вилата го зафаќал термалниот комплекс. Главниот влез се наоѓал на источната страна, а пред него се ширел дворниот простор. Комплексот се состоел од 4 простории: просторијата 12 во с/и агол (4,00 x 4,00 м), служела како складиште за огрегот и од неа се влегувало во просторијата 13 (3,50 x 2,00 м) со праефурниј. На западниот сид имала прозор за проветрување. Во подоцнежната фаза, кога бањата ја изгубила својата функција, тој бил засидан. Праефурнијот бил изсидан од тули и камен и бил засводен. Топлиот воздух служел за загревање на калдаријот 14 (2,00 x 5,20 м). Тој имал хипокаустен систем за загревање. На јужната страна од калдаријот се надоврзувал базен (1,20 x 1,40м), којшто служел

¹²⁴ Истиот 1976, 144.

¹²⁵ Исто.

како када со топла вода.¹²⁶ Источно од калдаријот се наоѓала просторијата 15. Таа имала правоаголна форма (4,50 x 3,00). Во нејзиниот јужен дел се наоѓало рамно плато со мал базен (1,80 x 1,5 м) за студена вода во средишниот простор.

Архитектонска конструкција, техники на градење и употребен градежен материјал

Сидовите биле широки 0,70 м. Тие биле градени од кршен камен врзан со варов малтер. Тулата била употребена како градежен материјал во праефурнијот и базенот на работилницата. Суспензурите биле изработени од градежна керамика.

Градежни фази

Објектот имал повеќе фази на градење. Сидовите од првата фаза биле сидани од камен со малтер, а во втората фаза биле изведени преградувања на просторот, со сидови од камен и кал.

Подна декорација

Подовите биле од набиена земја и веројатно поплочени. Остатоци од подна декорација не биле констатирани.

Сидна декорација

Не се познати остатоци од сидна декорација.

Архитектонска декоративна пластика

Од архитектонската декоративна пластика се споменуваат два јонски капители.

Подвижни археолошки наоди

Покрај остатоци од градежен материјал биле пронајдени фрагменти од керамички садови, од груба куќна керамика, а помалкуfino изработена керамика од локална продукција, парчиња од рамно прозорско стакло, две бронзени и лиени токи, железни клинци, една кружна карика од бронза, парчиња од земјоделски алатки, бронзени монети (од императорот Константин I: 306-337 до Теодосиј I: 379-395), два фрагменти од мермерни мензи, фрагменти од мермерен култен релјеф.¹²⁷

Датирање

Почетокот на животот во вилата, односно нејзината изградба е датирана во втората половина од 3.век, во времето на императорот Проб (276-282). Во таа форма таа егзистирала до средината на 4.век кога настрадала во пожар. Потоа во употреба бил веројатно само станбениот дел испреграден во повеќе

¹²⁶ Кепески 1976,145.

¹²⁷ исто 146-147.

простории. Термалниот комплекс и работниот простор можеби повеќе не им биле потребни на новите жители. Конечното запустување на вилата се случило со пожарот кој ја уништил во третата четвртина од 4.век, во времето на Валентинијан I (364-375). Потоа таа веќе не била обновувана.¹²⁸

Полски имот кај Дуло, Бањане

Положба и ориентација

Полскиот имот се наоѓа на 1 км ј/и од с. Бањане кај Скопје, недалеку од изворот Дуло на парцела којашто е сопственост на црквата Св. Ѓорѓи.

Испражувања

Остатоците од рустичната вила биле раскопани од селаните во 1977 година.¹²⁹

Просторна и функционална организација

Вилата била ориентирана С/З-Ј/И. Констатирани биле остатоци од 6 простории распоредени во форма на буквата Г. Една од просториите завршувала со апсида на с/з страна. Кон ј/и страна се наоѓал трем. Други податоци за изгледот на вилата не се познати.

Архитектонска конструкција, техники на градење и употребен градежен материјал

Сидовите биле изсидани од кршен камен со повеќе употребени антички, мермерни сполии, врзани со водоотпорен малтер.

Архитектонска декоративна илустрација

На просторот на вилата биле откриени остатоци од камени столбови, капители и архитрави.

Подвижни археолошки наоди

Покрај остатоците од декоративна пластика биле пронајдени остатоци од градежен материјал (имбрекси, тегули, тубулуси) и многу фрагменти од керамички садови.

Датирање

Вилата потекнува од доцноантичкото време.

¹²⁸ исто 146.

¹²⁹ Билбија 1996 (АК), 364.

Полски имот кај Долги Грм, Слатино

Положба и ориентација

Локалитетот Долги Грм се наоѓа во близината на Тетово, на месноста Св.Недела, 2,5 км ј/и од с. Слатино на патот којшто води за с. Ратае.¹³⁰

Испражувања

Остатоците од полскиот имот биле случајно раскопани, а потоа делумно истражени во текот на археолошките ископувања во 1953/54 година.

Просторна и функционална организација

Објектот претставувал луксузна вила рустика со термален комплекс во својот склоп. Биле откриени остатоци од 4 простории од коишто едната имала хипокаустен систем за загревање со праефурниј. Во остатоците бил откриен и одводен канал.

Архитектонска конструкција, техники на градење и употребен градежен материјал

Објектот бил квалитетно граден од камен врзан со малтер.

Сидна декорација

На откопаните сидови биле констатирани траги од пластична сидна декорација. Повеќе податоци за оваа декорација не се познати.

Архитектонска декоративна пластика

Не се познати остатоци од декоративна пластика.

Подвижни археолошки наоди

На просторот на вилата биле пронајдени 2 геми, остатоци од градежен материјал и убаво и грубо обработена римска грнчарија.

Датирање

Вилата му припаѓала на римскиот период.¹³¹

Полски имот кај Козлук, Охрид

Положба и ориентација

Локалитетот Козлук се наоѓа 1 км западно од Охрид, во аголот формиран од магистралниот пат Охрид-Кичево (од

¹³⁰ Микулчиќ 1982а, 51.

¹³¹ Алексова 1996 (АК), 424-425.

јужната страна), ридот Чакоштина од с/з и реката Делјан (Коселска Река) од источната страна.

Испиражувања

При сондажните ископувања во 1974 година била констатирана издолжена просторија, ориентирана во правец С-Ј, со апсида на јужната страна. Остатоците биле означени како дел од сакрална градба, вила или терми.¹³² Во текот на 1982/83 година продолжиле заштитните сондажни ископувања и истражувања со што било утврдено постоењето на полскиот имот со вила рустика.

Просторна и функционална организација

Комплексот опфаќал површина од над 1200м². Прилагодувајќи се кон теренот, просториите биле поставени каскадно од С/З кон Ј/И, со висинска разлика од околу 2 м.

Во с/и агол од објектот се наоѓала куќната бања од којашто биле констатирани остатоци од хипокаустите и една просторија за капење.

Во јужниот дел се наоѓале 4 простории од коишто ј/з, поголема просторија, на јужната страна завршувала апсидално. Останатите три простории биле поредени источно од неа. Тие биле помали и имале правоаголна форма, додека средната била заоблена од внатре, на северната и јужната страна.

Во источниот дел од објектот веројатно се наоѓале две простории коишто завршувале со апсиди на исток.

Во крајниот западен агол од целиот комплекс, издвоени од останатите простории биле откриени 3 помали простории оделени со ходник. Овој придружен објект веројатно бил во употреба на вилата.

Објектот бил снабден со одводни канали, откриени по должината на с/з сид.

Архитектонска конструкција, техники на градење и употребен градежен материјал

Северниот ограден сид бил поставен веднаш до подножјето на благиот рид од венецот на Чекоштина. Во овој дел при градењето биле искористени и постоечките карпи. Од тука кон југ се протегаа повеќе сидови.

Сидовите биле сочувани во височина од 0,50 до 2,50 м од нивото на подовите. Тие биле широки од 0,60 до 0,85м. При

¹³² Маленко 1976, 220.

градењето веројатно биле применети и сводни конструкции.¹³³ Сидовите биле градени од кршен камен врзан со варов малтер, со либажни слоеви од три реда тули, а биле малтерисани со варов малтер.

Градежни фази

Во текот на своето постоење вилата веројатно претрпела определени преправки, доградувања и преградувања.

Подна декорација

Во повеќето простории било констатирано постоење на мозаични подови. Уште при ископувањата во 1974 година во ј/з апсидална просторија биле откриени мозаични подни површини, со геометриски мотиви (вкрстено поставени ромбови) на подлога од водоотпорен малтер. Мозаиците биле изведени во *οἶϋς ἑσεταιῖϋμ*.¹³⁴

Во с/и дел од објектот, во просторијата за капење, исто така биле откриени подни мозаици.

Сидна декорација

Сидовите биле насликани и декорирани со штукатура. Во овој комплекс биле откриени многу фрагменти од фреско живопис, што укажува на постоење на раскошни простории со репрезентативна намена.

Архитектонска декоративна пластика

Податоци за откриена декоративна пластика не се познати.

Подвижни археолошки наоди

На локалитетот биле пронајдени фрагменти од римско стакло, алатки од железо, украсни бронзени предмети, фрагменти од мермерни плочки, 5 бронзени монети од доцноцарскиот период и една фрагментирана постара сребрена монета (од *Αἰολонија*, 2.-1. век ст.е.).

Датирање

Објектот е датиран во доцноримскиот период, односно во втората половина од 3.век и првата половина од 4.век н.е.¹³⁵ Присуството на подна и сидна декорација, бањските простории, апсидалните трпезарии говорат за раскошна рустична вила којашто покрај својата работна улога служела и за одмор (*otium*).

¹³³ Маленко-Кузман 1988, 92; Маленко 1976, 220.

¹³⁴ Маленко н.д., 220.

¹³⁵ Маленко-Кузман 1996 (АК), 255.

Полски имот кај Баруџница, Амзабеџово

Положба и ориентација

Локалитеот Барутница се наоѓа околу 2км ј/з од с.Амзабеџово кај Св.Николе, од левата страна на железничката пруга Велес-Штип, на околу 2 км ј/з од железничката станица Овче Поле и близу 700м јужно од патот Велес-Штип. Објектот се протега на богатата терасеста падина од овој локалитет.

Испиражувања

При пошумувањето на овој простор, во текот на 1958 и 1959 година, биле оштетени како неолитските слоеви така и темелите од вилата. Во текот на 1960 година биле изведени сондажни ископувања на местото на разораните архитектонски остатоци. Остатоците се прекриени со земја.

Просторна и функционална организација

При ископувањата биле констатирани темели од повеќе простории. Во средината од подот на една пространа просторија, декорирана со полихромен мозаик со геометриски орнаменти, се наоѓал базен, поврзан со одводен канал и обложен со мермерни плочи.¹³⁶ Изнесена е претпоставка дека овој базен претставувал импловиј во претпоставениот атриум. Поради само делумната истраженост не може да се определи изгледот на оваа, се чини раскошна вила. За нејзината репрезентативна улога, покрај земјоделските активности со кои се занимавал нејзиниот сопственик, говорат и мозаичните подови во откопаните сонди. Во близината се наоѓал извор на вода којшто ја обезбедувал вилата со питка вода.

Архитектонска конструкција, техники на градење и употребен градежен материјал

Објектот бил изграден од делкан камен врзан со варов малтер. Местимично веројатно била употребена и тулата.

Подна декорација

Подовите на откриените простории биле покриени со полихромни мозаици со геометриски орнаменти, во описан атриум.

Датирање

Рустичната вила веројатно му припаѓала на периодот од 3.-4.век н.е.

¹³⁶ Korošec-Saržoski 1960, 45.

Полски имот кај Црквишџе, Штип

Положба и ориентација

Локалитетот Црквишџе се наоѓа во близината на Штип, на левиот брег од реката Брегалница, западно од зградите коишто некогаш и припаѓале на заедницата Брајсџе. Се протега на рамен терен кој на јужната страна постепено се издига, надоврзувајќи се на рид над селото Софилари. Вилата била распослана на простор којшто зафаќал површина од околу 80 x 35м.¹³⁷

Испражувања

Податоците се познати врз основа на површинските наоди, без изведени ископувања и детални истражувања. На површината се забележуваат остатоците од сидови обраснати со вегетација и делумно распаднати.

Просторна и функционална организација

Вилата се состоела од повеќе простории. Видливи се остатоците од само 4 простории со димензии 4 x 4 x 4 x 5 м, нанижани една до друга. Должината на објектот била околу 30м. Третата, најголема просторија завршувала апсидално заради што била регистрирана како црква.¹³⁸ Меѓутоа апсидата се наоѓа на западната страна од просторијата.

Архитектонска конструкција, техники на градење и употребен градежен материјал

Објектот бил граден од делкан камен врзан со малтер.

Датирање

Овој објект потекнува од доцноантичкиот период.¹³⁹

Римска вила под Базиликата кај Паликура

Положба и ориентација

Базиликата се наоѓа на 2,5км, ј/з од Стоби, на месноста Чифлик или Манастир, западно од с. Паликура. Пред да се изгради таа на овој простор бил изграден објект чишто одделни простории подоцна биле инкорпорирани во базиликата.

¹³⁷ Трифуноски-Нетков 1964, 40.

¹³⁸ Mikulčić 1976 (TIR), 117.

¹³⁹ Санев-Белдедовски 1996 (AK), 441.

Испиражувања

При ископувањата на базиликата во 1916 година и подоцна во осумдесетите години со сондажните истражувања, на длабочина од 0,85м бил констатиран под од постар објект, со делови од кровна конструкција падната врз подот, веројатно со станбен карактер. Објектот бил напуштен и над него била подигната базиликата.¹⁴⁰ Овој објект под базиликата не е доистражен и неговиот карактер не може со сигурност да се утврди. Бидејќи сепак постои можноста за неговата улога на вила накусо ќе се запознаеме со основните податоци.

Проспектна и функционална организација

Според Б.Алексова веројатно станува збор за богата вила (или летна палата) на некој великодостојник или велепоседник од Стоби. Биле констатирани низа простории со двор коишто прават една целина, оградена со сидови. Меѓу нив спаѓа и една голема, осумаголна просторија.¹⁴¹ Покрај комплексот во 1978 година бил откриен објект којшто бил еден од оние коишто служеле за чување на опрема и добиток за превоз и транспорт.¹⁴²

Архитектонска конструкција, техники на градење и употребен градежен материјал

Сидовите биле изсидани од кршен камен и водоотпорен малтер.

Подна декорација

Подовите биле покриени со бели и сиви мермерни плочки поставени во подлогата од водоотпорен малтер.

Сидна декорација

Сидовите биле живописани за што говорат остатоците од фрески присутни во шутот над просториите. Повеќе податоци за фрескодекорацијата не се познати.

Архитектонска декоративна пластика

Повеќето столбови биле изработени од разнобоен мермер, како и во останатите столбски куќи. Може да се видат и делови од стебла на 2 столба од бел мермер со спирални тордирани канелури, присутни и во куќата на *Пармениј*.¹⁴³

¹⁴⁰ Алексова 1983, 154-159.

¹⁴¹ исто, 157; Алексова наведува дека за припаѓањето на оваа просторија кон еден станбен објект *царска палата* се изјасниле и С.Манго и Р.Ван Еис.

¹⁴² За карактерот на овој објект има различни мислења. За нив види кај Микулчиќ 2003, 144-146.

¹⁴³ Hald 1917, 35.

Датирање

Овој објект бил подигнат во 4.век. Прилагодувањето и преправањето на доцноантичките градби во ранохристијански сакрални објекти не е необично за римското царство.¹⁴⁴ Над урнатините на оваа можна вила во почетокот на 5.век била подигната христијанската базилика.¹⁴⁵

Вила рустика кај Претор

Положба и ориентација

Вилата се простирала на падината којашто благо се спушта кон запад, покрај патот Макази-грчка граница, во близината на с. Претор.

Испиражувања

Остатоците биле констатирани при рекогносцирањата во 1965 година на источниот и западниот брег од Преспанското Езеро (В.Битракова).¹⁴⁶ Еден мал дел бил откопан при заштитните археолошки ископувања 1974 година (С.Саржоски).

Проспективна и функционална организација

Откопани биле скромни остатоци, траги од една правоаголна просторија којашто се протегала во правец С-Ј и делови од уште две. Покрај ѕидот на јужната страна се наоѓале остатоци од полукружно огниште. Во јужниот дел од просторијата биле откриени остатоци од хипокаусти. Во својот состав вилата веројатно имала бања меѓутоа премногу скромните остатоци не пружаат можност да се согледа нејзиниот растер.

Архитектонска конструкција, техники на градење и употреба на градежен материјал

Остатоците од ѕидови се состоеле од речни камења како и кршен камен, врзани со варов малтер. Праефурнијот бил изсидан од тули.

Подна и ѕидна декорација

Меѓу фрагментите од малтер во северната просторија биле пронајдени и бели тесели, што укажува на присуство на мозаична декорација.

¹⁴⁴ Zaninović 1967, 360; истиот 1995, 87,92.

¹⁴⁵ Алексова 1983, 159.

¹⁴⁶ Bitrakova 1967, 118.

Дайширање

Богатата рустика вилa со хипокаустен систем за загревање и мозаична декорација му припаѓа на доцноантичкиот период.¹⁴⁷

Полски имот кај Беќирева чешма, Дреново

На растојание од 1,2 км источно од с.Дреново, на месноста Беќирева чешма - Грамаѓе била откриена вилa рустика. Се состоела од голема централна зграда и повеќе помали градби околу неа. Темелите се состоеле од камен, врзан со бел варов малтер. Таа имала и своја семејна некропола во с/и агол.¹⁴⁸

Односот помеѓу градот и селото бил историски посебен во грчко-римскиот свет. Тој бил основа за политиката, општеството и културата, исто како и за стопанството и трговијата.¹⁴⁹

Во земјоделието лежат основите на цивилизираното општество. Иако населението во раноантичкиот период се занимавало со многу активности, земјоделството и фармерството биле незаменливи. Полските имоти биле места за исцрпувачка работа, места каде што се живеело и работело и тие претставувале извори на храна од растително и животинско потекло. Античките Грци верувале дека фармерството го вежба телото и умот и создава добри граѓани и за најголем дел од населението тоа било главна преокупација дури и во напредното општество на Атика.¹⁵⁰ Селото претставувало рурална позадина на градот. Полисот имал директна контрола над дел од плодната земја и пасиштата. Голем дел од култивираната земја, заедно со некои пасишта, била доделувана за приватна употреба и се тежнеело оваа земја да остане под контрола на фамилиите на полисот од генерација на генерација. Полисот ја гарантирал неопходната врска помеѓу неговите оикои, домаќинства и нивниот клерос, имот, парче земја или фарма, внимавајќи на правилната експлоатација на овие

¹⁴⁷ Битракова -Грозданова 1988, 187.

¹⁴⁸ Микулчиќ 1971, 281; истиот 1976 (TIR), 53.

¹⁴⁹ Wallace-Hadril 1994a, 241-269.

¹⁵⁰ Атињаните на пример одсекогаш го сакале животот во природа и многу тешко биле наговорени од Перикле да дојдат во градот за време на првата Пелопонеска војна.

поседи.¹⁵¹ Обработливата земја којашто му припаѓала на полисот ги снабдувала со храна, освен жителите од селата и оние коишто живееле во самиот град но исто така производите служеле за трговија со другите полеис. Кај античките Грци не постоела легална разлика помеѓу селските и градските жители. Сите тие му припаѓале на полисот. На полските имоти не постоела јасна издвоеност помеѓу руралните и индустриските дејности такашто одделни имоти служеле за обработка на суровините и производство на финални производи како што биле на пример керамичките и металните садови.¹⁵² Сопствениците живееле главно во близина на имотите во малите населби или пак во резиденциите на самите имоти. Некои од овие населби биле културни, општествени и административни центри на демите, коишто не многу ретко, во суштина претставувале села. За голем број домаќинства, земјата била главен извор за збогатување или воопшто за нивниот опстанок.¹⁵³ Не сите рурални резиденции имале работна улога. Одделни имоти во класичниот период служеле за престој и релаксирање во определен дел од годината, како што се едноставните фарми Дема¹⁵⁴ во планинскиот крај на западна Атика и Вари¹⁵⁵ јужно од Анагироус, додека други биле користени како постојани живеалишта. Повеќето рурални живеалишта биле некавалитетно градени, од дрвена конструкција и плитар над камените темели, и оставиле ретки остатоци зад себе. Сепак еден дел од нив укажува на блиски карактеристики со плановите на раноантичките градски куќи. Нивната сличност со урбаните живеалишта ги вклучува и издигнатите делови на катови или кули (пиргос) на еден агол од објектите, заради економичното искористување на земјата. Ваквите карактеристики се сретнуваат и во колониите, како на пример кај хеленистичките куќи на имотите во околината на Херсонес на Крим.¹⁵⁶

Делумно истражениот полски имот кај с.Отовица ја потврдува битната улога на ваквите селски имоти и на просторите на територијата на денешната Р.Македонија. Издвоените градби со специјализирана намена функционирале како една целина, што

¹⁵¹ Burford 1993, 21, 33.

¹⁵² Whitley 2004, 376.

¹⁵³ Burford н.д. 56-66.

¹⁵⁴ Jones, Sackett, Graham 1962, 75-114.

¹⁵⁵ Jones, Graham, Sackett 1973, 355-452.

¹⁵⁶ Dufková-Pečírka, 1970, 135-140.

е сосема вообичаено за раната антика, а може да се забележи и во скромните остатоци од веројатно рустичната градба, којашто му припаѓа на хеленистичкиот период, во Делфион на Хиос¹⁵⁷ како и кај куќата на имотот на локалитетот Лиотопи Ручели кај Аспровалта којшто потекнува од класично-хеленистичкиот период.¹⁵⁸

Во текот на римскиот период полските имоти добиле посебно значење. Поседувањето на обработлива земја не било само извор на богатство туку и можност за искачување на римските граѓани по скалилата на општествената хиерархија.

Во текот на првите векови од н.е. експанзијата на Римската Империја водела кон поголема романизација во новите провинции и до зголемување на бројот на полските, земјоделски имоти, со своите таканаречени вили рустики.¹⁵⁹ Како центри на земјоделското производство, тие станале битна економска база. Голем дел од производите на овие имоти биле наменети за потребите на римската војска во провинциите и за извоз во италските простори.

Римските рустични вили можеле да служат како работна фарма, полска резиденција поврзана со фармерството, за повлекување во природа заради одмор и заздравување како престојувалиште со изобилство на свежи прехранбени продукти и прекрасен амбиент кој пружал спокојство и задоволство. Како пример на средноимотен раноримски имот во Р.Македонија го споменаваме локалитетот Разбиеница во Тиквеш. Овде, во внатрешноста на Македонија, до староседелците потешко допирал новиот римски начин на градење и воопшто новата култура на живеење. Потребен бил долг период за да се впијат римските елементи во хеленистичката традиција којашто била веќе длабоко вкоренета во овие простори од Македонија, посебно кога се работи за средноимотното население. Издвоеноста на градбите во посебни функционални целини продолжила да трае и во текот на овој период.

Во 3. век е видливо опаѓање во градењето на вилите како и во останатите аспекти на римскиот живот. Во сите провинции се гледа деструкција на малите и големите куќи. Многу од нив биле

¹⁵⁷ Boardman 1956, 49-51.

¹⁵⁸ Αδάμ-Βελένη, 2003, 169-171, сл.1 и 2; Adam-Veleni 2003, 101-107.

¹⁵⁸ Percival 2003, 86.

¹⁵⁹ За појавата и развитокот на вилите рустики подетално говоревме во поглавјето 4.4.2.

напуштени. Куќите тежнеле кон помал луксуз, а се чувствувале забележителни поместувања од комфорот кон установување на работниот карактер на вилата.¹⁶⁰

По оваа криза, кон крајот на 3. и во 4. век, се забележува зголемување на бројот на римските рустични вили што сведочи за интензификација на земјоделското производство коешто водело кон развој на економијата. Освен што продолжило производството на некои од поранешните вили, овој начин на земјоделие се проширил подлабоко во внатрешните области на провинцијата. Токму од доцноримскиот период потекнуваат повеќето регистрирани рустични вили во Р.Македонија.¹⁶¹

На нејзиното тло се констатирани повеќе локалитети со остатоци од доцноримски вили рустики. Степенот на нивната истраженост е многу мал и покрај тоа што градежните објекти од овој тип се многу битни за археолошката наука, заради можноста за следење на континуитетот, во однос на достигнатото ниво на економскиот и општествениот развиток.

Нивните материјални остатоци пружаат скапоцени податоци за социо-економскиот живот, организацијата на работата и поделбата на фамилијата.

Распространетоста на вилите е во тесна врска со градовите и со комуникациската мрежа која ги поврзувала нив заедно. Така римските вили биле градени блиску до главните патишта и не многу далеку од градовите коишто ги снабдувале со потребните производи. За богатите граѓани полските имоти претставувале алтернатива и дополнителна база на активности. Тие најчесто се наоѓале покрај извори на вода од кадешто биле снабдувани со свежа вода.

На просторот на Р.Македонија со рекогносцирања се регистрирани околу 50 рустични вили од коишто со заштитни археолошки ископувања досега делумно се истражени само неколку. Во Источна Македонија и во Западна Македонија се констатирани по 13 - тина рустични вили, а во Повардарјето околу 25.

Полската куќа покрај својата примарна улога како место за земјоделските дејности, била погодна и за одмор (*otium*). Спојот на

¹⁶¹ Герасимовска 2006, 204-214; во текстот е направен краток пресек на развитокот на полските имоти со рустични вили во Р.Македонија низ античкиот период.

работата со релаксацијата се очигледни и кај гореспоменатите вили коишто ги следеле модните трендови во Империјата како што е на пример појавата на искривено легло во трпезариите, познато како стиадиј или сигма.¹⁶² Големите апсидални простории во коишто можеле најдобро да се вклопат стиадија станале една од основните карактеристики на доцноримската станбена архитектура во целата Империја не само во градот туку и во селото.¹⁶³ Богатите сопственици ги украсувале своите вили со подни мозаици, сидовите ги декорирале со фреско и штукодекорација, а поседувале и бањски комплекси со поден систем за загревање (хипокаусти). Резиденцијалниот дел од вилите ги содржел сите потребни елементи како и урбаната вила, такашто тие биле рурални само според својата локација, а во суштина претставувале псевдоурбани вили. Во текот на долгата употреба вилите биле поправани, проширувани и усовршувани. Кон крајот на 4. век тие почнале да се преградуваат со порустични сидови, а апсидите како и останатите делови на вилите добиле нови функции во зависност од потребите на новите жители.

Во доцниот 4. и раниот 5. век станале сè почести утврдените вили и фармерски куќи како заштита од случајна агресија. Битен дел од нив биле кулите и портите коишто играле важна улога во безбедноста на вилите. Ваков пример се доцноантичките вили кај *Маркови кули* недалеку од Летевци и на *Пеленица* кај Драчево, во околината на Скопје.

Слабата истраженост на овој вид градби ја оневозможува класификацијата на рустичните вили според определен тип на којшто тие би му припаѓале. Присуството на внатрешни дворови и можни перистили во нивната концепција е сосема сигурно што би можело да ги припои кон типот на перистилни станбени градби, со можност за поголемо отварање и кон надворешниот простор.

Истрајноста на полските куќи како исклучителен дел од римскиот живот е многу силна и има вистинско чувство со кое е одбележана римската историја. Таа претставува начин на

¹⁶² Стибадиј - бил полукружен душек, исполнет со лисја или слама кој се употребувал на отворен простор при одржување на фестивалите во Античка Грција. Римјаните ги прифатиле овие легла најпрвин при земањето оброци надвор, во природа (1. век н.е.), а подоцна (во доцниот 2. и почетокот на 3. век н.е.) и во внатрешните трпезарии.

¹⁶³ Dunbabin 1996, 74.

живеење, дел од културата исто како што е тулата во малтерот дел од сидот.¹⁶⁴

Покрај горе опишаните рустични вили да споменеме уште некои регистрирани вили на територијата на Р.Македонија: *Шакалица* и полскиот имот на месноста Чаковец (ран 2-доцен 4.век)¹⁶⁵ кај Ресава во Тиквеш;¹⁶⁶ вилата во с. *Љубојен* кај Штип; повеќе вили во Скопје и околината како вилата кај поранешната *Железарница*,¹⁶⁷ вилата во *Тафџалице*;¹⁶⁸ во тетовско вилите на локалитетите *Два Бресџа*¹⁶⁹ и *Пејелово* кај с. Лешок;¹⁷⁰ *Просечник* кај с. Жилче,¹⁷¹ *Св.Сџас* кај с.Беловиште во близината на Гостивар;¹⁷² во кавадаречкиот регион *Карџозов Рид*¹⁷³ и *Пиџранец*¹⁷⁴ кај с.Дреново, *Мечкин Дол* кај с. Дебриште,¹⁷⁵ *Грнеица* и *Сува чешма*, кај с.Ваташа,¹⁷⁶ *Танко џаџиче* кај с. Глишиќ;¹⁷⁷ потоа *Кречана* кај Стоби,¹⁷⁸ во околината на Демир Капија *Ахмџов Дол*, *Бања*, *Бела Земја* кај Лепедина, повеќе вили во Неготинско како *Јаѓнила* кај с.Вешје,¹⁷⁹ *Дваџа гроба* кај Долни Дисан,¹⁸⁰ *Доброглед* кај Курија,¹⁸¹ *Пласкачой* кај с. Бесвица;¹⁸² во околината на Св.Николе *Пејрилово* кај с. Ранчинци,¹⁸³ *Домус Бунар* кај с. Горно Црнилиште и *Арсов Кладенец* кај с. Ациматово,¹⁸⁴ *Долно маало* кај Чамушово,¹⁸⁵ *Средни Рид-Минцево Чукарче* кај с.Мечкуевци;¹⁸⁶ во кумановско *Јумерово* кај Младо

¹⁶⁴ Percival 2003, 88.

¹⁶⁵ Керамитчиев 1960, 106-107; Микулчиќ 1971, 281; Mikulčić 1976 (TIR), 109; Санев 1996 (АК), 157.

¹⁶⁶ Винчиќ 1996 (АК), 157, Mikulčić 1976 (TIR), 109.

¹⁶⁷ Герасимовска 1996, 129.

¹⁶⁸ Спасовска-Димитриоска 1991, 232.

¹⁶⁹ Алексова 1959, 217; Микулчиќ 1982, 49.

¹⁷⁰ Микулчиќ 1982а,49.

¹⁷¹ исто, 48.

¹⁷² Mikulčić 1976 (TIR), 24; Голубова 1996 (АК), 107.

¹⁷³ Mikulčić 1976 (TIR), 53, Винчиќ 1996 (АК), 148.

¹⁷⁴ Винчиќ 1996 (АК), 148.

¹⁷⁵ Лилчиќ 2001-2002, 439.

¹⁷⁶ Винчиќ 1996(АК),144-145.

¹⁷⁷ исто,146.

¹⁷⁸ Vinčić 1970, 140-141.

¹⁷⁹ Ивановски 1996(АК), 225.

¹⁸⁰ исто, 230.

¹⁸¹ исто, 234.

¹⁸² Голубова 1996 (АК), 454.

¹⁸³ Данев-Ивановски 1996 (АК), 357.

¹⁸⁴ исто 346.

¹⁸⁵ исто, 357.

¹⁸⁶ Данев-Ивановски (АК), 354.

Нагоричане,¹⁸⁷ *Мајоров Бунар* кај Долно Којнаре;¹⁸⁸ *Грамада* кај Челопеци, кичевско;¹⁸⁹ *Казаница* и *Скрдо* кај с.Раклиш,¹⁹⁰ радовишко; повеќе вили околу Преспанското Езеро како *Криш Полена* кај с. Сливница¹⁹¹ и *Ливајчиња* кај Претор,¹⁹² римската вила кај хотелот Европа во Отешево; во *Горенци* кај Охрид;¹⁹³ во мариовскиот регион на повеќе места се јавуваат осамени полски имоти од 3.-4. век, на местото *Бончејца*, на подрачјето на с.Турско, *Миов Даб* кај с. Подвис, кај с.Гудјаково, Царевик, Смолани, Сенокос, Ракле, Новоселани, Дрен, Вранче¹⁹⁴ и на повеќе други места.

Концентрацијата на ваквите имоти во определени региони говори како за плодната почва така и за силната економска моќ на населението коешто живеело тука.

5.4.Црковни резиденции (сл. 189-206)

Црковна резиденција во Баргала

Положба и ориентација

Резиденцијата се наоѓа во с/з агол од градот, покрај бедемот, во непосредна близина на епископската базилика. Ориентирана е во правец С/И-Ј/З. Главниот влез којшто е уништен, се наоѓал на јужната страна од трпезаријата.

Испиражувања

Остатоците од резиденцијата биле откриени при ископувањата во текот на 1967/68 година. Ископувањата продолжиле во текот на 1971/72 година како и од 2000 година наваму.

Просторна и функционална организација

Комплексот се состои од голема апсидална, одделно изградена просторија, којашто служела како трпезарија, широк трем и простории коишто се нанижани покрај с/з и ј/з градски бедем. Останатиот дел од комплексот не е откриен.

¹⁸⁷ Николовски 1996(АК), 213.

¹⁸⁸ исто, 209.

¹⁸⁹ Спасовска-Димитриоска, Санев 1996 (АК), 171.

¹⁹⁰ Ивановски 1996(АК), 330.

¹⁹¹ Саржоски-Санев 1996 (АК), 341.

¹⁹² Пупалески 1996 (АК), 341.

¹⁹³ Маленко-Кузман 1996 (АК), 245.

¹⁹⁴ Келески 1971, 60; Бабиќ 1971, 64-65.

а) Трпезарија

Трпезаријата од типот стипадиј се наоѓа ј/и од просториите покрај бедемот, а с/з од базиликата. На северната страна завршува со широка апсида, издигната на повисока нивелета за околу 40см. Просторот опфатен со апсидата бил повисок за една скала и поплочен. Комуникацијата со останатите простории од комплексот за живеење се одвивала низ неколку влезови. Покрај источниот сид биле откриени две подоцнежни огништа.¹⁹⁵ До трпезаријата, на источната страна се наоѓала цистерна за вода,¹⁹⁶ а на с/з две простории со складишна намена.

б) Простории покрај бедемот

На с/з бедем се потпираат три поредени простории, ориентирани во правец с/и-ј/з. Тие имаат четириаголна форма. На нив се надоврзува уште една или можеби повеќе простории. Тие меѓусебно биле поврзани со влезови сместени во средината од сидовите. Овие простории биле засводени и над нив се наоѓал кат. Во средната просторија биле пронајдени три питоси вкопани во земјата, што укажува на можноста дека во една од своите фази таа била користена за чување на прехранбени производи.¹⁹⁷ Овие простории на источната страна биле поврзани со тремот.

в) Трем

Тремот се наоѓа источно од трите простории и с/з од трпезаријата. На стилобатот биле поредени столбовите како дел од тремот и парапетни плочи кои сочинувале ниска ограда. Во тремот се наоѓале и камени клупи.

г) Бања

С/з од трпезаријата, покрај северниот градски бедем се наоѓа бањски комплекс којшто веројатно и припаѓал на резиденцијата. Комплексот го сочинувале повеќе простории, присутни и во римските бањи, како што се соблекувалната (аподотериј), просторијата со студена вода (фригидариј), просторија со млака вода (тепидариј), просторија за препотување (лаконикум-судаториј) и просторија со топла вода (калдариј) заедно со ложиштето (праефурниј).¹⁹⁸ Подовите од водоотпорен малтер биле покриени со камени плочи. Просториите биле затоплувани со помош на хипокаустен систем за загревање. Топлиот воздух

¹⁹⁵ Алексова 1989, 61

¹⁹⁶ исто

¹⁹⁷ Aleksova-Mango 1971, 268

¹⁹⁸ Белдедовски 2003, 57-65.

струел и низ сидовите со помош на поставените тубули (tubulus). Просториите биле опремени со потребните банкини за седење, а за водата којашто била доведувана преку глинени водоводни цевки биле инсталирани кади.

Архитектонска конструкција, техники на градење и употребен градежен материјал

Сидовите биле градени во *опус инкеритум* од кршен камен и поголеми, обработени камени блокови врзани со варов малтер. Во апсидалната просторија, цистерната и бањата како градежен материјал била применета и тула.

Градежни фази

Во трите простории нанижани покрај бедемот се разликуваат две градежни фази. За постоењето на овие фази меѓу другото говорат и сидовите коишто биле два пати малтерисани. Во втората фаза, со сид од тенки искршени покривни ќерамиди, биле затворени влезовите помеѓу средната просторија и двете соседни.

Подна декорација

Подовите биле покриени со обработени, правоаголни камени плочи и не биле декорирани.

Сидна декорација

Не се познати траги од сидна декорација освен фрагментите од фрески пронајдени во калдаријот.

Архитектонска декоративна пластика

На овој простор биле откопани остатоци од декоративна пластика којашто секако била дел од овој објект.

Подвижни археолошки наоди

До цистерната за вода била пронајдена остава од бакарни и златни монети, од кои последните се од времето на Маврикиј (582-602).¹⁹⁹ На просторот на бањата, покрај остатоците од градежен материјал, биле пронајдени остатоци од керамички и стаклени садови, парчиња од прозорско стакло, релјефна плоча од андезит, капител, база, фрагменти од фрески, бакарни монети од времето на Јустинијан I (527-565) и Јустин II (565-578).²⁰⁰

Датирање

Оваа резиденција му припаѓала на баргалскиот епископ и таа веројатно го следела подигањето на базиликата во 4.-5. век.

¹⁹⁹ Алексова 1989, 65-67; Микулчиќ 1999, 342.

²⁰⁰ Белдедовски 2003, 65.

Кон крајот на 5.век таа била обновена, а во крајот на 6.век, кога градот настрадал со него, настрадала и резиденцијата.

Црковна резиденција во Хераклеја

Положба и ориентација

Оваа црковна резиденција, позната во литературата и документацијата под имињата епископска резиденција, епископски двор, епископска палата, манастир,²⁰¹ се наоѓа западно од *Големата базилика*, 1/3 од римскиот театар и северно од доцноантичкиот градски бедем. Од јужната страна е ограничена со градскиот бедем.

Ориентирана е во правец исток-запад.

Испражувања

Резиденцијата била откриена при ископувањата во периодот помеѓу 1959-1971 и 1972-1974 година.

Проспектна и функционална организација

Откопаниот дел од градбата има трапезоидна форма и опфаќа површина од околу 1,100м². На југ се потпира на градскиот бедем. Источната челна фасада е најширока и изнесува 40м. Централниот простор го сочинува дворот, а околу него биле распоредени останатите простории. На источната, северната и јужната страна се распоредени простории за престој. Западната страна од дворот се граничи со трем, а западно од тремот се поредени простории со економски карактер.

Резиденцијата поседувала и систем на одводни канали со организиран санитарен јазол. Еден влез, заштитен со кула, во јужниот бедем ја поврзувал со надворешниот свет, а друг на источната страна со Големата базилика.

а) Двор

Централниот двор има трапезоидна форма. На западната страна од дворот е сместен бунар со мермерен обод украсен со јонски канелури. Во неговиот северен дел се наоѓала една постарата сидана конструкција којашто била под нивото на дворот и тремот.

б) Трем

Тремот се наоѓа западно од централниот двор. Тој се потпира на два реда столпци. На јужната страна има влез за ходникот 2.

²⁰¹ Цветковић-Томашевић 1978, 30.

в) Трпезарија

Главната просторија се наоѓа на северната страна од дворот. Таа има правоаголна форма со апсида, со асиметрична трифора на источната страна и пред нејзе, на западната страна, предпростор којшто водел во тремот. Подот бил послан со мозаичен килим. Оваа просторија претставувала трпезарија на резиденцијата.²⁰²

г) Источни простории

На источната страна се наоѓаат пет простории. Првите три во низата имаат правоаголна форма, а останатите две трапезоидна (5) и ромбоидна (4). Две од правоаголните простории (2, 3) и ромбоидната (4) биле покриени со мозаични подови.²⁰³

Под мозаичниот под од просторијата 3 бил откриен постар римски бунар со сочувана конструкција. Во истиот простор бил откриен канал. Г.Цветковиќ-Томашевиќ, без доволно аргументи, ја објаснува просторијата 2 како мартириј со преддворје.²⁰⁴ Во просториите лево и десно се наоѓале скали.

д) Јужни простории

Низа од повеќе простории коишто служеле за живеење се наоѓа на јужната страна од тремот. Просториите се градени рустично. Подовите биле од набиена земја (простории 7, 9,), еден вид калдрма (просторија 7) или од поредени тули (просторија 11).

Овде бил констатиран и еден внатрешен двор.

ѓ) Западни простории

На западната страна од тремот се наоѓа низа од повеќе простории со економска намена.

Архитектонска конструкција, техники на градење и употребен градежен материјал

Сидовите биле градени од кршен камен, врзан со малтер. Кај трпезаријата бил употребен *оџус миксџум*. Постарите живеалишта биле градени во сувосид, од камени темели и сидови од плетер. Римските сидови биле врзани со водоотпорен малтер.

Градежни фази

Видливи се три развојни фази. Објектот бил подигнат врз остатоци од предисторискиот, хеленистичкиот и римскиот период.

²⁰² Г.Цветковиќ-Томашевиќ наведува дека освен како трпезарија просторијата служела и како капела (Цветковиќ -Томашевиќ 2002, 10).

²⁰³ За намената на просторијата 4, Г.Цветковиќ-Томашевиќ изнесува мислење дека се работи за канцеларија, библиотека, приемна соба или просторија за епископот (Цветковиќ - Томашевиќ 2002, 10).

²⁰⁴ Cvetković-Tomašević 2000, 35; истата 2002, 10-11.

Покрај подвижните археолошки наоди на ова укажуваат пронајдените остатоци од сидови под мозаичните подови. Откриени биле и две калотести печки една над друга, од преодот од хеленистичкиот во римскиот период.²⁰⁵

Подна декорација

Подовите на трпезаријата и уште три простории (2,3,4) биле покриени со мозаици со вкупна површина од 200 м². Тие припаѓаат на средината од 6.век.²⁰⁶

а) Трпезарија

Просторот опфатен од апсидата е исполнет со мотивот *рибини крлушки*, опкружен со мотив на увртено јаже, изведен во мозаична техника теселатум.

Правоаголниот простор е врамен во три рамки. Надворешната рамка ја чинат 20 осумаголни полиња исполнети со розети, водени животни, птици, сцени од лов, кантарос, сите поврзани со меандар. Средната рамка ја сочинува шара во вид на *врвој на разбуркани бранови*, а внатрешната повторно мотивот на јаже.

Врамениот правоаголен простор е поделен на 8 помали, правоаголни полиња. Во j/з и j/и поле е претставен Давидовиот псалм 41 во две варијанти. Во четирите средни полиња се наоѓаат сцени од лов и водени животни, риби и птици. Во дното на просторијата, с/з поле го исполнува геометриска декорација од взаемно пресечени кругови, а с/и повторно го исполнува една варијанта на споменатиот псалм од Стариот Завет.²⁰⁷

б) Просторија 2

Во три рамки е сместено правоаголно поле. Надворешната рамка ја чини преплет, средната меандар, а внатрешната плетенка.

Во централниот дел од правоаголното поле повторно се наоѓа претстава на 41 Псалм, а пред оваа композиција е претставена оградата на рајската градина во вид на олтарна преграда, составена од 4 парапетни плочи украсени со рибини крлушки и мрежа од ромбови.²⁰⁸

в) Просторија 3

Декоративниот аранжман, кој опфаќа површина од околу 30м², се состои од правоаголна површина на источната страна,

²⁰⁵ Цветковић -Томашевић 2002, 95.

²⁰⁶ исто, 74.

²⁰⁷ Цветковић-Томашевић 1978, 35-37; истата 2002, 15-41.

²⁰⁸ истата 1978, 37; истата 2002, 42-50.

исполнета со геометриски орнаменти, меѓу кои се сретнуваат соломоновиот јазол и розети, сместени во кружни и квадратни рамки, а на западната страна правоаголна површина вrameна во рамка од взаемно пресечени осумаголници. Оваа правоаголна површина е поделена на 9 полиња, вrameни во рамки со мотивот на увртено јаже, а исполнети со геометриски мотиви, ранохристијански симболични претстави на животни како и кантаросот со водата на животот.²⁰⁹

г) Просторија 4

Ромбоидната површина, од околу 64 м², е покриена со мозаик кој се состои од две вrameни правоаголни полиња. Надворешната рамка ја сочинува претставено јаже, испресечено со кружни и квадратни полиња исполнети со розети, соломонов јазол, квадрати, свезди, а внатрешната од испреплетени синцири. Северното правоаголно поле е исполнето повторно со симболични ранохристијански мотиви како птици, дрвја и животни помеѓу плодородни дрвја, а јужното поле го исполнуваат *рибини крлушки*.²¹⁰

Сидна декорација

Во просториите 1 и 2 биле пронајдени фрагмени од фрески со грчки букви и делумна позлата, а во просторијата 4 биле пронајдени остатоци од сидни мозаици од стаклена паста на зелена позадина и постари фрески (од првата половина на 6.век).²¹¹

Архитектонска декоративна илустрација

При ископувањето на објектот на виделина излегле и остатоци од бази, капители, стебла од столбови од сив и син мермер со траги од позлата, фрагменти од прозорски транзени, делови од прозорските меноа на бифорите и трифорите, фрагменти од мермерни профилирани плочи.²¹²

Подвижни археолошки наоди

На истражениот простор од резиденцијата, под мозаичните подови на просториите 1, 3 и 4 биле откриени подвижни наоди од предисторискиот до доцноантичкиот, односно рановизантискиот период. Покрај праисториската керамика биле откриени фрагменти и цели керамички садови од хеленистичкиот период како што се мегарските чаши, питоси, керамичка акротерија во

²⁰⁹ истата 1978, 37-38; истата 2002, 51-61.

²¹⁰ Цветковић-Томашевић 1978, 38; истата 2002, 62-74.

²¹¹ истата 2002, 87-88, 90, 104-105.

²¹² исто, 87-88.

вид на палмета, мали керамички жртвеници, пирамидални и конусни земјени тегови и прешлени за вретена, потоа медалјони од позлатена бронза и монети. Од римскиот период биле пронајдени фрагменти од глеѓосана керамика, керамички калап, појас од бронза, фибула, златна наушница, бронзен прстен, монети и други наоди. Во доцноантичката трпезарија биле пронајдени фрагменти од 3 мензи (две од синкаст и една од бел мермер), мермерна чешма, а покрај западниот ѕид на трпезаријата бил откриен полукружен мермерен сад.²¹³ На просторот на резиденцијата биле пронајдени 2 бронзени плочки, две коскени алатки, еден позлатен бронзен амулет, дел од коскена икона.

Бројните монети потекнуваат од хеленистичкиот, римскиот и доцноантичкиот период. Меѓу нив се сретнуваат монети од времето на Тибериј (14-37), Трајан (98-117г), Константин Велики (324-337), Валенс (364-378), Јустин I (518-527), Јустин II (565-578) и Маврикиј (582-602).

Датирање

Откриените подвижни археолошки наоди и остатоците од ѕидовите под црковната резиденција укажуваат на постоење на живеалишта на овој простор во раноантичкиот и во римскиот период. Резиденцијата била изградена над овие постари објекти. Г.Цветковиќ-Томашевиќ ја датира резиденцијата после земјотресот во 518 година, во четвртата деценија од 6.век.²¹⁴

Црковна резиденција (?) на Кале, Винаца

Покрај Внатрешниот бедем на утврдената населба на месноста Градиште или Кале кај Винаца, на 2,10 м северно од него, се наоѓа објект којшто можеби претставувал резиденција на некој црковен великодостојник.²¹⁵ На челната страна од објектот се наоѓал трем. Главната просторија, трпезаријата (голема 7 x 4,85м), на јужната страна завршувала со апсида, однадвор втопена во ѕидната маса. Покрај нејзиниот источен ѕид била сочувана писцина и остатоци од ложиштето на хипокаустниот систем за загревање. Трпезаријата и малата бања близу до неа биле затоплувани со овој хипокаустен систем. Кон можниот

²¹³ Cvetković-Tomašević 2000, 35.

²¹⁴ Цветковиќ -Томашевиќ 2002, 74.

²¹⁵ Микулчиќ 1999, 349; Mikulčić 2002, 256-260.

резиденцијален комплекс припаѓале уште неколку простории. На западната страна бил сместен просторот за чување на прехранбени производи во питосите коишто биле пронајдени тука.²¹⁶ Покрај нејзините сидови биле пронајдени керамички релјефни плочи со илустрации од Стариот завет.²¹⁷ За потвдување на карактерот на објектот недостасуваат дополнителни податоци.

Црковна резиденција(?) на ул. Илинденска во Охрид

Положба и ориентација

Објектот со станбен карактер се наоѓа на ул. Илинденска (Попарница) во Охрид, во ј/и подножје на повисокиот дел од ридот, опкружен со ранохристијански базилики.

Испражувања

Архитектонските остатоци биле случајно откриени во 1980 година.²¹⁸

Проспективна и функционална организација

Бил откриен само мал дел од градба којашто се протегала кон север, запад и југ. Тоа се делови од сидови коишто оформувале 4 простории. Заради конфигурацијата на теренот подовите биле поставени на различни нивоа.

Подна декорација

Подот на едната просторија бил покриен со тули, тегули и мермерни плочи, поставени на подлога од водоотпорен малтер. Во другата просторија подот се состоел од наизменично поредени тули (хоризонтално и вертикално) врз подлогата од варов малтер. Одделни простории од раскошната градба веројатно биле патосани и со мозаична подна декорација.

Сидна декорација

Остатоките од боен малтер и фрагментите од сиден мозаик којшто се состоел од ситни парчиња од разнобојна стаклена паста (сина, зелена, темноцрвенкаста и кафејава) со позлата, говорат за богата сидна декорација.

Архитектонска декоративна пластика

Во објектот била откриена и архитектонска камена пластика којашто не е објавена и засега останува непозната.

²¹⁶ Димитрова 1993, 72.

²¹⁷ Исто, 74.

²¹⁸ Маленко 1989, 10-11.

Подвижни археолошки наоди

Покрај остатоците од градежен материјал биле пронајдени и фрагменти од рамно стакло.

Датирање

Раскошниот објект, потекнува од доцноантичкиот период. Повеќе податоци за наодите, коишто би помогнале околу разјаснувањето на карактерот на објектот, не се објавени и не се достапни. Изнесена е претпоставка дека станува збор за приградска вила²¹⁹ или епископска резиденција.²²⁰

На територијата на Република Македонија како резиденции на високи црковни лица би можеле да ги идентификуваме споменатите резиденции во Хераклеја, Баргала и *Кукаџа на Полихарм* во Стоби, во својата доцна фаза. Објектот на Виничко Кале како и објектот на ул.*Илинденска* во Охрид не пружаат доволно аргументи за потврдување на нивната намена.

Во доцноантичкиот период, кај репрезентативните градби како што се споменатите резиденции, продолжиле да бидат следени придобивките од раноантичкиот и римскиот период. Веќе постоечките градби, без битно да ја променат просторната организација во куќата, се приближуваат до новата култура на живеење во духот на христијанската религија главно со внесување на христијанската симболика во декоративниот аранжман на објектите при нивното обновување каков што е на пример случајот со *Кукаџа на Полихарм*. Ова е посебно видливо во подната декорација каде што ранохристијанските симболични елементи се прилагодени и вклопени во архитектонската концепција на просторијата. Како основен елемент во организацијата на објектите продолжил да се употребува перистилот во своите различни варијации. Главната просторија, трпезаријата (триклиниј) којашто со својот апсидален додаток еволуирала во главна приемна просторија, оекус е присутна во сите споменати црковни резиденции. Новите резиденции, црпејќи искуства од ваквите веќе постоечки градби, ги прифатиле овие

²¹⁹ Микулчиќ 1999, 362.

²²⁰ Маленко 1989, 10-11; Кузман 1996(АК) 260.

битни елементи погодни за исполнување на обврските на црковните лица.

5.5.Остатоци од други објекти за живеење (сл. 207-209)

Голем Град, Коњско

Положба и ориентација

Објектите се наоѓаат на просторот на римската и средновековната некропола на островот *Голем град* во Преспанското Езеро.

Испиражувања

При ископувањата во 80-тите години на 20.век биле откриени остатоци од две хеленистички куќи (В.Битракова).

Просјорна и функционална организација

Од едната куќа (бр.1) бил откопан дел од една просторија, градена од камен во техника на сувосид, со под од набиена црвена глина. Врз основа на археолошките наоди куќата е датирана во доцниот хеленистички период.

Од другата куќа (бр.2), лоцирана источно од црквата Св.Димитрија, бил откриен с/з агол. Бочните сидови биле фундирани во природна карпа во која се наоѓале вдлабнатини за колците врз кои се потпирале сидовите од плетер од околниот бор-фоја. Плетерот бил облепен со глина, а подот бил од набиена земја. Куќата била уништена во пожар. Таа е датирана во крајот на 2. и почетокот на 1.век ст.е.²²¹

Архитектонска конструкција, техники на градење и употребен градежен материјал

Како градежен материјал биле употребени каменот, глината и околниот бор фоја. Била применета техниката на сувосид и плетер.

Подвижни археолошки наоди

Во куќите и околу нив биле пронајдени наоди кои му припаѓаат на доцнохеленистичкиот период. Тоа се мегарски чаши, фрагменти од хеленистичка керамика, теракоти, кантароси, ихтии, стамноси, декорирани питоси, чинии, садови со тордирани рачки датирани во 2. и 1.век ст.е. Во куќата бр.2 била откриена и една бронзена монета од *Айолонија* на Јадранскиот брег.

²²¹ Битракова 1989, 121-123.

Датирање

Врз основа на наодите куќите се датирани во доцнохеленистичкиот период.

Комплекс за живеење кај Крани

Положба и ориентација

Објектот се наоѓа на локалитетот Анче кај с.Крани, 500 м северно од истоименото летувалиште.

Испражувања

Во 1989 година покрај *Пресјанското Езеро* било истражено едно рибарско живеалиште (В.Битракова, В.Лилчиќ).

Просјорна и функционална организација

Од објектот биле дефинирани дваесетина простории. Врз основа на пронајдена керамика сконцентрирана на една страна од просторијата бр. 10 би можело да се претпостави улогата на оваа просторија којашто поседувала и огниште. Дневниот престој и приготвување на храна биле основните улоги на оваа просторија.

Јужно од овој станбен објект од 2.-1. век ст.е. се наоѓал економскиот дел на живеалиштето. Тој се состоел од 12 кружни простории оградени со камени блокови. В.Битракова доаѓа до логичен заклучок дека тие веројатно служеле за солење на уловената риба. Слични остатоци биле констатирани во околината покрај брегот.²²²

Архитектонска конструкција, техники на градење и употребен градежен материјал

Објектот бил изграден во техника на сувосид со темели од камен (широки 0,65-0,70м) и горни ѕидни партии веројатно од плетер облепен со кал.

Подвижни археолошки наоди

Во објектот била откриена многубројна садова керамика (во просториите бр. 5, 10, 14) којашто се поврзува со хеленистичкиот период. Меѓу наодите се појавуваат *amphora*, ихтии, фрагменти од чаши и од стамнос, тегови, пиксиди, питоси и една бронзена монета (Севс Елефтерија или Артемида) кована во 2. и 1. век ст.е.²²³

²²² Битракова 1990, 130-131.

²²³ исто, 127-131.

Датирање

Објектот потекнува од доцниот хеленистички период.

Живеалишје на Венец, Миокази

Положба и ориентација

Објектот се наоѓа во обзидието на кастелот кој се протега на ритчето Венец, 0,5 км ј/и од с.Миокази кај Кичево, на северниот раб од долината на реката Велика.

Испражувања

Остатоците од станбената целина биле откриени во 1981 година.²²⁴

Просјорна и функционална организација

Биле откриени делови од три простории коишто служеле за живеење, подготвување и чување на храната. Во една од просториите се наоѓало кружно огниште направено од набиена црвена земја и камен.

Архитектонска конструкција, техники на градење и употребен градежен материјал

Сидовите биле фундирани на карпа. Нивната широчина изнесувала 0,60-0,70м, а биле изсидани од камен врзан со кал.

Подна декорација

Подовите биле од набиена жолта земја без декорација.

Подвижни археолошки наоди

Покрај остатоците од градежна керамика биле пронајдени и керамички садови, железни и коскени предмети, питоси и еден бронзен полуфолис од последните години на владеењето на Јустинијан I (527-565 година).

Датирање

Градбата била во употреба во 5.-6. век, а потоа настрадала во пожар.

Селска кука кај Мојно

Положба и ориентација

10 км северно од Суводол, 0,6 км с/и од селото Мојно се наоѓала една полисма којашто во текот на доцноантичкиот период

²²⁴ Спасовска-Димитриоска 1989, 44.

служела како рефугиум. Тука биле откопани остатоци од доцноантичка кука ориентирана СИ/ЈЗ.

Испиражувања

Во 1962 година, помеѓу остатоците од десетина помали градби, биле откопани темелите од оваа селска кука.

Просторна и функционална организација

Куката имала квадратна основа. Во нејзиниот состав влегувале три простории. Централната просторија (голема 8,55 x 5,70м) и две помали визби. Над дел од приземјето се издигал кат, кадешто би требало да се наоѓаат спалните соби. Во источниот агол се наоѓала приземна просторија со посебен кров. Северно од неа се наоѓал мал, ограден двор.²²⁵

Архитектонска конструкција, техники на градење и употребен градежен материјал

Сидовите биле градени од кршен камен без употреба на вар. Над дрвената кровна конструкција биле поредени ќерамиди.

Архитектонска декоративна илустрација

Во темелите на кука биле пронајдени 20 мермерни делови од архитектонски украси, фрагментирани и цели статуи од 2. и 3. век н.е.²²⁶

Подвижни археолошки наоди

Меѓу подвижните археолошки наоди биле пронајдени и монети. Нумизматичките наоди ги сочинуваат пронајдените бронзени монети од времето на Аркадиј (395-408), Маркијан (450-457) и Анастасиј (491-518).

Датирање

Куката е датирана во текот на 5.и почетокот на 6.век, кога била насилно уништена во пожар.²²⁷

²²⁵ Микулчиќ 1970, 326-327.

²²⁶ истиот 1999, 83.

²²⁷ истиот 1971, 327.

категорија	период	тип	примери
градски	раноантички римски, доцноантички	со двор, со атриум, перистилни (псевдоперистил)	Вардарски Рид; Стоби; Хераклеја; Скупи
приградски	римски	со атриум, со двор, со перистил?	Скупи, Стоби, Баргала, Валандово
полски имоти (рустични)	раноантички, римски, доцноантички	со двор, со перистил	<i>Теке</i> , Отовица; <i>Разбиеница</i> , Ресава; <i>Пешиџерица</i> , Ореовец; <i>Мишевска воденица</i> , Немањици; <i>Козлук</i> , Охрид и други
црковни (градски)	доцноантички	перистилни (псевдоперистил)	Баргала; Хераклеја; Стоби; <i>Кале</i> , Винаца ? Лихнид ?
инсули	доцноримски		Стоби ?

Табела 1: категоризација на живеалиштата

6. ЛОКАЦИЈА НА ОБЈЕКТИТЕ ЗА ЖИВЕЕЊЕ ВО СТРУКТУРАТА НА НАСЕЛЕНИТЕ МЕСТА

Уште примитивниот човек населбите за живеење ги градел како микрокосмос во макрокосмосот според некое свое видување на светот и општеството како целина.

Во свеста на архаичкиот човек градот бил нешто возвишено и патетично. Тој бил неделив од целината на светот, впишан во општиот систем на магиско енергетските дејства.¹

Во текот на 10 000 години човекот живеел во неурбани населби, за потоа да почне да подига градови во коишто постоеле основни услови за задоволување на човековите потреби во определен временски период. Во овие мали урбани населби чијашто големина и спор пораст го дозволувале создавањето на континуирани и компактни населби, човекот ја создал, суперструктурата, средината којашто одговарала на еден организиран живот. Речиси во сите тие населби, природата, човекот, општеството, суперструктурата и инфраструктурата биле во потполна меѓусебна рамнотежа.²

Изградени во градот, во неговите предградија или далеку од него во полињата и на бреговите, живеалиштата биле неразделно врзани за животот на градот. Расфрлани по стрмнините, како делови од полските имоти, групирани во градската агломерација или распоредени во предградијата, тие морале да се вклопат во околината.

Континуитетот на живеење, на определен простор низ периодите, подолг од животот на секоја индивидуална кука, може да се забележи на повеќето локалитети преку конструирањето на нови куќи директно врз старите. Вакви примери на замена на старите со нови живеалишта се среќаваат уште во доцниот 6. и раниот 5. милениј ст.е како на пример во Лепенски Вир. Повеќето од куќите се подигнувале врз постарите објекти со ист карактер и покрај тоа што е присутно и менувањето на локацијата.

Урбаниот простор има своја сопствена структура и правила; тој не може да се уредува на сосема случаен начин. Урбанизмот претставува општествен продукт во време и простор бидејќи градот е проекција на општеството над просторот. Ова е

¹ Bogdanović 1976, 45.

² Doksijadis 1982, 17-21.

елементарниот и истовремено решавачки концепт.³ Пред да започнат да се градат урбани населби требало да се достигне нивото на поделба на трудот, воздигнувањето на групациите на ниво на племе, развиток на средствата за живот и производството на храна.⁴

На Блискиот Исток, на западните падини и во долината на планината Загрос, на устието на реката Тигар, во Месопотамија и во јужната Анадолска рамница (западна Турција) постоеле организирани населби уште во периодот на неолитската култура (до околу 6000 година ст.е.). Најраниот град Јерихон (Тел ес-Султан), оформен во форма на полумесечина, на простор со свет извор, датира од 8000 до 7000 година ст.е. Во населбата од 6500 година ст.е. куќите биле веќе снабдени со одвод. Околу 6500-5650 година ст.е. во Анадолија цветал градот Чатал Хијук. Како житен но и церемонијален центар и тој бил изграден над свет извор, усмерен според координатите коишто ги следеле природните и космичките закони.⁵ Археолошките остатоци во Богаској (Bogazkoy), Алака, Бејчесултан, Тарсус, Масад, Норсунтепе и Тепичик, даваат одредена слика за положбата на станбената архитектура во анадолските градови во доцнобронзеното време. Во зависност од теренските можности, улиците тежнеле да бидат прави. Градбите биле пристапни од улиците и имале независен влез само за употреба на жителите. Многу улици имале големи дренажни канали и биле финиширани со груб, крупен песок. Целиот систем укажувал на организирана муниципална администрација.⁶

Бабилонските градови имале правоаголна форма но не биле градени според правилен мрежест план. Резиденцијалните квартави во самиот град биле густо изградени. Куќите биле збиени околу утврдениот централен простор со управните згради и храмот. Збиените куќи често делеле заеднички сидови. Двокатните и трикатни куќи, распоредени без некој посебен ред околу кривулестите улици, биле заштитени со надворешниот масивен сид и прокопаниот ров. Пред градските сидини како на пример кај Ур, Нипур, Ериду, Лагаш, се протегале предградијата. Асирските градови (Нимруд, Тукилти-Нинурта, Дур Шарукин-

³ Laurence 2002, 135.

⁴ Rykwert 1999, 192.

⁵ Sjöö-Mor, 1991, 88-90.

⁶ Macqueen 2001, 79, сл. 51, 52, 55.

Корсабад), густо распоредени по течението на Тигар биле организирани како и бабилонските.⁷ По разорувањето на главниот асирски град Нинива во 612 година ст.е. за време на Новото Бавилонско царство бил обновен градот Вавилон во форма на четириаголник, расположен на двете страни од Еуфрат. Новиот, плански изграден град имал ортогонална улична мрежа. Станбениот дел, со тесни улички и групирани куќи, се наоѓал во западниот дел од градот.

Секое населено место во Египет, а во поголемите градови и секој градски квартал, имало свој архитект. Централниот простор од градовите бил обезбеден за богатото население, занаетчиите биле групирани според своето занимање, а градската сиромаштија живеела во периферните делови од градовите. Вдолж тесните но прави улици во Деир ел Медина и Ел Амарна биле збиени куќите за живеење. Иако процесот на градењето на населбите бил долг, сепак кога се градела определена населба заради својата конкретна намена, како на пример работничката населба Ел Кахун или подоцна воените римски логори, овој временски интервал бил многу краток.

Градовите кај егејските цивилизации се развивале околу владетелските палати, а по полињата се граделе поскупоцен селски живеалишта.

6.1. Локација на живеалиштата во Античка Грција

Изградбата на секое човечко живеалиште или комунална градба, за античките Грци било во извесна мера секогаш анамнесис (ἀνάμνησις), повикување на божествената *иницијација* за центарот на светот. Затоа местото на коешто тоа се подигало не можело да биде избрано од градителот самоволно, дури и *рационално*, тоа морало да биде откриено по пат на некое божествено делување.⁸ Во античкиот период во внатрешноста на ограничениот универзум, се наоѓал Богот, како симбол на совршенството, мудроста и моќта. Од тука произлегува опседнатоста со средиштето на градот како израз на неговата духовна и материјална моќ, како земна, материјална форма на небесниот поредок и од таму фиксната идеја колку е куќата на

⁷ Ajzinberg 1994, 19.

⁸ Rykwert н.д., 90.

човекот поблиску до средиштето, толку повеќе растел неговиот углед, а колку повеќе се наоѓала кон периферијата, угледот му опаѓал.

Оикос и според своето општествено значење на *домаќинство* и според својата физичка манифестација како *куќа*, била базичен градежен блок во полисот и во значење на *заедница* и во физичкото значење на *град-држава*. Затоа проучувањето на грчкиот град започнува со проучувањето на грчката куќа.⁹

Класичната Хелада се состоела од мали градови-држави со нивната околна територија (*χωρά*). Овие стари грчки градови најчесто биле градени неправилно. Кривулестите улици со различна широчина ја следеле конфигурацијата на теренот. Планското градење започнало дури некаде во 5.век од ст.е. Сите планирани градови биле новоосновани. Ваквите плански градови, како Олинт и Касопе, имале куќи распоредени во парцели една до друга.¹⁰ Оние градови коишто биле порано населени, како на пример Еритрија (850 година ст.е.), Коринт (925 година ст.е.), не покажуваат знаци на планирање.¹¹ Скромните куќи, без водовод и канализација, на сиромашните како и на богатите граѓани и во самата Атина, биле распоредени околу кривулестите, тесни улички бидејќи и во 5.век ст.е. сиромаштвото било сметано за поблагородно од богатството.¹² Сепак, околу атинската агора, куќите во класичниот период биле распоредени во два реда, потпрени една кон друга со задниот дел, без издвојувачка уличка и без стандардна големина и уредување, како внатрешно така и во самиот блок.

Како што плановите на куќите го одредувале заедничкиот именител за обликување на физичкиот град, исто така и организацијата на домаќинството била елемент кој го негувал изразот на грчката општествена организација.¹³ Најбитен извор за грчкиот урбанизам и за меѓусебниот однос помеѓу оикос и полисот е Аристотеловата *Полиџика*. Тој коментира околу уредувањето и изгледот на градот, неговата улична схема, блокови и куќи. За него *секој град-држава се состои од оикои (имоџи)*.¹⁴

⁹ Cahill 2002, 1.

¹⁰ Hoepfner-Schwandner 1986, сл. 28,63,105,110.

¹¹ Morris 1994, 40.

¹² Mumford 1988, 165.

¹³ Ault 2000, 483-484.

¹⁴ Аристотел, Политика I.1253b.

Според Платон, полисот (градо-држава) треба да биде основан во внатрешноста на копното, доволно далеку од морето за да биде безбеден од штетните влијанија на пристаништата и трговијата.¹⁵ Како телото на граѓаните, така и градот и околната земја (χωρα) биле поделени на *клерои* (κλήρος).

Како централно организациско начело на класичниот полис, Хофнер и Шванднер ја препознаваат исономиа (ἰσονομία). Дефинирајќи ја исономиа (ἰσονομία) како *еднаквост пред законот*, тие сметаат дека истиот концепт бил применуван не само кога се работело за граѓанските права и обврски, туку исто така и за поделбата на земјата во и надвор од градот, протегнувајќи ја идејата за еднаквост на парцелите за куќи и системите на полињата, градините, како и погребните парцели. Куќата како фундаментален градежен блок го изедначувала материјалниот израз на исономиа во урбаниот дизајн.¹⁶

Поделбата на резиденцијалните области во серија од издолжени правоаголни инсули, била заедничка карактеристика на регуларно планираните градови низ античкиот грчки свет. Уредувањето на куќите во блоковите било исто така често стандардизирано. Јонските градови биле изложени на влијанијата од градското наследство на хетитското, асирското и бабилонското царство. Така во милетскиот план, геометрискиот ред овозможувал да се повлечат точно определени граници помеѓу оделни станбени квартави.¹⁷

Ортогоналниот план често му се припишува на Хиподам од Милет. Неговите теории имаат определена космологична содржина. Хиподамовиот град бил зониран во согласност со класите на населението и формата на земјопоседништвото.¹⁸ Хиподам теоретизирал за општествената поделба и определувањето на станбените места во градот. Тој, *Хиподам Ерифрониев од Милет*, како што вели Аристотел, *направил план на една држава со население од 10 000 души*, и го поделил идеалниот град-држава на три дела врз основа на занимањето: по еден дел за занаетчиј, еден дел за земјоделци, и еден дел за војниците и луѓето што располагаат со оружје. Исто така и

¹⁵ ΝΟΜΟΙ, ΤΑ ΤΟΥ ΔΙΑΛΟΓΟΥ ΠΡΟΣΩΠΑ, IV.704A-707D, V.745B.

¹⁶ Hoepfner-Schwandner 1986; Ault 2000, 483.

¹⁷ Mumford н.д., 196.

¹⁸ Rykwert 1999, 86

земјата требало да биде поделена на три дела, на света, општествена и приватна.¹⁹ Пиреја, би можела да се земе како место кадешто тој експериментирал со овие идеи пред да се преземе истата задача при планирањето во атинската колонија од 5.век ст.е., Туриј (Thurii) во Италија, како и во планирањето на други градови.²⁰ Реконструкцијата на Хофнер и Шванднер на инсулите во Абдера, укажува на четворен ред од куќи кадешто до внатрешните се доаѓало низ коридор кој минувал помеѓу надворешните редови, слично на Пиреја.

Хиподамовиот план во 5.век ст.е. тежнеел кон стандардизација на сите урбани елементи со прифаќање на погодните пропорции кои ги нормирал во општото планирање. Ридот на класичниот Олинт бил поделен со мрежа од улици што се сечеле и формирале правилни издолжени правоаголни блокови. Секој блок, со низа од по 5 соседни куќи, бил поделен надолжно во две линии. Еднообразните парцели не се среќаваат само во Олинт, туку тие се совпаѓаат со димензиите на блоковите со куќи во Милет и Приена.²¹ Парцелите биле дефинирани со затворените сидови во коишто биле лоцирани куќите.

До 5.век ст.е. станбените квартави на многу грчки колонии на запад почнале да го следат сличното уредување. Колонизирајќи ги овие области, Грците се соочиле со проблеми во основањето на нови полеис (πόλεις), на местата кадешто порано не постоел ниеден. Усвоената формула, базирана на поделбата на земјата во јавна, приватна и сакрална употреба била едноставна но ефикасна и ги одразуваа главните елементи вклучени во античкиот град. Грчкото присуство на западот, археолошки може да биде документирано уште од 8.век ст.е. во Мегара Хиблеја. Таму постарите станбени инсули биле трапезоидни, а подоцнежната населба се прилагодила кон регуларниот ортогонален распоред на улиците, оставајќи помеѓу нив, стандардни правоаголни делови за градење.²² Планот на Мегара Хиблеја очигледно е положен на првобитната основа на колонијата, одредувајќи место за храмови, агора и за други јавни градби кои подоцна морале да бидат зголемени на сметка на околните резиденцијални инсули и правците на главните улици.

¹⁹ Аристотел, Политика, II.1268a.

²⁰ Tomlinson 1996, 72.

²¹ Jones, Sackett, Graham 1962, 106; Hoepfner-Schwandner 1986, сл. 32,140.

²² Nevett 2001,128.

Голем дел од просторот во градот бил определен за резиденции. Резиденцијалните области, со различни ориентации, биле организирани во серии од неправилни форми, со издолжени прави агли. Секоја инсула била поделена лонгитудинално во две линии со сид и била јасно разграничена од јавните улици со ниска камена ограда. Малите куќи од 8.век ст.е. биле свртени кон улиците но често не допирале до нив. Парцелите за индивидуалните куќи не биле со еднаква големина. Различната големина на градежните парцели укажува на некоја форма на општествена хиерархија помеѓу раната популација, што значи општо постоење на социјалната и политичка хиерархија во предкласичните општества.²³ Во 7.век ст.е. во Мегара Хиблеја е очигледно дека планирањето на градот е повеќе централизација отколку знак на самиот урбанизам. Формата на градење присутна во Мегара Хиблеја била следена при градењето во Монте Сарацено (7.век ст.е.), Агригент (доцен 6.век ст.е.), Моргантина (5.век ст.е.) и Химера (ран 6.век ст.е.). Во Химера резиденцијалните инсулае на градот во 5.век ст.е., биле поделени на 2 реда куќи со еднаква големина. Куќите во Химера биле ограничени од три страни со тесни улочки и така тие стоеле комплетно слободно.²⁴

Геометриската правилност на градот-колонија којашто започнувала со правилната геометрија на парцелите и куќите, што најчесто се нижеле во паралелни редови сочинувајќи блокови широки од 30-тина (Селинунт) до 45 метри (Посидонија) и долги 90-300м, била почитувана и во другите колонии. Станбените блокови ориентирани во правец север-југ, биле преполовени по својата должина такашто парцелите имале длабочина од 15-23м, а различна широчина (10-15м). Станбените единици, заради искористувањето на сончевата енергија, биле ориентирани со своите влезови едни кон исток, а други кон запад. Во средината на градовите, покрај јавните градски простори се наоѓале поголемите станбени парцели, а на периферијата поскупоите. Вообичаено површините се движеле меѓу 400-500м². Понекогаш (Посидонија, Хераклеја Миноа), градежните парцели ја опфаќале длабочината на целиот блок за изградба на раскошните куќи и градски вили.²⁵

²³ Owens 2003, 10.

²⁴ исто, 12, сл.2; Hoefner-Schwandner 1986, сл.3,4.

²⁵ Milić 1994, 103-104.

На С/И, во Понтската колонија на Клазомена, Олбија градските квартави се делеле на блокови со димензии 19-22 x 35-37м (или 26-40 x 40-50м). Секој блок се состоел од неколку куќи. Поделбата на земјата за куќите во блоковите ја надгледувала градската управа. Градските куќи главно биле мали со површина од 100-200м² иако имало и поголеми со невообичаена основа. Во 5.век ст.е. Олбија бил прецизно планиран град, со рамни улици кои се сечеле под прав агол.²⁶

Во Березан, колонија на Милет, во втората половина од 6.век ст.е. се појавуваат надземни куќи со камени темели, организирани во целина со улици и улички. Најшироки биле улиците од по 5м. Останатите улици биле широки 3,5м и заедно со двете големи ја делеле целата населба на релативно правилни блокови. Сите куќи биле ориентирани С-Ј.²⁷

Во текот на 4. и раниот 3.век ст.е. биле изградени повеќе нови и правилно испланирани градови. Така на пример во последната четвртина од 4.век ст.е. во Пела, Македонија бил организиран новиот резиденцијален квартал според ортогонален план. Секоја инсула содржела мал број куќи кои се разликувале по површината што ја покривале.²⁸

На крајот од хеленистичкиот период, во 1.век ст.е., полисот ја изгубил класичната смисла на граѓанската заедница, преминувајќи во град на една кралска држава. Градот бил дефиниран со неговите политички, економски и општествени односи врзани со околните населени места.²⁹

Хеленистичките планови на градовите преживеале долго време без многу промени како резултат на постоењето на законот во источниот дел од Римското Царство, според кој никој не можел да го смени текот на улицата без јавна дозвола како и затоа што било полесно да се обноват темелите на постарите куќи отколку да се направат нови.³⁰ Во нив се забележува дека како што се распаѓал внатрешниот живот во градот, така самиот изглед на градот покажувал повисок степен на формален ред и склад. Хеленистичкиот град бил похигиенски, често побогат од

²⁶ Milićević-Bradač, 2004, 129-133.

²⁷ исто, 115-117.

²⁸ Nevett 2001, 114.

²⁹ Morris 2001, 27.

³⁰ Vickers 1972, 160-161.

хеленскиот и иако во него сè било построго устроено, тој барем површно изгледал поубаво.³¹

Во Месопотамија и понаисток, интензивната урбанизација ја следела изградбата на нови градови и радикална реконструкција на останатите. Меѓу нив биле Лаодикеја, Алеп, Дамаск, Палмира, Антиохија на Оронт, Гераса, Хелиопол, потоа Селевкија (на Тигар), Бостра и Дура Еуропос во Сирија, Таксилија, Апамеја.³² Во Антиохија и Дура Еуропос, правоаголните блокови со куќи биле во сооднос приближно 2:1 меѓу долгата и тесната страна. Димензиите на блоковите во Антиохија изнесувале 112 x 58м, што обезбедувало сместување на два реда куќи изградени на олинтскиот начин, потпрени со своите задни сидови или крајно пространи, исполнувајќи го целиот блок како во Пела. Во Дура пропорциите биле исти но големината на стандардниот блок (70,40 x 35,20м) била помала. Големината на блоковите во Лаодикеја (*Laodicea ad Mare*) била скоро иста со Антиохија (112x57м). Во Дамаск (*Damascus*) блоковите биле 100 x 45м, додека во Бероја (*Beroea*), тие изнесувале 124 x 48м во сооднос 5:2. Во Тесалоника (античката *Therma*), блоковите од хеленистичката фаза имале приближно димензии 100 x 50 м, со по два реда од по 4 куќи во секој блок, незначително помали од оние во Антиохија и Лаодикеја, а речиси исти со Дамаск и Бероја, со куќи коишто се допираат со задните сидови. Плановите на улиците во градовите во Македонија ги поседувале истите карактеристики како втемелените македонски градови на хеленистичкиот исток.³³

Градовите коишто имале стари корени, како на пример Атина, останале несредени и неуредни низ хеленистичкиот период како и подоцна во текот на римскиот. Делос, религиозниот центар на јонските Грци, уште во архајскиот период и низ хеленизмот, покрај интензивната урбанизација останал неправилен град, во којшто продолжува концепцијата на грчкиот полис како слободно формирана агломерација.³⁴

³¹ Mumford н.д., 199.

³² Milić 1994, 113.

³³ Vickers 1972, 159-160.

³⁴ Milić н.д., 162, сл.224,213.

6.2. Локација на живеалиштата во Римската Империја

Градот зазема висока позиција во римскиот свет, а се препознава и низ целиот антички период како една од централните карактеристики на римскиот империјализам. Тој е преферирачка форма на општествената, политичката и административна организација низ Империјата.³⁵

Во раниот 6. век ст.е., а можеби и порано, некаде во исто време како и во западните грчки колонии на Сицилија и Етрурците почнале, во новите населби, да го усвојуваат ортогоналниот план. Ортогоналниот изглед на градот не бил техника којашто била изолирана од социјалниот и религиозен контекст. Тој, како и суштината на ориентацијата, бил премногу битен во животот на луѓето. Ваквиот план бил во контекст со општата слика за светот кај Етрурците (како и кај другите народи) со којашто тој морал да се усогласи или да се модифицира за да ги оствари јасните траги на возвишеното.³⁶

Ортогоналното планирање се појавило секаде каде што биле развиени елементарните форми на живеење, како и при будењето на секој систем на земјишен посед. На италската почва тој се појавил за да се оствари со голема префинетост и смелост кон крајот на 6. век ст.е. Градот Марцабото,³⁷ во близина на Болоња, претставува класичен пример на етрурскиот урбанизам. Оваа етрурска колонија имала правилна ориентација (С/Ј-ИЗ), правоаголна геометриска улична мрежа и правилни градежни блокови со развиена водоводна и канализациска мрежа. Куќите биле поредени во две низи, допрени со задниот дел, а предната улица, широка 5м., била паралелна со кардо. Самиот Август ги испраќал младите архитекти од Рим да ги усовршат своите градителски вештини врз основа на урнатините од овој град.³⁸

Иако повеќето археолошки траги на етрурските градови не покажуваат видливи кардо и декуманус, сепак градските планиметрии можеле да ги содржат нив и невидливо, а во рамките на архаичното урбано мислење постоеле *реално*.³⁹

³⁵ Lomas 2001, 64.

³⁶ За ритуалите околу основањето на градовите кај Етрурците и Римјаните види кај Bogdanović 1976, 85-93.

³⁷ Подигнат над мала постара населба којашто веројатно немала ортогонален план, уништен од Галите во 4. век ст.е.; Mansuelli 1972, сл. 3.

³⁸ Milić 1994, 15.

³⁹ Bogdanović 1976, 91.

Воведувањето на ортогоналниот план во римската планиметрија често се опишува како грчко влијание, но сепак истражувањата во веќе споменатата, една од најраните грчки населби на Сицилија, Мегара Хиблеја (*Megara Hyblaea*), укажале на постоење на грубо ориентирани архајски живеалишта, коишто глобално кореспондираат со традиционалната дата на втемелувањето на градот во последната четвртина од 8.век ст.е. Иако куќите биле расфрлани по градската површина, сепак и во оваа најрана населба можел да се насети ортогоналниот план.⁴⁰

Од древните времиња светот бил замислуван како Целина од четири дела и заради тоа римскиот град функционирал според *imago mundi* (сликата на светот). Ритуалните церемонии при основањето на секоја римска населба покажуваат дека луѓето настојувале да го определат сеопфатниот просторен ред во однос на еден просторен центар.⁴¹ Границите на градот никогаш не биле зацртани без повикување на редот во универзумот. Градот бил организиран во согласност со божествените закони. Пред да се оформи римската схема за правилен градски план, требало да се оформи идејата во умот на Римјаните. Се чини дека и малите населби, одвај поголеми од села, биле основани според процедурата којашто Римјаните и Етрурците веројатно ја делеле на некој начин со целиот антички свет. Секоја населба (храм, куќа), се основала со драматичната претстава за креацијата на светот, овоплотена во планот на населбата како и во нејзините социјални и религиозни институции, со израмнувањето на нејзините оски со оние на универзумот. Ваквиот моќен комплекс веројатно има корени во биолошката структура на човекот и морал да добие подршка во формалното движење на природното повторување на денот и ноќта, фазите на месечината, сезоните, промените на ноќното небо.⁴² Овие делумно атомски елементи на човековото создавање морале да бидат вградени во секоја цивилизација. Тоа се случило, според Фројдовото чувство, како последица од римската опсесивна потреба да се хармонизираат сите активности со волјата на боговите низ пророштвото, всушност да го усогласат човекот со неговата судбина низ паметникот и ритуалното дејство.⁴³ Декумани (*decumani*) биле

⁴⁰ Rykwert 1999, 76,91.

⁴¹ Norberg-Schulz 1990, 24.

⁴² Rykwert н.д, 194-195.

⁴³ исто, 195.

поставени во правецот на сонцето, додека кардинес (*cardines*) ги следеле оските на небото.⁴⁴ Римјанинот којшто се движел по улицата кардо (*cardo*) знаел дека неговата патека на одење е оската околу којашто се врти сонцето, а ако ја следел декуманус (*decumanus*) тој го следел сончевиот курс.⁴⁵

Од почетокот градот бил обезбеден со соодветни одбранбени сидини, со неопходни јавни градби како што се форумот и храмовите, дотур на вода во градот и одвод за отпадните води, поплочени улици и секако магистрати надлежни за сето тоа. Во составот на градот се наоѓале два дела. Еден со јавни, а друг со приватни градби.⁴⁶ Археолошки докази за постоењето на етрурски и римски квадратни градови не постојат.⁴⁷ Може да се каже дека до крајот на Републиката градот бил квадрата (*quadrata*) на два начина: неговата урбана територија била поделена на 4 подрачја и неговиот централен простор бил посветен и можеби дури геометриски регулиран. Затоа пак римските воени кастроуми и градовите кои произлегле од нив скоро сосема ја следат и во физичка смисла квадратната форма.

Градовите во римскиот свет биле познати по нивните јавни градби. Често тие биле највидливите остатоци коишто сведочат за античкиот урбан живот. Сепак станбените квартави биле интегрален дел од римскиот град. Тие биле потполно интегрирани во градовите и нивното уредување, а развитокот на овие квартави открива комплекс од врски со сите други аспекти на урбаниот живот, економскиот, социјалниот и дури политичкиот. Куќите варираше во типот, големината, комплексноста и конструкцијата.⁴⁸ Интеграцијата на елитните куќи со продавниците и резиденциите на општинарите станала редовна карактеристика на градовите во Империјата. Иако водата требала да биде обезбедена за цела низа домашни, индустриски и јавни цели, дистрибуцијата на вода во резиденцијалните области на градовите многу варираше. Во некои градови не било обезбедено снабдувањето со вода такашто домаќинствата морале да се потпрат на приватните бунари и

⁴⁴ Декуманусот бил зацртан како тетива на кругот од храмот, додека *cardo* бил зацртан на десните негови агли со пресекување. Самиот термин *cardo* значи *оска*, *сџожер*, *јарбол*, линија околу којашто се движи сонцето и затоа претставувала оска на универзумот.

⁴⁵ Rykwert н.д., 202.

⁴⁶ Robinson 1996, 14-15.

⁴⁷ Rykwert н.д., 97.

⁴⁸ Owens 2003, 29.

цистерни или морале да носат вода од најблиските јавни фонтани. И во многу куќи во Рим како и во повеќето инсулае за изнајмување немало довод на вода, одвод и латрини. Водата била носена од градските улични чешми и фонтани, а постоеле и јавни латрини.⁴⁹

Од хеленистичкиот град, римскиот го превземал образецот на естетски ред којшто почивал на практичните основи.⁵⁰ Градските блокови, инсули биле определени со основната мрежа на правоаголниот состав на улиците (според пропозициите 120 x 240 стопи = 36 x 80м). Наспроти грчкиот, колонијален и хеленистички град кадешто преовладува издолжениот блок со двојни станбени низи, концептот на римскиот урбс квадрата (*urbs quadrata*) донесува аналогни квадратни или приближно квадратни форми на инсулите (од 21 x 21м во Тимгад до 100 x 110м во Триер).⁵¹

Нагласувањето на приватната сопственост имала влијание врз уредувањето на просторот такашто тој често отстапува од строгата геометриска мрежа. На пример блоковите во Помпеи биле нееднакви и со различни форми. Градежните парцели биле оформувани и добивани врз основа на расположливоста на просторот и разликите во богатството на индивидуалните фамилии. Така конфигурацијата на резиденцијалните блокови, инсули варираше во форма од квадрат, преку правоаголник до ромбоид.⁵² Сепак во Помпеи куќите на елитата на никој начин не биле издвоени од куќите на помалку привилегираните граѓани. Тие, заради временското уредување и стилот на живеење на елитата, не биле групирани околу побитните градби како форумот, бањите, храмовите. Нивниот живот бил структуриран околу потребата во определено време на денот да бидат на определено место. Клучен дел од елитното прикажување било движењето низ градот во друштво на клиентите. За да се задоволи оваа потреба, местото на резиденцијата требало да биде на кратко растојание од форумот; бањите да бидат блиску до форумот и резиденциите, за да се создадат можности, луѓето додека оделе кон местата кадешто ги извршувале своите дневни активности да можат да го следат минувањето на членовите на елитата низ

⁴⁹ Robinson 1996, 119-120.

⁵⁰ Mumford 1988, 210.

⁵¹ Milić 1994, 195.

⁵² Tomlinson 1996, 187-8, Laurence 2002, 104-105; Clarke 1991, план 2.

градот.⁵³ Урбаниот простор во Помпеи ја одразува природата на помпејанското општество коешто пружа воздржаност во уредувањето на просторот. Уредувањето на улиците било фактор на не случајна структура на просторот. Урбаното општество ја менувало случајната природа на просторот и оформувало простор погоден за своите потреби.⁵⁴

Остија, основана за да го штити устието на реката Тибар, се развила бргу во популарен пристанишен град. Најмалите улици во Остија ја делеле територијата во градежни блокови коишто варираше во големината и формата како и во другите градови. Издвоеноста на станбените градби од економските и индустриските установи не била карактеристична за станбените квартали во Остија. Продавниците и другите економски простории ги обрабувале улиците, а зад нив стоеле приватни куќи и станови.⁵⁵

Градот Рим доживеал повеќе промени во текот на своето постоење. По пожарот во 64 година н.е. просторите уништени од огнот биле репланирани. Улиците биле проширени, а фасадите од градбите морале да бидат заштитени со тремови. Пред експанзијата во доцниот 3. век ст.е. и во самиот Урбс Рим, сите куќи, освен едноставните колиби, биле од атриумски тип иако некои од нив поради збиеноста на градбите можеле да делат заеднички надворешни сидови со соседите.⁵⁶ Извор за урбанизацијата на градот Рим е *Мермерниот план (Forma Urbis)*, предложен во 3. век н.е. по наредба на Септимиј Север, во Веспасијановиот храм на Мирот кадешто очигледно ја заменил својата порана верзија. Тука е видлива и позицијата на оделни станбени објекти.⁵⁷

Раните колонии како Коса (*Cosa-Ansedonia*), покажуваат дека римското колонијално планирање иако било инспирирано од грчкото искуство не значело негово копирање во северна Италија. Римјаните развиле различен урбан дизајн кој зависел од колонијалните потреби. Уредувањето се карактеризирало со 2 главни улици што се сечат. Последователната улична мрежа произвела карактеристични квадратни или благо правоаголни

⁵³ Laurence н.д., 131-132.

⁵⁴ исто, 19.

⁵⁵ Owens 2003, 24; Clarke 1991, план 3.

⁵⁶ Robinson 1996, 33.

⁵⁷ Ward-Perkins 1981, сл. 62.

резиденцијални блокови.⁵⁸ Планот на Коса го одразува приспособувањето на грчките искуства во планирањето на италската почва за потребите на раната колонија. Секој резиденцијален блок бил поделен со сид вдоль својата лонгитудинална оска во два паралелни редови куќи. Куќите биле отворени кон една од улиците, коишто минувале помеѓу последователните инсули. Во оригиналната населба, куќните парцели биле со унифицирана големина и имале општо стандардизирано внатрешно уредување, што резултирало од теоретскиот концепт според кој сите колонии биле еднакви и дека на секој колонист требало да му се даде еднаква земја и во градот и надвор од колонијата.⁵⁹

Типичните четириаголни блокови ја формирале основата на резиденцијалните квартави во новите градови низ Империјата. Внатрешното уредување на инсулите морало да варира зависно од бројот на популацијата, типот на вклучените куќи и нивото на постигнатата урбанизација. Тимгад бил планиран во раните години на Трајановото (98-117) владеење. Неговиот изглед е вкочанет и строг. Резиденцијалните области на колонијата, биле изделени со уличен систем во мали квадратни инсули од околу 20м. Секој блок бил потполно развиен и бил поделен со сидови во две или три куќни парцели.⁶⁰

Од 4.век физичката форма на римскиот град се изменила. Кон крајот на векот Империјата не можела да ја гарантира безбедноста на своите граници. Социјалните и економските промени во Империјата во целина значеле губење на традиционалната улога на неколку типови римски јавни градби во урбаната заедница. Сите видови објекти за забава биле критикувани од свештенството. Се чини дека до средината на 6.век сосема исчезнале големите јавни бањи и театри. Јавните плоштади, во неколку градови како Ефес, Кирене и Салона, во 4.век биле исполнети со помеѓу 300 и 500 мали куќи, на Тасос ова се случило во 6.век, а во Тубурбо Мајус (*Thuburbo Maius*) во 6. или 7.век. Единствени функционални општествени градби во доцната антика биле црквите.

⁵⁸ Owens 2003, 13.

⁵⁹ Owens н.д., 12; Brown 1980, 63-69.

⁶⁰ Owens н.д., 14-15, сл. 6.

Кога храмовите околу форумот веќе не биле во употреба, а намалувањето на градските совети значело помалку јавни собири, централниот плоштад во градот веќе не бил во центарот на јавниот живот. Граѓанска гордост било зачувувањето на старите градби коишто ја претставувале убавината и долгата класична традиција во најмногу од градовите. Уште во текот на Теодосиевиот период (379-395) била издадена цела серија укази за да се спречи деградацијата на напуштените јавни зданија. Законите повеќе биле насочени кон зачувување на фасадите на повеќето јавни споменици, а помалку се внимавало на внатрешноста.⁶¹

Градот не може да се гледа издвоен од селото кое било дел од неговиот живот. Римскиот град се состоел од општествените дејства на неговите жители и посетители во простор и време, што ја создало урбаната формација.⁶²

Излегувањето на градот од рамките на неговите фортификации и градскиот помериум почнува од 2.век н.е. кога како призната градска регија се создава субурбијот, кој донекаде просторно го поврзува селото со градот. Тој редовно почнувал кај самите градски врати каде малку по малку се формирале поголеми периферни агломерации. И субурбијот со текот на развитокот стекнал своја урбана физиономија, посебно свој внатрешен ред и распоред и експлоатација на просторот.⁶³ Постои симбиоза помеѓу градовите и нивните територии. Распоредот на населбите околу секој град укажуваат на интеракција меѓу урбаните и руралните места. Поатрактивните градови имале на пример повеќе вили, на поголема одалеченост од нив. Најатрактивни градови за вилите не биле оние коишто биле поголеми туку оние кои имале главна административна улога.⁶⁴

Доцноантичкиот период значи постепено замирање на античкиот град. Насекаде низ империјата се стеснувала градската површина. Богатото население се иселило од повеќето небезбедни градови барајќи подобри услови за живеење. Ваквата судбина ги задесила како балканските провинции, така и градовите во останатите делови од империјата како на пример Северна Африка кадешто римскиот муниципиј Волубилис бил стеснет и во

⁶¹ Ellis 1988, 566-567.

⁶² Laurence 2002, 141.

⁶³ Suić 1976, 212-213.

⁶⁴ Millett 1994, 171-172.

неговиот западен дел останале да живеат само сиромашните граѓани.⁶⁵

По легализирање на христијанството, непосредниот контекст на куќните блокови се изменил засекогаш. Паганските традиции на градот тогаш морале да се задоволат со новиот центар-црквата. Определени јавни градби станале неупотребливи. Улиците се натрупувале со живеалишта нарушувајќи го претходно неповредливиот мрежест план. Со Теодосиевиот кодекс (зборник на закони) од 398 година, се проширила можноста за подигање на живеалишта над јавниот простор насекаде низ Империјата.⁶⁶

Полека со замирањето на римскиот град се родил доцноантичкиот град од којшто во источниот дел од царството ќе се развие рановизантискиот, а во западниот дел ќе се оформи средновековниот западноевропски град. Причините за замирањето на доцноантичкиот град се комплексни.⁶⁷ Инвазијата на варварските племиња, природните катаклизми, епидемии на болести, раширувањето на христијанската религија и влијанието на црквата, сето тоа споено со трулежот во нуклеусот на империјата неизбежно довело до трансформирање на населените места во населби со нови вредности и различна структура од античките.

6.3. Локација на живеалиштата во Република Македонија (сл. 211-219)

Повеќето градови лежат длабоко закопани или уништени при подоцнежното населување, а неколкуте кои археолошки се истражуваат се скромно познати. Ваквата слаба истраженост на античките градови во Република Македонија ја отежнува идентификацијата на урбаните зони.

Хеленистичкиот урбанизам се одржал на голем дел од Балканскиот Полуостров и во текот на римскиот период.⁶⁸

⁶⁵ Кирилов 2005, 177.

⁶⁶ Hales 2003, 235-237.

⁶⁷ За теориите за крајот на доцноантичкиот град види кај: Кирилов 2004. Тој во својот текст за доцноантичкиот град го анализира подемот и падот на неколку градови од различен дел на Империјата.

⁶⁸ Mano-Zissi 1964, 96.

Вардарски Рид

Населбата на Вардарски Рид⁶⁹ засега е единствената населба од раноантичкиот, хеленистички период, којашто ни пружа скромни податоци за урбанизацијата и локацијата на станбените целини во рамките на градската агломерација од ова време.

Најстарите траги за живеење на Вардарски Рид, припаѓаат на младото камено време, неолит, а биле констатирани на најниската јужна тераса од *Рид 2*. Животот продолжил на источните падини од *Ридоџи 2* и на *Ридоџи 1* во доцното бронзено време. Железнодопската населба се простирала на источните падини од *Рид 1* и на источната периферија од *Ридоџи 2*.⁷⁰ Почетоците на урбанизацијата се поврзуваат со 5.век ст.е. кога почнала да живее една нова населба во повисоките зони на *Рид 2*. Јавните градби се наоѓале под Акрополата, на највисоките делови од јужната тераса, а на северната и источната тераса од *Рид 2* бил лоциран станбениот дел. На пониските тераси се наоѓале отпадните јами.⁷¹ Оваа населба замрела кон средината на првата половина од 3.век ст.е. Во средината на 3.век ст.е. била подигната новата хеленистичка населба. Кон крајот на 3. и 2. век ст.е. градот се проширил на двата рида. Доаѓањето на Римјаните значело и почеток на опаѓањето на моќта на градот. Животот продолжил само на источната тераса од *Рид 2* сè до 1.век ст.е., а во помал обем и некаде до половината од 1.век н.е.⁷²

Хеленистичката населба се стремела кон ортогонална схема, со тоа што планирањето било условено од конфигурацијата на теренот но и од постарата поделба на населбата, според намената на просторот и објектите во него. На Акрополата се наоѓала една целина, заштитена со внатрешен бедем, принцип на организација на градот познат уште од месопотамските простори. На јужната тераса се наоѓале градби со економски, трговски и занаетчиски карактер. Просторот на источната тераса бил определен за станбените објекти. Куќите биле групирани во инсули од по три до четири објекти допрени едни до други. Улиците, ориентирани во правец С-Ј или И-З, го овозможувале лесниот пристап до куќите.

⁶⁹ На просторот на Вардарски Рид, И.Микулчиќ го лоцира градот Аталанте: Микулчиќ 1999, 30-34; Д.Митревски смета дека овој локалитет би можел да биде градот Гординија: Митревски 2001, 55-57; сепак понатамошните истражувања би требало да донесат на виделина поконкретни докази за точната идентификација на градот на Вардарски Рид.

⁷⁰ Митревски 2005, 17-18.

⁷¹ исто, 27-28.

⁷² Јованов 2005, 320-321

Градот бил испресечен со пошироки и потесни улици коишто тежнееле да бидат ориентирани во правец С-Ј или И-З. Тие ги поврзувале блоковите со куќи. Уличките меѓу блоковите биле широки 1-2м. Најчесто биле поплочени со камени плочи и заради конфигурацијата на теренот на некои места биле расчленети со скали. Уличките ја одведувале водата којашто се слевала од покривите на куќите преку дренажните канали сместени во средината или по уличните страни. Пошироките улици (3-4м) биле изведени од набиена земја врз субструкција од чакал, а дождовницата истекувала низ средишните благи вдлабнувања.⁷³

Се чини дека населбата се развивала без почитување на некои строги урбанистички правила.⁷⁴ Градот на Вардарски Рид одава слика на град, којшто сепак бил граден по малку стихийно како и останатите постари медитерански градови, што било пречка при обидот да се оформи еден хеленистички град кој би ги следел пропишаните правила при подигањето на новите градови.

Лихнид

Античкиот Лихнид се протегал на бреговите покрај Охридското Езеро, под денешниот стар дел од градот Охрид. Најстарата населба од крајот на 4.век ст.е. се простирала најверојатно на највисокото плато на Варош (*Горни Сарај* и *Уч Кале*).⁷⁵ Протоурбаната населба, полисма, со површина од околу 16 хектари се развила во текот на 3.-2.век ст.е., проширена на терасите околу највисокото плато на западниот брег коишто се спуштаат кон езерото на источната и јужната страна.⁷⁶ Својот процвет градот го доживеал во доцнохеленистичкиот период и во текот на раноримскиот период, прераснувајќи во урбана населба со површина од околу 38 хектари. Во доцноантичкиот период, 4.-6.век н.е., кога христијанството го земало својот замав, утврдениот град доживеал уште еден подем.⁷⁷

Досега истражените објекти имаат главно јавен и сакрален карактер. Остатоци од објекти коишто служеле за живеење биле откопани при истражувањата на Самоиловата тврдина, меѓутоа овие скромни наоди, сеуште непубликувани, малку говорат за

⁷³ Митревски 2005, 41-42.

⁷⁴ Микулчиќ 1999, 32.

⁷⁵ Битракова-Грозданова 1986, 254.

⁷⁶ исто 255, 262.

⁷⁷ исто 262.

локацијата на живеалиштата во рамките на урбаната населба и надвор од неа.

Споменатите живеалишта во претходното поглавје потекнуваат од римскиот период и се наоѓаат надвор од самиот град, односно во неговото предградие и на имотот подалеку од градот.

Хераклеја

Најстарата населба се наоѓала на ритчето, високо триесетина метри, на брегот од реката Сива Вода, во близината на Битола. Археолошките наоди укажуваат на зачетокот на оваа населба во с/з агол на римскиот град Хераклеја, околу 200 година ст.е., во времето на Филип V наспроти теоријата за основањето на градот од Филип II.⁷⁸

Во јужното и источното подножје на ридот се раширил раноримскиот град, според ортогонална урбана схема. Градот се простирал на површина од околу 8 хектари, опфатена со сидини и предградие коешто се протегало преку реката, покрај брегот на Сива Вода, големо приближно уште толку. За урбана населба, најрано може да се говори во раниот 2.век н.е.⁷⁹

По разорувањето на градот во крајот на 3.век н.е. тој го изменил својот изглед. Сидините биле делумно обновени и градот добил форма на деформиран правоаголник. Во неговите рамки, на с/и страна, недалеку од сидините била подигната градската вила со бања.

Во немирните времиња во текот на доцноантичкиот период, проследени со варварски инвазии, градот бил стеснет со новиот сид на источната страна на површина од 5 хектари. Над раноримскиот портик во 4.век се издигале скромни живеалишта од камен и кал.⁸⁰ Кон крајот од 4.век израснало источното занаетчиско-населбинско предградие. Градската вила останала надвор од сидините и над нејзините урнатини изникнале скромни рустични куќи кои му припаѓале на тоа предградие. Предградието од куќи од камен и кал живеело интензивно и на преминот во 5.век.⁸¹ Во овој период вниманието било посветено на објектите врзани за христијанската религија. Покрај базиликите израснала и

⁷⁸ Микулчиќ 1999, 39-40.

⁷⁹ истиот 1974, 357-358; истиот 1999, 41-42.

⁸⁰ Микулчиќ 1974, 358; истиот 1999, 254-255.

⁸¹ Манева 1987, 138-140; истата 1988, 175-184.

црковната резиденција, чијшто план ги следел античките придобивки. На просторот на театарот некаде во 6.век биле подигнати рустични живеалишта, присутни и на падината под акрополата. Оваа постурбана фаза на градот траела до замирањето на доцноантичката населба кон крајот на 6.век.

Минималниот број на откопани објекти за живеење го оневозможува прецизното лоцирање на станбените инсулае во рамките на градот.

Стоби

Најстарите траги на живеење во Стоби датираат од архајскиот период. На северниот крај од римскиот град, на врвот од терасата на свиокот на Вардар, живеел пајонскиот опидум, чијшто почетоци се сместуваат некаде помеѓу 12.-10. или 7.век од ст.е.⁸² На просторот кој го опфаќа оваа висока северна тераса, по припојувањето на Пајонија кон античка Македонија, над постарата населба, кон крајот од 3. и 2.век ст.е се оформила урбанизирана населба со тесни улици и куќи. Тука, под римските слоеви се намира станбената зона од хеленистичката населба. Површината на ова гратче постепено достигнала 3,5-4 хектари.⁸³ Урбанизирањето на Стоби било долготраен процес. Почнувајќи од хеленистичкиот период тој процес траел до касната антика.

Со доаѓањето на Римјаните се зголемил бројот на населението, а со тоа се појавила и потреба од поголем станбен простор. Новата населба се проширила околу старата, а живеалиштата биле подигани и над хеленистичката некропола. Раноримскиот град бил граден плански и со текот на времето бил оформен станбен простор од околу 20 хектари, расположен на терасите коишто се спуштале од СЗ кон ЈИ. Од 1.-3.век н.е. градот се обидува да ја следи римската урбана схема со двете главни улици (*cardo* и *decumanus*) коишто се сечеле под прав агол и паралелните улици со нив. Тежнеејќи да бидат поставени паралелно и да се сечат под прави агли, улиците оформувале правоаголни блокови за куќи. Срцето на градот се наоѓало во рамниот простор покрај Црна Река, а на горните северни и западни тераси се наоѓале живеалиштата на посиромашното население во градот. Дотогаш неизградениот простор ја

⁸² Микулчиќ 2003, 32.

⁸³ истиот 1974, 352-353; истиот 1999, 162-163; истиот 2003, 32-34.

овозможил примената на римските уранистички правила, секако прилагодени кон конфигурацијата на теренот. Од ортогоналниот план отстапувала највисоката тераса којашто била веќе претходно населена.⁸⁴

Во доцниот 3.век градот бил разурнат (Херули и Готи 267-268 година). Над урнатините на дотогашниот град бил подигнат нов град според нова урбана схема. Постојната ортогонална улична мрежа се изгубила при обновувањето на градот. Главната улица којашто водела од северната до јужната градска порта станала неправилна. Малите попречни улички не се сечеле секогаш под прав агол и оформувале инсулае со неправилни, различни форми. На источната страна од градот, 80-100м навнатре бил подигнат нов градски бедем.⁸⁵ Новиот источен градски бедем го пресекол можниот раноримски форум и ја свел градската површина на 14 хектари. Одалечувајќи се од римската схема градот повторно се доближил до ориенталните хеленистички градови со стеснето јадро и нерегулирана улична мрежа. Тука се градело плански, според уранистичка подготовка во согласност со хеленистичките и римските искуства. Тоа го потврдува и терасестата нивелација на градскиот терен која е спроведена систематски и често на вештачки начин. Во урбаниот систем на Стоби силно се одразува континуитетот на хеленизмот. С/з и ј/и од главната улица биле распоредени станбените инсулае, понекогаш исполнети само со по една кука. Уредувањето на куките сè повеќе се ориентирало кон малоазиските и антиохиските примери.⁸⁶

Заради олеснување на циркулацијата биле предвидени, освен улиците и скали помеѓу терасите, коишто служеле за пешачки саобраќај. Ваквото терасесто формирање на градот одело во прилог на водоводниот систем. Водоводот најчесто течел паралелно со канализацијата, под тротоарите вдоль улиците. На тој начин притисокот на вода бил доволен за пониските тераси и градбите сместени на нив.

Градежните блокови се истакнувале со единство, масивност и карактеристичната надворешна затвореност. Масивниот блок од надвор одава впечаток на кастел, а од внатре се отвара раскошна кука. Ова се влијанија од сирискиот пустински Исток, традиција

⁸⁴ Микулчиќ 1999, 163; истиот 2003, 42-44.

⁸⁵ истиот 1999, 247.

⁸⁶ Kitzinger 1946, 81-161.

која е заедничка и за Медитеранот, односно за живеалиштата низ целиот антички период. Видлив е и развитокот на колективната станбена куќа, со дуќани и станови за изнајмување, коишто биле преградувани од некогашните богати куќи. Спроти куќата на Перистерија на пример се сретнуваат скали кои воде директно од улицата на катот од соседната куќа за да се избегне вознемирувањето на жителите коишто живееле во приземјето како посебна фамилија.⁸⁷ Структуралната планска целина без пластично расчленување, површински полихромно и живописно декоративно сфатена, со развиено ритмичко чувство или монотono редување со произволно менување на деталите биле карактеристичните особини, естетските моменти кои избивале од овој градски систем.⁸⁸ На левиот брег од Вардар се наоѓало урбанизирано предградие со големина од 10 до 15 хектари веројатно поврзано преку мост со самиот град.

Освен откопаните станбени објекти во 1/3 дел од градот, се назираат и основите на бројни неоткопани куќи со внатрешен перистил или двор. Повеќето од нив завземаат по цела инсула како на пример во Абритус и Марцијанопол.

Најдраматичните промени во градот се случиле по посетата на Теодосиј во 388 година.⁸⁹ Кон крајот на 4. и во текот на 5. век богатите резиденции ја опфаќале средишната тераса, додека скромните живеалишта биле лоцирани на повисоките тераси, вдолж новиот источен бедем, потоа во долниот дел врз урнатиот театар⁹⁰ и на јужниот простор надвор од градските сидини. Малите продавници и работилници биле расфрлани меѓу скромните живеалишта покрај улиците, па дури и околу некои од раскошните резиденции.

Развитокот на градот како и неговото опаѓање не можеле да го избегнат текот којшто ги зафатил порано или подоцна речиси сите антички градови. Надвор од градските сидини, пред портата на патот кон Хераклеја, во доцната антика се развило големо предградие исполнето со скромни живеалишта за разлика од раскошните римски приградски вили. Околните полски имоти со богатите станбени објекти биле видоизменети и најчесто напуштани. Населението ги запоседнувало напуштените раскошни

⁸⁷ Мано-Зиси 1939, 265-266.

⁸⁸ исто 267.

⁸⁹ Wiseman 1984, 295-305.

⁹⁰ Gebhard 1981, 19.

куќи во градот како побезбедно место за живеење, притоа преградувајќи ги со скромен материјал во повеќе станбени целини. Зад сочуваните фасади кон главните улици се одвивал животот во веќе рустифицираните домови. Оние објекти коишто биле во употреба на црковните лица биле обновени и заедно со ранохристијанските цркви сеуште укажувале на градскиот карактер на Стоби. Кон крајот на 5.век ваквата рустификација на градот довела до неговата постурбана фаза којашто траела до конечното замирање на градот.

Баргала

Предримската тракиска населба се развила на ритчето над с. Д.Козјак и неговото јужно подножје. Раноримскиот град живеел на истиот простор додека доцноримскиот се развил на простор околу 2,5 км далеку од него, на падината над Козјачка Река. На градот веројатно му претходел римскиот каструм (од почетокот на 4.век), од којшто во крајот на 4.век се развила доцноримската цивилна населба со површина од 4,7 хектари, ориентирана во правец СЗ-ЈИ.⁹¹ Во северниот агол на утврдувањето покрај ранохристијанската базилика, израснал црковен резиденцијален комплекс со цистерна за вода, во којшто веројатно престојувал епископот од Баргала. Градот живеел до крајот на 6.век кога бил изгорен и разурнат.

За станбените објекти и нивната локација во градот не постојат податоци заради ограничените истражувања на овој локалитет, сконцентрирани околу ранохристијанската базилика. Тука во с/з агол била сместена и црковната резиденција. Познато е дека во предградието се протегале имотите на богатите граѓани со своите раскошни приградски, а на поширокиот простор и рустични вили.

Скупи

Античкиот град Скупи се наоѓа с/з од Скопје, на ј/з подножје од Зајчев Рид, кај с. Злокуќани. Најстарата (пајонска?) населба веројатно се простирала на укрепениот врв од ридот, висок 50-60м.⁹² За раната населеност на овој простор говорат гробовите од 8.-6.век ст.е.

⁹¹ Микулчиќ 1974, 361-363; истиот 1999, 262-264.

⁹² истиот 1999, 132-133.

Раноримскиот каструм израснал на Зајчев Рид и во неговото подножје на Ј/З, протегајќи се низ рамницата на Ј/З до Вардар, некаде кон крајот на 1.век ст.е. Од овој воен логор, ориентиран во правец Ј/З-С/И, по заминувањето на воените легии, во втората половина од 1.век н.е. се развил римскиот цивилен град, населен освен со староседелците и со воени ветерани. Тој во времето на Флавијците (69-96година) прераснал во колонија со површина од околу 40 хектари. Правилниот четириаголен каструм (долг 738м, а широк 590м), делумно деформиран заради конфигурацијата на теренот на с/и страна, бил опфатен со сидини. Покрај сидините тој бил и природно заштитен со коритото на Вардар, мочуришниот појас, а делумно и со прокопани ровови.

Градбите биле ориентирани во правец Ј/З-С/И и С/З-Ј/И, распоредени во правилните градски инсулае. Инсулите ги следеле римските правила (десети дел од ширината на градот, односно 200 стапки). И.Микулчиќ доаѓа до заклучок дека јужните инсулае во рамницата биле големи 200 x 300 стапки, а во с/и дел тие биле сведени на квадрат.⁹³

По процутот во крајот од 1. и во текот на 2.век, градот веројатно настрадал во 3.век за да биде обновен во својот потполн сјај во доцниот 4.век.

Во сидините биле изградени покрај објектите со јавен карактер и станбени градби. Така во централното градско подрачје била подигната и раскошната кука, вила. Надвор од сидините, на широката површина околу градот егзистирале повеќе приградски вили, а во пошироката околина полски имоти со рустични вили и семејните гробници околу нив. Во доцната антика, во околината на Скупи се сретнуваат и утврдени вили.

Во средината на 5.век не бил поштеден ниту градот Скупи од хунските походи. Ова е време на постепеното замирање на урбаниот живот во Скупи. Над театарот егзистирале скромни доцноантички живеалишта. На малата површина од само 4-5 хектари, на платото на Зајчев Рид живеела доцноантичката населба во доцниот 5.век. Земјотресот од 518 година како и варварските напади биле разорувачки за Скупи. Над разурнатиот град продолжила да живее населба и во времето на Јустинијан во сосема скромен обем со рустични обележја.

⁹³ истиот 1982, 44.

Во раноантичките градови во Македонија, куќите биле сместени во блокови со неправилна форма, раздвоени со кривулестите улички. При обновувањето на градовите се тежнеело кон извесна геометрииска правилност иако веќе постоечките објекти ги отежнувале ваквите обиди. За новоподигнатите градови не постоел таков проблем, меѓутоа на тлото на Р.Македонија засега не е позната таква урбана населба. Станбените објекти биле сместени под акрополата, надвор од срцето на градовите. Тешко е да се говори за планиметријата на раноантичките градови во Македонија, тргнувајќи од скромните, досега истражени наоѓалишта.

Со доаѓањето на Римјаните доаѓа неминовно и до промена во градските планови. Ороgonалниот систем се прилагодувал кон конфигурацијата на теренот и воколку веќе постоела постара населба на истата локација, кон изградените постари градби. Во новоподигнатите населби можеле да се применат пропишаните правила при градењето на населбите како во раноантичкиот така и во римскиот период.

Концентрацијата на куќите во градовите била присутна околу определени цивилни области, полека проширувајќи се кон помалку достапните и пожелни области.

Во втората половина од 4.век, при засилената градежна дејност, е потврдено проширувањето на градовите со забележителна рустификација на урбанистичкиот лик.⁹⁴

Надвор од градовите, куќите тежнееле да се концентрираат покрај главните патишта. Имотите морале да бидат поврзани со градските населби и да имаат извори на питка вода во својата близина.

Доцноримскиот период довел до значителни промени во урбанизмот на градовите и локацијата на живеалиштата во и надвор од градовите. Големите градски куќи биле напуштени од сопствениците и во рамките на нивните надворешни сидови биле лоцирани повеќе скромни живеалишта. Вакви рустифицирани куќи се подигале и над повеќето јавни објекти како што се на пример театрите коишто веќе не биле во функција заради промените кои настанале во општествениот систем на империјата,

⁹⁴ Манева 1987, 138.

различното вреднување на човечките активности и новите религиозни обреди.⁹⁵ На овој начин најлесно се решавал проблемот со сместување на приливот на населението од околните населени места. Во потрага по поголема безбедност, ако не во градот тогаш населението се трудело да ги лоцира своите живеалишта колку што е можно поблиску до градските сидини.

Раскошните куќи лоцирани до црковните објекти имале поголема среќа. Во голем дел тие биле обновени и служеле за престој на црковните лица. Рустичните живеалишта како производ на субделбата и брзото никнување на сиромашни станбени единици на просторот на некогашните јавни објекти,⁹⁶ од една страна, и раскошните црковни резиденции покрај базиликите од друга страна, создале двојбеност во станбените градби во самиот град и надвор од него во залезот на римската Империја. Сето ова водело кон рустифицирање на градовите. Кај градбите со скромни димензии, со неправилни форми, изградени од ефтин градежен материјал со специфичната локација во рамките на населбите е видливо напуштањето на строгите римски норми и раѓањето на новиот, сосема различен рановизантиски град. Надвор од градовите, во доцноантичкиот период, доаѓа до напуштање или утврдување на вилите. Сето ова говори за доаѓањето на едно ново време коешто го остава зад себе она што може да се нарече антички период.

⁹⁵ Wiseman-Mano-Zissi 1971, 395-411; Јанакиевски 2001.

⁹⁶ Јанакиевски 1989, 65-68.

7. КАРАКТЕРИСТИКИ НА АРХИТЕКТУРАТА

Секој архитектонски објект се разликува еден од друг според некои свои карактеристики, меѓутоа зависно од функциите коишто му припаѓаат нему, тој носи извесни белези коишто го определуваат и поврзуваат со определена категорија на објекти кои служат за иста цел. Така елементите коишто го сочинуваат објектот чинат тој да биде живеалиште, јавен објект, сакрален и т.н. Задолжителното или случајно присуство на некои составни елементи ги одредува различните типови кон коишто припаѓа архитектонскиот објект. Живеалиштето и домаќинството, со самата своја природа и улогата во заедницата, претставуваат еден од клучните елементи на општеството во текот на античкиот период. Просторната организираност на живелиштето била и е во непосредна врска со начинот на живеење и општествено делување на човекот. Внатрешниот простор на овие куќи бил поделен на составни елементи чијашто одделна функција се вклопувала во неговата целокупна улога како битен елемент на културата на живеење.

7.1. Просторна и функционална организација (сл. 220-255)

Античката куќа се состоела од определени елементи коишто се карактеристични за архитектурата од оваа временска епоха. Просторот којшто и припаѓал на куќата бил организиран на таков начин за да може да ги задоволи потребите на жителите во неа. Раноантичката куќа којашто се сретнува низ просторот населен со античките Грци содржи елементи коишто ја издвојуваат но истовремено и поврзуваат со римската куќа. Во морфологијата на куќите можеле да се забележат и социјалните разлики помеѓу населението. Да се задржиме на основните елементи коишто ја сочинуваат куќата во античкиот грчко - римски свет како и на нивната функција.

Влез

Во раноантичката куќа вообичаен бил повлечениот влез, протирон (πρόθρον). Тој овозможувал влез во дворот, означувајќи го домашниот праг, поставен помеѓу јавниот и

приватниот простор.¹ Остатоци од влезови од типот протирон се забележани на повеќе локалитети на грчкото копно, островите и прекуморските колонии, како на пример во Халос² и Приена.

Во текот на римскиот период влезот (*ostium*) добил поголемо значење. Тој имал битна улога во куќата, за објаснувањето на статусот на сопственикот и на сè она што се наоѓало во внатрешноста. Улогата била во тесна врска со тајната околу богот Јан (*Janus*), како асоцијација на почетокот на нештата. Вратата била ознака за поделбата меѓу двата типа на воздух, едниот во куќата, а другиот надвор на улицата. Исто така вратата продолжила да го означува граничниот простор помеѓу приватниот и јавниот простор. Влезовите, понекогаш чувани од портир, биле единствениот аспект од куќата видлив од улицата.³ Вратата била влез во куќата не само за луѓето туку и за клетви и болести. Таа можела да ги запре шумовите, а го штитела и угледот на жената од туѓите погледи. Влезот на видните домови како одраз на нивниот углед бил богато декориран.⁴

Продавниците имале широк влез кон улицата, спротивно на влезот за атриумот на куќата којшто бил поврзан со длабок коридор (*fauces*), а водел во срцето на куќата. Додека овој коридор го делел атриумот од улицата, влезот во продавницата (*taberna*) помагал во интегрирањето на овој дел од градбата со улицата.⁵ Покрај главниот влез постоел и спореден влез, постикум (*posticum*) којшто овозможувал излегување и влегување на домаќинот надвор од дофатот на љубопитните погледи.

Малкуте истражени раноантички куќи на просторот на Р.Македонија не ни пружаат попрецизни податоци за формата на влезот во раноантичките живеалишта. Единствено кај Куќаџија со када на локалитетот Вардарски Рид би можел да се насети влез од типот протирон.

¹ Ault 2000, 488.

² Haagsma 2003, 44, сл. 2.8.

³ Ovidij, Fasti, I.135: *Omnis habet geminas, hinc atque hinc, ianua frontis, e quibus haec populum spectat, at iija larem; utque sedens primi vester prope limina tecti ianitor egressus introitusque videt, sic ego perspicio caelestis ianitor aulae.*

⁴ Adam 2001, сл.678.

⁵ Laurence 2002, 100.

Влезовите на истражените римски куќи го потврдуваат значењето на овој елемент коешто тој го имал во целиот римски свет. И покрај интровертната ориентација на куќите тие имаат по неколку влезови коишто го овозможувале пристапот во нив. Единствено влезниот трем на куќата на Полихарм го навесува влегувањето во една раскошна резиденција. Некои од влезовите, како остиум или постикум, биле наменети за пристап до економските простории за да не го нарушуваат карактерот на репрезентативните простории до коишто водеа главните влезови. Така *Куќаџа на Парџениј* во Стоби имала најмалку 6 влезови, *Куќаџа на Перисџерија* околу 4, без да ги споменеме поединечните надворешни влезови коишто ги поседувале малите табернае, *Куќаџа на Полихарм* имала 2 до 3 влеза итн.

Преддворје-Вестибул

Од влезот на куќата се влегувало во предворјето. Кај Грците овој простор се поистоветувал со влезот (прóθρoν или прóθpα), а кај Римјаните бил именуван како вестибул (*vestibulum*). Заедно со влезниот коридор (*fauces*), вестибулот кај римските куќи, го овозможувал продолжувањето на патот до срцето на куќата атриумот, а подоцна перистилот, оставајќи ги до последниот момент скриени од погледите на посетителите. Овие елементи на куќата, заедно со влезот, претставувале покана за посетителите да продрат во внатрешноста на куќата но истовремено, тие го контролирале физичкиот и визуелниот пристап во неа. Вестибулот меѓу другото бил и простор во којшто посетителите можеле да причекаат пред да бидат примени од сопственикот.

Како вестибула би можеле да се означат просториите до коишто се стигнувало од влезовите А, Б и В во *куќаџа на Парџениј*, условно би можел да сезначи со тоа име просторот до којшто водел влезот А во *куќаџа на Перисџерија*,⁶ а присуството на овој влезен елемент би можело да се бара и во раноримската куќа *Каза Романа* во Стоби. Вестибулот се сретнува и во приградските и рустичните вили, како на пример во вилите кај *Сџакина чеџма* и кај *Пеџџерица*.

⁶ Sokolovska 1975, 124, ја означува со вестибул споменатата просторија, којашто Микулчиќ 2003, 180, ја означува како ала.

Двор

Како кај јавните градби и во станбен контекст дворовите биле сеприсутна карактеристика на куќите низ грчко-римскиот свет. Тие се среќаваат од грчкиот исток сè до северозападните простори на Римската Империја, прилагодени кон климатските услови и потребите на човекот.

Централниот двор е основен елемент на речиси сите антички живеалишта. Тој се развил со развитокот на повисоките цивилизации. Овој развиток ја опфатил Месопотамија и се раширил преку Анадолија, Палестина и Крит, понатаму.⁷ Како основен елемент околу којшто била организирана куќата, присутен уште во Ур, Вавилон и Асир, дворот бил дел од живеалиштата низ целиот антички период. Тој бил клучна карактеристика во организацијата на куќата и главен пат на комуникација помеѓу комплексите од простории уште во класичниот период. Во литературните дела како термин за означување на дворот се сретнува терминот *aulē*. Ваквиот двор бил во функција на куќата изградена околу него.⁸

Заради интровертниот карактер на античката куќа, нејзините простории добивале повеќе светлина токму од внатрешниот двор. Бројни автори наведуваат дека оптималната позиција на дворот во раноантичката куќа била во нејзината јужна половина, дозволувајќи косата сончева светлина во зима да навлезе длабоко во просториите или тремовите, исполнувајќи го просторот наоколу, особено оној на северната страна којшто бил најдобро заштитен од северните ветрови со помош на сидовите од куќата. Ваквата негова позиција ја објаснува и Ксенофон: такашто ниското зимско сонце зрачи долу во *ἡσπιάδες*, додека во *λείο*, дел од сонцето минува високо *ἵοκμυ* над *ναίηται* глави и над *ἵοκρивоί*, *ἡσπασίῃ* *ἵοα* ги фрла нив во сенка (Memorabilia III.8.9.; Oeconomicus IX.4.).⁹ Така повеќето отвори во куќата (врати, прозорци) биле свртени кон внатрешноста, кон дворот. Не било лесно да се постигне среќниот компромис помеѓу максимум светлина и минимум свежина, а тоа претставувало особено остар проблем во северните грчки градови како Олинт, кадешто зимските температури паѓале до степенот на мрзнење.¹⁰

⁷ Müller 1940, 170-171.

⁸ За поширокото значење на терминот ауле види кај Osborne 1985, 121.

⁹ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ, III.8.9.; ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ, IX.4.

¹⁰ Graham 1953, 203.

Дворот бил повеќенаменски простор околу којшто подеднакво биле организирани сите класични грчки куќи.¹¹ Тој бил користен за одвивање на семејните дејности и ритуали, а во аглите на дворот или под скалите се наоѓале магацини (τῆμενον). Во дворот обично биле лоцирани и два извори на вода: фонтаната-чешма и бунарот, со садови за црпење вода.¹²

Со или без перистил дворот речиси секогаш бил поплочен. Во него вообичаено стоел олтарот на домашниот култ.¹³

Со освојувањата на источните простори од Александар Велики, хеленистичката куќа во овие предели ги задржала повеќето основни елементи од живеалиштата на месното население, преплетувајќи ги хеленските и персиските елементи. Иако најстарите куќи, како оние во Селевкија, кои потекнуваат од времето на основањето на градот (312 година ст.е.) и се вклопуваат во мрежестиот, хиподамов план, имале обележја на пастадни куќи сепак источните влијанија довеле до поставување на трем на јужната страна од дворот, погоден за топлите климатски услови. Внатрешниот двор се задржал и во останатите источни градови низ хеленистичкиот период и потоа. Дворот, како неопходен елемент во организацијата на куќата ги обединувал, куќите од медитеранските простори и оние далеку на исток како на пример во Дура Еуропос, кадешто специфичните елементи, различните простории со поинаква поставеност и улога, на некој начин ги издвојувале овие куќи од хеленистичкиот свет.¹⁴

Дворот (покрај атриумот и перистилот) останал редовен составен елемент и на римската куќа, а и понатаму во доцноантичкиот период. Литературните и археолошки извори укажуваат на постоење на раскошни дворови со базени за риби коишто биле заедничка карактеристика за дворовите на римските куќи и вили на високата класа низ медитеранскиот свет. Во Антиохија и предградието, вкусот за вакви базени е илустриран низ неколку делумно истражени куќи и вили коишто содржат базени во дворот, обрабени со тремови како на пример кај првата фаза на вилата во Јакто, вилата во Јекмејш итн.¹⁵

¹¹ Ault 2000, 486; Во Халиеис на пример, во куќата бр.7 тој зафаќал 23% од целата површина.

¹² Sparkes 1962, 129,130; за земање вода биле употребувани ὕδρεια или κάλπες кај фонтаната, а κάδος за црпење од бунарот.

¹³ Graham 1953, 196-198.

¹⁴ Кошеленко 1963, 170-181.

¹⁵ Rossiter 1989, 107-109.

Дворот се сретнува како основен елемент на куќата и кај раноантичките куќи, откриени на малубројните локалитети со живеалишта од овој период во Македонија. Констатираните дворови во куќите на локалитетот Вардарски Рид ги потврдуваат обединувачката и работна улога на овој основен елемент. Внатешниот двор како централен простор преку кој се одвивала комуникацијата со сите останати простории во куќата, простор во којшто се одвивале повеќе дневни активности на фамилијата и преку кој се осветлувале просториите свртени кон него е потврден и во раноантичките куќи *на колекционероѝ* и *со айѝриум*.

Како помошен простор и како дел од перистилот, дворот е присутен и во подоцнежните римски и доцноантички куќи во Стоби и на другите локалитети како во градовите така и надвор од нив, во природата на полските имоти. *Куќаѝа на Парѝениј* имала еден издолжен двор во стопанскиот дел, *Куќаѝа на Перисѝерија* имала 3 двора коишто имале различна намена, во зависност од намената на просториите коишто биле организирани околу нив, во истражениот дел од приградската *вила кај Бардовци* се забележува еден двор, во рустичната *вила на Разбиеница* се сретнуваат 4 дворови, *вилаѝа кај Пеѝѝерица* имала 2 двора итн. Дворот како составен дел од перистилот се сретнува во сите перистилни куќи откриени во Р.Македонија.

Трем

На северната страна од дворот во повеќето класични куќи се наоѓал битен преминувачки елемент, трем (простас или пастас). Овој простор служел како покриен додаток на дворот, обезбедувајќи пристап кон позаштитените простории отворени кон него и создавајќи пријатен простор за бројни домашни активности. Изработката на облека и приготвувањето на храната биле две очигледни и потврдени активности коишто грчките жени во античкиот период ги извршувале тука. Заради присуството на ваков трем на многу места како и неговата различна природа, тој (како простас и пастас) бил земен како примарен *криѝериум во расѝраваѝа за различниѝе ѝѝѝови на куќи*.¹⁶ За да го опише овој простор, лоциран на северната страна од дворот, а често со комбинирани елементи слични на простас и пастас, како на

¹⁶ Graham 1966, 4-5; за различните типови на грчките куќи види во поглавјето 4.3.1.

пример кај куќите во Халиеис, Аулт го предлага понеутралниот термин *појречен хол*.

Заради интровертната ориентираност на античката куќа, тремот бил ретко присутен пред влезовите на некои рано и доцноримски градски живеалишта. За тремот Римјаните го употребувале латинскиот термин *портик (porticus)*, а за перистилот се применувал и како квадрипортик (*quadriporticus*).¹⁷ Овој елемент е битен во оформувањето на перистилот, широко распространет низ медитеранските простори. Тој бил оформен со поставување на тремови околу внатрешните дворови. Вообичаениот збор за двор со трем од трите страни во грчката терминологија е *сигма (σῆμα)*. Тој бил заедничка особина долго време за грчката и римската станбена архитектура.¹⁸

Постоењето на трем се сретнува и во морфологијата на раноантичките куќи откриени во Р. Македонија. Простасот како специфика на јонските градови и нивните колонии не се сретнува на овие простори, а не е потврдено и присуството на куќи од типот *пастас*.¹⁹

Како делови од перистилите на доцноримските куќи, тремовите се присутни во најмногу од досега откриени градски куќи во Стоби како и во приградските и рустични вили откриени на различни локалитети низ Р.Македонија.

Влезниот трем, несекојдневен за градската античка станбена архитектура, иако делумно се коси со востановените норми сепак е присутен во раноантичката *Куќа на колекционерој* на Вардарски Рид како и во доцноримската *Куќа на Полихарм* во Стоби.

Атриум

Атриумот (*atrium*) е еден од основните чинители на раноримската куќа којшто ги влече своите корени од етрурската станбена архитектура. Тој донекаде кореспондира со централниот двор во античките грчки куќи.

¹⁷ Bagnani 1954, 37.

¹⁸ Rossiter 1989, 107-108, сл. 2-4.

¹⁹ Соколовска 1986, 69: Иако В.Соколовска ја изнесува претпоставката дека најраните куќи на Исарот кај Марвинци му припаѓаат на типот *пастас*, сепак скромните откриени остатоци не можат да ја поткрепат оваа претпоставка; види стр.127.

Според литературните сведоштва и археолошките наоди, сликата за атриумот, како сериозна суштина на домусот со својата улога за прием на гости во елитните домаќинства, ја покажува очевидно можеби најдобро познатата од сите негови функции. Иако механизмот на утринското поздравување (*salutatio*) не е сосема разбран, јасно е дека овој дневен настан се одвивал главно во атриумот. Факт е дека атриумот претставувал прва локација во куќата којашто го покажувала богатството, статусот и вкусот на домаќинот.²⁰

Атриата биле обично опремени со мебел и низа домаќински предмети. Со исклучок на украсените маси и круништа на бунарите пронајдени во некои куќи, повеќето од нивниот мебел не преживеал. Полиците и ковчезите од дрво биле најопшт вид на мебел, користен за чување на раскошните добра и артикли за секојдневна употреба. Сопствениците на куќите го имитирале вкусот и претензиите на елитата, но големината на помпејанските куќи на пример, укажува на бројните функции коишто ги исполнувале атриата, повеќе неопходни за секојдневниот живот и неексклузивно за прием на гости. Атриата биле фокусни точки во републиканската куќа. Во раноримската куќа тука било сместено и огништето-*focus*, изработено од камен или тула, а најчесто од бронза и тука бил одржуван огнот, во атриумот била чувана водата, во него се јадело, а тој бил и дом на домашната религија.

Волис-Хадрил наведува дека атриата, посебно имплувиарните атриа, станале посилно идентификувани во римската традиција како директен одговор на додавањето на перистилот. Појавата на типот перистилна декорација во атриумот станала гласник на драматичните промени во римската станбена архитектура кои настанале после Помпеи, со коишто атриумот станал помошен простор на централниот перистил, а неговата првобитна функција била напуштена, развиток кој се гледа во куќите низ останатиот италски простор. Така во големите куќи, како на пример оние во Кампанија, атриумот понекогаш служел за иста намена како и вестибулот (*vestibulum*), односно како чекална за гости.

Како остварување на сериозните републикански вредности, атриумот бил спротивен на сончевиот отиум (*otium*) извлечен од перистилот, кадешто статуите, фонтаните и зеленилото ја

²⁰ George 1998, 82.

претставувале градината на вилата. Овие три украсни елементи станале дел од декорацијата на атриумот. Прилагодувањето на овие форми кон атриата претставувале пресврт не само во домашната декорација туку и во концептот и улогата на традиционалните атриа во римската кука.²¹ За Витрувиј атриумот бил неопходен дел и кај вилата, додека за Плиниј тој претставувал само старомодна потреба.

Поради малиот број на откопани раноримски куќи, овој специфичен елемент за раноримскиот домус засега би можел да се препознае само во две од откопаните римски куќи во Р.Македонија. Градската кука, наречена *Каза Романа*, во Стоби со својот атриум без имплувиј (*testudinatum*) и приградската вила кај *Сџакина чешма*, Валандово со асиметрично поставен имплувиј, како задоцнет одјек на раноримската култура во внатрешноста на Македонија во доцноримската епоха.

Перистил

Веќе споменавме дека би можело да се смета дека перистилот произлегува од грчката кука со двор, којшто нудел средина во којашто најчесто се сретнува столбот. Самиот термин перистил (*peristylum*) произлегува од грчката јавна архитектура. Долгите редови од столбови укажуваат на јавен трем, стоа, а распоредени во правоаголна форма упатуваат на гимназијот во хеленистичкиот град. Значи корените на перистилот треба да се бараат во инспирацијата од хеленистичката јавна архитектура, како што се гимназиите, такашто перистилот во приватните куќи ги имитирал јавните градби. Таков пример е куќата од раниот 4.век ст.е. во Еритрија.²²

Со појавата на перистилот, дворот добил архитектонска форма, станувајќи простор со суштинска вредност, конституирајќи го срцето на куќата. Појавата на правоаголниот перистилен двор, значела исчезнување на стариот неправилен двор. Визуелниот карактер на перистилниот двор бил детерминиран со столбовите коишто во античка Грција претставувале елемент на високата архитектура. Со неговата појава за првпат може да се зборува за благороднички куќи. Перистилниот двор, како и андронес

²¹ George 1998, 100.

²² Walter-Karydi 1998, 5.

(ἀνδρώνες), бил локус (*locus*) на социјалниот живот на господарот на куќата: гозби, славење, дискусии. Кулминација на ваквите собири биле научно-философските колоквиуми.

За хеленистичкиот период не биле необични и двокатните перистили, како на пример во Делос кадешто покрај двокатни се сретнувале дури и трикатни перистили коишто заради нивните мали димензии, личеле на бунар за осветлување.²³ Комплетен перистил (со трем од сите 4 страни) на два ката како елемент веќе постоел и во Пела. Таков перистил бил пронајден и на Сицилија, во една куќа во Монте Јато од околу 300 година ст.е. (со дорски столбови во приземјето, а јонски на катот).

Оваа архитектонска форма како импорт од грчкиот исток се појавила и во римската куќа. Римјаните свесно ги присвоиле карактеристиките на грчкиот јавен живот дури и со употребата на мермерните статуи и насликани панели. До 1.век н.е. перистилот станал потполно интегриран во планот на римската куќа и претставувал зголемување на фокусот во главната приемна просторија.²⁴

Перистилот во својата суштина е уште една форма на двор. Тој се појавил не за да го премести или замени атриумот во римскиот домус туку за да му биде додаден нему. Еднаш прифатен, тој станал романизиран и ги изгубил своите хеленски асоцијации, добивајќи ново, локално културно значење, преземајќи ја улогата на републиканскиот атриум. Куќите на елитата добивале мултиплицирани атриа и перистили, чинејќи ги видливи разликите во социјалниот ранг коишто требало да им бидат прикажани на посетителите, како показатели на повисокиот социјален стандард.²⁵ Перистилите биле пораскошни и зафаќале поголем простор од атриумот такашто било потешко да бидат имитирани. Помалите куќи имале перистили коишто ја модифицирале својата форма, со трем само на две до три страни чинејќи псевдоперистили.

Перистилни куќи низ античкиот период биле присутни во сите региони.²⁶ Од Римјаните биле преземени во западните провинции и во Северна Африка (Птолемаис во Киренаика). На

²³ Исто 20-22, сл. 17a-b.

²⁴ George 1998, 84.

²⁵ Grahame 2001, 174.

²⁶ Swoboda 1990, 83-84.

хеленистичкиот Исток, во Ефес,²⁷ во Зеугма на Еуфрат, Антиохија и Палмира во Сирија тие останале преовладувачки елемент, како во градските куќи така и во палатите и вилите.²⁸ Нивното неизбежно присуство е вообичаено во римските куќи на Балканскиот Полуостров. Под влијание на источните култури, во склад со постојаната хеленистичка традиција тие се сретнуваат во Стоби, Царичин Град, Медијана, Ремезијана, Феликс Ромулијана, во Бутрот (Buthrotum), во Марцијанопол кај Девнија (на пример *Куќаџа на Анџиоџа*), Абритус кај Разград, Павталија и во многу други градови, како и надвор од нив.²⁹

Единствениот лимит за луксузот на перистилот бил паричникот на сопственикот. Новите ритуали на задоволство, биле овозможени во овој простор од куќата, не само со богатството туку и со присуството на архитектите и уметниците коишто емигрирале од девастираниот Исток за да најдат работа на италската почва.³⁰

Овој луксузен елемент не е констатиран како дел од раноантичките куќи во Р.Македонија, заради скромниот број на истражени живеалишта од оваа епоха. Тоа се должи и на карактерот на градбите коишто не би можело да се окарактеризираат како репрезентативни градби.

Со римските објекти случајот е сосема поинаков. Перистилот во своите различни варијации е присутен во најголем дел од истражените куќи. Најчесто, заради стеснетиот градски простор, тој е застапен во форма на псевдоперистил, со трем од трите страни (сигма) или поретко само од двете страни. Потполн перистил, со трем од сите 4 страни засега сретнуваме само кај *Куќаџа на ГР* во Стоби. Псевдоперистили со трем од трите страни (сигма) се присутни во *Куќиџе на Перистџерија* и *Полихарм*, како и кај т.н. *Коцкарница*, а со трем од двете страни двата перистила во куќата на *Парџениј*, т.н. *Еџискојска резиденција* во Стоби итн. Некои од овие перистили го менувале својот изглед во текот на своето постоење, такашто во една своја фаза имале трем од трите страни, а потоа од двете што би можело да му се припише на

²⁷ Akurgal 1993, 354-358.

²⁸ Mac Donald 1986, 207-209; Browning 1979, сл.2.

²⁹ Срејовић 1993, 69-72, 170-171; Minchev 2002, 245-246.

³⁰ Clarke 1991, 13.

големиот перистил во *Куќаџа на Парџениј*.³¹ Овој составен елемент на римските живеалишта е присутен и кај останатите градски, приградски, а веројатно и во слабо истражените рустични вили.

Перистилот останал присутен како елемент на живеалиштата и низ доцноантичкиот период сè до крајот на античката епоха. Него го сретнуваме и во резиденциите на црковните лица во Хераклеја и Баргала. Исчезнувањето на перистилот значело и исчезнување на типот на пристилната куќа. С.П.Елис смета дека исчезнувањето на перистилната куќа го означува крајот на античкиот свет и неговиот начин на живеење.³²

Олтар

Како место за поставување на олтар во раноантичките објекти за живеење главно се јавува дворот. Така олтари или докази за нивната позиција биле најдени во дворовите на најмалку 10 олинтски куќи. Олтарот бил редовно сместен повеќе или помалку во средината на дворот.³³

Римското домаќинство било под заштита на божествата, Лари и Пенати, според кои олтарот го добил своето име ларариј (*lararium*). Оригиналното тој бил лоциран во атриумот, а со зголемувањето на домусот, олтарот можел да биде поставен и во други простори како што се тремот на перистилот, градината или кујната, следејќи ја позицијата на огништето или пак како во куќите во Кампанија, тие биле лоцирани во посебни декорирани простории.³⁴ Олтарот во вилите претставувал центар на домашното обожување.³⁵

Во Македонија, олтарскиот простор е присутен во *Куќаџа со свейтилишиџе* на Вардарски Рид, меѓутоа локацијата не се врзува за некој дворишен простор.³⁶

Траги од олтари во откриените римски куќи во Р.Македонија до сега не се познати. Останува дилемата околу функцијата на

³¹ Види забелешка 22 во поглавјето 5.1.3.

³² Ellis 1988, 565.

³³ Graham 1953, 196.

³⁴ George 1998, 83-84; Adam 2003, 296-297.

³⁵ Bodel 1997, 27.

³⁶ Митревски 2005, 81.

некои од просториите во стобските римски куќи. Дали некоја од нив имала такво значење, засега не би можело да се потврди.

Таблинум

Таблинумот претставувал просторија сместена по главната оска на раноримската куќа, во дното на атриумот и отворена кон него. Оваа просторија ги симболизира односите на сопственикот со надворешниот свет. Тука биле примани клиентите и се дискутирало за работата. Во почетокот во него бил поставен и брачниот кревет (*torus*), а служел и како спална на господарот. Во отсуство на посебна просторија за јадење, таблинумот бил користен и како трпезарија. Во него биле чувани фамилијарните сметки и регистри (*tabulae*). Патерфамилијас (*paterfamilias*) и матерфамилијас (*materfamilias*) можеле да претседаваат со фамилијарната дејност во таблинумот, примајќи ги извештаите од управниците на домаќинството и надзорниците на земјишните поседи, контролирајќи ги домашните магацини или организирајќи ја дистрибуцијата на продуктите, произведени од фамилијарните работници во градот и на земјоделските поседи.

Мажите, припадници на високиот ранг, за извршување на своите секојдневни обврски имале потреба од додавање на внатрешен простор со градини, како и покриени и отворени премини, перистили со трпезарии (*triclinia*) определени за различни сезони во годината, една затворена и заштитена, за лошото зимско време, а друга отворена кон соседниот внатрешен двор за убавото време.³⁷

Кај римските куќи откриени на територијата на Р.Македонија не би можело да се говори за класичен таблинум. И во раноримската куќа (*Каза Романа*) во Стоби, со оглед на нецелосната истраженост, не може да се определи постоењето на таблинум којшто во потполност би ги исполнувал римските норми. Веројатно веќе постојната традиција во градењето на овие географски простори ја видоизменила формата и позицијата на просторијата којашто служела за споменатите функции. Кај доцноримските куќи одделни простории главно имале специјализирана намена. Сепак позицијата на некои од

³⁷ Hanson 1998, 60.

просториите би можела да не наведе на постоење на таблинна во некои од доцноримските куќи.

Трпезарија

Улогата на трпезарија, низ античкиот период, ја имале повеќе простории, именувани со различни имиња и употребувани за повеќе цели.

а) Андрон

Една од највпечатливите карактеристики кај повеќето истражени куќи од класичниот период е машката трпезарија (андрон или андронитис).³⁸ Според литературните дела и иконографската евиденција, оваа просторија е идентификувана како место за машките гозби, на коишто не било пожелно присуството на една пристојна жена. Според тоа оваа просторија морала да се наоѓа спротивно од гинајконот (гинајконитис). Таа станала единствената јавна област на грчката куќа којашто се чини дека се стремела да ги заштити, а не да ги истакне членовите на фамилијата. Во археолошките извештаи андронот бил идентификуван во приземјето. Во многу класични, атински и олинтски куќи, при археолошките ископувања, тој бил откриен со неговиот својствен архитектонски изглед - сидови покрај коишто биле пронајдени подиумите на коишто биле поставени непарен број на легла, користени од античките Грци при јадењето во вечерните забави и симпосија, врата која не е во средината на сидот и тежнеење кон соодветна подна декорација.³⁹ Поставеноста на леглата ја наметнувала атипичната, асиметрична позиција на вратите во оваа просторија. Кај античките Грци, вообичаениот број на легла бил 7, а обично на едно легло било предвидено место за лежење само на две лица. Најчесто просториите коишто служеле како андронес во Приена имале по три легла. Постоела хиерархија на местата во андронот, а гостите седеле според приоритетот. Хиерархијата следела од лево кон десно околу собата но не завршувала таму кадешто почнувала.⁴⁰ Овие карактеристики често се совпаѓаат со декорираните мозаични подови и малтерисани сидови. Тоа се карактеристики коишто го следеле андронот од 5.-3.век ст.е.⁴¹ Вакви примери на андронес,

³⁸ Graham 1953, 200-202; За овој термин види кај Osborne 1985, 121-122.

³⁹ За андронес во олинтските куќи види во поглавјето 4.3.1.

⁴⁰ Westgate 1998, 102-204.

⁴¹ Graham 1974, 46.

покрај Олинт и Атина често се присутни и на други локалитети од доцниот класичен и хеленистичкиот период како Еритрија, Халиеис и Делос.⁴²

Кога не служел за симпосија (συμπόσια), гозби, андронот можел да има бројни помошни функции. Така тој, како и просторот од куќата наречен гинајкон или гинајконитис, можел да биде простор со различна намена.⁴³

Сепак само поголемите куќи поседувале андронес. На пример сите куќи во Атина немале андронес (Ареопаг, доцен 4.век ст.е). Некои од нив, во еден период на своето постоење, можеле да имаат андронес, а во друг да немаат.⁴⁴ Зголемениот број на посетители довел до зголемување на бројот на андронес во побогатите куќи. Така во Македонија, во Пела се сретнуваат по два или три андронес како на пример во *Куќата на Дионис* и *Куќата на грабнувањето на Елена* (доцен 4.век ст.е.).

Според Грахам и Робинсон андронот имал барем еден сид свртен кон улицата и тој е единствената просторија којашто била лоцирана зависно од позицијата на улицата, а не од компасот за ориентација.

Андронот бил придружен со претпростор (простас), од којшто бил одвоен само со низок сид и пиластри што овозможувало пропуштање на филтрирана светлина кога вратата на предпросторот била отворена.⁴⁵ Понекогаш сидот на целата предна страна од андронот бил заменет со столбови на стилобат за да пропуштат повеќе светлина и воздух. Квалитетните мозаици и полихромната фреско декорација ги издвојувале андронес од другите простории.

Андронес биле слични на банкет салите во јавните градби кадешто господарот ги примал гостите. Оваа просторија била експлицитно поврзана со демократските институции на класичниот град. Како стандардна карактеристика на граѓанското домаќинство, таа била политички делокруг во домашното кралство и обезбедувала простор за собир на мали групи граѓани, заради дискусија надвор од јавните собири, правните дворови или агората.

⁴² Nevett 2003, 103.

⁴³ истата 1995, 363; истата 2001, 18-19; истата 2003, 108-109.

⁴⁴ Goldberg 1999, 152.

⁴⁵ Nevett 2001, 71.

б) Триклиниј

Во најраните римски куќи трпезаријата била на првиот кат и се нарекувала кенакулум (*cenaculum*). Овој назив продолжил да се применува за просториите на катот со значење на стан. Под влијание на хеленистичкиот комфор, веќе во 2.век ст.е. не се јадело во комплексот атриум-кујна-дневна соба. За таа цел служел триклиниј (*triclinium*), име под кое е позната трпезаријата во римската куќа. Иако понекогаш овие простории се нарекуваат со римското име кенатионес (*cenationes*), најчесто се познати според грчкиот јазик како триклинија (*triclinia*).⁴⁶ Ваквата трпезарија обично имала издолжена форма и според Витрувиј (VI.3.8) *ѝреба да биде дваѝаѝи ѝодолѝа од ѝирочинаѝа*, со по три легла. Трпезариите биле отворени кон север, а од двете страни имале прозорци коишто гледале во градините што служеле за освежување во летниот период. Кај Римјаните вообичаениот број на луѓе коишто се сместувале на едно легло бил три, такашто трите легла *клинаи* (*κλίνας*) од триклинијот можеле да пружат удобност за гозба на 9 - мина, распоредени во П форма вдолж задниот и бочните сидови.

Општиот надзор во трпезаријата во големите куќи го имал робот наречен *tricliniarcha*, кој ги надгледувал другите робови со понизок ранг и се грижел за одржување на редот при гозбата. Секое легло имало име, индицирајќи ја неговата позиција во просторијата. Гледајќи во просторијата од нејзиниот влез, леглото десно било *summus*, она спроти задниот сид *medius*, а левото *imus*. *Locus summus* било главното место на најбитното легло. На секоја маса најпочесно место било средното. Почесниот гостин го добивал т.н. конзуларно место,⁴⁷ а домаќинот лежел десно до него.⁴⁸

Често пати недоволниот простор којшто го пружал триклинијот, водел кон градење на повеќе триклиниа во една куќа. Така на пример во Селевкија има градби со два триклиниа, голем и мал поставени еден покрај друг (во *Куќаѝа на Дионис и Ариадна*). Во *Куќаѝа на ѝлавнаѝа вечера* во Дафне има три триклинија еден покрај друг. Двата се правоаголни, а централниот

⁴⁶ Brothers 2003, 45.

⁴⁷ *locus consularis-imus in medio*-лево на централното легло.

⁴⁸ *summus in imo*.

има апсидален завршеток.⁴⁹ Трпезариите биле дел како од градските така и од рустичните вили. Во повеќето рустични вили на просторот на Македонија, на пример во околината на Лете, овие објекти биле градени како издвоени градби од посебните работни објекти и оние наменети за домашните животни или за одржување на хигиената.⁵⁰

Во студените денови се јадело покрај оган, а во лето се барал свеж простор. Трпезариите за зима биле колку што е можно помали, за да можат гостите да ја задржат сопствената топлина. За летниот период биле предвидени поголеми триклинии, според можностите на отворен простор, надвор од куќата, во градината.⁵¹ Постоеле и поегзотични средини за јадење во природа, што го потврдуваат пишаните извори, како што е на пример биклинијот (*biclinium*) со нимфает (*nymphaeum*).⁵² Овие трпезарии, биклинии, со две легла за јадење на отворен простор, биле примамливи во летниот период.

в) Стибадиј

Во времето на доцната Империја во трпезаријата се појавила нова мода на искривено легло, познато како стибадиј (στίβαδιον, *stibadium*) или сигма (σίγμα, *sigma*), а ваквата трпезарија станала доминантна над традиционалниот правоаголен триклиниј. Во некои куќи, просторот на којшто се наоѓало ова легло, може да се забележи на подот од вообичаената правоаголна просторија.⁵³ Примената на стибадиј се поврзува со почетната мода за јадење во природа, а потекнува од душеците наполнети, изворно со лисја (στίβαδες), при хеленистичките свечености. Слични душеци, перници се забележуваат кај претставите на празнување во природа од 3.-4.век на пример во мазаите на Пјаца Армерина (*Piazza Armerina*) или вилата Телеро (*Tellero villa*).⁵⁴

Алтернативно, просториите можеле да бидат специјално дизајнирани за ваквото легло, со апсида во којашто тоа било поставено. При обновувањето на *Куќата на Фортуна Анонарија* во Остија, која потекнува од доцниот 2.век, во раниот 4.век бил

⁴⁹ Stillwell 1961, 51, fig. 9,10; за апсидални трпезарии види понатаму.

⁵⁰ Τζαναβάρη-Φίλης 2002, 153–168; Tzanavari 2003, 77-90.

⁵¹ Bagnani 1954, 18.

⁵² Dunbabin 1996, 71.

⁵³ Sodini 1984, 354-355, 379-380, сл. 11.

⁵⁴ Dunbabin н.д., 76.

додаден апсидален простор за таа намена. Така во римскиот период и кај царските триклинии со правоаголна основа кои имале улога на престолна дворана се додавала небесна апсида (*apsida urania*) како на пример во престолните дворани во Гамзиград и Медијана.⁵⁵ Големите апсидални простории станале најсвојствени за доцноримската станбена архитектура низ Империјата и во градот и во селото. Втопени во сидната маса или со полукружна форма и од надвор, апсидалните трпезарии се сретнуваат и на балканските простори како фокусна просторија на повеќето резиденции меѓу кои и вилите кај с.Макреш, Видинско, Градиштето кај Костинброд и други.⁵⁶ Покрај неговата главна функција за јадење, стибадијот служел и за други дејности. Иако стибадијот, како вид на триклиниј со полукружно легло, влегол во мода околу крајот на 1.век н.е.⁵⁷ и бил во широка употреба при земањето оброци во природа, за што сведочат литературните дела, нема архитектонски докази за неговото постоење во градот или во селото пред доцниот 2.-ран 3.век. Примери на стибадија, надвор од куќата, на отворен простор во природа има кај повеќе живеалишта на италска почва како во Помпеи или пак во Тосканската вила на Плиниј (од 1.век.н.е.), којашто тој ја опишува и притоа говори за мермерниот стибадиј под перголата од винова лоза.⁵⁸ Стибадијот може да биде и *воден триклиниј* или *триклиниј со водена маса (mensa)*. Во нимфаејот во Сперлонга, кој според духот сеуште бил хеленистички, се наоѓал ваков триклиниј поставен на остров во центарот на карпестиот рибен базен, а бил и функционален и декоративен елемент на нимфаејот.⁵⁹

Главната атракција, водените триклинии, не биле единствените триклинии кадешто била присутна водата. Водата била употребувана секогаш кога постоела можност, во сите форми на водени триклинии од кои најинтересни се големите империјални простори за јадење.⁶⁰

Традиционалниот триклиниј во периодот на Империјата, тежнел кон зголемување на своите димензии, сè додека не можел да прими 18 или 20 гости во исто време. Заради својата положба во

⁵⁵ Цветковиќ-Томашевиќ 1989, 70.

⁵⁶ Динчев 1997, 25, 85.

⁵⁷ Martial, Epigrammata, X.48.6; XIV.87.

⁵⁸ Dunbabin 1996, 74.

⁵⁹ Ricotti 1987, 138 -168, fig.1, 2,8.

⁶⁰ исто, 172-173.

просторијата, стибадијот можел да опслужува само мал број гости, неможејќи да прими повеќе од половината од таа бројка. Во литературните извори се говори за бројка помеѓу 5-9 лица, иако некои стибадија биле доволно големи да примат повеќе од 9 гости. И покрај омилениот мал број на посетители во елегантните, но притеснети домови, во некои случаи е евидентно присуството на многу поголеми групи. Ваквиот проблем можел да биде решен од оние коишто имале желба и склоност да приредуваат огромни забави со конструкција на триконхи, со по еден стибадиј во секоја конха-апсида. Вакви простории има често во луксузните вили во доцната Империја, како на пример во вилата на Пјаца Армерина.

Спротивно на традиционалниот план, стибадијот овозможувал целиот преден дел од просторијата да остане сосема отворен што пружало можност за чувство на јадење во природа. Масата за храна и вино можела да стои на кривината од леглото, без блокирање на глетката кон она што се случувало во останатиот дел од просторијата. Новата форма на просторот довела и до употреба на маси во сигма форма коишто во доцната антика биле употребувани и во трпезариите на црковните резиденции, како на пример во епископската резиденција (од 5.-6.век) во Новае.⁶¹ Триконхите биле уште попогодни за оваа намена, дозволувајќи централниот простор да биде потполно слободен за движење заради послужување на гостите. Почесните гости од стибадијот имале јасна глетка кон просторијата напред. Триконхалната просторија била погодна и како оекус и ја сретнуваме почесто во западните провинции иако е присутна и на Балканскиот Полуостров, како на пример во Бутрот (Buthrotum).⁶²

Видните граѓани секогаш се разонодувале со музика, песни и танци додека јаделе, но секоја подобра претстава спаѓала во јавната сфера, во религиозните и општи прослави. Во римската Империја постоеле огромни јавни спектакли но покрај нив растела тенденцијата тие да станат приватна работа на високата класа. При овие гламурозни забави како трпезарија била употребувана и просторијата оекус.

Траги од постоење на андронес не се констатирани во досега откриените, скромни раноантички куќи во Р.Македонија.

⁶¹ Biernacki-Klenina 2002, 188-189.

⁶² Ceka 2006, 43.

Најголем дел од трпезариите откриени во куќите и вилите на територијата на Р.Македонија припаѓаат на типот стибадиј. Некои од просториите, како на пример просторијата 7 во *Куќаѝа на Парѝениј* би можеле да се именуваат како биклиниа. Да ги споменеме трпезариите во римските градски куќи во Стоби: двете трпезарии во *Куќаѝа на ГР*, трпезариите во *Куќаѝа на Парѝениј* (две), трпезариите во *Куќаѝа на Перисѝерија*, трпезаријата во *Куќаѝа на Полихарм*, трпезаријата во *ѝ.н. Еѝискојска резиденција*, *ѝ.н.Коцкарница*, трпезаријата во градската вила во Хераклеја, трпезариите во рустичните вили кај Пештерица, Црквиште и Козлук, потоа трпезариите во црковните резиденции во Хераклеја, Баргала и на Виничкото Кале. Сите споменати трпезарии завршуваат апсидално. Тие се репрезентативни простории богато декорирани со подни мозаици, обработка на сидовите со фрески, мозаици, штукатура и ниши, скулптури и фонтани. Кај некои од нив, како на пример во *Куќаѝа на ГР* и *Куќаѝа на Полихарм*, би можела да се следи еволуцијата на класичната четириаголна трпезарија (триклиниј) во апсидална трпезарија (стибадиј) којашто можела да ја преземе и улогата на оекус. Зголемувањето на бројот на гостите при големите приеми и забави коишто се приредувале во куќите на богатите граѓани, довело до изградба на дополнителни трпезарии покрај веќе постоечките, како на пример кај *Куќаѝа на Перисѝерија* во Стоби. Некои од нив биле доволно раскошни и сосема погодни за да функционираат како оеки.

Приемна соба-оекус

Терминот оекус (*oecus*)⁶³ укажува на главна просторија во куќата како што е мегаронот, односно просторијата оекус-простас во Приена и андронот во куќите во Делос.⁶⁴ Главната дневна просторија, оекус (*oecus*) или *ѝросѝорија* за дневен *ѝресѝој*, била непроменливо лоцирана зад попречниот хол којшто се наоѓал на северната страна од дворот на куќата. Во нејзе се наоѓало огниште, тука во почетокот се извршувале повеќето дневни активности на фамилијата, подготвување и консумирање на храна, за да прерасне потоа во свечена просторија во којашто биле примани посетителите. Со називот *oeci magni*, Витрувиј ги

⁶³ според грчкиот збор οἶκος, со значење на куќа.

⁶⁴ Graham 1954, 328.

нарекува просториите во грчките куќи кадешто жените ја надгледувале работата со волната.⁶⁵

Следејќи ги ваквите грчки просторни елементи, просторијата оекус била прифатена и во римската култура, како приемна просторија којашто романизирајќи се добила своја специфична форма и функција. Оваа фамилијарна просторија во куќата, како последица на социјалните промени во хеленистичкиот и римскиот период, од простор за престој еволуирала во простор за парадирање. Како една од најдекорираните простории во куќата, таа служела за повеќе намени. Можела да биде користена за дневен престој, за прием на гости, за приредување на спектакуларни забави и како трпезарија за јадење кога бројот на гостите бил поголем. Кај Римјаните, терминот оекус укажува повеќе на архитектонска форма отколку на определена функција на тој простор. Некогашната просторија со огниште коешто имало битна улога во животот на фамилијата, станала просторија за општествени функции. Најнеобични значења имале империјалните гозби. Императорите биле тие коишто ја поставувале модата, а граѓаните ја следеле само до определен степен.⁶⁶ За тие пригоди биле во употреба ваквите големи, најчесто апсидални простории оеки.

Ретките простории, како Коринтскиот оекус со внатрешна колонада, со централен дел покриен со под во опус сектиле (*opus sectile*), биле дизајнирани такашто можеле да понудат поимпозантна средина за оброк, нудејќи повеќе простор од вообичаениот триклиниј.⁶⁷ Така, просторијата оекус, во доцните векови на Империјата, после 3.век н.е., станала алтернативен простор за јадење, кога едноставниот стибадиј ги заменил трите правоаголни легла на триклинијот. Така на пример во *Палајијата на зајоведникој* во Аполонија, западната страна од дворот завршува со голем апсидален хол и има широк влез со тројна арка на кратко растојание помеѓу двата краја од колонадата. Оваа просторија, во суштина оекус, служела за прием и разонода на гостите како и за јадење. Во согласност со традиционалниот аристократски вкус, лежењето покрај масата пружало пријатна

⁶⁵ Vitruvii, De architectura libri decem, VI.VII.2.

⁶⁶ исто, 67.

⁶⁷ Dunbabin 1996, 68.

глетка низ широкиот влез на просторијата кон дворот со столбови и базен.⁶⁸

Не само во градските куќи туку и кај некои вили поприкладни за големи гозби со повеќе гости, биле големите отворени простории или простории опкружени со прозорци. Ваквите простории не биле реализирани како трпезарии туку како оеки, кои можеле да имаат пофлексибилна употреба со својот подвижен мебел.

За овие големи простории било битно тоа што широките отворени врати дозволувале чиста глетка кон надворешниот простор. Дури и во богатите вили, во доцната Република и раната Империја, стандардната трпезарија била сеуште дизајнирана како триклиниј со традиционална големина, дозволувајќи само ограничен простор за гостите; музика, рецитал, танц. Затоа попогодни биле гозбите во природа коишто не изнудувале простор.

Веќе во 1.век во Рим, Домицијан (81-96) ја избрал апсидата како најпогодна средина за истакнување на својата моќ при приемот во својата палата. Оваа форма станала популарна за империјалната презентација низ доцната антика.⁶⁹ Изборот на Домицијан бил сосема прифатлив за доцноримските императори. Ваквата просторија била вклучена во нивните палати и вили, како и во оние на најблиските членови на фамилијата. Сите тие апсидални приемни простории, како на пример во палатата на Галериј во Тесалоника од 308-311 година или пак во Феликс Ромулијана биле богато декорирани со подна и сидна декорација, што укажува на статусот што го имале овие простории.⁷⁰ Присуството на ваквиот голем салон, оекус, поставен на главната оска од перистилот е широко посведочено во градовите на Северна Африка.⁷¹ Раскошни простории, отворени кон перистилот, коишто служеле како оекус се присутни и во

⁶⁸ Rossiter 1989, 107-109; за варијациите на oekus и перистил види кај Stillwell 1961, 47-58; Sodini 1984, 341-97.

⁶⁹ Hales 2003, 229.

⁷⁰ Kolarik 2006, 159-176, во овој свој осврт на доцноантичките подни мозаици на Балканскиот Полуостров, авторката опишувајќи и анализирајќи ги врските и корените на богатата мозаична декорација во палатата во Сирмиј, Галерејевата палата во Тесалоника, Ромулијана (Гамзиград) и перистилната вила во Медијана, ги споменува и апсидалните оеки во некои од нив. Подната мозаична декорација во перистилната вила во Медијана, а со тоа и во малата трпезарија е анализирана и во текстот на Trovabane 2006, 127-144.

⁷¹ Rebuffat 1969, 662.

градовите на ориентот како на пример во *Куќаџа на конзолиџе* во Апамеја, раскошната просторија со мермерен под, сидна декорација и централна фонтана.⁷² Тие се неизбежен белег на доцноантичката резиденција речиси секаде па така и на Балканскиот Полуостров, а се сретнуваат и кај градските и кај полските куќи како во Македонија, така и во околните земји како Грција, Србија и во Бугарија со прекрасните апсидални простории наменети освен за трпезарии и за приеми, односно како оеки кај раскошните вили во Костинброд, околу Монтана и кај Уровене.⁷³

Пред просторијата оекус често се наоѓала предпросторија којашто е присутна и пред некои триклинии. Оваа просторија со улога на вестибул е именувана како оекариј (*oecarium*) или прекариј (*prooecarium*).⁷⁴ Сличен предпростор е присутен и пред повеќето андронес во грчките куќи, потсетувајќи на предпросторот, простасот пред мегаронот.

Очигледно е дека некои од трпезариите во повеќето градски куќи, а веројатно и приградски вили во Р.Македонија, следејќи ја модата којашто се проширила низ доцноримската Империја и придодавајќи определени архитектонски елементи во оформувањето на трпезаријата, а со тоа и на целата куќа со прифаќање на апсидата и стибацијот, ја примиле улогата на оекус. Би можело да се претпостави дека освен како трпезарија и како оекус била користена апсидалната просторија во *куќаџа на Полихарм*, постарата трпезарија во *куќаџа на Перисџерија* и можеби апсидалната просторија во *и.н. Коцкарница*. Прекариј односно оекариј се забележува кај трпезариите во т.н. *Еџискојска резиденција* и т.н. *Коцкарница (Казино)*.

Екседра

Со исчезнувањето на класичниот таблинум, како дел од римската куќа се појавила екседрата (*exedra* или *exhedra*). Таа претставува широко вдлабнување, просторија отворена од едната страна вдоль целата широчина, често сместена во дното на перистилот такашто таа на некој начин кореспондира со таблинумот.⁷⁵

⁷² Burns 1999, 50.

⁷³ Динчев 1997, 128.

⁷⁴ Bagnani 1954, 31.

⁷⁵ Brothers 2003, 46.

Во доцната антика екседрата често завршувала апсидално во нејзиното дно. Во неа биле сместени седишта, легла кадешто луѓето можеле да уживаат во своите разговори. Отворениот поглед кон перистилот, богатата подна и сидна декорација, направиле оваа просторија да му се приклучи на комплексот од репрезентативни простори (оекус, перистил, триклиниј) присутни во богатите куќи низ целата Империја.

Како составен елемент екседрата ја сретнуваме во повеќето римски куќи, откриени во Р.Македонија. Таа имала правоаголна форма или пак апсидален завршеток и е присутна во *Куќиите на Парџениј* (бр.6), *Полихарм* (бр.9 и 10), *Перисџерија* како и специфичната полукружна екседра поставена некаде во средината на псевдоперистилот од т.н. *Ејискојска резиденција* во Стоби. Некои од куќите не се задоволувале само со една екседра, туку зависно од потребите и богатството на сопственикот, нивниот број бил зголемен. Сите констатирани екседри имаат богата декорација и прекрасен поглед кон перистилот.

Спална

Во античката грчка куќа просторијата за спиење е именувана како тхаламос (*θάλαμος*).⁷⁶ Во нив, спалната главно имала фиксно место. Нејзиното место било веднаш до простасот, односно зад пастасот. Во куќите коишто поседувале и кат присуството на собите за спиење било на катот.

Кај Римјаните оваа просторија се нарекувала кубикулум (*cubiculum*) и имала повеќе можни локации. Кубикула (*cubicula*) имале типична локација во куќата. Во оригиналната верзија на атриумската куќа, сите спални (*cubicula*) биле позиционирани околу атриумот. Секоја спална соба имала едноставен влез, отворен кон атриумот како единствен извор на светлина и воздух. Подоцна спалните соби биле распоредени околу перистилот. Овие спални соби биле поголеми од оние околу атриумот. Понекогаш пред нив се наоѓал мал простор прокоетон (*procoeton*) во којшто престојувал личниот слуга. Спалните биле поставени во кругот на главната оска, а леглата во нив биле распоредени во карактеристичните вдлабнувања. Врз основа на ова, серијата на

⁷⁶ За терминот *thalamos* употребен во античките литературни дела види кај Osborne 1985, 121-122.

домус-кубикулум-лектус се движи кон зголемување на маргиналноста, а не кон зголемување на централноста. Кубикула биле едноставно најодалечените и непристапни простории во куќата како што тоа би биле деловите за робови и другите прислужни области. Тие не биле сместени во срцето на куќата во физичка смисла. Дури и концептуалната централност на кубикулум е некако израмнувачки даден пресек на просториите во големите куќи. Богатите сопственици се движеле меѓу нивните неколку кубикула во зависност од сезоната и желбата.

Римската кубикулум била повеќенаменска просторија. Како што една од примарните функции на *сѝалнаѝа* е спиењето или воопшто одморот така слично и кубикулум (*cubiculum*) била место за спиење во текот на ноќта (*cubiculum nocturna*), одмор во текот на денот (*cubiculum diurna*) како и за заздравување. Во античките текстови може да се забележи постоењето на посебен тип кубикулум дормиториум (*cubiculum dormitorium*).⁷⁷ Другата примарна асоцијација на кубикулум во литературните дела е поврзана со сексуалните активности. Грчката тхаламос (θάλαμος), за разлика од римската кубикулум (*cubiculum*), била јасно поврзана со бракот.⁷⁸ Античките писатели ја нагласуваат улогата на кубикулум како место за прием на гости и деловни трансакции. Спротивно на атриумот каде што биле примани клиентите со понизок статус, во кубикула биле примани гостите со еднаков или повисок статус од оној на сопственикот. И императорите вообичаено ги примале своите посетители во сопствените кубикула.

Кубикула се прототипичен пример на ограниченост, место со поголема таинственост од другите делови на куќата. Тие биле соодветно место за прикажување на сликарски и скулпторски уметнички дела пред привилегираните гости коишто биле примани тука, природно место за прикажување на еротската уметност, еротски слики како израз на раскошот.⁷⁹

Кубикулум била исто така и место за неформално облекување служејќи како *soleae* (*soleae*). Аристократските кубикула биле опслужувани од кубикулариите (*cubicularii*). Оваа просторија на некој начин ја зема на себе асоцијацијата на домусот

⁷⁷ Во суштина *nocturna*, Smith 1870, 428.

⁷⁸ Riggsby 1997, 37.

⁷⁹ исто, 38-39.

како целина. Таа била место каде што некои од правилата за јавно однесување биле ослабени.⁸⁰

Како децата така и робовите немале потреба од кубикула. Спалните за робови се нарекувале келае (*cellae*).

Вдолж перистилот се наоѓале и кубикула диурна (*cubicula diurna*), интимни простории за дневен одмор и читање.

Простории наменети за спиење бездруго биле присутни во сите антички куќи во Македонија, меѓутоа тие со сигурност не би можеле да се лоцираат во нив. Во поголем број од откриените антички куќи ваквите простории би требало да ги бараме на катовите за коишто има најмалку податоци. Сепак некои од просториите сместени околу тестудинарниот атриум во раноримската куќа *Каза Романа* би можеле да се сметаат како спални соби и по некоја од просториите сместени околу перистилите на другите куќи, а наменета за дневен одмор како кубикула диурна. Специфичниот дизајн на просторијата 35 од *Куќата на Парџениј* и позицијата покрај перистилот, со подиумот пред којшто се протега богато декорирана подна површина, би можела да служи за одмор, спиење како и за прием на определена група гости.

Гинајконитис

Во античка Грција, како што говорат пишаните извори, жената во домаќинството имала свој сопствен простор (гинајкон или гинајконитис).⁸¹ Ваквата подвлечена спротивност помеѓу машкиот и женскиот дел во куќата од 5. век ст.е., продолжила кон 1. век ст.е. Гинајконитисот (γυναικωνίτις) имал променлива местоположба, меѓутоа вистински пример на гинајконитис не е пронајден, а не постојат ниту јасни докази на приземјето за постоење на специфичен издвоен женски простор или гинајконитис, како што се споменува во пишаните извори.⁸² Подвижната природа на поголем дел од мебелот во атинските куќи, укажува на веројатноста дека собите и дворот биле

⁸⁰ исто, 46-47.

⁸¹ Од Ксенофон (ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ, IX.5.) се дознава дека гинајконитисот и андронитисот се наоѓале на приземјето, издвоени со врата, затворена со резе. Според Лисиј (ΛΥΣΙΟΥ, ΥΠΕΡ ΤΟΥ ΕΡΑΤΟΣΘΕΝΟΥΣ ΦΟΝΟΥ – ΑΠΟΛΟΓΙΑ, I.9.) андронитисот се наоѓал во приземјето, а гинајконитисот по скалите горе на катот.

⁸² Nevett 1995, 373; Cahill 2002, 192; Nevett 2003, 103.

користени на различен начин во различно време. Локацијата на женските простории, брачните простории и дури андронес се чини дека во многу случаи не биле перманентно фиксни во архитектонската структура. Употребата зависела од различното време, сезоната, животниот круг.

Додека во грчката куќа најбитен едноставен контраст е оној меѓу машкиот и женскиот простор, во римската тој бил еднаков и неразликувачки.⁸³ Кај Римјаните женските членови на фамилијата немале издвоени простории во куќата, меѓутоа речиси во сите куќи со перистил во Помпеи, се вклучени и делумно изолирани мали групи на простории, како на пример во *Куќаџија на Ветџиј*, коишто некои научници ги именуваат како комплекси за жени, односно гинајконитис.⁸⁴ Вакви издвоени мали комплекси, ориентирани околу атриолум, се сретнуваат и во повеќето куќи во Северна Африка.

Иако определени наоди во раноантичките куќи во Р.Македонија укажуваат на простории коишто служеле за различни активности што ги извршувала жената, сепак не би можело да се тврди дека тие му припаѓале на еден издвоен простор, именуван како гинајконитис. Ваквата состојба веројатно се должи на малиот број истражени објекти од овој период.

Како област којашто била долго време изложена на зрачењето на влијанијата од хеленистичката култура, во Македонија сепак се задржала просторната издвоеност на областите во куќата наменети за женскиот дел од фамилијата и низ римската епоха за којашто вообичаено е туѓа разграниченоста на просторот на машки и женски. Така посебни комплекси со поинтимен карактер може да се сретнат во некои од истражените римски куќи како што се раноримската рустична вила кај *Ресава* во Тиквеш, градските куќи на *Парџениј* и *Перисџерија* во Стоби итн. Меѓутоа и овде не станува збор за потполна издвоеност, базирана врз основа на полот на членовите од фамилијата туку издвоеност на репрезентативен простор, наменет за прием на клиентелата и за претставување пред јавноста, простор ослободен од ефектите на таинственост и на поинтимен простор, во којшто се одвивал живот на потесните членови од фамилијата како место

⁸³ Wallace-Hadrill 1994, 8.

⁸⁴ истиот 1988, 94; Clarke 1991, 208; Wallace-Hadrill 1994, 58, сл. 3.25.

ослободено од спротивставените норми на однесување. Веќе споменаваме дека низ римскиот период и во другите провинции се сретнуваат повлечени комплекси од интимни простории наменети за престој на потесното семејство.

Диаетае

Во грчкиот свет терминот во формата диаита (διαίτα) е познат уште во 4.век ст.е. со значење на стан, јавен или приватен, најчесто покрај отворен простор, како што се тремовите.

Римските вили и куќите коишто можеле да се пофалат со убави глетки, имале простории за дневен престој со прекрасен поглед, наречени диаетае (*diaetae*). Овие простории биле со мали димензии, широки отвори со убав поглед и исполнети со свеж воздух. Ваквите диаетае биле користени за дневен одмор и релаксација.⁸⁵ Простории од овој тип биле користени и во Помпеи, а можеле да бидат употребувани и како трпезарии. Една или повеќе кубукула можеле да бидат вклучени во малите комплекси на станови познати под ова име и наменети за престој на гостите. И литературните извори сугерираат на диаетае како простор оформен од две до три простории. Ваквите простории често придружени со тремови, исполнети со светлина, воздух и сенка биле архитектонски изум како услов за комфорниот стил на живеење. Присуството на комплекси од простории, ориентирани околу мал двор или перистил во составот на големите римски куќи, Е. В. Лич ги идентификува како комплекси за престој на посетителите, гостите, односно како диаетае. Ваквите комплекси иако делуваат како посебни целини и често се присутни во поголем број во иста куќа, како на пример во куќата *Поидиј Секундус* (*Casa del Citarista*) во Помпеи, сепак имаат меѓусебна комуникација.⁸⁶ Со овој термин се именуваат и летните куќи како и куќите за задоволство.⁸⁷

Простории со ваква намена имале и некои од куќите во Стоби. Во *Куќајџа на Парџениј* за таа цел би можеле да служат просториите 5 и 8, кај *Перисџерија* просторијата 7, во *и.н. Ѓиискојска резиденција* просторијата 7 и т.н. Останува отворено

⁸⁵ Clarke 1991, 13, 20; Ward-Perkins 1994, 188, сл.112; Brothers 2003, 46.

⁸⁶ Leach 2004, 49-50.

⁸⁷ Smith 1870, 429.

прашањето дали издвоените комплекси од неколку простории во составот на римските куќи во Македонија може да се именуваат како гинајконитис или диаетае. Сепак се чини поприфатлива претпоставката дека повеќето од нив биле наменети за членовите на потесното семејство.

Кујнски простории

Зборот *кујна*, кога се однесува на античкиот грчки дом, помалку укажува на нејзината локација отколку на функцијата. Најчесто, биле групирани неколку простории, како што се на пример троделните кујнски комплекси во Олинт коишто се состоеле од голема главна просторија со огниште, просторија за проветрување и осветлување со остава и бања чија преферирачка локација била најчесто блиску до кујната.⁸⁸ Куќите од другите локалитети покажуваат слично групирање на кујни и бањи, како на пример во Еритреја, Моргантина и кујнските комплекси во три од куќите во Халиеис (А,В,Е).⁸⁹ За комплексот на простории во коишто се подготвувала храната во олинтските куќи, Милонас го користи терминот *oecus-unit*. Именувањето на просторот со огниште, со називот оекус, може да се поврзе со значењето на огнот во животот на човекот и значењето на самиот збор оекус-куќа. Во тој простор се поминувал најголем дел од денот, а тука се извршувале и голем дел од дневните обврски врзани за домаќинството. Од тука подоцна, поистоветувајќи се со самата куќа, големата просторија за дневен престој и приеми го примила ова име.

Подвижноста била обележувачка карактеристика на грчката опрема за готвење. Мебелот бил подвижен, а садовите од теракотата биле секогаш при рака во класичната грчка кујна.⁹⁰ Во повеќето куќи не биле констатирани траги од фиксно огниште или кујна. Ова се должи токму на променливоста на местото за овие активности во зависност од временските услови, коишто влијаеле на изборот на местото за готвење во домаќинството. Многу често тоа место било во отворениот внатрешен двор на античките грчки куќи.

⁸⁸ За олинтските кујнски комплекси види во поглавјето 4.3.1.

⁸⁹ Ault 2000, 489.

⁹⁰ Sparkes 1962, 127-132.

Во близина на кујнските простории се наоѓале и мелниците за жито, пресите за масло и други помошни уреди со коишто жената ги обавувала своите задолженија во куќата.

Во раноримските куќи огништето (*focus*) било сместено во атриумот и тука се подготвувала храната. Набргу римските куќи добиле посебни кујнски простории (*culina* или *coquina*), мала просторија лоцирана во задниот дел од куќата, во близина на латрината и бањата, како и во раната антика, веројатно заради полесно искористување на топлината, водата и проветрувањето. Во раните времиња, печењето леб било дел од кујнските обврски и се вршело дома. Приготвувањето на лебот продолжило да биде домашна активност и во колибите, како и на малите фарми од секој вид во одалечените области, во текот на целиот римски период. Ова го потврдуваат и остатоците од печки наменети за таа цел. Некои огништа во римскиот период биле на подните нивоа или само благо над нив, како на пример во кујната во рустичната вила во Боскореале. Тука огништето било во центарот на просторијата. За печење се употребувале печки коишто се нарекувале каминус (*caminus*), збор преземен директно од грчкиот јазик, а применлив од печките за топење до печките за печење.⁹¹ Постоеле и подвижни печки за загревање и подготвување на храната познати како клибанус (*clibanus*), а покрај нив во употреба биле и фурнус (*furnus*) и термосподиум (*thermospodium*).⁹²

За Римјаните огнот бил национален симбол и тој постојано се чувал запален во храмот на Веста во Рим.⁹³ Во вилите и на поголемите фарми секогаш имало печка (*furnus*), одвоена од огништето (*focus*) коешто се наоѓало во центарот на просторијата наменета меѓу другото и за готвење.

Во раноантичките куќи во Р.Македонија се сретнуваат и посебни простории, наменети за готвење но може да се потврди и употребата на дворот како место за приготвување на храната. Во вилата на локалитетот *Теке* кај Велес постои просторија со две огништа до којашто се наоѓала и просторија за чување на прехранбените производи, во *Куќата на колекционерот* на Вардарски Рид, овој простор бил променлив, покрај дворот којшто

⁹¹ Fraun 1978, 28.

⁹² исто, 30.

⁹³ Божицата Веста управувала како со домашниот оган на фамилиите така и со јавниот оган во градот. Весталките биле одговорни за чување на огнот којшто се носел дома.

најчесто бил користен за кујнските активности, таа во еден период од своето постоење имала и огниште сместено во една од просториите. *Кукаѿа со свейѿилиѿиѿе* имала огниште во централната просторија којашто без разлика дали имала и религиозна улога, сепак била користена и како кујна. *Кукаѿа со каѿа* на истиот локалитет, поседувала огниште во просторијата којашто му припаѓала на комплексот оекус, со просторија за дневен престој, готвење и бања.

Во римските куќи не се констатирани огништа но за готвење веројатно биле применувани подвижни печки. Во економскиот дел на *Кукаѿа на Перисѿерија* во Стоби, се наоѓала сидана печка којашто би можела да служи како фурна.

Копроне

Копроне, како елемент во грчките куќи претставувал голем сад или јама за собирање на отпадоците од домаќинството, коишто потоа биле преработувани во неопходното ѓубриво за прихранување на почвата. *Коѿронес* се пронајдени во класичните куќи во Халиеис, Атина, Стимпол(ос), Тасос.⁹⁴

Во повеќе куќи откриени во Халиеис, јужна Аργοлида, се сретнуваат големи садови обработени со камен, закопани во дворовите. Тие имале квадратна, правоаголна или трапезоидна форма, биле длабоки околу 1,5 м, а биле сметани за складишта, подруми.⁹⁵ Ваквите простори би можеле да бидат користени како копронес.

На Атика, во три куќи на северното подножје од Ареопаг во Атина, се наоѓале *коѿронес* за собирање на домашните отпадоци, лоцирани во дворот или во улицата токму пред вратата, обработени со камења.⁹⁶ Хофнер и Шванднер укажуваат на постоењето на *коѿронес* во куќите во Олинт, меѓутоа лоцирани под покриениот дел од дворот блиску до влезот (πρό-θύρα).

За преработката на отпадоците и нивната намена дискутираат повеќе антички автори меѓу кои и Колумела,⁹⁷ Катон,⁹⁸ Варон.⁹⁹ Постоењето на *коѿронес* и производството на

⁹⁴ Ault 2000, 487, сл.1,3.

⁹⁵ истата 1999, 550.

⁹⁶ Thompson 1959, 101-102.

⁹⁷ Columella, Res rustica, II.IV-XV.

⁹⁸ Catonis, De Agri Cultura, V.8; XXIX.1; XXXVI.1; XXXVII.2.

⁹⁹ Varronis, Rerum Rusticum, I.XXXVIII.1.2.3.

ѓубриво, го одразуваат свесниот обид на населението за зголемување на плодноста на земјата како и преокупацијата на домаќинствата со производство на земјоделска храна, како поширока пазарна ориентација.

Куќите не биле замислени со инсталирани *копронес* како и преси за масло туку тие биле додадени подоцна во 4.век ст.е., со развитокот на цедењето масло и преработката на отпадоците.¹⁰⁰

Голема е веројатноста дека копронес постоеле и кај раноантичките куќи во Р.Македонија, коишто би требало да ги откријат археолошките ископувања што ќе следат. Некои од јамите кај куќите на Вардарски Рид би можеле да служат како копронес меѓутоа досегашните скромни ископувања на овој тип на објекти не резултирале со наоди кои со сигурност би можеле да го потврдат ваквиот карактер.

Фонтани

Водата, за жителите низ целиот антички период како и секогаш, имала пред сè утилитарно значење. Чешмите и бунарите во дворовите на раноантичките куќи, покрај градските чешми, биле основни извори за задоволување на потребите на домаќинството со вода.

Во римскиот период водата била употребувана и во декорацијата на омилените простори, пружајќи им задоволство на домаќините и гостите. Така фонтаните, како дел од имплувиата, претставувале првични места за поставување на скулптури во атриумот. Фонтаните биле поставувани во центарот на имплувиата или почесто на пиедестали, како комбинација со пиедестал - фонтана од којашто низ цевката течела вода во базенот. Се чини дека тие биле за првпат користени на почетокот од 1.век ст.е., а биле популаризирани во Августовиот период. Користењето на мермер во римската конструкција општо датира во Августовиот период или подоцна, такашто имплувиата од мермер и фонтаните изградени во нив, се датираат во ова време.¹⁰¹ Во некои имплувиа, се сретнуваат псеудо - фонтани коишто ја користеле илузијата на вистински фонтани за посетителите што ја гледале од улицата, низ отворената врата.

¹⁰⁰ Ault 1999, 564.

¹⁰¹ George 1998, 88-89.

При влегувањето во римскиот дом посетителот се судирал веднаш со атриумот. Тука тој бил восхитен од контрастот на светло и сенка, брилијантната светлина којашто влегувала од комплувијот и течела долу на оградата од базенот, имплувиј со неговите разиграни фонтани и минијатурни скулптури. Страните на атриумот биле во сенка, освежувачки студени во сред лето.

Фонтаните станале речиси редовен елемент во перистилите на римските куќи, богато декорирани со скулптури, декоративна пластика, ниши, стаклени мозаици и изобилство на вода. Во вид на осумаголни писцини тие се сретнуваат и во повеќе доцноримски трпезарии и оеки. Ваквиот вид на фонтани од источните простори се раширил и на Балканскиот Полуостров така што во доцноантичкиот период го сретнуваме како во Апамеја¹⁰² и Антиохија,¹⁰³ така и во Филипи,¹⁰⁴ Филипопол,¹⁰⁵ Медијана¹⁰⁶ и Стоби.¹⁰⁷

Во раноантичките куќи од Р.Македонија, засега е откриена само писцина за вода во дворот на *Кукаџа со аџриум* на Вардарски Рид. Во повеќето куќи водата веројатно била донесувана во садови од околината, а фонтани како декоративен елемент не биле присутни.

Во сите куќи во Стоби, до кадешто водоводниот систем можел да дотури вода и кадешто просторната диспозиција го овозможувала тоа, фонтаната е редовен украсен елемент. Тоа се куќите на *Парџениј*, на *Перисџерија*, на *Полихарм*, *џ.н.Коцкарница*. Повеќето раскошни фонтани, сместени во дното на псевдоперистилите, биле на повеќе нивоа, декорирани со ниши обложени со мозаици и украсени со скулптури. Оеките со стибациа во куќите на *Перисџерија*, *Полихарм* и *џ.н. Коцкарница* биле истотака украсени со осумаголни писцини со вода, пред сè како фонтани со декоративна улога. Тие го освежувале просторот и ја внесувале убавината на природата во градскиот дом. Таму кадешто не допирал градскиот водовод како дополнителен извор на вода биле изведени бунари, како на пример кај куќите на

¹⁰² Burns 1999, 50.

¹⁰³ Stillwell 1961, 53, fig.12; Dunbabin 2002, 164-165, сл. 169, 170; Hales 2003, 240, сл. 108.

¹⁰⁴ Gounaris-Velenis 1994, 418, сл.5.

¹⁰⁵ Bospachieva 2003, 85,92, fig.8.

¹⁰⁶ Јеремић 2006, 146, сл.3.

¹⁰⁷ Герасимовска 1997, 416-417, 419.

Полихарм и *ГР*, или населението се снабдувало со питка вода од градските чешми.

Алае

Алае се јавуваат кај раноримските куќи и кореспондираат со компаративното проширување пред главните простории, често присутно во грчките куќи, а можеби со еднакво значење и пред групата простории во раните етрурски куќи кадешто формирале преден двор без знаци на атриум.¹⁰⁸

Нивната улога не е добро позната. Можно е да служеле за сместување на резервни легла, некогаш како остави, за поставување на ларариуми или за јадење. Понекогаш тие биле издвоени простории или поврзани со таблинумот.¹⁰⁹

Иако некои од просториите во раноримските куќи од Македонија условно би можеле да ги наречеме алае сепак во скромните остатоци од раноримскиот период не би можело со сигурност да се идентификуваат некои простории како алае.

Градина

За карактерот на човекот може да се суди не само според неговата општествена служба и политичките погледи туку исто така и според неговиот приватен живот и лични интереси. Слично е и со историјата на еден народ којашто не се чита само од неговите воени подвизи, неговата уметност и литература туку и од неговите општествени навики и преовладувачки интереси за неговите градини. Како што е градината огледало на карактерот на нејзиниот сопственик, така градините на народот го одразуваат карактерот и степенот на напредокот на државата.¹¹⁰ Интегрален дел од речиси секоја античка куќа била нејзината градина.

Во раната грчка античка куќа, не постоеле градини за задоволство, а не се пронајдени ниту траги од цвеќиња. Значењето на убавиот видик којшто го пружале тие, како посебна вредност, бил установен нешто подоцна во 1.век ст.е., определувајќи го новиот доцнохеленистички станбен архитектонски тип.

¹⁰⁸ Tomlinson 1996, 185.

¹⁰⁹ Adam 2003, 301.

¹¹⁰ Lawson 1950, 97.

Популарна градина на римската Република била едноставната кујнска градина, додека низ Империјата била во мода претенциозната градина-пејзаж. До 1.век ст.е. речиси сите римски градини биле градени кај колибите. Нивниот план и засадените култури биле во согласност со практичните потреби. Плиниј постариот потсетува дека во минатото во Рим, градината била скромна човечки имот, таа била единствениот пазар од којшто тој обезбедувал храна за себе. Една од главните битни нешта што ги направиле Римјаните, толку наклонети кон градините, било тоа што нејзините производи биле секогаш свежи и подготвени за на маса, без готвење, што обезбедувало голема економија во користењето на дрвото како гориво.¹¹¹ Така на пример во ѕидините на Помпеи значаен дел од просторот останувал секогаш ослободен од градби и бил интензивно култивиран во мали градински единици за производството на сите видови производи за пазарот.¹¹²

Градината била поделена на делови, од коишто секој дел бил наменет, за култура од еден определен тип на зеленчук. Цвеќињата и дрвјата не биле присутни примарно заради нивната убавина, туку заради квалитетот на нивните плодородни производи. Низ вековите кујнската градина останала неопходна припадност за секоја вила, фарма и селско живеалиште. Не бил голем бројот на разновидни цвеќиња коишто биле одгледувани од Римјаните, но оние што ги имале ги користеле изобилно. Цвеќињата немале посебно значење пред да бидат исечени: исечени тие добивале религиозно значење такашто било полезно секое домаќинство да обезбеди доволно цвеќиња за да се подмират сопствените потреби.

Самата градина била креација на *Природаија* и таа значела дури и нешто повеќе од самата архитектура на куќата, место кадешто целта и моќта на сопственикот доаѓале во контакт со поредокот на *Природаија*, наоѓајќи се себеси и приспособувајќи ја и усовршувајќи ја неа.¹¹³

Римските архитекти планирале пријатни градини со базени и фонтани во сите видови и форми. Водата им помагала да ги разделат просторите во повеќе пријатни сектори и тивки агли, без

¹¹¹ Lawson 1950, 97.

¹¹² Purcell 2003, 122.

¹¹³ исто, 135.

вистинско издвојување. Долги тремови воде во долж бреговите на водените канали, мермерните павиљони изградени на пространите тревници се огледувале во водените површини на големите базени, лозовите перголи покрај базените штители од жестоките зраци на пладневното сонце; секаде во овие рајски места фонтаните и водоскоците го правеле летниот воздух свеж и пријатен.¹¹⁴

Во архитектурата на домот и градината се чувствува истенчената, високо алузивна креација во којашто доминираат комплексот од традиции, свесно споени со битните филозофски прашања за тоа како треба да се однесува мажот и каков е неговиот однос кон природната средина во којашто тој се наоѓал себеси.

а) Хортус

Домусот речиси секогаш, во својот состав, како градина зад таблинумот, го вклучувал хортусот (*hortus*). Во суштина хортусот ја пружал светлината којашто доаѓала низ таблинумскиот заден сид или врата и на тој начин визуелно било означено пролонгирањето на долгата куќна оска.¹¹⁵ Тој служел како бавча за одгледување на зеленчук и за прошетки во рамките на самата куќа.

б) Виридариј

Виридаријот (*viridarium*) бил внатрешна градина, место во коешто најдоброто од хортикултурата можело да се стави едно покрај друго создавајќи пријатност во внатрешноста на домот. Тој бил место за растенија (*viridia*), удобен домашен простор за различни активности, особено за церемонијалните римски обреди. Најважната улога на виридаријот била да обезбеди пријатна и свежа клима.¹¹⁶ Ваквиот парк во куќата овозможувал пријатни прошетки во рамките на куќата.

в) Перистилни градини

Градините, често китнесто декорирани со перистили, скулптури и фонтани, со цвеќиња, дрвја и грмушки, станале централна карактеристика на многу куќи. Перистилната градина била редуцирана на нејзините есенцијални елементи: столбови, растителни области, фонтана, понекогаш базен, статуи. Како

¹¹⁴ истиот 1987, 187; Ricotti 1987, 174.

¹¹⁵ Clarke 1991, 12.

¹¹⁶ Purcell 2003, 141; Viridia (зелени работи) е римско име за примероци растенија.

дополнително освежување на очите служеле и малите дрвја и грмушки засадени во саксии. Додека атриумот најмногу го сочувал својот оригинален карактер на поплочен двор со вистинска претензија за градинарска оригиналност, центарот на перистилот е расположен како исклучително орнаментална градина, збирка од дрвја и фонтани за да ја одржуваат свежината на околните делови од куќата. Голем успех на перистилот било внесувањето на градината токму во срцето на куќата. Основата била строго геометриски дизајнирана со патеки и цветни леи, центрирани на фокусните точки како фонтани, мали перголи и павиљони.

г) Атриумски градини

Додека повеќето куќи имале освен засаден перистил и градина со тремови, во куќите без перистил, атриумот служел како негова замена. Реновацијата на атриумот се состоела од канал за насади, оформен на врвот од имплувијот. Претварањето на имплувиата во градинарски области, некогаш придружени со статуи и фонтани го доближувале ефектот до оној на перистилот. Засадените атриа во модерните куќи се обидуваат да ја креираат атмосферата на перистилните градини.¹¹⁷

Стоејќи надвор од мрачната позадина на атриумот, блескале монолитните столбови и ретките мермерни фигури. Меѓу столбовите, грмушките во саксии фрлале острови од уште подлабока сенка. На омилените опкружувачки сидови биле насликани митолошки сцени и пејзажи. Ако посетителот погледнел уште подлабоко во куќата, можел да го види низ таблинумот расположениот перистил, двор со градина, а како исклучителна реткост можел да фрли брз поглед кон градината.

д) Градини на терасите

Љубовта кон зеленилото и желбата да се доближи природата на било кој можен начин до домот ги натерала луѓето да ги оформат малите цветни градини на прозорците, балконите, терасите и крововите. Плиниј со жалење говори за старите времиња кога ниската класа во Рим со своите минијатурни градини на прозорците, за момент создавала привид на поглед кон природата, сè додека бројните крадци не ги присилиле луѓето да ги затворат овие видици од погледот на минувачите. Подоцна во куќите на богатите граѓани, овие прозорски градини се развиле во балконски и кровни градини. Рамните кровови, особено оние на

¹¹⁷ George 1998, 93.

еден кат, збогатени со колонади, биле организирани како висечки градини (*horti pensiles*): цвеќиња, грмушки и други ситни насади биле одгледувани во саксии од камен или пак биле поставени на челото од кровот на начин којшто бил најубав за очите.

ѓ) Градини во вилите

Градините станале пријатно место за седење во сенката на дрвјата или јадење во природата на урбаното лозје или градина со насади. Иако привлечни, стеснетите градски резиденции не можеле долго да ги задоволат побогатите граѓани, склони кон поголеми барања, а коишто во потрагата по мир и опуштање стигнале до повлекувањето на село. Широкиот пејзаж во којшто биле распослани вилите пружал повеќе можности за создавање на пријатни катчиња за релаксирање.

Градините на вилите биле уредени такашто ги имитирале колку што е можно повеќе грчките гимназија. Совршени биле големите, пространи површини, облагородени со потоци и шуми, ветровити патеки и сеновити горички.¹¹⁸

Во урбаните центри во Р.Македонија, кадешто римските куќи му припаѓаат главно на типот перистилни куќи, имало можност за оформување на перистилните градини. Особено е впечатлив големиот перистил во *Куќајџа на Парџениј* во Стоби, со своите две бочно поставени леи за цветни насади, грмушки и дрвја со коишто бил внесен дел од природата во градските сидини. Разбурканите водопади од каскадната фонтана, богатата скулптурална декорација и убавината на насадите пружале прекрасна глетка, свежина и спокојство во допирот со природата.

Вегетацијата не им била туѓа ниту на останатите стобски перистилни куќи. Во некои од нив, како на пример *Куќајџа на Перисџерија* во Стоби имало простор и за хортус.

Богатите субурбани и псеудоурбани вили во Македонија, несомнено изобилувале со градини од различен тип меѓутоа нивната мала истраженост не дозволува реконструкција на овој битен елемент, како дел од повеќето живеалишта. Полските имоти по самата своја природа биле погодни места за бројни насади со утилитарен и декоративен карактер. Меѓутоа досегашните истражувања главно не ги вклучувале хемиските анализи на евентуалните вегетабилни наоди.

¹¹⁸ Lawson 1950, 102-103.

Бањи

Раните атински класични куќи не биле снабдени со санитарни уреди. Слична била состојбата и со останатите градови. Малку од античките грчки куќи во својот состав вклучувале и простории за одржување на личната хигиена, обезбедени со санитарни јазли. Во подоцнежните периоди некои од куќите биле снабдени со латрини, а само ретко се наидува на бањи. Во поголемите класични куќи, на пример во Олинт, бањата со када се сретнува како посебна просторија во комплексот од трите простории наменети за дневен престој, готвење и капење.

Како елемент на комфор, резервирана за определена привилегирана група на луѓе, во римските куќи се појавила приватната бања, како составен дел од куќата. Кон крајот на републиканскиот период, бањите станале составен дел и на римските вили кадешто не постоел проблемот на тесен простор. Покрај јавните бањи, коишто имале важна улога во животот на Римјаните, како место за собирање на друштвото во текот на царскиот период, тие станале и битен елемент на повеќе приватни куќи. На тој начин припадниците на елитата, отргнувајќи се од јавните бањи, се обиделе да го свртат вниманието на другите кон себе, да пренесат дел од општествената улога на јавните бањи (*thermae*) во своите домови, потврдувајќи ја на тој начин својата моќ и положба во општеството. Во својата наједноставна форма приватните бањи се состоеле од две простории: едната била користена и за пресоблекување и како тепидариј (со млака вода), а другата како калдариј (со топла вода), во суштина вистинската бања (*balneum*). Заради својот карактер тие биле без прозорци, а во почетокот добивале топлина од кујната такашто биле лоцирани во нејзината близина. Куќите коишто имале на располагање поголем простор имале бањи со повеќе посебни простории од коишто секоја имала своја определена функција како соблекувална (*apoditerium*), млака соба (*tepidarium*), топла соба (*caldarium*) и просторија со студена вода (*frigidarium*). За затоплување на просториите бил применуван хипокаустниот систем.

Од раноантичкиот период само во една од откриените куќи на Вардарски Рид, е пронајдена посебна просторија со када во неа,

наменета за капење. Според овој наод куќата и го добила своето работно име: *Куќа со када*. Можеби близината на Олинт влијаела врз одлуката на фамилијата да обезбеди посебни услови за одржување на личната хигиена.

Во откриените римски куќи и вили почесто се сретнува комплексот од простории наменети за капење. Тие ги содржеле основните елементи коишто ги имале и јавните бањи. Бројот на просториите во термалните комплекси бил во зависност од големината на објектот, потребите на фамилијата и нејзината материјална моќ и статус. Не ретко оделни простории добивале двојна или тројна улога. Во градските куќи бањски комплекси се наоѓаат во *Куќата на Перистерија* и *и.н. Коцкарница* во Стоби, во градските вили во Скупи и Хераклеја, во приградските вили кај *Бардовци* и *Л'скач*, во вилата кај *Железарница-Скопје*, во раноримската рустикална вила на *Разбиеница* кај Ресава, рустикалните вили кај *Пештерица* во Тиквеш, *Козлук* кај Охрид, *Мишевска воденица* кај Св.Николе, *Долги Грм* кај Тетово, кај *Прејор*, *Оџешев* и други. Со бањски комплекс била обезбедена и црковната резиденција во Баргала. Во *Куќите на Пармениј* и *Полихарм* во Стоби било констатирано постоење на латрини и други мали простории коишто најверојатно би можеле да служат за одржување на личната хигиена, меѓутоа со сигурност не би можело да се идентификуваат оделни бањски комплекси. Просториите биле богато декорирани и обезбедени со хипокаустен систем за загревање. Се наоѓале во пристапните агли на куќите за да бидат лесно достапни на сепак ограничениот број на пријатели. Во отсуство на приватна бања во составот на градските куќи, на жителите им биле достапни градските терми.

Складишни простории

Раноантичките куќи имале претпазливо развиени простории коишто биле користени како складишта. Овие складишни простории биле соодветно уредени и поставени на места и на начин којшто бил најдобар за да се сочуваат квалитетно прехранбените производи што му биле потребни на домаќинството. Со посебно внимание биле категоризирани и распоредени според тоа што требало да биде чувано заедно, а што одвоено, што се користело често, а што не, што барало светлина, а што темен простор, што имало потреба од топлина, а што од

студен воздух, сув или влажен простор.¹¹⁹ Поголемите грчки куќи имале визби, коишто воколку биле поставени на карпесто тло, биле издлабени во карпата.

И во римските куќи визбите не биле во систематска употреба иако постоеле две форми на визби: криптопортик (*cryptoporticus*) во вид на подземен или делумно затскриен тунел околу перистилот или градината или пак вистински засводена визба, за чување на различни производи меѓу кои било и виното (*cella vinaria*) со пристапни скали или рампа и со отвор за вентилација. Понекогаш амфорите со вино биле чувани во простории сместени на горниот дел од куќата, наречени аптека (*apotheca*). За местото на складовите и условите во коишто требало да се чуваат определени производи во вилите на полските имоти говори и Колумела.¹²⁰

Простории наменети за складирање на прехранбените производи се констатирани во повеќето раноантички, римски и доцноантички куќи во Македонија. Да ја споменеме просторијата со складишна керамика во раноантичката вила кај Отовица, складишните простории во повеќето куќи на Вардарски Рид, складишната просторија 39, можниот криптопортик и двете засводени визби во *Куќајџа на Парџениј* во Стоби, складишните оддели во вилата кај Разбиеница како и кај останатите градски, приградски и рустични вили.

Медианум

Медианум е просторија или простор во градбите наречени инсулае, со повеќе распоредени станови (*cenacula*). Таа имала правоаголна форма, секогаш била свртена кон улицата и најчесто осветлена со многу прозорци. Оваа просторија (*medianum*), била центарот на станот и овозможувала пристап до сите други простории, такашто за да се стигне до било која од индивидуалните простории било неопходно да се помине низ неа.¹²¹

¹¹⁹ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ, III.8–10.; ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ, IX.2-10.; Graham 1974, 50.

¹²⁰ Collumela, Res Rustica, I.9.10.11.18.

¹²¹ Hermansen 1970, 345.

Во Р.Македонија не е утврдено постоење на живеалишта од типот инсулае такашто не може да се говори за простории наречени медианум. Сепак голема е веројатноста дека вакви објекти биле присутни во поголемите градови како на пример во Стоби кадешто најверојатно постоеле повеќекатни градби со станови за изнајмување. Објектот (веројатно станбен по својот карактер), наспроти *Куќиите на Перистерија* и *Полихарм* можеби претставувал инсула на што укажуваат скалите коишто воде директно од улицата до станот на горниот кат, а на приземјето живеело друго семејство или се наоѓале табернае.¹²²

7.2. Конструктивен систем, техники на градење и употребен градежен материјал (сл. 256-262)

Сидови

Земјата и дрвото биле првите градежни материјали коишто човекот ги употребил при градењето на своите живеалишта. Испреплетените прачки или трски облепени со кал биле доволни за конструирање на примитивните живеалишта по напуштањето на природните живеалишта-пештерите. Така примитивните колиби, куќи биле градени од печена земја и дрво, а подовите и сидовите биле облепени со слој од пречистена, измазнета земја. Техниката на плетер се применувала низ сите епохи, а во примитивните средини кадешто тие материјали се лесно достапни и денес.

Глината била и останала есенцијален градежен материјал во оние региони од светот кадешто вегетацијата е ретка, а посебно на бреговите од Медитеранот. Таа се сретнува во комбинација со дрвото и во развиената архитектура.¹²³ Глината била основниот материјал за изработка на непечената тула, плитар,¹²⁴ присутна при градењето на куќите уште во месопотамската и египетската архитектура, простори коишто изобилувале со сончеви денови во коишто можеле да се исушат тулите под зраците на сонцето. Дрвото и глинените тули, сушени на сонце, биле употребувани при градењето на куќите уште во неолитската населба Јерихон околу

¹²² Мано-Зиси 1939, 266-267.

¹²³ Adam 2003, 58-59.

¹²⁴ Тули изработени од глина, а сушени постепено на сонце.

8000-7000 година ст.е. Во хеленистичкиот период почнала да се употребува и печената тула, позната и редовно употребувана уште во Вавилон. За градење на приватните куќи античките Грци употребувале тули долги од секоја страна по 4 дланки, наречени тетрадорон.¹²⁵

Друг достапен материјал во повеќето медитерански земји бил каменот. Кршен или делкан, каменот бил основен градежен материјал при градењето, посебно на монументалните јавни градби. Во класичниот период речиси сите куќи биле градени од камен. Античките Грци употребувале два стила на зидање со камен: *исодомум*, каде што сите водорамни слоеви камен биле со иста височина и *псевдоисодомум*, каде што редовите на слоевите биле нееднакви и неправилни. Во употреба бил и начинот на зидање *емплектион*, со рамно лице на ѕидот, а останатиот дел со природно положени камења, врзани со малтер.¹²⁶

Во периодот на раната антика вистинските камени блокови биле резервирани за монументалната архитектура, а при изградбата на живеалиштата бил користен ефтин материјал. Врз темелите и долните зони од камен, ѕидовите биле изградени од плитар или крупен чакал. Како врзивно средство била употребувана глината. Античките Грци ја познавале вартата, меѓутоа ја употребувале само при изработката на штукатурата и за опшивање на цистерните.

Раноантичката традиција на градење била практикувана во извесна мерка и низ римскиот период. Меѓутоа новата форма и значењето на архитектурата, улогата на градските и селските куќи и вили во културата на живеење, довеле до промени во градењето. Начинот на градење и материјалите со коишто се градело зависеле од климатските услови и географската положба на просторите во коишто се градело. Северните провинции биле богати со дрво и тоа било основниот градежен материјал, додека во источните предели, како Петра, куќите се длабеле во карпите. Сепак и овие живеалишта, биле домови на легитимните жители во Римската Империја. Каменот како поцврст материјал најчесто бил употребуван за изградба на целите ѕидови. Битен придонес на Римјаните била употребата на вартата за изработка на малтер како замена за глината како врзивно средство при зидањето. Варовиот

¹²⁵ Vitruvii, De architectura libri decem, II.III.3.

¹²⁶ Исто, II.VIII.5.6.7.

малтер бил употребуван и во етрурската архитектура, а во допир со Картагинците, воведувањето на варовиот малтер при градењето кај Римјаните се случило некаде во крајот на 3.век ст.е.¹²⁷ Во римската архитектура се познати повеќе техники на градење но најчеста техника при градењето бил опус инкертум (*opus incertum*). *Ойусоѝ инкерѝум*, од правоаголни блокови камен врзани со малер, се појавил на преминот од 3. во 2.век ст.е. Сржта на сидот, односно просторот помеѓу двете надворешни камени површини на сидот бил исполнет со малтер и поситни камења (*opus caementicium*). Оваа техника без тежнеење кон водорамно услојување е честа кај рустичните градби.¹²⁸ *Ойус виѝаѝум* се состоел од хоризонтално поредени камења со правилен челен изглед, според ефектот, исодомик или псевдоисодомик. Овој опус се појавил пред времето на Август. Во римскиот период, во некои од градбите се применувала техниката микстум (*opus mixtum*), од мали камени блокови во комбинација со редови од печена тула. Во текот на раниот 2.век н.е. тој коегзистирал заедно со *ойус реѝикулаѝум*,¹²⁹ којшто бил во голема рестрикција. Овој опус на градење бил присутен кај бројни куќи од 1.век ст.е. Речиси воопшто кај Римјаните не се граделе цели објекти од тули. Тулите биле неопходни при зидањето во *ойус сѝикаѝум*. Сидните површини биле малтерисани и најчесто богато декорирани.

Доцноантичкиот период значи двојбеност во квалитетот на градење. Од една страна се граделе квалитетни градби коишто и припаѓале на владеачката структура, а од друга страна стојат скромните живеалишта од испреградени постари објекти, со поскупо сидови од камен и кал. При градењето биле во изобилство употребувани раноантички и раноримски сполии.

Во Македонија, богата со дрвена граѓа, примитивниот начин на градење куќи од плетер¹³⁰ се сретнува повремено и во хеленистичкиот период, на пример кај *Куќаѝа со колци* во населбата на Вардарски Рид и кај куќите на островот Голем Град во Преспанското Езеро. Како градежен материјал биле употребени дрвени колци коишто ја чинеле конструкцијата на градбите и глина. Меѓутоа главниот начин на градење се состоел

¹²⁷ Несторовић 1974, 420-421; Adam 2003, 79.

¹²⁸ Kilić-Matić 2004, 96-97.

¹²⁹ *Opus reticulatum*, мрежеста структура од камен или тули.

¹³⁰ Испреплетени прачки облепени со глина.

од камена темелна стопа и сидови од плитар, врзани со глина. Вака биле градени сидовите на вилата кај Отовица и куќите откриени на Вардарски Рид.¹³¹ Тие биле широки околу 0,50м, сидани врз камени темели и долни зони од аморфни камења до околу половина метар височина, а горните делови биле изсидани од непечена тула-плитар (калапени со димензии 50 x 50 x 10). Подовите ги сочинувала набиена земја, обложена со тенок слој глина или водоотпорен малтер.

Во римскиот период продолжил да се употребува плитар при градбата на куќите како на пример во вилата на *Разбиеница*, кај Ресава, делумно во постарата фаза на *Куќаџија на ГР* и кај некои други раноримски сидови од објекти откриени во Стоби. Сепак најчест материјал од којшто биле градени куќите бил каменот, врзан со варов малтер, во стилот опус инкертум (*opus incertum*) односно опус кементициум (*opus caementicium*). Кај некои простории во оделни куќи каменот бил комбиниран со слоеви од тули, применувајќи го *ојусој миксџум*, како на пример во куќите на *Перисџерија*, *Парџениј*, *ГР*, *џ.н. Коцкарница*, малата апсидална сала кај т.н. *Ејискојска резиденџија* во Стоби, *џрадскаџија вила* и *црковнаџија резиденџија* во *Хераклеја*, приградската вила кај Бардовци и други. Во градбите во Р.Македонија опусот миксџум (*opus mixtum*) најчесто се применувал во апсидалните триклинија и бањските простории. Во доцните фази при зидањето на живеалиштата е видлива честата употреба на сполии.

Таваници

Рамните таваници на живеалиштата низ раноантичкиот период биле изработувани од дрвени греди понекогаш украсени со резбање или бојање или пак биле обложени со штици.

Со воведувањето на засводените таваници над апсидалните простори во римскиот период била воведена тулата како неопходен материјал за нивната изработка.

На територијата на Р.Македонија биле применувани истите материјали и начини при градењето на таваниците.

¹³¹ Пачкова-Куфојанакис 2005, 347-372.

Кровови

Приземните објекти за живеење имале рамен кров уште во месопотамските и египетските простори. Рамниот кров бил присутен и низ раноантичкиот период, главно во јужните краишта, на просторите со потопла клима. Во северните краишта кровот, на две или четири води, бил конструиран од дрвени греди и штици коишто ги подржувале кровните покривни елементи.

Во хеленистичкиот период кога веќе било во функција печењето на тулите, биле произведувани и покривни керамички елементи, ќерамиди: широки плочести ќерамиди (κεραμίς) и тесни свиткани ќерамиди (καλύπτρα) за заштита на слемето и грбините.¹³² Ќерамидите биле поредувани врз дрвената кровна конструкција. Овој начин на покривање бил применуван и кај куќите во Македонија (Голем Град).

Римјаните директно го наследиле начинот на покривање од Грците. Во римскиот период продолжиле да се изработуваат кровни конструкции од дрвени греди. Системот на покривни ќерамиди се состоел од широка, рамна, керамичка плоча, наречена тегула (*tegula*) и тесен елемент што бил поставуван врз составите на тегулите, наречен имбрекс (*imbrex*).¹³³

Ваквиот начин на покривање со споменатиот градежен материјал бил применуван и кај градбите во Македонија. Ќерамидите биле употребувани во текот на целиот антички период. Над оцаците на пример во куќите на Вардарски Рид се наоѓале ќерамиди, со елипсовиден отвор во средината, заради вентилација.¹³⁴ Цели или фрагментирани покривни ќерамиди од урнатите кровни конструкции се редовни наоди на локалитетите.

Хипокаусти

Во постудените предели од Римската Империја неопходно било затоплувањето на просториите. За таа цел Римјаните го употребувале хипокаустниот систем за загревање. Овој начин на загревање бил вистинска иновација и се појавил околу крајот на 2. и почетокот на 1.век ст.е.¹³⁵ Тој бил употребуван како во

¹³² Лилчиќ 1996, 14-16.

¹³³ Adam 2003, 213-214; Лилчиќ 1996, 21-22.

¹³⁴ Митревски 2001, 40-41.

¹³⁵ Називот има старогрчки корен.

станбените објекти, така и во јавните бањи. Се состоел од двоен под низ којшто струел топол воздух. Горниот под бил подржуван од столпчиња, суспензури, изработени од керамички тули со четириаголна или кружна форма. Топлиот воздух којшто доаѓал од ложиштето (*praefurnium*) можел да струи и низ сидовите во коишто биле поставени глинени цевки-тубулуси (*tubulus*).¹³⁶ Најраниот ваков поден систем на загревање е познат во бањите во Гортис, Олимпија и Сиракуза уште од 300 година ст.е.¹³⁷

Остатоци од хипокаусти биле пронајдени во повеќето куќи и вили од римскиот период во Р.Македонија. Главно биле дел од домашните бањи како на пример кај *Куќајџа на Перисџерија* во Стоби, градските куќи во Скупи и Хераклеја, приградските вили кај *Бардовци* и *Л'скач*, вилите на *Разбиеница*, во *Прејор*, кај *Мишевска воденица*, кај *Пешиџерица*, *Долги Грм*, во *Ојшешево* итн. Хипокаустен систем за загревање бил употребен и во *Куќајџа на ГР* во Стоби, во просторијата веднаш до големата трпезарија.

Отвори

Куќите низ целиот антички период биле изградени според план во којшто доминира интровертноста, со простории групирани околу двор којшто често бил засенет со трем на едната или на повеќе страни. Надворешните сидови биле едноставни и празни со колку што било можно помалку отвори. Фасадите биле разбиени со по една до две врати. Недостатокот од прозорско стакло во раноантичкото време, бил само една од причините коишто ја направиле античката куќа интровертна. Прозорците биле ретки, а воопшто имало надворешни прозорци, нивниот број бил мал. Тие биле мали, рамни, високо поставени на сидовите и затварани со дрвени капаци. Отворите биле користени главно за пропуштање на светлина и свеж воздух но поради малата величина дури и при добро време, со отворени капаци, тие можеле да пропуштат само ограничено количество на светлина и воздух. Ваквата организација е интерпретирана како одговор на околните услови, обезбедување ладовина и отворен внатрешен простор во којшто можеле да се одвиваат домашните активности. Ова би бил само еден дел од објаснувањето на карактеристичниот

¹³⁶ Лилчиќ 1996, 23-24.

¹³⁷ Adam н.д., 265.

интровертен план на античките грчки куќи. Следната причина за нивниот изглед би била овозможувањето на издвоеност на домаќинството од околината и од туѓинците.¹³⁸

Во римскиот период со појавата на стаклото, тоа почнало да се употребува и за прозорците. Во отсуство на стакло во студениот период од годината прозорските отвори биле затворани со ткаенина, кожа или со капаци. Сепак била задржана затвореноста на градбите кон надвор. Кај Римјаните интровертноста не била прифатена само заради сочувување на интимноста на фамилијата, туку таа била замислена како начин да се создаде посебна импресија кај посетителот. Наспроти градските куќи, кај вилите изградени во природа далеку од градските сидини, се чувствува поголема отвореност кон надворешноста. Античките народи ги сакале сидовите и светлината. Тие, како што наведува Ле Корбизие земајќи го за пример градот Помпеи, не ги пробивале сидовите. Човекот ја пропуштал светлината, со определена намена, од едниот крај и ги осветлувал сидовите. Добиениот впечаток на светлина се ширел надвор преку столбовите и перистилите. Едноличното тло се простираше секаде каде што било можно, понекогаш издигнувајќи се за една скала. Светлината и сидовите кои ја одбивале неа со големата широчина како и подот којшто претставува хоризонтален сид биле единствените архитектонски елементи во ентериерот. Создавањето на осветлени сидови значело давање на архитектонски елементи на ентериерот.¹³⁹ Во густо изградените римски градови, со инсулае на неколку ката, прозорците биле мали социјални центри каде што можело да се разговара со соседите, посебно со оние коишто живееле наспроти, преку тесните улици. Прозорецот бил погодно место за поставување на различни предмети и тоа доведувало до често паѓање на некои од предметите врз луѓето на улицата. Така постоењето на тесните балкони било од посебно значење за заштита на луѓето коишто влегувале и излегувале од продавниците во приземјето и од портите на римските наемни куќи, задржувајќи ги предметите коишто паѓале од прозорците или рамните кровови.¹⁴⁰

¹³⁸ Nevett 2003, 107-108.

¹³⁹ Le Korbizije 2006, 150.

¹⁴⁰ Hermansen н.д., 344-5.

Кај градбите за живеење, пронајдени на територијата на Р.Македонија, биле задржани гореспоменатите правила што би можело да се заклучи од сочуваниите сидови, често со мала височина, но сепак доволна за да се согледа интровертноста на раноантичките куќи и на ова тло. Римските куќи продолжиле да го следат интровертниот начин на градење, на што укажува отсуството на прозорски отвори на надворешните сидови, понекогаш зачувани и до 2-3м височина.

Екстериер

Веќе споменаваме дека станбените градби ја задржале својата интровертност во текот на целиот антички период. Зад едноставните фасади, со што е можно помалку отвори се одвивал животот на фамилијата во рамките на својот дом. Надворешната архитектонска декорација кај станбените објекти во раното античко време како и во Рим скоро и да не постоела. Богатите куќи и на Ориентот, како на пример во Палмира, останале скромни од надвор со празни сидови и со врати кон улицата, а од внатре се одликувале со висок комфор.¹⁴¹ Понекогаш кај Римјаните само вратата била декорирана со профилирана рамка, под влијание на источните простори, иако ваквиот начин на декорирање не одговарал на слободниот начин на фамилијарното живеење кај нив. Иако археолошките остатоци се фрагментирани, во самиот Урбс Рим, остатоците од некои двокатни куќи укажуваат на насликани фасади во повеќе бои.

Остатоците од живеалиштата на територијата во Р.Македонија даваат малку податоци за нивниот екстериер. Сепак тргнувајќи од пишаните податоци за изгледот на античките живеалишта во медитеранските простори и остатоците во околните земји, делумно би можело да се претпостави изгледот на надворешни фасади со скромна декорација, мал број на отвори но сепак доволно за нормална комуникација на жителите со надворешниот свет.

¹⁴¹ Browning 1979, 28-30.

7.3.Подна декорација (сл. 263-278)

Подовите во раноантичките скромни куќи биле најчесто од набиена земја, некогаш обложени со камени плочи или декорирани со подни мозаици. Античките мозаици биле колоритни и атрактивни. Тие имаат историски димензии и претставуваат неоценливи документи за античкиот живот. Археолошките откритија коишто се однесуваат на станбената средина одаваат впечатливо проникнување во аспектот на класичниот свет, длабоко сокриен од нас. Меѓу овие откритија античките мозаици завземаат посебна позиција. Тие се дела на уметноста коишто се ценети самите по себе и средство за делумно согледување на грижата и стремежот на луѓето коишто живееле со нив.¹⁴²

Во текот на сите периоди, иако архитектонските форми на куќите варираше, главната декорација била концентрирана во областите користени за прием или посети. Во грчките градби од класичниот период тоа биле андронес, а во хеленистичките правоаголната оекус којашто станала главна просторија за прием и гозби во доцноримскиот период. Во римските куќи богато декорирани подови се присутни во атријата, триклинијата, екседрите, тремовите и раскошните перистили. Друга просторија во којашто се сретнува декорацијата е римската спална (*cubiculum*), користена меѓу другото, како што веќе споменавме, и за прием на мали групи гости.

Во грчко-римскиот свет половина од уметничките возбуждања се должат на натпреварот за претставување на природата.

Украсувањето на подовите во живеалиштата е присутно многу одамна. Во Гордион, главен град на Фригија, во три куќи коишто потекнуваат од доцниот 8. век ст.е., биле откриени подови, исцртани со јадар песок, камчиња со темно сина, црвена и бела боја, положени на глинена основа. Подоцнежните градби од Гордион покажуваат традиционален континуитет на ваквата декорација во 6. и 5. век ст.е. со мотиви од едноставни квадрати и меандри. Ваквиот начин на декорирање на подовите следи и понатаму низ ахаеменианскиот и хеленистички период.¹⁴³ Од

¹⁴² Ling 1998, 135.

¹⁴³ Robertson 1965, 72; Ling 1998, 19-24; Dunbabin 2002, 5.

северна Мала Азија овој опус на мозаична декорација бил пренесен во северните региони на Грција како и во македонската престолнина Пела.¹⁴⁴ Иако јадриот песок бил користен како материјал за подовите во Грција уште во раното бронзено време, мозаичната декорација (мозаици од јадри камчиња) се појавила во јавните градби и приватните куќи кон крајот на 5. век ст.е. И покрај тоа што шемите за овие мозаици биле правени во негрчките области во Анадолија, дизајнот на грчките мозаици бил различен од оној во Анадолија.¹⁴⁵

Во раните мозаични подови, композициите биле претставени околу централниот мотив емблемата (*emblemata*). Подоцна биле создадени големи мозаични композиции, комбинирани со градација на боите што им давало на фигурите пластичност, понекогаш создавајќи впечаток на обоена перспектива. Сè до средината на 5. век ст.е. мозаичната уметност ги асимилирала успехите на сликарството.¹⁴⁶

Веројатно мозаичната декорација со јадри камчиња најпрвин била употребувана во јавните градби, а потоа се проширила кај приватните куќи, како резултат на желбата за имитирање на угледната декорација од јавните градби. Мозаичните слики не ги истакнувале домашните вредности и не се однесувале на сопственикот на куќата, неговата личност или професија.¹⁴⁷

Ваквиот начин на декорирање на подовите се сретнува во класичните куќи во Олинт, најмногу концентриран во централниот дел на просторијата именувана како андрон. Мозаичните подови биле погодни за андронот бидејќи тие биле водоотпорни и лесни за чистење, а повеќето подови биле обезбедени со канал или базен за одвод или собирање на отпадната вода по чистењето. Андронот бил единствена просторија во класичната куќа, редовно посетувана од луѓе коишто не биле членови на фамилијата. Сите Олинтски мозаици потекнуваат од последната четвртина на 5. и првата половина на 4. век ст.е. и тие се единствени фиксни историски датуми за било кои мозаици од овој тип.¹⁴⁸

¹⁴⁴ Robertson н.д., 83.

¹⁴⁵ Westgate 1998, 93; Walter-Karydi 1998, 56-57.

¹⁴⁶ Walter-Karydi н.д., 58-59.

¹⁴⁷ исто., 64.

¹⁴⁸ Robertson 1965, 73.

Постоела хиерархија на подните типови, рангирани од калдрма и камени плочи, преку малтерисани подови и рамни мозаици од природни камчиња, до декоративни мозаици од вакви јадри камчиња.¹⁴⁹ Подните мозаици во Пела се поголеми и попрефинети од пораните примери и веројатно имале посебна цел, односно нивната улога била да се истакне моќта на македонската династија.

Од доцниот 3.-ран 2.век ст.е. за изработка на мозаичните подови почнале да се употребуваат четириаголните тесели од камен, теракота и стакленца коишто ги замениле јадрите речни камчиња како главен материјал при изведбата на подни мозаици. Голем број од мозаиците во *теселатум* се наоѓале во просториите на катот. На приземјето, подови во *теселатум* се најдени во просториите со различна форма и големина, отворени кон централниот двор или перистилот на куќата. Најчеста нивна локација е најдекорираната, голема просторија за прием и разонода на гостите (*oecus*), обично сместена на северната страна од дворот, а често присутна во куќите во Делос. Вакви мозаици биле изведувани и во отворените екседри (*exedrae*).¹⁵⁰ Според литературните извори, речиси до крајот на 4.век, развиените мозаични подови во Атина изгледале како странски раскош.

Хеленистичките куќи биле пораскошни од нивните класични претходници. Целата куќа била декорирана имајќи ги во мислите гостите. До 2.век ст.е., ефтините мозаици биле стандардна подна декорација комбинирана со едноставната сидна декорација во дворовите и работните области.¹⁵¹

Додека грчките градови во јужна Италија и Сицилија биле под влијание на хеленистичкиот тип на мозаици, во западните простори на Римската Империја се појавува изработка на подови во опус сигнинум (*opus signinum*), од водоотпорен малтер со ситни керамички фрагменти.¹⁵² Во ваквиот малтерен под можеле да бидат вметнати природни или обработени камчиња, неправилни тенки камени луспи (*crustae*), па дури и тесели слободно

¹⁴⁹ Westgate 1998, 100.

¹⁵⁰ исто, 108.

¹⁵¹ исто, 111.

¹⁵² Pliny, Natural History, XXXV.XLVI., Smith 1870, 431; Називот доаѓа од името на италијанскиот град Сигнија, познат по тулите коишто биле составен дел од малтерниот под и истолчени, помеѓу другото, на малтерот му давале и црвена боја.

расфрлани или аранжирани според едноставни шеми.¹⁵³ Ваквиот начин на декорирање на подовите е под влијание на феничанскиот град Картагина (Тунис). Прифатен од Римјаните тој се раширил низ римската Империја пред сè кај подовите и сидовите изложени на влага и вода.¹⁵⁴

Во римскиот период се појавиле црно-бели фигуративни мозаици коишто ја покажувале оригиналноста и смелоста на идејата која му недостасувала на современото сидно сликарство.¹⁵⁵

Во Северна Африка, од Триполитанија на исток до Атланскиот брег на Мавританија, се сочувани повеќе римски мозаици во куќите на високата романизирана класа. Африканските мозаици бргу го отфрлиле црно-белиот стил на Италија за сметка на полихромијата.¹⁵⁶

На исток во богатата провинција Сирија, во градот Антиохија¹⁵⁷ со предградието Дафне и во Селевкија, биле откриени делови од голем број приватни куќи покриени со мозаични подови. Исто така раскошни мозаични подови се наоѓаат во куќите во Апамеја на Оронт и Палмира.

Во втората половина на 4.век н.е. станал популарен нов стил на мозаици, базиран врз принципот на повторување на определени орнаменти коишто сочинуваат декорација во форма на килим.

Ойусој секѝиле, којшто се состои од парчиња од мермер и друг материјал со различни форми, сложени на подната површина, бил особено ценет во римскиот свет, делумно заради суштинската вредност на материјалите, одразувајќи го општиот ентузијазам за егзотични мермери во однос на каменот, а делумно заради својата тежина и виртуозноста на занаетчиите. Декорацијата во оваа техника била попрестижна од теселатумот и е заедничка за сите приемни простории во богатите куќи, додека мозаиците во *ојус ѝеселайѝум* биле употребувани во помалку јавните простории. Подови од вакви парчиња во различни форми во Италија се сретнуваат уште од 2.век ст.е.¹⁵⁸

¹⁵³ Westgate 2000, 415 ; Подот со вметнати фрагменти, заради декорација, Плиниј Постариот го нарекува *barbarica* или *subtegulanea*, Pliny, Natural History XXXVI. LXI.: *Pavimenta credo primum facta quae nunc vocamus barbarica atque subtegulanea*.

¹⁵⁴ Ling 1998, 34; Kilić-Matić 2004, 106.

¹⁵⁵ Ling 1998, 47; Dunbabin 2002, 60.

¹⁵⁶ Ling н.д., 77.

¹⁵⁷ Campbell 1988.

¹⁵⁸ Dunbabin н.д., 254-261; Grandi 1993, 133-158.

Значењето на занаетчиите и уметниците во текот на античкиот период било ограничено такашто постојат малку информации за мајсторите коишто ги изработувале мозаичните декорации. Од доцниот 2. или 3. век наваму во Северна Африка и Хиспанија се сретнува формулата *ex officina*, следена со името во генетив, додека скратената форма, само со името во генетив е најдена во Северна Африка.¹⁵⁹

На Исток, а особено во Грција, сигналирањето се случувало повремено од 2. век н.е. наваму. Сигнатурите на мајсторите станале почести кај подовите на христијанските цркви.

Мозаични подови од класичниот и хеленистичкиот период не се пронајдени во куќите на почвата на Р.Македонија. Подовите во раноантичките куќи главно биле од набиена земја, обложена со тенок слој глина, понекогаш биле покриени со камени плочи како на пример кај *Куќаџија на колекционероџи* (просторија 4) и *Куќаџија со аџириум* или со глинени плочи како кај *Куќаџија на колекционероџи* (просторија 2) во населбата на Вардарски Рид.

Римските и доцноантичките живеалишта, пронајдени на оваа територија биле богато декорирани со подни мозаици.¹⁶⁰ Подната декорација најчесто ја сочинувале малите, камени или мермерни плочки, сложени во *оџус секџиле* како и мозаиците во *оџус џеселџум*. Може да се сретне примената и на техниката опус сегментатум, со вметнување на парчиња од варовник, мермер или друг материјал со неправилна форма во подлогата од варов малтер.

Подни површини обработени во *оџус секџиле* се присутни во неколку репрезентативни простории во *Куќаџија на Парџениј* (дијалета 5, биклиниј 7, трпезариите 14 и 34), во приградската вила кај *Сџакина чешма* (простории бр. 1, 2, 3, 4), во *џ.н. Еџискојскаџија резиденџија* во Стоби (просторија 1). За овој вид на подна декорација биле употребени внимателно исечени мермерни и камени плочки во боја, сложени така што формирале геометриски шари.

Оџус сеџменџаџум се сретнува во градската вила кај Авторемонт во Хераклеја (првиот слој во просториите 1 и 2).¹⁶¹

¹⁵⁹ Dunbabin 2002; 272.

¹⁶⁰ Описот на подните мозаични претстави е даден во поглавјето 5.

¹⁶¹ Србиновски 1979, 105-106.

Најзастапен мозаичен опус е *оџусоџ џеселатџум*, присутен на подовите од повеќе простории во куќите на *Парџениј* (трем 2, просторија 35, екседра 6 и можеби дјаета 8), *Перисџерија* (во трпезариите 3 и 4), *Полихарм* (трем 2, трпезарија 4, екседра 10), *џ.н.Коцкарница* (во трпезаријата и тремот), изнесено е мислење за присуство на теселатум и во една фаза во трпезаријата 1 во т.н. *Еџискојска резиденција*, потоа во просторијата 2 во вилата кај *Авџоремонџ*, во просториите на приградската вила кај *Бардовци*, во повеќе простории во вилата кај *Сџакина чеџма* (простории бр.1,3,4,5,6,7), во вилите кај *Лскач*, *Штип*; *Козлук*, *Охрид*; *Баруџница* кај *Амзабегово*, во вилата кај *Преџор* и др. Доцноантички мозаици со ранохристијански мотиви во *оџус џеселатџум* ги украсувале и подовите на 4 простории во *црковнатџа резиденција во Хераклеја*.

Мозаичната програма во откриените живеалишта, изведена во *оџус џеселатџум*, најчесто се состои од рамки, единечни, двојни и тројни во коишто се распоредени полиња главно со четириаголна или кружна форма. Во овие полиња, обработени со посебни, декорирани рамки, се претставени геометриски, вегетабилни, зооморфни и елементи коишто би можеле да им се припишат на ранохристијанските симболични претстави.

Како врамувачки елементи најчесто се сретнуваат:

- меандарот: во просторијата 2 во *црковнатџа резиденција во Хераклеја*;
- плетенка (единечна, двојна и тројна): во просторијата 2 во *црковнатџа резиденција во Хераклеја*; во *вилиџе во Валандово*; во трпезаријата и тремот на *џ.н.Казино*;
- увртена ортома, јаже: *црковнатџа резиденција во Хераклеја*; спалната 35 во *куќатџа на Парџениј*; трпезаријата и екседрата 10 во *куќатџа на Полихарм*; *џрџезаријатџа во куќатџа на Перисџерија*;
- врвови од бранови: во трпезаријата на *црковнатџа резиденција во Хераклеја*; трпезаријата во *куќатџа на Перисџерија*;
- бршленови лисја: во екседрата 6 и спалната 35 во *куќатџа на Парџениј*; екседрата 10 во *куќата на Полихарм*; *вилиџе во Валандово*;
- низа од астрагали: тремот во *куќатџа на Парџениј*;
- мултиплициран соломонов јазол: кај најдолната низа од трпезаријата во *куќатџа на Перисџерија*, елемент присутен и во

III н. Коцкарница, како и кај мозаиците во *црковната резиденција во Хераклеја*;

-наизменично повторување на различни геометриски орнаменти: во трпезаријата во *куќата на Перисџерија*; вилата кај *Сџакина чешма*; *црковната резиденција во Хераклеја*.

Мозаични површини исполенети со геометриски орнаменти, понекогаш комбинирани со вегетабилни орнаменти, се сретнуваат: во тремовите на *куќите на Парџениј и Полихарм*, екседрата 6 и спалната 35 во *куќата на Парџениј*; во предпросторот и трпезаријата на *III н. Коцкарница*; во *вилата на Миов Даб* кај с.Подвис; атриумот во вилата кај *Сџакина чешма*, кружната просторија во утврдената, веројатно вила од 4.век, кај *Пеленица* и др. Ним им се придружуваат и зооморфните претстави присутни во мозаичните подови на *црковната резиденција во Хераклеја*, *куќите на Полихарм и Перисџерија*.

Апсидалниот простор во трпезариите и приемните соби оекус речиси редовно се покриени со мотивот *рибини крлушки*: во *III н. Коцкарница*, во *куќата на Полихарм*, во *црковната резиденција во Хераклеја*.

Богатата и сложена подна декорација во трпезариите на *куќите на Перисџерија и Полихарм* како и во *црковната Хераклејска резиденција* биле анализирани со посебен интерес. Анализите укажуваат на силни ранохристијански влијанија со симболични претстави, а најприсутна е омилената илустрација на 41 псалм.¹⁶²

7.4. Сидна декорација (сл. 279-280)

За делумна сидна декорација во живеалиштата би можело да се говори уште во неолитската населба од 6500 година ст.е. Јерихон. Сидовите биле нежно заоблени, обликувани со рака, измазнети и обоени со црвена и жолта боја. Египћаните исто така ги сликале сидовите на *куќите* со живописни бои.

Познато е дека сидовите на античките *куќи* биле декорирани уште во 5.век ст.е. Истовремено со појавата на сидната декорација и таваниците биле облагородени со

¹⁶² Димитрова 2006, 16-19.

декорација.¹⁶³ Тие веројатно биле украсени со касети во штукатурата, имитирајќи ги касетираните таваници на јавните градби.¹⁶⁴

Во античката грчка кука постои хиерархија и во сидната декорација на просториите: некои простории биле без сиден малтер, некои имале рамен монохромен малтер, а други имале декорација едноставно шематизирана, означена со линии или контрастни бои, до развиена имитација на камени блокови, изработени во штукo или како сликана имитација на обоен мермер. Оваа хиерархија во декорацијата била користена за да се означи хиерархијата на просторот во куќата. Во некои куќи имало декорација само по патот кој водел до андронот.¹⁶⁵ Сидната, во комбинација со подната декорација, била секогаш така дизајнирана за да создаде крешендо од декорацијата на патот кон андронот. Во сидната декорација којашто се појавила околу 400 година ст.е., се изразени поврзаноста, како и разликите меѓу архитектурата на перистилните куќи и јавните градби.

Куќната декорација во римскиот период претставува посебно богато поле за истражување, заради значењето коешто Римјаните им го придавале на куќите како симбол на статусот такашто посебно внимание посветувале на нивното декорирање.¹⁶⁶ Јазикот на јавното и приватното е срж во римското приоѓање кон сидната декорација. Таа римска сидна декорација е имитативна, во извесна смисла *илузионистичка* и речиси неизбежна. Значаен бил изборот на тоа што требало да се имитира.¹⁶⁷ Една можност отворена кон сидната декорација била имитацијата на градбите, што е извор на доминантниот стил на сидната декорација со својот карактеристичен дијагонален повторувачки дизајн.

Во богатите римски куќи, скалата на декорација на просториите е интерпретирана како соопштувачка порака за природата на сопственикот на куќата и за специфичните функции на индивидуалните простории.¹⁶⁸

¹⁶³ Платон во Πολιτεία, VII.529.b експлицитно ги споменува декорираните таваници: *...ако ѝ подиѓне глава некој на ѝаван и ѝи разгледува шаркиѝе...*

¹⁶⁴ Павсија бил првиот, вели Плиниј, кој сликал касетирани таваници и сводови.

¹⁶⁵ Westgate 1998, 100; Wajter-Karydi 1998, сл. 41,42; Milićević-Bradač 2004, сл. 129.

¹⁶⁶ Wallace-Hadrill 1994, 147.

¹⁶⁷ исто, 23.

¹⁶⁸ Wallace-Hadrill 1994, 3-61; Nevett 2001, 32.

Системот на декорација на внатрешните фасади на римските куќи се развил логично од конструктивните техники. Декорацијата служела за уживање и развеселување на жителите, за импресионирање на гостите и за обезбедување позадина за установениот дневен ред на сопственикот.¹⁶⁹

Еден од најстарите начини на декорирање на внатрешните сидови бил со цокле од пластично изведени квадери со профилиран венец во малтер, а горните зони биле обоени во вид на шарени мермерни плочи.¹⁷⁰

Од времето на Август обложувањето на сидовите со мермер станало универзална карактеристика на римската јавна архитектура. Богатите станбени објекти го следеле примерот на јавните градби.¹⁷¹ Сидовите во *ојус миксџум* често биле покриени со малтер (гипс) или со мермер имитирајќи ги јавните градби. Подоцна многу често мермерните плочи биле имитирани со боење. До времето на Клавдиј и сопствениците на модерните рурални или субурбани поседи го прифатиле обичајот на декорирање на вилите на нивните полски куќи, со сидни сликарии.

Сидната декорација можела да биде насликана со бои, изведена во вид на мозаична претстава или во штукатура. Многу често, овие начини на декорирање биле комбинирани.

а) Сликана декорација

Остатоците од раноантичките куќи говорат за тоа дека развиената сликана декорација не била дел од обичната грчка куќа.¹⁷² До крајот на 5.век ст.е. полихромноста била ексклузивна карактеристика за високата архитектура. Монохромните сидови биле многу ретко присутни само во скромните резиденции. Насликаната декорација, не била честа како пракса во приватните куќи, во 4.век ст.е. Во ова време се појавил и флоралниот стил во сликарството.¹⁷³

Декорацијата на доцнохеленистичките сидови останала иста како и во 4.век ст.е. и таа не се менувала до почетокот на 1.век

¹⁶⁹ Clarke 1991, 370.

¹⁷⁰ Несторовић 1974, 479.

¹⁷¹ Dunbabin 2002, 262.

¹⁷² Robertson 1965, 85.

¹⁷³ Robertson 1967, 134; се споменува Павсија од Сикион како сликар на цвеќе.

ст.е., сè до појавата на т.н. втор помпејански стил.¹⁷⁴ Над низата од ортостати било изведено главното поле со употреба на различни бои во комбинација со обоена штукатура, имитирајќи мермерни блокови коишто го доловувале изгледот на сидање во стилот исодомик. На врвот се наоѓал релјефен корниз од мермер или применета штукодекорација. Сидната декорација не ја претставувала само структурата на сидот туку го имитирала сидањето на монументалната архитектура, визуелно споредувајќи ја домашната внатрешност со јавните градби, како што перистилот значел споредување на дворот од куќата со дворовите на јавните градби.

Разликите помеѓу внатрешноста на станбените и јавните градби, воделе кон ограничување на имитирањето на јавните објекти при декорацијата во куќите. Главната разлика се состоела во големината на илустративните насликани сидови. И најквалитетната сидна декорација во куќите не била монументална. Исто како што не била присутна кај куќите надворешната колонада, така и монументалното сликарство немало свое место во декорацијата на куќата. Во 2.век ст.е. полихромноста во домашните простории не значела само издвојување на елементите на релјефот во сидната декорација, истакнувајќи ја структурата, туку имала за цел и да создаде празничен амбиент, одалечувајќи се од имитацијата на екстериерот на јавните градби.¹⁷⁵

Декорацијата на раната Римска Империја дозволувала употреба на контрасти, суптилни и груби, меѓу различните простори на куќата. Варијациите во богатството на боите укажувале на хиерархијата на просторот. Рамната, бела основа била најекономична и била најопшта за споредните простории во богатите и во помалку богатите куќи. Жолтата, окер и црвена боја биле норма за позадината на побитните простории во куќата и во градовите на Кампанија исто како и за доцната декорација во Остија. Сината боја била реткост само за одбрани простории, а црната обично не се среќава.¹⁷⁶ Витрувиј сидното сликарство го гледа како интегрален дел од куќите иако подоцна се чувствува

¹⁷⁴ Целото римско сликарство до 79 година може да се подели на четири стилови според сидната декорација сочувана во Помпеи со целата своја разноликост и квалитет. А.Мау, во крајот на 19. век ја направил почетната класификација на овие стилови во Помпеи.

¹⁷⁵ Walter-Karydi 1998, 46-47.

¹⁷⁶ исто, 74-75.

декаденција без почитување на внатрешната врска помеѓу архитектурата и сликарството.¹⁷⁷

б) Мозаична декорација

Употребата на мозаици за декорирање на сидовите и лаците има различни извори од подните. Иако влијаеле меѓусебно, тие во својот развиток останале различни, со сопствени методи, репертоар и материјал. Разликата се гледа и во латинската терминологија која што се разликува меѓу *museiarius/musivarius* термин кој што се однесува на оној кој правел сидни и лачни мозаици и *tessellarius*, како што се ословувал мајсторот кој што правел подни мозаици. Заради својата природа и позиција, иако сидните мозаици биле широко распространети во доцните векови на Империјата, многу малку од нив се сочувани.¹⁷⁸

Сидните и сводните мозаици немале хеленистички претходници. Тие се оригинален придонес на римското доба. Нивните корени не враќаат на имитирањето на декорацијата на сидовите и сводовите во нимфајоните коишто станале битна карактеристика на римските републикански вили и градини. Употребата на сидните мозаици, од кршено стакло и камен, се чини дека започнала во 1.век ст.е. на сидовите од римските нимфајони, како олтари на нимфите, божествените души на изворите. Бидејќи овие места често содржат извори на вода и претставуваат престојувалиште на музите оваа сидна декорација, отпорна на вода, е именувана како *opus musivum*.¹⁷⁹

Заради светлите контрасти на боите коишто ги допушта, стаклото било омилено за изработка на сидните мозаици.

в) Штукодекорација

Називотштуко (*stucco*) се однесува на секоја декорација во релјеф, изведена во малтер со извесни додатоци. Во Рим штукатурата и обложувањето на сидовите со теракота играле битна улога во декорацијата. Штукодекорацијата можела да биде аплицирана на сидовите, на столбовите и на арките. Белата штукатура останала неукрасена и таа со својата едноставна композиција во суштина била најубавата декорација, изведена од

¹⁷⁷ Vitruvii, De architectura libri decem, VII,V.3-5.

¹⁷⁸ Dunbabin 2002, 236.

¹⁷⁹ Ling 1998, 101.

мешавина на варовник и мермерна или прашина од разновиден бел варовник. Декорирањето на сидовите на овој начин продолжило и со појавата на сликаната декорација, кај корнизите, чијашто белина била во контраст со живите бои на површините посебно во композициите од вториот помпејански стил. Заради тежината и длабочината на некои мотиви, штукото барало метални или дрвени потпирачи коишто се фиксирале длабоко во сидот и на тој начин го држеле пластично обработениот малтер.¹⁸⁰ Најсложената декорација била врежувана или скулптурално обработена на ист начин како што скулпторите ја обработувале глината, врз основа на претходно изработените скици. Сидаријата била имитирана не само со бојата туку и со употребата на штукатура.

Во првиот помпејански стил штукатурата ја чинела целата сидна декорација, додека во вториот стил била ограничена на корнизите. Третиот и четвртиот стил сведочат за почетокот на ваква обработка на целите површини употребувајќи ги темите од двата претходни периоди.¹⁸¹

Штукодекорацијата продолжила да се употребува во комбинација со сликаната декорација и во периодите што следеле.

При уривањето на архитектонските објекти најмногу страдале сидовите. Од тие причини за разлика од подната декорација од којашто се сочувале најмногу остатоци, остатоците од сидната декорација во куќите се многу ретки, а само би можело да се претпостави постоењето на сводната декорација. Во античките куќи во Македонија има скромни остатоци или констатирани се само траги од постоење на сидна декорација.

Најраната сидна декорација е присутна во вилата на *Теке* кај с.Отовица. Сидовите во станбениот простор на вилата биле црвено обоени, а била декорирана и фасадата кон тремот. Над цоклето, високо само 16 см, изведено од варов малтер, површината била расчленета со фриз од црвено обоени правоаголни паноа, широки 74 - 78 см. Паноата биле меѓусебно одвоени со црно обоени вертикални жлебови.

Траги од сидна декорација биле констатирани и во остатоците од куќи на локалитетот *Исар (Кале)* кај

¹⁸⁰ Adam 2003, 224-227.

¹⁸¹ исто, 227.

с.Студеничани, скопско. Сидовите на овие раноантички куќи биле украсени со прицврстени антефикси од јонски тип, моделирани од глина и печени. Тие биле обоени со посен темноцрвен фирнис. Како главен мотив била присутна висока класична палмета со две волути под неа. Ваквата декорација се наоѓала на врвот од фасадата на куќите.¹⁸²

Сидната фрескодекорација била застапена во раноримскиот период, во градската вила *Каза Романа* (простории 2,3,6,7) во Стоби за што говорат фрагментите од паднати фрески со насликани човечки фигури на црвена позадина.¹⁸³ На ваков начин биле декорирани и останатите раноримски куќи од коишто се откриени само скромни остатоци. Овој вид на декорација бил застапен и во повеќето доцноримски куќи и вили како *Куќиџе на Парџениј*, со сидни фрески (*al fresco*) со насликани палмети, стилизирани флорални орнаменти, архаистички претставени фигури¹⁸⁴ и *Перисџерија* (просторијата 16), централната просторија 2 во *Градската вила* во Скупи,¹⁸⁵ сидовите на вилата кај *Сџакина чешма*, резиденцијата на ул. *Илинденска* во Охрид, вилите во *Козлук* и *Паликура*. Фрескодекорацијата продолжила да се употребува и низ доцноантичката епоха како на пример кај *црковната резиденција* во Хераклеја.

Траги од мозаична сидна декорација се ретко присутни. Сепак ваква декорација поседувале *Куќаџа на Парџениј* со мозаици изведени од разнобојна стаклена паста со позлата (во просториите 5, 6, 7, 8 и во нишите над базенот во големиот перистил),¹⁸⁶ потоа малата апсидална просторија на нивото на улицата кај *џ.н.Ејискојска резиденција*, кадешто за декорацијата на сидовите бил употребен мозаик од стаклена паста¹⁸⁷ како и во резиденцијата на ул. *Илинденска* во Охрид кадешто се наоѓал исто така мозаик од разнобојна стаклена паста (сина, зелена, темноцрвенкаста и кафејава) со позлата. Во *Ејискојската резиденција* во Хераклеја биле пронајдени покрај остатоците од фрески и сидни мозаици, делумно изведени со позлата.

¹⁸² Микулчиќ 1982, 33-34.

¹⁸³ Wiseman-Georgievski 1975, 169-173.

¹⁸⁴ Goldman 1933, 299; Несторовиќ 1931, 114; Петковиќ 1928, 190-191.

¹⁸⁵ Корачевиќ 2002, 88-89.

¹⁸⁶ Несторовиќ 1931, 113; Petrović 1943, 478.

¹⁸⁷ Мано-Зиси 1935-1936, 162.

Штукодекорацијата како украс во куќите во Македонија може да се сретне од раноримскиот до доцноримскиот период. Во градската вила *Каза Романа* во Стоби, сидовите (во просториите бр. 2, 3, 6, 7) биле украсени со штукодекорација, потоа во *Куќајџа на Перисџерија* (просторијата 16), во т.н. *Ејискојска резиденција* во Стоби кадешто сидовите во трпезаријата 1 биле украсени со колоритна штукодекорација,¹⁸⁸ во *Куќајџа на Парџениј* при украсувањето биле применети штукодекорација, мермерна инкрустација и инкрустација од керамика,¹⁸⁹ во *вилајџа кај Козлук* сидовите биле декорирани со штукатура, а траги од пластична сидна декорација биле констатирани и во *вилајџа кај Долџи Грм*.

Засега не се познати други траги од сидна декорација во живеалиштата од античкиот период во Р.Македонија.

7.5. Пластична декорација (сл.281-282)

а) Архитектонска декоративна пластика

Античката грчка архитектура ги остварила двата основни типови во уметничкото обликување на архитектонските елементи, дорски и јонски. Тие се развивале истовремено, а со нивното мешање и нови примеси подоцна се појавиле и други стилови од коишто најзначаен е коринтскиот.¹⁹⁰ Прифаќајќи ја грчката и етрурската архитектура, Римјаните ги прифатиле и нивните стилови, прилагодувајќи ги кон сопствениот вкус и начин на обработка. Развивајќи ги и комбинирајќи ги овие стилови Римјаните го оформиле својот карактеристичен композитен стил во повеќе варијанти.

Обработените столбови со своите бази, стебла, капители и архитравните греди коишто се потпирале на нив, станале дел од секој битен, јавен архитектонски објект. Станбената архитектура постепено почнала да ги следи јавните градби но почесто употребувајќи ги поефтините материјали како што е дрвото. Така столбот станал широко распространет во римската станбена архитектура. За Плиниј Постариот употребата на мермерни столбови била знак на римската екстраваганција и тој

¹⁸⁸ Мано-Зиси 1962, 103-105.

¹⁸⁹ Goldman 1933, 299.

¹⁹⁰ Несторовић 1974, 316.

експлицитно го поврзувал ова со присвојувањето на мермерните столбови од јавните градби.¹⁹¹

Зголемената љубов за грчкото вајарство била само дел од движењето коешто го внело зачетокот на римската станбена декорација од овој вид, а којашто понатаму продолжила да биде следена. Структуралните елементи, како што се монументалните тимпанони, екстериерот како и столбовите од скап мермер биле додадени на елитните куќи во Рим и бргу го завземале своето место во текот на 1.век ст.е. Атријата и перистилите оформиле една пристојна средина за сместување на столбовите. Нивната употреба во останатите простории е ретка.¹⁹² Допирот со источните култури значел и збогатување на декоративната пластика со нови елементи.

Во Р.Македонија не е позната богата архитектонска декоративна пластика распоредена во домовите на античкото население, делумно заради непотполната или недостапна документација од археолошките ископувања, а делумно поради негрижата на населението коешто безмилосно ги разнесувало деловите од декоративната пластика. Пронајдени се делови од стебла, капители и бази од столбови, потоа декоративни оградни плочи од куќните фонтани, делови од архитравни греди, конзоли, довратници, прозорски столпчиња. Овие наоди веќе се споменати во претходните поглавја.

На локалитетот *Теке* кај Отовица била пронајдена база и јонски капител како и делови од други декоративни елементи. Некои од нив потекнуваат од постари градби.

Во поглед на чисто декоративната пластика на надворешните архитектонски детали, кај градските куќи во Стоби, постои воздржаност. Само столпчињата помеѓу бифорите, односно нивните капители покажуваат подеднаква декоративна обработка и од надвор и од внатре, а поретко конзолите и капителите на аркадите од уличните тремови.¹⁹³ Сето ова само ги потврдува сознанијата за интровертната ориентација на античката станбена архитектура и декорацијата којашто оди со ваквата ориентираност кон внатре.

¹⁹¹ Wallace-Hadrill, 1988, 64; истиот 1994, 20.

¹⁹² истиот 1988, 67.

¹⁹³ Мано-Зиси 1940, 36.

Можеби најголем дел од откриената декоративна пластика во рамките на станбените објекти и припаѓа на *Куќаѝа на Парѝениј*. Паѓаат во очи специфичните столбови, од големиот перистил, со своите спирално тордирани стебла со 24 канелури, положени на постари јонски бази, а крунисани со капители изведени во истиот стил со спирално тордирање, познат на Ориентот уште во неолитскиот период. Ваквите капители биле поставени и врз столбовите со мазни стебла. Врз нив се потпирале декорираните архитравни греди. Делови од мермерни тордирани стебла се присутни и кај објектот под паликурската базилика.

Декорацијата во малиот перистил на *Куќаѝа на Парѝениј* била различна но не и позанемарувачка. Зеленкастите капители од песочник ја носеле румената аркада. За декоративната пластика во куќите особено говорат двата раскошни базени во истата куќа. Ограден со декорирани мермерни плочи и завршетоци од стилизирани лепезести украсни елементи,¹⁹⁴ големиот базен ги чувал мермерните, тордирани, полукружни постаменти, гаргули низ коишто се слевала водата во базенот.

Во перистилот на *Куќаѝа на Перистѝерија* биле пронајдени делови од витки стебла и јонски капители. И во декорацијата на *Куќаѝа на Полихарм* биле употребени архитектонски декоративни елементи донесени од други градби и компонирани во декорацијата на оваа куќа. Во *Куќаѝа на ГР* само еден столб со својот капител укажува на декоративна архитектонска пластика којашто исчезнала во бурните времиња што следеле.

Да ги споменеме и капителот од Амзабегово, јонските капители од Пештерица, јонските капители и делови од стебла во *Куќаѝа на Перистѝерија*, базите, столбовите, импост-капителите од *Куќаѝа на Полихарм*, јонски и коринтки капител од *Куќаѝа на ГР*, камената пластика од т.н. *Коцкарница* во Стоби, базата и дел од јонски капител во вилата кај *Авѝоремонѝ* во Хераклеја итн.¹⁹⁵ Споменатите столбови и нивните делови главно потекнуваат од постари градби и своја секундарна употреба нашле во римските живеалишта.

¹⁹⁴ Goldman 1933, 299, fig.6.

¹⁹⁵ За архитектонската декоративна пластика откриена во станбените објекти во Р.Македонија е говорено во поглавјето 5.

б) Скулптурална декорација

Теракотите отсекогаш биле присутни во куќите. Нивното присуство продолжило да трае и после доцниот 5.век ст.е. До ова време се појавиле и мермерните фигурини како што е на пример статуетата на Асклепиј од средината на 4.век ст.е. најдена во андронот на една куќа во Олинт. Додека порано хермите биле поставувани во светилиштата, на јавни места или на улиците покрај куќните врати, во 4.век ст.е. тие биле поставувани во куќите каде што претставувале и култни објекти. Меѓутоа големи скулптури не биле поставувани во куќите. Во 4.век ст.е. статуетите биле 60-70 см високи.¹⁹⁶

Во текот на римскиот период, статуите покрај портретите на предците (*imagines*) биле типични елементи на атријата. Најпознати се токму портретите присутни во атријата и другите делови од куќата како и портретните херми покрај влезот во таблинумот, најдени во неколку куќи во Помпеи. Најважно место за поставување на скулптури во атриумот бил предниот дел од имплувијот, на главната оска од атриумот, најјасно видлив за посетителите и минувачите низ отворената врата. Оваа позиција овозможувала оптимално користење на просторот на атриумот и јасен поглед кон скулптурата. Декоративните маси најдени на оваа позиција во многу атрија се повикуваат на обичајот на изложување сребрени и бронзени предмети на картибула (*cartibula*), маси на една нога.¹⁹⁷ Изложувањето на метални предмети и накитен мебел, како што се мермерни маси и камени бунарски огради, биле дел од ширењето на хеленистичкиот раскош во домашната декорација којашто се случила во републиканскиот период. Разграничувањето меѓу религиозната и декоративна улога на домашните скулптури е тешко бидејќи многу домашни божества, како на пример Венера биле соодветни и во верски и декоративен контекст. Статуите на домашните богови не биле сместени само во сидните ниши туку понекогаш се наоѓале и во близина на масите.¹⁹⁸ Декоративните скулптури биле заеднички за атриумот во 1.век н.е. и останале како такви некое време потоа. До раниот империјален период низата скулптури служела да ја изрази пораката на аспирациите за вкусот и богатството. Веќе од

¹⁹⁶ Walter-Karydi 1998, 65-70.

¹⁹⁷ George 1998, 85.

¹⁹⁸ Исто, 87.

доцнорепубликанскиот период, управниците станале познати со украсувањето на нивните куќи и вили со уметнички дела коишто ги собирале во текот на своите управни функции и кампањи низ Империјата.

Скулптурите како дел од декорацијата, збирки на уметнички дела или со религиозна улога биле присутни низ античкиот период и во објектите пронајдени во Р.Македонија.

Во т.н. *Куќа на Колекционерот* на Вардарски Рид биле откриени покрај 16 теракоти датирани во 3.-2. век ст.е. и мермерни скулптури меѓу кои е и скулптурата на Афродита (4.век.ст.е.).¹⁹⁹ Теракоти (3.-1.век ст.е.) биле пронајдени и во *Куќата со свештеништво*.

Теракотите биле присутни и во римските куќи. Во *Куќата на Пајрениј* во Стоби биле пронајдени повеќе бронзени статуети, мермерни статуи, релјефи, коишто потекнуваат од постарите периоди, а овде биле изложени од сопственикот вљубен во скулпторските уметнички дела.

Како дополнителна декорација на фонтаните во стобските куќи, скулптурите биле присутни и во *Куќата на Полихарм*. Секако дека и другите куќи поседувале скулптурална декорација меѓутоа нивната лесна подвижност резултирала со многу малку наоди во рамките на самите објекти.

7.6. Подвижни археолошки наоди

Освен остатоците од градежен материјал, теракотните фигурини, металните и мермерните скулптури, во куќите од античкиот период најчести наоди претставуваат керамичките садови, монетите и други метални предмети коишто му припаѓале на куќниот инвентар. Оделни подвижни наоди од живеалиштата биле предмет на повеќе студии. Во некои медитерански простори е посветено помало или поголемо внимание на улогата на овие предмети, како на пример керамиката и монетите, во општествените и економски односи коишто владееле во оделни домаќинства и помеѓу нив.²⁰⁰ Иако пронајдените предмети биле во

¹⁹⁹ Заради богатата збирка на уметнички експонати од различни временски периоди, оваа куќа го добила и своето име.

²⁰⁰ Ault-Nevett 1999, 43-52.

секојдневна употреба во домаќинството многу мало внимание е посветено на нивната скапоцена улога во одгатувањето на намената на определен простор во живеалиштето како и активностите коишто се одвивале во домовите, што води кон оформување на една целосна слика за античкото домаќинство и култура на живеење.

Само ограничен број на наоди од истражените станбени објекти во Македонија се публикувани, главно фокусирајќи се на нивната основна и неизбежна улога при датирањето на определени фази на градбите. Недоволното внимание посветено на овие наоди при истражувањето на дел од живеалиштата го оневозможува реконструирањето на посеопфатната претстава за културата на живеење низ антиката.

Керамика

Керамичките садови, најдени цели или во фрагментирана состојба, биле присутни речиси во секоја кука. Со нив се црпела водата од бунарите, чешмите и фонтаните, во нив се подготвувала и послужувала храната, служеле за подолгорочно чување на зрнестата храна, виното и маслото, за чување на козметички и лековити препарати, за нивно транспортирање кога биле наменети за трговски цели, за осветлување како луцерни итн.

Во раноантичките куќи во Македонија биле пронајдени бројни фрагменти од садова и амбалажна керамика, потоа цели керамички садови меѓу кои унгвентариуми, пиксиди, складишни питоси, чинии, интересни садови коишто служеле за чување на медикаменти, ихтии, амфори, скифоси, кратери, стамноси.

Присуството на изобилство од керамички предмети, пронајдени цели или фрагментирани е очигледно и во римските куќи. Да ги споменеме наодите од *Кукаџија на ГР*, питос, светилки, прешлени за вретена, тегови и повеќе фрагментирани или цели керамички садови присутни и во другите куќи во градот но и во приградските и вилите на полските имоти.

Пронајдените цели или фрагментирани керамички садови, освен што помагаат при датирањето на станбените објекти, поради промените на формите, составот на глината и декорацијата во текот на нивниот долг развиток, укажуваат и на начинот на исхрана, нејзиното послужување и чувањето на прехранбените производи. Тие ги потврдуваат и надополнуваат

сознанијата коишто доаѓаат од античките автори за исхраната, видот на храна којашто најчесто се консумирала во зависност од просторот на којшто се живеело и кадешто се одгледувале соодветни градинарски растенија, житарици, овошје како и храна и зачини коишто доаѓале со помош на трговските врски со останатите предели на античкиот свет, пијалоците коишто биле произведувани во околината или увезувани од подалечните земји како и нивното подготвување. Некои од овие керамички предмети служеле за чување на накитот, светилките укажуваат на начинот на осветлување на просториите, а теговите за разбој, пршлените за вретена, мелниците за жито говорат за дел од дејностите со коишто се занимавале домаќинствата. Пронајдените керамички предмети не упатуваат во модата и начинот на одржување на убавината и лекувањето во тоа време, навиките, обичаите, верувањата и даваат низа други податоци врзани за културата на живеење на населението коешто престојувало на определен простор во определено време.

Монети

Монетите како основно платежно средство се многу чести наоди коишто ги следат археолошките ископувања. Тие се едни од наодите коишто најмногу можат да помогнат во разјаснувањето на временската припадност и времетраењето на определено човечко живеалиште.²⁰¹

Во *Кукаџа со колци* била пронајдена бронзена монета од Александар III Велики (320-314 година ст.е.); во *Кукаџа со када* бронзени монети, Персеј и Тесалоника (ран 2. век ст.е.); во *Кукаџа на колекционерот* 24 монети (Амфипол, Тесалоника и др.); во *Кукаџа со айриум*, 2 бронзени монети (Амфипол, 168-166 година ст.е.); во *Каза Романа* монети од втората половина на 4. век н.е.;²⁰² во *Кукаџа на Парџениј* бакарна монета од Јустинијан (527-565); во *Кукаџа на Перисџерија* монети од Константин (306-337) и неговите синови, како и златник од Анастасиј (491-518); во *Кукаџа на Полихарм* 43 бакарни доцноримски монети, една од Јустинијан и од Лициниј (308-324).

²⁰¹ Монетите откриени во одделни живеалишта веќе ги споменавме говорејќи за самите живеалишта во поглавјето 5.

²⁰² Wiseman-Mano Zissi 1973, 396.

Како најпрецизни документи за датирање на подигањето и живеењето на живеалиштата како и на сите други градежни објекти, нумизматичките наоди изработени од железо, бакар, бронза, сребро, злато, со своите печати, втиснати претстави, се од посебно значење при археолошките истражувања. Нивната концентрација во определени географски подрачја, на определени локации говори и за економската моќ на населението коешто живеело тука, како и за распространетоста на влијанијата и моќта на градовите и владетелите коишто ги ковале нив.

Метални и други предмети

Металните предмети биле користени како помошни елементи при градењето на живеалиштата и како дел од куќниот инвентар. Така железните клинци, брави, шарки, клучеви и други наоди ги следат ископувањата на сите објекти. Многу артефакти употребувани во дејностите коишто се одвивале во рамките на едно домаќинство биле изработени од метал. Исто така определени украсни елементи биле изведени од овој цврст материјал кој го преживеал забот на времето. Племенитите материјали биле погодни за изработка на накитот, подложен на модните промени, а употребуван претежно од жените за украсување.

Во античките куќи во Македонија биле пронајдени метални предмети употребени при нивното градење, како што се железните клинци и шарки, потоа многу клучеви, ножеви, врвови од стрели, копчи, алки, алатки, култни предмети. Во нив бил присутен и накит од коска и стаклени перли, мермерни цедалки, црпалки, мелници за жито, бронзени печати итн.

Пронајдените предмети изработени од метал, стакло, благородни камења, употребувани како алатки за обработка на земјата, произведување, приготвување и послужување на храната, како накит за украсување на облеката, косата, украсни детали во внатрешноста на живеалиштето, ја надополнуваат сликата за културата на живеење врзана за постоењето на живеалиштето и неговите жители.

7.7. Имиња (сл. 283-284)

Повеќето од куќите коишто ги споменавме до сега може да се сретнат именувани со повеќе имиња. Некои од тие имиња асоцираат на нивната припадност на некоја личност. Таков е случајот на пример со *Кукаџа на Парџениј* (позната и само како Палатата, еден нејзин дел како Теодосијанска палата, а дел од неа и како Затвор), *Кукаџа на Перисџерија* (позната и како Двоапсидална зграда), *Кукаџа на Полихарм* (позната и како Кука на Псалмите, Бискупска резиденција, Летна палата, Парохиска кука), *Кукаџа на ГР* (позната како Домус Фулоника, Текстилна работилница, Кука на ткајачот, Валавница на шајак, Северна палата). И покрај асоцирањето на името на сопственикот на куќата, не би можело да се говори за сопствениците на сите споменати живеалишта. Во текот на своето постоење куќите ги менувале своите сопственици, а овие делумно го менувале нивниот изглед во зависност од своите потреби, социјалниот статус, вкусот и културата на живеење. Имињата со коишто денеска ги именуваме се произволно земени, без да ја означуваат припадноста на објектот на некоја личност или фамилија, иако понекогаш називите можат да не наведат на таква помисла.

Како исклучок би можела да се смета Куќата на Полихарм кадешто натписот, на грчки јазик, на столбот најден во соседната синагога гласи: *Јас, Клавдиј Тибериј Полихарм, наречен Ахириј, џаџко на еврејската заедница во Сџоби, џи носев сџие верски џочесни функции сџоред заветџоџи свој, а за светџиџе цели, џи изџрадџв зџрадиџе и џриклинџи со џерисџил, со свои соџсџивени средсџива, а да не џи доџрам светџиџе џари. Зайџоа јас, Клавдиј Тибериј Полихарм, џо задржувам џравоџо на соџсџивеностџи врз одаџиџе на сџраџоџи за себе и своиџе наследници за сџие времиња. Ако некој би сакал неџиџо да менува на зџрадиџе џиџо џи џодиџнав, мора да му џлаџи на џаџиријархоџи 250.000 денари, како џиџо џоа џо доџговорџвме. За снабдувањето на ќерамиди како и за одржувањето на џокривоџи ќе се џоџриџиме јас и моџиџе наследници; укажува на фактот дека во определен период на нејзиното постоење таа му припаѓала на именуваниот Полихарм, личноста којашто и ја подигнала првобитната кука.*

Вообичаено, живеалиштата откриени на различни локалитети, во различни земји, ги добиле своите денешни имиња

според некој наод во објектот. Некогаш станува збор за композиција претставена во сидната или подна декорација на објектот, како на пример во називот *Куќа на Псалмиџиџе*, некогаш според некој дел од натписот во рамките на таа декорација, како кај *Куќаџиџа на Перисџериџа*, подвижен наод како печати, прстени, како кај името *Куќа на Парџениџ*, *Куќа на ГР*, специфични делови од инвентарот или предмети, како *Куќаџиџа со када*, *Куќаџиџа со колџи*, според претпоставената намена на објектот, изведена повторно од некои наоди иако често погрешно проценета, како кај називот *Тексџилна рабоџилница*, *Валавница на шаџак*, *Коџкарница* и т.н.

Некои од објектите го добиле своето име според денешниот назив на местото на коешто се лоцирани тие, како што е вилата кај *Авџоремонџ*, вилата кај *Сџакина чеџма*, вилите кај *Пеџџериџа*, *Козлук*, *Разбиџениџа*, *Преџџор*, *Теџе* и многу други слични називи. Така еден ист објект може да се сретне под повеќе различни имиња, а притоа не може да се говори за адекватноста или неадекватноста на тие имиња.

8. ЗНАЧЕЊЕТО НА ЖИВЕАЛИШТЕТО

Човечкиот живот е богат и комплексен и за да се доловат и расветлат многуте негови димензии потребни се многустрани приоди.

Целата материјална култура има повеќе од утилитарно, функционално, значење. Таа ги опфаќа примената и значењето, стилот и функцијата и до извесен степен целата материјална култура ги има четирите типови на значење: емоционалното, естетското, семиотичкото и искуственото.¹

Космологијата - учењето за космосот, неговата форма, составот и содржината, ја предодредиле формата и конструкцијата, односно целото просторно решение во архитектурата, како и изгледот, композицијата, иконографијата и содржината на определени дела на фигуративната уметност. Секое дело, било да и припаѓа на фигуративната уметност или архитектурата претставува вистински микрокосмос.²

Како архитектонско дело, живеалиштето, куќата ги има сите веќе споменати значења. За многумина таа е синоним за дом, а домот за повеќето луѓе е многу ограничен и приватизиран архитектонски простор, мал остров во големиот празен простор на општиот неконтролиран пејзаж.³ Живеалиштата биле градени за да му служат на човекот, да симболизираат и да истрајат низ времето.

Во Плутарховата *Моралија*, Анаксарх му се обраќа на Ајзоп со зборовите: *Ајзојѐ, мене ми се чини дека ти мислиш на куќата како на конструкција од ѓлина, дрво и ќерамиди, како ти да веруваш дека ѓолжавој е само школка, а не живо сушесиво*.⁴ Куќите се навистина како луѓе или како што наведува Радовиќ *тие се луѓе*.⁵ Таа е почитувана како продолжување на човекот, допирлив симбол на неговото совршенство и така прикладен предмет за длабоко почитување.⁶

Првобитната куќа била употребна, функционална заштита од климата и од животните, но истовремено била и место, свет

¹ Hodder 2003, 73-74.

² Цветковиќ -Томашевиќ 1989, 60.

³ Parker Pearson-Richards 2003, 5-6.

⁴ Plutarch, *Moralia* (ΤΩΝ ΕΠΤΑ ΣΟΦΩΝ ΣΥΜΠΟΣΙΟΝ) 155.B.

⁵ Radović 1988, 11.

⁶ Bodel 1997, 5.

симбол со кој човекот ја уредувал својата духовна положба и владеел со просторот и времето. Едно од битните типови на значења на живеалиштето е токму семиотичкото. Така живеалиштето покрај тоа што служело како заштита од студ, горештина, дожд, снег било и средство за симболизација и самодокажување. Самата првобитна, исконска куќа се појавила во форма на колиба, како трајна и симболична, архетипска и содржинска форма на самата архитектура.⁷ Овие едноставни трошни колиби, со кружна, елипсовидна или правоаголна основа, оформени од гранки и коски на макути, сплетени од трска или гранки, а покриени со лисја или животински кожи се малку познати.

Човекот отсекогаш се обидува да ја разбере својата позиција во универзумот, да ги контролира феномените од коишто е детерминиран: еволуцијата, полот, раѓањето, смртта, функционирањето на *создавателот* на светот. Оттука, човекот ја создавал религијата, митовите, бајките, строгите правила на потчинување на законите на универзумот, онака како што ги разбирал.⁸

Предусловот за домување, значи да се воспостави значителен однос помеѓу едно човечко суштество и определен амбиент. Овој однос е чин на идентификација, односно признавање дека припаѓаме на определено место. Низ тој чин *жиетелот* усвојува еден свет, неговото населување му одговара на откривањето на самиот себе и определувањето на сопственото *да се биде на светот*.⁹

Според Башлар *пред да биде фрлен во светот, човекот е сместен во колевката на куќата*. Во куќата човекот се зближува со непосредноста на светот; тука тој не мора да ги бира патеките и да пронаоѓа цел: во куќата и околу куќата светот е даден природно.¹⁰

Куќата е онаа просторна точка која еден амбиент го претвора во место за живеење. Внатрешноста има за цел да ги приближи стварите, а стварите имаат за цел да го приближат светот. Така внатрешноста на куќата ги поседува особините на внатрешниот духовен живот и делува како дополнување на

⁷ Radović, 1988, 13.

⁸ Џокиќ 1995, 34.

⁹ Norberg-Schulz 1990, 13.

¹⁰ исто, 89.

нашето најблиско битие. Уште од старите времиња куќата се сметала како микрокосмос. Норберт-Шулц наведува дека како простор во просторот, таа ја повторува темелната структура на амбиентот. Подот е земјата, таванот е небо, а сидовите хоризонти. Во таа смисла, секое вистинско архитектонско дело ќе биде секогаш претстава на светот.¹¹

Куќите може да имаат суптилен, културен звук на релативно раната сцена во развитокот на општеството. Во примитивните земјоделски општества куќата станала најсилен практичен симбол, достапен пред развитокот на писменоста. Таа посредува и ги синтетизира природните симболи на телото и природата-пейзажот. Куќата означува главен напредок во космологичното размислување. Во оваа Вилсонова идентификација на архитектонската космологија е убедливо актуелизирањето на социјалната моќ. Уште кај старите Египјани од III и II милениј ст.е. социјалниот ред бил дел од космичкиот ред, опишан како *маат*. Во повторното движење на небесата и на Нил, Египјаните го живееле својот живот во воспоставениот и непроменлив ред.¹²

Светот бил сметан за една голема куќа, како нешто изградено, уредено и поврзано. Затоа куќата и помагала на единката да живее, не само во нејзината внатрешност, туку и во границите на широкиот свет.¹³

Секое живеалиште, низ парадоксот на посветеноста низ просторот и низ ритуалот на неговата градба, е трансформирано во *ценџар*. М. Елијаде смета дека човечкото живеалиште има потреба од откровение на таен простор за да добие одредена точка и оттука добива ориентација во хаосот на хомогеноста. Тој забележува дека во многу општества постои традиција, одредено место да се смета за центар на светот (*axis mundi*). Центарот на светот може да биде и во храмовите или дури и во живеалиштата, како што бил Храмот во Ерусалим центар на христијанскиот свет во средниот век, којшто истовремено бил и одраз на универзумот (*imago mundi*). Папукот на земјата (*ὀμφαλός*) за античките Грци може да се најде во секој храм или светилиште или во секое живеалиште.¹⁴ Просторот за живеење може да се трансформира во *imago mundi* со проекција на два или четири хоризонти од

¹¹ Исто, 91.

¹² Parker Pearson, Richards, 2003 а, 39.

¹³ Norberg-Schulz н.д., 106.

¹⁴ Елијаде 1986, 73-76.

централната точка или со ритуална конструкција која е базирана врз парадигматичните дејности на митот.¹⁵

И самиот ортогонален план на римскиот град, во којшто биле сместени живеалиштата, се засновал на редот во универзумот со своите четири кардинални насоки. Лево бил северот, десно југот, а назад бил западот. Улиците декумани (*decumani*) биле насочени во линии паралелни со оските на сонцето, а кардинес (*cardines*) ги следеле оските на поларната звезда. За римскиот град границите, традиционално маркирани со заорување на бразда со плуг, биле свети.¹⁶

Куќата не ги ооплотува само личните мисли туку го изразува и одржувањето на идеологијата на преовладувачкиот социјален поредок.

Начелата во социјалниот ред се преточени во моделите на населбите низ навиките во секојдневниот живот, однесувајќи се на физичката близина, социјалната хомогеност, племенските односи, формата на сопственост, стилите на куќите, нивоата на приход, приватноста и заедницата.

Организацијата и појавата на било која куќа е резултат на меѓусебното делување помеѓу нормите на општеството како целина и индивидуалноста на нејзиниот сопственик. Така физичката организација на домаќинството е блиску вовлечена во општествената интеракција. Појавата на организацијата на домашната средина, може исто така да има симболичко значење за нејзините жители на многу специфични начини, во едноставната култура: во некои општества совршената куќа се гледа како микрокосмос, додека во други особени аспекти на просторната организација, таа може да има културни импликации. Ваквиот симболизам не може секогаш да биде веднаш видлив само од материјалните забелешки туку, како на пример во грчки контекст, претставата за перцепцијата на домашната организација помеѓу ограничениот дел од општеството може исто така да биде видено во пишаните извори.¹⁷

Кога му даваме значење на светот што е околу нас, ние обично ја користиме положбата на сонцето, месечината, реките, планините и ветровите; следствено, симболичкото значење кое го

¹⁵ Parker Pearson-Richards 2003, 13.

¹⁶ итите 2003а, 39.

¹⁷ Nevett 2001, 29-30.

добива ветрот и неговата оска на дување ќе повлијае на одлуката како да бидат организирани куќите и населбите. Според тоа, функционалната употреба и климатските и енвайронментните услови се делови од процесот на внесување значења на светот.

Симболичките елементи на станбените градби не се неопходен олтар и куќата може да биде посветена на секојдневните домашни цели. Таа е соодветно место за симболички конструкции и конечно за дочек на черепите на одамна починатите. Куќата станала повеќе од утилитарна, како приватен дом и конкретен израз на посебната фамилијарна група.¹⁸

Античкиот свет бил свет кадешто границите на центарот и периферијата, смртното и божественото, реалното и митолошкото па дури и јавното и приватното биле постојано замаглени. Куќата никогаш не можела да биде означена како прецизно јавна или приватна, со исклучок во вештачката конструкција на литературните дела. Како текстовите, така и уметноста и архитектурата се обидуваат да изградат слика за животот во куќата.

8.1. Грчко домаќинство

Грчката фамилија, домаќинство се означува со терминот оикос (οἶκος и οἶκός). Терминот оикос или оикиа (οἰκία) го вклучува кругот на жителите на куќата, чиешто јадро го сочинуваат сопругот и сопругата со своите деца. Кон нив може да се приклучат и постарите родители и женските членови на пошироката фамилија, коишто секогаш барале заштита од машките роднини.¹⁹ Помеѓу членовите на фамилијата владеела строга фамилијарна лојалност. За Аристотел, домаќинството било парадигматично составено од јадрото на фамилијата заедно со робовите коишто ги поседувала таа.

Сопругот ја поседувал куќата и некои од жителите во неа. Атинскиот маж имал голема физичка власт над својата жена и деца па дури и во семејните религиозни обреди, жените им биле подредени на мажите. Иако голем дел од времето жената го минувала дома, таа на повеќе начини манипулирала со нејзината

¹⁸ Watkins 1990, 344.

¹⁹ Nevett 2001, 12-13.

традиционална улога како реакција против стандардите коишто ја нагласувале нејзината домашна улога во куќата. Иако целата моќ легално била во рацете на мажот, според традиционалните обичаи сепак била обезбедена некаква рамнотежа на жената во контролата на мажот.²⁰

Според Ксенофон *жената треба да биде одговорна за сите работи зад вратата, во куќата, додека мажот треба да се грижи за активностите, надвор од куќата*.²¹ Додека мажот бил задолжен да се грижи за полињата, пазарот и административните работи во градот, жената била задолжена за изработка на ткаенини и облека, приготвување на лебот и грижата за куќата. Во античка Грција, ориентацијата на жената била кон домот. Повеќето жени во руралната средина, најголемиот дел од нивното време го поминувале грижејќи се за децата и за болните, подготвувајќи храна, перејќи, предејќи ја волната, ткаејќи, грижејќи се за живината и производството на сопствени градинарски производи.²² Нормативниот стандард на машкиот и женскиот простор во куќата израснал од сосема реалната и нееднаква моќ меѓу нив. Потпирајќи се на машките пишани документи, нагласувањето на замислата над практиката, ги довела класичарите и археолозите до претпоставката дека сите куќи имале одвоен женски простор и машки андрон, иако помалку богатите куќи не морале да имаат посебна просторија којашто служела како андрон или исклучително женски простор.²³ И покрај тоа што литературните извори постојано ја поврзуваат жената со готвењето и облекувањето, ниту Ксенофон ниту Лисиј не ја поврзуваат кујната со издвоениот женски простор во куќата, гинајконитисот.

Очевидниот парадокс меѓу атинските автори, инсистирањето на приватноста на гинајконитисот и неможноста за идентификација на ваквите области во археолошките остатоци на атинската куќа, се објаснува со разликата во терминологијата на авторите. Се чини дека просторот не бил строго поделен на машки и женски. Не постоел суштински женски простор туку само серија од простории забранети за мажите, несоодветни за влез на мажи коишто не биле дел од фамилијата. Можно е терминот

²⁰ Gould 1980, 43-44.

²¹ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ, VII.22.

²² Scheidel 1995, 211.

²³ Goldberg 1999, 142-143.

гинајкон да се однесувал на делот од куќата во којшто не припаѓал андронот, дел од куќата кадешто жената била присутна иако не постоел специфичен простор посветен само на неа. Тука престојувале и мажите од фамилијата но пристапот на туѓинците не им бил дозволен.²⁴ Според литературните извори грчкото општество било далеку од негостољубиво. Должност на домаќинот била да му понуди на оној којшто доаѓа од далеку храна и засолниште, подеднакво како и на членовите од кругот на семејството. Тоа би можела да биде една од причините за постоењето на андрон којшто обезбедувал локус (*locus*) за исполнување на оваа обврска. Ваквата функција на андронот како приемен простор би ја објаснила неговата асиметрична поставеност.

Мнозинството од античките текстови (од 5.-4.век) се однесуваат на работата на мажите, а не на жените. Лисиј споменува дека во заштитената куќа, гинајконитисот првин бил на катот пред да се премести во приземјето.²⁵ Ова укажува дека просторот за жени не бил фиксен. Веќе споменаваме дека не постои евиденција дека сите куќи поседувале посебни женски простории и дека тие биле сместени на катот. Во реалноста жените не биле чувани во изолираност во нивните простории. Познато е дека жените работеле во дворот, најјавниот простор во куќата, и дека тие се појавувале во јавноста во различни прилики. Мебелот во куќата бил подвижен такашто разбоите можеле да бидат изнесени во дворот во топлите сончеви зимски денови и да се внесат во свежите, без сонце, простории во жешките лета. Исто така можеле да се преместуваат и леглата. Местото на жената не било секогаш дома. Жените робинки и сиромашните жени коишто немале робови, морале да донесуваат вода воколку немале бунари во домовите или жените доилки и бабици исто така не биле врзани за домот. Пријателите на фамилијата, ксенои (ξένοι) имале пристап во куќите на своите пријатели иако не биле членови на домаќинството.²⁶ Во текот на поголемиот дел од денот, додека мажите биле во полињата или на агората, се чини дека дворот и целата куќа и припаѓале на жената, робинка или слободна, како и децата од двата пола. Мажите и жените со граѓански ранг јаделе

²⁴ Morris 2001, 218.

²⁵ ΛΥΣΙΟΥ, ΥΠΕΡ ΤΟΥ ΕΡΑΤΟΣΘΕΝΟΥΣ ΦΟΝΟΥ – ΑΠΟΛΟΓΙΑ, I.9.

²⁶ Goldberg н.д., 147, 153-154.

на исти прослави заедно во куќата на таткото, пред невестата да биде однесена во куќата на сопругот.²⁷

Симпосијата биле еден од неколкуте настани во коишто на оние коишто не биле членови на фамилијата им било допуштено доаѓање во куќата. Заедничките гозби играле главна улога во грчкото општество, како израз на идентитетот на групите индивидуи и зајакнувањето на врските меѓу нив. Ваквите гозби, симпосија (συμπόσια) овозможувале да се подвлечат разликите помеѓу слободните и робовите, мажите и жените, возрасните и децата, бидејќи само слободните, возрасни мажи учествувале во симпосијата. Почитуваната жена била потполно исклучена од нив: единствена жена (ἑταίρα) на којашто и било дозволено учество на симпозиуми била најмена за да ги забавува гостите.²⁸

8.2.Значењето на грчката куќа

Античките писатели, именувајќи го како оикос нуклеусот на фамилијата, како односи помеѓу оикиа и полисот ги означуваат и односите помеѓу домаќинствата и државата. Така во науката генерално е прифатено дека полисот, особено во класична Атина, се состоел од определен број на вакви домаќинства, оикои. Оттука произлегува јасната, нераскинлива врска на домаќинството со полисот.

Терминот *оикос* (οἶκος) има повеќе значења. Неговото значења на *фамилија*, вклучувајќи низа од генерации на родители и деца, како и јадрото на семејството коешто ги утврдува основните елементи на домаќинството, веќе беше споменато. Другото значење на терминот *оикос* се однесува на имотот, сопственоста, поседувана од една личност, а понатаму *оикос* би можело да значи и едноставно *куќа*.²⁹ Атинските мажи говорат за куќата како за единица, ставајќи ја наспроти јавниот свет на политиката. Куќата била приватен простор на фамилијата, заштитен од надворешните влијанија.

Почнувајќи со доцниот 5.век ст.е. кога полисот или *градо-држава* бил во својот зенит, а завршувајќи во средината на 3.век ст.е. кога ваквите држави ја изгубиле автономијата, *оикос* или

²⁷ исто, 156.

²⁸ Westgate 1998, 97.

²⁹ Roy 1999, 2.

домаќинството било клучен елемент во општеството. Тоа било неопходно за обезбедување на вистинските нови граѓани на полисот. Според потребите на полисот биле донесувани закони кои се однесувале на функционирањето на *оикос*, а служеле за заштита на *оикои*, односно за присилување на *оикои* да им служат на интересите на полисот.³⁰ Според Аристотел домаќинството *оикос* или понекогаш *оикиа*, било базична општествена единица на полисот.³¹ Тој го смета домаќинството како неопходно, едноставно јадро на фамилијата, поистоветувајќи го со релативно малата куќа која била типична за урбаниот живот во класична Атина. Разгледана од многукратни агли античката грчка куќа во себе обединува повеќе значења.

а) *Центар на приватниот и општествениот живот*

Грчката куќа е создадена со грижа за создавање на еден свет на приватност, исклучувајќи ги во својата архитектонска организација, погледите на љубопитните минувачи. Во описот на Витрувиј на грчката, наспроти римската куќа, тој ја гледа родовската разлика како основна само за грчката куќа.³² Околу просторната организација на куќата се подразбира сличното симетрично и симболично партнерство меѓу мажите и жените. Еднаквоста пред законот (*ἰσονομία*) како и управувањето со куќата (*οἰκονομία*) започнувале дома. Споменатата слика за издвоеноста на мажите и жените, веројатно произлегува од аристократските мажи и жени како и другите мажи коишто ги прифатиле вредностите на оваа класа. Невет смета дека она што се гледа во атинската куќа е пример за родовската асиметрија. Меѓутоа со исклучок на андронот кој е особено машки и ориентиран кон надвор, архитектурата на грчката куќа не ја отсликува моќта, социјалните и симболичките особености помеѓу двата рода. Атинската куќа била физички простор за взаемно делување на жените и мажите во склад со општествените норми.

Невет ги истакнува дворот и уличната врата како два есенцијални елементи на атинската куќа. Вратата кон улицата била главна архитектонска карактеристика која ја означувала издвоеноста на просторот во археолошките записи. Предната врата би можела да биде единствен цврст елемент во атинската

³⁰ Roy 1999, 12.

³¹ Аристотел, Политика I.1253b.

³² Vitruvii, De architectura libri decem, VI.VII.2.4.

нарекува катаскафе (κατασκάφη) и обезбедува длабоки проникнувања во културата на античка Грција. Во класичниот грчки свет, споменатото уништување на земјата и на приватната резиденција како казна било проследено со други необични казни планирани да го искоренат сопственикот и неговата фамилија од заедницата.³⁶ Огништето на куќата можеби било исклучителен дел од разорувањето. Разорувањето на куќата во метафоричка смисла на окончување на лозата е и главна тема во грчките драми.³⁷

Оикос била центар на вредностите на метафоричкиот систем. Физичкото отстранување на куќата го покажува крајниот авторитет на полисот и го спречува враќањето на фамилијата што извршила престап и во иднина опасноста од освета или обновен судир.³⁸ Во грчкиот свет срамнувањето со земја на куќата на мажот било редовно запаметено во јавните декрети и други споменици, такашто сеќавањето на направениот престап и казната останувале како пример за следните генерации.

в) *Симбол на оѝшѝесѝвен сѝаѝѝус*

Иако античката грчка куќа била главно центар на приватниот живот, веќе споменавме дека самото нејзино постоење е неразделно врзано за постоењето на градот-држава, а собирите, симпосија (συμπόσιον) одржувани во некои оикои говорат за различниот статус на определени фамилии.

Во домаќинствата кадешто мажите биле богати и одржувале симпосија, пријателите ксенои (ξένοι) коишто не биле роднини ниту пак туѓинци, доаѓале на гозбите и минувајќи низ дворот стигнувале до просториите со легла. Во архајскиот период симпосијот и следниот *комос* (κομμός) имале значење со коешто аристократијата ја покажувала цврстината, моќта и супериорноста, а во 5.век ст.е. сеуште имала антидемократска конотација.

Декорацијата во целата куќа била дизајнирана со намера да ги импресионира гостите на гозбата. Аристократските гозби не биле само погодна прилика за пијанки туку тие биле центар на општествениот и јавниот живот, а овој обичај бил регулиран со

³⁶ Connor 1985, 79-80; Bodel 1997, 7.

³⁷ Connor н.д., 86-88.

³⁸ исто, 94.

ритуалот и традицијата проследени со повеќе игри.³⁹ Ваквите средби воделе кон бурни философски дискусии.

Како резултат на економските, социјални и политички услови во хеленистичкиот период, дошло до зголемување на приватниот раскош. Куќата станала вистински симбол на статусот на сопственикот и нејзините раскошно декорирани соби биле средина за општествените настани во коишто тој можел да ги импресионира ривалите, да создаде нови врски и да ги зајакне старите. Со римското освојување на овие простори куќата го изменила само делумно својот изглед, меѓутоа нејзиното суштинско значење неминовно морало да се измени и прилагоди кон културата на живеење наметната од Римјаните.

г) *Симболичка вредносѝ*

Многу култури му придаваат симболичко значење на човечкото место за живеење. Античките историчари не биле изненадени од важноста на *оикос* во античка Грција, важност која оди далеку зад потребите од физичка заштита и удобност. Дискусијата за место за живеење била особено возвишена и одговорна, обременета со симболика исто како и со практичното значење. Куќата во целина се чини дека има симболична вредност, меѓутоа не така силно изразена како во римската куќа. Специфична симболичка асоцијација се чини дека им е дадена на различните делови од куќата: огништето коешто понекогаш има религиозни импликации и асоцира на сонцето, многу често ја претставува куќата во целина, не само затоа што тоа се гледа како центар на куќата во физичката терминологија туку и заради други асоцијации кои можеби потекнуваат од значењето на самиот оган, како елемент за затоплување, осветлување и готвење.⁴⁰ Огнот бил центар на светот, а во многу случаи токму огништето на живеалиштето се смета за стожер, фокус.⁴¹

Симболичките претстави коишто човечките суштества ги создаваат за себе, а тие се неразделно поврзани и со куќата и кај античките Грци, стануваат наталожени сведоштва за учеството во заедничкото поле: космосот.

³⁹ Murray 1983, 198.

⁴⁰ Nevett 2001, 38.

⁴¹ Parker Pearson-Richards 2003, 12.

8.3. Римско домаќинство

Терминот *domus* како и терминот *familia* во латинските литературни дела нема вообичаено значење.⁴² Зборот *familia* може да се употреби и кога се однесува на главната резиденција на римската фамилија, нивниот *domus* или на дополнителниот фамилијарен имот. Самата фамилија односно домаќинството, била институција којашто ги вклучувала и робовите коишто му припаѓале на господарот (*dominus*), а го опслужувале имотот работејќи и на фамилијарните полиња, ослободениците како клиенти, па дури и добитокот и подвижниот имот во разновидните резиденции.⁴³

Значењето на домусот е пошироко од јадрото на фамилијата. Во поширокото значење на терминот домус (*domus*) се вклучени жената, децата и останатите во куќата, а тој може да се однесува и на целиот род или на потесен круг роднини. Опстојувањето на домусот не зависело само од постоењето на подмладок, продолжувањето на лозата, туку и од постоењето на финансиските извори коишто го одржувале неговиот социјален статус. Така значењето на домусот понекогаш се проширува во значење на династија и татковина. Кога Римјанинот говорел за задоволството во својот домус, често било невозможно да се открие дали тој мисли на неговата физичка куќа или на фамилијата и послугата во неа, над коишто тој ја имал власта (*potestas* или *dominium*). Или пак кога ја истакнувал гордоста на својот домус, таа можела да е гордост на физичката куќа или на установата наречена домаќинство или пак пошироко на кругот роднини коишто произлегуваат од едно домаќинство.⁴⁴

Во архајскиот Рим мајката (*mater*), заедно со робовите и децата била категоризирана како член на фамилијата (*familia*) и домаќинството (*domus*) под власта на таткото (*pater*). Во таа смисла мајката била во групата на потчинетите во домаќинството. Терминот фамилија во смисла која ги вклучува мајката, децата и робовите се ограничува главно на правниот говор. Во правната терминологија римската фамилија и домаќинство често се нарекуваат патрија потестас (*patria potestas*), што ги става

⁴² види кај Saller 1984, 336-355; терминот произлегува од грчкиот збор *δῶμος*.

⁴³ Hanson 1998, 21.

⁴⁴ Saller 1984, 347.

робовите, децата и жената подредени на машката глава во куќата.⁴⁵ Додека римската претпоставка за родот не дозволувала возрасната жена да биде глава на фамилијата, римското право на имот (сопственост) дозволувало жената да поседува домус вклучувајќи ја физичката градба и жителите во неа. Сопругата, мајка го носела името (*nomen*) од нејзиниот татко и нејзиното име за разлика од робовите. Таа била поврзувана со сопругот спротивно на робовите и била нарекувана домина (*domina*), женска форма за господар.

Како што градот бил управуван од магистратес (*magistrates*) така домот бил управуван од таткото на фамилијата (*pater familias*). Најстариот маж, бил правно ополномоштен со правото на живот и смрт над сите членови на фамилијата. Тој го контролирал фамилијарното богатство и сопственост не само кога се работело за неполнолетните жени и робовите, туку и за возрасните синови и ќерки.⁴⁶ Таткото бил ритуален поглавар на домаќинството и тој бил славен во домашниот култ, ги извршувал во својот дом комплексот од ритуали поврзани со државната религија, а организирани од свештениците, а во коишто сепак биле учесници неговата жена, децата и робовите.⁴⁷ Иако законот и религиските обреди му давале на патерфамилиас моќ и власт којашто ги потчинувала децата, робовите и жената, сепак тој немал потполна моќ на одлучување.

За разлика од грчкото домаќинство, мажот и жената кај Римјаните имале само симболичка поделба којашто се однесувала на секојдневието во домашниот живот. На мажот од елитата денот му почнувал со поздравувањето (*salutatio*). Потоа ја напуштал куќата и одел на форумот за да учествува на средбите во сенатот. Така најголем дел од денот мажите биле надвор од куќата и иако нема структурална поделба на куќата на машки и женски простор, имало временска поделба на просторот бидејќи половина од денот куќата била само женски простор. Куќата била машки простор при утринското салутатио и при вечерата, значи дека во почетокот и крајот на денот таа му припаѓала претежно на мажот додека во централниот период била контролирана од жената. Така родовската поделба била само временски определена.⁴⁸

⁴⁵ истот 2001, 86.

⁴⁶ Hanson н.д., 21.

⁴⁷ Saller 2001, 87.

⁴⁸ Laurence 2002, 127-132.

Самиот изглед на аристократската римска куќа ги рефлектира повисоките јавни интереси на патерфамилиас. Просториите на директната оска со преден влез, служеле за јавна презентација и пристапот им бил дозволен на сите гости кои минувале низ влезот покрај набљудувачкото око на вратарот (*ianator*). Според Витрувиј, мажите со ранг, коишто имале многу обврски кон граѓаните имале потреба од поотмени влезни дворови во кралски стил, проследени со посебната просторија за прием, атриум. Оваа голема просторија била делумно отворена кон сонцето низ отворениот имплувиј во центарот на кровот. Тука во олтарите биле сместени маските на предците (*imagines*) и биле постојано изложени на атриумските сидови. Повеќето фамилијарни церемонии, социополитички и религиозни се одржувале во атриумот, вклучувајќи ги и почетните церемонии при погребите.

8.4. Значењето на римската куќа

Аналогијата меѓу градот и домот и градот и земјата им биле блиски на Римјаните како што веројатно им биле блиски и на Етрурците пред нив.

Во стариот Рим настанале два вида на куќни структури коишто имале важна улога во историјата на архитектурата: *домус* и *инсула*, односно атриумска куќа и повеќекатница со станови. Базичниот латински збор за куќа е *aedis*.⁴⁹ Зборот кој кореспондира со фамилијарното живеалиште е *домус* (*domus*) и до 1.век ст.е. овој термин се употребувал за означување на приватната градска куќа како спротивност на селската куќа (*villa*) или колиба (*casa*), летна куќа. Зборот *инсулае* е употребен од Кикерон (*Cicero*) во 40-тата година ст.е. и во раниот 2.век н.е. од Такит (*Tacitus*) и Севтониј (*Seutonius*) разликувајќи ги *insulae* од *domi*, односно приватните куќи (*privatae aedis*).

Домусот е збир на идеи и вештини коишто се фокусираат во куќата. Тој е прототип кој ќе доведе до развитокот на вили и куќи во предградијата на јужниот дел од Европа, а претставува поаѓалиште за подоцнежната градска палата, заедничка за повеќе западни градови.⁵⁰

⁴⁹ Од него произлегува зборот *aedificare* (гради) и именката *aedificium*, што значи било кој тип на градба.

⁵⁰ Norberg-Schulz 1990, 103-105.

Куќата е приватен, ненабљудуван простор на семејната единица, над којшто таа има контрола. Римската куќа била нејзин форум. Кај Римјаните не постоела вообичаена издвоеност меѓу јавниот и приватниот живот. Ако потребата од општествениот живот ги водела Римјаните кон градење и украсување на нивните куќи на нивен својствен начин, следи дека остатоците од римските куќи се вредни документи за тој општествен живот.⁵¹ Римскиот домус бил истовремено дом, место за разонода, работна канцеларија и платформа за лобирање. Куќата обезбедувала средина за домашниот живот и јавната кариера. Римјаните работеле, празнувале, се сакале и умирале во нивните куќи, опкружени со сликите на нивните божества, нивните митови, приказни и фантазии. Таа била место на социјалните, политичките и деловни активности на сопственикот, отворена и за поканетите и за непоканетите гости.⁵² Религиските, политичките и социјалните фактори придонеле за вреднувањето на домусот како симбол за Римјаните. Римската куќа имала тајна аура, овоплотена во куќните богови (*dii penates*), она што го немале куќите во повеќе општества.

Ригзбај го објаснува домусот со едноставниот модул во форма на три концентрични кругови. Според него надворешниот круг би бил куќата во целина, средниот господаровата спална, а внатрешниот креветот во спалната.⁵³ Римската куќа е повеќенаменски простор со низа од значења и симболика.

а) *Ценџар на јавниот и приватниот живот*

Тесната врска меѓу населбата и општествената положба на Римјанинот е разбирлива само во светлината на својствената природа на римскиот јавен живот. Како остар контраст на грчката куќа, како што истакнува А. Волис-Хадрил, на начин и распространетост, непознати за источно медитеранскиот свет, *римската куќа била џосџојан фокус на јавниот живот*.⁵⁴ Јавната личност одела дома не толку за да се заштити себе од јавното набљудување колку за да се истакне себеси во најдобра светлина. Иако градот бил фокус на општествените активности општествениот живот од градот, на многу начини, бил пренесен во селото. Така општествениот притисок бил применет и на

⁵¹ Wallace-Hadrill 1988, 47.

⁵² Clarke 1991, 1-2.

⁵³ Riggsby 1997, 40.

⁵⁴ Wallace-Hadrill н.д., 55; истиот 1994, 12.

руралните исто како и на урбаните резиденции. Секојдневието се одвивало надвор од домот додека куќата, којашто имала определен тон, служела како локус за полујавни репрезентативни цели. Тука јавната фигура не само што ги примала потчинетите и пријателите (*amici*) туку раководела со дејности од секој вид. Куќата на јавната личност била моќна куќа: таа била место каде што се извршувале јавните дејности со помош на општествените контакти и активности кои обезбедувале потпор за јавните работи надвор од куќата.⁵⁵

Она што восхитува кај побогатите куќи е понискиот приоритет даден на приватноста.⁵⁶ Еден јасен знак на овој недостаток од приватност е визуелната транспарентност на римската куќа. И покрај тоа што таа играла битна улога во утврдувањето на барањето позиција во општеството, домусот и инсулата сепак служеле и како прибежиште, неопходно во времето на царството, како бегство од вревата и опасностите на улиците.⁵⁷ Во куќата не постоеле различни делови за жената и нејзината придружба како што условно постојат кај грчките куќи, а римската жена не само што јадела заедно со својот сопруг дома, туку таа исто така го придружувала него во домовите на пријателите. Погребниот ритуал кој започнувал во атриумот на куќата, преку форумот, движејќи се надвор од градските сидини (*proetium*) кон гробницата, еквивалентна на домусот, можеби најдобро ја покажува интеракцијата меѓу јавното и приватното во домашните ритуали во Рим. Оваа процесија прецизно го трасирала животот на човекот, обединувајќи го неговиот дом со неговата јавна улога, сместувајќи го во контекст на неговото потекло.⁵⁸

б) Символ на родој и фамилијарниот идентитет

Куќата претставувала визуелна архитектонска творба на фамилијарниот идентитет и доказ за учеството на фамилијата во римското општество. Раѓањето, бракот и смртта со придружните ритуали, се одвивале претежно во куќата, формирајќи ги Римјаните како постоечки. Бракот меѓу младите членови на елитата претставувал брак меѓу куќите. Куќата била културен симбол, визуелен знак на она што е римско. Помпејанската куќа, како пример на домус, е овоплотување на римската култура; таа е

⁵⁵ Wallace-Hadrill 1988, 54-55.

⁵⁶ исто, 81.

⁵⁷ Norberg-Schulz 1990, 105.

⁵⁸ Hales 2003, 2.

конгломерат од симболи, уредени на начин којшто сведочи за чувството на римска припадност. Како симбол на физичката куќа, домусот можел да го одрази изразот на фамилијарните чувства.⁵⁹

Ритуалите коишто се одвивале во и околу домусот укажуваат на живеење во согласност со традицијата на Рим. Претставата на домашните ритуали претставувала манифестација на фамилијарниот римски идентитет. Декорацијата на домот не била само одраз на личниот вкус туку начин на одбрана на правата на фамилијата со цел да се биде дел од Рим. Сочувувањето на прадедовските домови можело да биде мотивирано со желбата да се овековечи сеќавањето на основачот на лозата, да се измери степенот до којшто поседниците Римјани ги ценеле наследените домови особено вилите, како фамилијарни споменици.⁶⁰ За образованите Римјани од високата класа, како што според Сенека начинот на говорење бил одраз на неговиот карактер, така и полската куќа го отсликувала карактерот на мажот.⁶¹

За аристократите тесната поврзаност на домусот со жената, децата и роднините значела обединување на конкретен начин со родот, така што домусот може да се земе како негов симбол. Физичкиот домус бил импресивен симбол на славата и континуитетот на големите републикански родови. Симболичкото значење на домусот во времето на Принципатот се променило и станало повеќе визуелен знак на тековното богатство и моќта на сопственикот.

Римјаните гледале на нивните куќи како на моќен симбол на фамилијарниот континуитет. Во истакнатите куќи портретните маски (*imagines*) од различни прадедовци биле поставувани во посебните полици околу атриумот, фамилијарните стебла кои се состоеле од насликани портрети поврзани со линии кои ги украсувале сидовите и јавните кариери на членовите на родот, биле достоинствено запишувани во архивите на домаќинството. Дури и во посиромашните живеалишта религиозната аура, вложена во куќата според природата на римското домашно обожување, го потпомагала здружувањето меѓу светоста во домот и продолжувањето на семејната лоза.⁶² Не само портретите на предците, туку исто така и другите карактеристики на римскиот

⁵⁹ Saller 1984, 350.

⁶⁰ Bodel 1997, 12.

⁶¹ Seneca, Moral Epistles 114.1: *talīs hominibus fuit oratio qualis vita*.

⁶² Saller 1984, 350-351.

атриум, го симболизираат контекстот на фамилијарната заедница како локацијата на куќниот олтар, ларариум, кадешто душите на предците биле почестени со друштвото на актуелниот господар.⁶³

Разорувањето на домусот го одредувало симболички уништувањето на фамилијата, нејзините корени и гранки. Постои јасна врска помеѓу физичкото разорување на домусот и уништувањето на човекот и неговите корени и лоза. Физичката градба служела како меморијал на човекот којшто живеел во неа. Во доцните години од 1. век н.е. уништувањето на полската куќа станало непријателски акт со непогрешливо симболичко значење. Кога Римјаните ја уништувале човечката куќа нивната цел била да се избрише секое сеќавање на неговото постоење. Во најмногу случаи местото на демолираната куќа било пренаменето за религиозна или јавна употреба, со оневозможување на повторно користење за приватна резиденција. Разорувањето на човечкиот дом го утврдувало жестокиот прекин во семејниот континуитет.⁶⁴

в) *Симбол на оишйесйвен сйайус-дигнийас*

Како место за личен престиж, куќата влегла кај Римјаните во служба на политичките активности и унапредувањето, покажувајќи ја разликата меѓу богатите и сиромашните и укажувајќи на општествениот статус на нејзиниот сопственик. Во очите на Римјанинот, терминот *домус* како куќа и домаќинство, директно се однесува на човековото значење, положба и престиж. Во римското општество, богатството и социјалниот углед биле во блиска врска, а домусот бил централен симбол на статусот и честа. Римската станбена архитектура ја нагласува јавната положба и должностите на *paterfamilias* исто како и одразот на богатството на фамилијата, неговата врска со минатото и неговите надежи за иднината.⁶⁵

Обичниот човек (*communi fortuna*) немал потреба од голем раскош, на што укажува и Витрувиј говорејќи дека: *на луѓето со обична имотина состојба не им се нужни блескави предворја, айприуми и таблини, йерисйили и друго, зашйо йие йовеке йосейувааи други и им давааи услуги ойколку шйо се йие йосейувани.*⁶⁶ Кикерон заклучува дека куќата може да биде орнамент на возвишениот ранг но не и негов единствен извор и

⁶³ Leach 2004, 26.

⁶⁴ Bodel н.д., 8-11.

⁶⁵ Hanson 1998, 64.

⁶⁶ Vitruvii, VI.V.1.

дека господарот (*dominus*) му донесува значење на својот домус подеднакво колку и низа други карактеристики. Тој всушност го гледа блискиот реципрочен однос меѓу архитектонскиот ентитет на домусот и општествената активност којашто продолжува со тоа.

Со влегувањето низ вратата, вдоль богато декорираниот ходник (*fauces*), погледот паѓал на таблинумот, а понекогаш на градината или перистилот заедно, додека на крајот од фаукес, атриумот, како семеен форум, со својот имплувиј, со целата широчина и височина се капел во зраците од светлината којашто паѓала од горе, а сето тоа создавало силна и импресивна глетка. Таквата глетка помагала да се креира соодветна атмосфера за да може сопственикот да го покаже своето јавно лице во својата сопствена куќа.⁶⁷ Погледот кон внатрешноста на домусот не мора да не биде *геометриски симетричен* туку само *ојџички симетричен*, симетричен од гледна точка на набљудувачот во дадената позиција што покажува дека само симетријата не била повеќе предност за архитектурата туку она нешто што е замислено да создаде импресија кај посетителот.⁶⁸

Влегувањето во просторијата на атриумот е како вдишување на испарувањето од мислите коишто ја исполнуваат неа, постигнувајќи го резултатот со блескавата содржина на панелите, како што е качувањето на сцената и воздигнувањето низ задоволството, на ниво на совпаѓање коешто му дава правец на тонот на просторијата. Со влегувањето во градината на перистилот состојбата не е многу различна, освен што овде преовладува претставувањето на природното богатство. Просторните територии коишто произлегуваат од взаемноста на светото и профаното ги имаат своите паралели во римското разбирање и почитување на природниот ред и јаснотијата на неговото место во општата околина.⁶⁹ А. Волис-Хадрил укажува на специјалното значење на атриумот и перистилот коишто му даваат достоинство (*dignitas*) на домот во општеството во коешто толку многу се внимавало на социјалната положба. Бидејќи овие архитектонски елементи носат со себе високи симболични тонови кои можат да се разберат како индикатори на статусот и на тој

⁶⁷ Brothers 2003, 42.

⁶⁸ Wallace-Hadril 1988, 82-83.

⁶⁹ Knights 2003, 140.

начин се натпреваруваат со оние коишто се на подолните скалила во социјалната хиерархија, а коишто сакаат да се обвиткаат себе во престижот на елитата. Таквите статусни индикатори стануваат површни, присилувајќи ја елитата да внесува иновации во својот ранг, коишто ќе ја симболизираат разликата помеѓу нив и останатите групи во општеството.⁷⁰

Една од главните простории во куќата, таблинумот, којшто се употребувал како работна соба, а некогаш служел и како спална на господарот, се простира во продорниот правец кон перистилната градина, обезбедувајќи фундаментална врска меѓу атриумот и перистилот којшто е развиен со артикулацијата на отворот од атриумот кон таблинумот и по споредниот, често видлив отвор од таблинумот кон перистилот. Најбитна странична просторија, отворена кон атриумот или перистилот бил триклинијот. Во согласност со целата церемонија, околу прославувањето и пречекот на гостите, триклинијот бил место каде господарот на куќата ја покажувал својата моќ и значење.⁷¹

Следниот симбол на моќ и социјален статус е елитната архитектонска форма, дворот. Присуството на повеќе дворови укажувало на повисок статус. Куќите без двор и припаѓале на пониската класа во социјалната хиерархија.⁷²

Опсесијата на римската станбена архитектура со разликите меѓу општествениот ранг не се однесува само на различните куќи туку таа е внесена и во општествениот простор на самата куќа. Архитектот морал да ги разграничи во куќата приватното (*propria loca patribus*) и јавното (*communia cum extraneis*). Рустичниот дом по својата природа имал потреба од скромни утилитарни простори за складирање но највисоката класа којашто била вклучена во јавните служби и во овие домови имала потреба од високи кралски вестибули, атриа и перистили со највисок раскош, со зеленило и шеталишта што одговарало на нивниот висок ранг. Таа додавала библиотеки, галерии за слики, базилики и други нужни јавни форми на градби за да бидат еднакви во скалата со јавните градби, заради јавната природа на повеќето од дејностите што се обавувале таму. Потребата од елеганција е потполно споена со позицијата во хиерархискиот ред на рангот. Положбата во редот

⁷⁰ Grahame 2001, 172; Wallaces-Hadrill 1994, 143-174.

⁷¹ Knights н.д., 123-125.

⁷² Grahame 2001, 171.

на рангот била диктирана од бројот на приманите посетители: бидејќи тие биле вовлечени во јавниот живот и им нуделе услуги на граѓаните такашто повисоката класа имала потреба од поширок простор.⁷³ Во структурата на самата кука на римската висока класа е вградена двосмисленоста. Противречноста меѓу двата контрасти кои не се идентични: меѓу јавното и приватното и меѓу главното и подреденото, многу студиозно ја опишува А.Волис-Хадрил.⁷⁴

Се чини дека ритуалот на салутатио (*salutatio*) којшто ја обезбедувал моќта и среќата на *пајпер фамилијас*, го структурирал домусот.⁷⁵ Оската фаукес-атриум-таблинум создавала погодна театаралност за формалната функција како што е дневното *салутатио*, при што наутро *пајпер фамилијас* ги примал во атриумот на домусот клиентите, за да ги подели подароците, да ги соопшти примените вести и побара политичка благонаклонетост. Овој ритуал наспроти промените во римското општество сепак истрајал како знак на влијанието од Републиката низ целиот империјален период. Утринскиот прием од патронот (*patronus*), седнат во таблинумот, на своите независни клиенти собрани во атриумот, е една од најмоќните и трајни слики што се поврзуваат со римската кука. Овој најјавно доживеан од сите простори во кука и давал на нејзе достоинство и грациозност.⁷⁶

При вечерните средби проследени со јадење и пиење, господарот ги поканувал своите пријатели (*amici*) во триклинијот на домусот, на централниот настан во римскиот општествен живот, како главна можност за оставање на силен впечатокот на богатиот сопственик врз гостите. Успехот на гозбата бил решен, не само со квалитетот и разновидноста на храната и пијалоците коишто се служеле туку и со вкусот на нивното послужување.

Со почетокот на Империјата оваа слика на самопретставување пред светот ја изгубила својата смисла, а со тоа и самиот домус ја изменил својата концепција на просторот.

г) Символичка вреднос̄

Куката не е само место за живеење туку нешто повеќе од тоа. Најтс (Knights) ја гледа нејзе како израз на односот на Римјаните кон космосот, а космосот не е нешто помеѓу другите

⁷³ Wallace-Hadril 1988, 54.

⁷⁴ исто, 43-97; истиот 1994.

⁷⁵ Clarke 1991, 4.

⁷⁶ Grahame 2001, 173-174.

нешта, туку е позадина на реалноста против која постојат егзистенцијалните нешта; тој ја има реалноста во формата на непостоењето.

Живеалиштето ги остварува својствата коишто го поврзуваат светот на земското со космичкиот свет на спиритуалното. Диспозицијата на просториите во куќата служела како постојан потсетник на Римјаните за местото на човекот во пошироката шема на нештата. Ваквиот однос со уделот во космичките рамки, остварен и изразен во структурата на куќата го определува и помага овековечувањето на општото чувство на културниот идентитет.⁷⁷ Куќата го изразува и создава културниот идентитет и има длабок ефект врз сфаќањето на индивидуите на самите себе и нивниот однос кон другите.

Нејзината симболичка организација е вкоренета во голем степен во комплексот на поширокото поле од податоци за империјата, а понатаму и космосот. Интегралната вкоренетост на секоја форма на инкарнација (куќа, град, империја), произлегува од заедничкото настојување да се одржи космичкиот ред низ секоја замислена можност. Помпејанската куќа на пример е манифестација на начинот да се биде; таа е парадигма на човечкиот начин на делување во лицето на кобната несовладливост на светот. Секој аспект на оваа куќа е извесен начин на давање придонес кон иманентноста на оваа трансцендентна состојба. Заради заедничкото разбирање таа изговара јасно, објаснува и го поткрепува сведочењето на космичките теми коишто доминираат во полето на културата, во којашто таа партиципира како експресивно средство. Суштински, да се дискутира за куќата, според К. Најтс, значи да се дискутира, индиректно за космосот.⁷⁸

Учесџивоиџо во империјалната шема е учествување во човештвото, во божественото и во космосот. Трпезаријата на пример во помпејанската куќа не е само мала соба со четири декорирани сидови и врата, таа е средина, збир на огромно богатство и докажување, поткрепувајќи ја положбата на учесникот во империјалната шема на нештата и на тој начин во космичкиот ред.⁷⁹

⁷⁷ Grahame 2001, 163; Knights 2003, 113-146.

⁷⁸ Knights 2003, 114.

⁷⁹ исто, 137.

Во неопходниот атриум постои *распијание* од ларариумот, светот на мртвите, *распијание* од спалните, истовремено свет на сонот и ноќното обновување и светот на семејните богови (*penates*), складовите на храната, *распијание* од таблинумот, светот на јавната положба и моќта на патер фамилијас (*pater familias*), сè до перистилната градина, светот на природниот тек на нештата. Секој внимава на доминантната централност на комплувијот и имплувијот, како *groma*, истовремено продирајќи до земјата и за миг до небото, голема вертикална оска на ротација на просторот околу која можат да се движат полека човечките суштества. Тоа придонесува за квалитетот на светлината во атриумот, давајќи гаранција за можностите за дневниот премин на сонцето низ сводот од небесата; такашто Римјанинот работејќи во атриумот преку денот се движел кон сонцето. Во таа смисла онаму кадешто материјалната архитектонска овоплотеност ги достигнува своите граници, визуелното ги презема нештата, а таму кадешто визуелното ги достигнува своите граници, митолошката наративност ги презема на себе работите. Секој позајмува од имотот на другиот и секој ја разјаснува симболичката содржина на свој, сопствен, посебен, начин.⁸⁰ Комплувијот поставен директно над имплувијот, ја нагласува вертикалната оска додека имплувијот покрај означувањето на аксијалноста претставува и симбол на независноста на домот од надворешниот свет.⁸¹

Секој елемент од римскиот домус има свое симболичко значење. Лараријот претставува спиритуален фокус на римското домаќинство, центар на гравитацијата што е симболична инкарнација на длабокиот влез во подземниот свет, животот после животот, кралството на мртвите.⁸² Ларите го симболизираат посебното обожување и фамилијарното единство.

Вестибулот со своите високи двојни врати како јасен почетен, продорен простор има задача да создаде повеќе отвори и патишта кон него, без да бидат тие веднаш забележани. Тој е симболички *месџо на враќање* и го означува преминот од урбаниот живот кон домашниот живот но неговото повторување, како предмет низ куќата и во целата римска архитектура, го натопува него со значење на првенство кое не може да биде

⁸⁰ Исто, 134.

⁸¹ Clarke 1991, 4.

⁸² Knights н.д., 129.

незабележано.⁸³

Тремот има симболична улога како мост меѓу индивидуалниот и јавниот свет.⁸⁴

Симболичката содржина на помпејанската куќа на пример, обезбедува претстава за тоа дека виртуалноста на куќата може да ја надмине нејзината земска сегашност, подметнувајќи го значењето на живеалиштето во регионот на онтолошката длабочина, којашто е поретко насочена во модерниот архитектонски контекст.⁸⁵

Секој аспект на римската култура е вовлечен во создавањето на *реалноста, јасна за мистеријата на егзистенцијата*.⁸⁶

⁸³ Исто, 125.

⁸⁴ Leach 2004, 37.

⁸⁵ Knights н.д., 143.

⁸⁶ Исто, 116.

ЗАВРШНИ СОГЛЕДУВАЊА

Човекот отсекогаш имал потреба од заштита од атмосферските промени и непријателски суштества. Затоа од самите свои зачетоци тој барал засолниште, простор кадешто ќе се чувствува побезбеден и спокоен. Во почетокот ги користел засолништата коишто ги создала природата, за потоа, во текот на својата еволуција, да ги создава самиот своите престојувалишта или подоцна живеалишта.

Општествената и културна промена, започната во епипалеолитот, била зацврстена на почетокот од неолитскиот период и тука го нашла својот израз во значајните промени на домашната архитектура. Базичниот тип на живеалиште од коешто произлегла куќата била едноставната колиба која што содржела едноставни простории за престој на човекот. Постепено, користејќи го градежниот материјал којшто се наоѓал во околината, човекот почнал да гради населби, со куќи за живеење на семејството, коишто еволуирале во градови. Појавата на градовите значела и појава на цивилизации коишто оставиле трајни траги во културата на живеење кај човекот. Да ги споменеме источните древни цивилизации кадешто покрај кралските палати и религиозните објекти случајно, без ред и регулирање, растеле станбените квартали кадешто куќите и другите градби се натрупувале заедно околу тесните улици.

Во медитеранските простори цветала цивилизацијата на античките Грци, а подоцна на Римјаните. Античкиот период оставил бројни скромни траги од живеалиштата на обичниот човек, но и низа солидни остатоци од резиденциите на богатото население како и на владетелите. Кај сите типови биле почитувани правилата на Аристотел и Ксенофон, според кои задниот дел од куќата требало да биде на север, кон студените ветрови, со лице кон југ такашто во зима сончевите зраци да паѓаат со помал агол, продирајќи длабоко во тремот, додека во лето, нивниот висок агол на појавување ги оставал тремовите речиси сосема во сенка.

Археолошките наоди, потпомогнати со информациите коишто произлегуваат од литературните дела на повеќе антички автори овозможиле да се создаде една слика, како за животот на високата класа така и за животот на обичниот човек. Повеќе

автори се занимавале со проучување и толкување на станбените објекти на античките народи во определени простори на Медитеранот.

Македонија, лоцирана во внатрешноста на Балканскиот Полуостров но сепак во близина на Егејскиот брег, изобилува со остатоци од населби коишто му припаѓаат на античкиот период и коишто пружаат можности за дополнување на сликата за улогата на живеалиштето во античкиот свет. Повеќето од овие остатоци лежат закопани под земјините пластови, а некои се назираат на површината на земјата. Во претходните поглавја ги споменавме и се задржавме на најголем дел од досега познатите живеалишта, што не значи дека е тоа конечен број на досега констатираните објекти за живеење. Сознанијата главно се базираат на остатоците од приземјата на објектите, а тоа значи дека не можеме да дадеме прецизни толкувања за објектот и неговата функција во целина.

Скромните можности за археолошки ископувања го ограничуваат обидот за нивна сеопфатна анализа и толкување. Раноантичкиот период може да се илустрира само преку неколку издвоени наоди на Голем Град во Преспанското Езеро, на Исарот кај Марвинци, пронајдените остатоци на локалитетот Глос кај Грчиште и пред сè населбата на Вардарски Рид кај Гевгелија. Раноантичките градски куќи се сфатени како внатрешен простор, затворен, завиткан ентериер. Куќите преку дворот обезбедувале светлина и вентилација, комбинирано пружајќи топлина во зима и сенка во топлите лета. Раноантичката куќа се грижи за создавањето на свет на приватност и исклучување на погледите на љубопитните минувачи. Воколку сидовите имале прозорци кон улицата, отворите биле веројатно мали и високо поставени на сидовите. Во античката грчка куќа најбитниот издвоен контраст бил тој помеѓу машкиот и женскиот простор. Во откопаните раноантички објекти на споменатите локалитети во Македонија, не може да се забележи ваков строго издиференциран контраст. Кај куќите на Вардарски Рид не постои обид за симетрично вградување на погледот од влезот. Во нив, повеќе или помалку е присутен внатрешниот двор како обединувачки елемент, а околу него се организирани повеќето простории според својата функција и намена. Тремот не е битна карактеристика кај досега откопаните живеалишта иако кај некои од нив може да се

забележи неговото присуство. Куќите на Вардарски Рид, организирани во неправилни инсули не наликуваат на пастадните куќи присутни во Олинт, Атина и Пела иако може да се препознаат некои слични елементи. Кај нив се чувствува извесна внатрешна дисхармонија. Тие се доближуваат до некои раноантички куќи откопани на пример во Флорина. Формата била применета во конечниот изглед, преземен од античките грчки куќи и во нив биле применливи бројни можности на уредување. Веројатно локалното население задржало дел од своите традиции, поткрепени со географската положба и климатските услови на просторот којшто беше предмет на анализирање. Ваквата куќа го овозможувала престојот на семејството, сочувувањето на приватноста, исполнувањето на домашните активности, неопходни за функционирање на домаќинството и прием на определени гости. Иако станува збор за приватни градби, сепак домовите и во раноантичкиот период имале повеќе функции. Оделни простори во нив служеле како работилници, продавници, музејски збирки. Видливо е определено мешање на приватниот и јавниот простор со чувство за интеракција помеѓу она што спаѓа во сферата на приватното и јавното, што ќе стане битна карактеристика на римската куќа. Рано хеленизирани, просторите на Република Македонија примиле определени специфики во начинот на градење и материјалот којшто бил притоа употребуван. Како градежен материјал било употребувано дрвото, глината, плитарот и каменот. Империјата на Александар Велики го отворила патот за апсорбирање на влијанијата од Ориентот. Како дел од неговата Империја во овие простори засекогаш биле вткаени нитките на хеленистичката култура.

Античките народи ја сакале земјата и живееле од благодетите што им ги пружала таа. И на просторот на Република Македонија може да се забележи присуството на рустични куќи уште во раноантичкиот период како што е на пример полската куќа кај Теќе-Отовица. Потребата од повеќе издвоени градби со посебна намена, за престој, чување и преработување на земјоделските производи, како и одгледување на домашниот добиток е видлива кај оваа рустична куќа. Во нејзината концепција се забележува сличноста со останатите вакви градби од истиот период откриени во северна Грција, односно во античката јужна Македонија.

Со потпаѓањето на овие простори под римска власт полека почнале да се шират определени специфички врзани за културата на живеење на Римјаните, а со тоа и во градењето пред сè на богатите резиденции. Како простор на којшто веќе порано постоеле населби и градби за живеење, римските правила и норми не можеле да бидат целосно применети како во оние простори на Римската Империја за коишто допирот со Римјаните значел и почеток на цивилизиран начин на живеење. Силните хеленистички традиции значеле само прилагодување на веќе постоечкиот начин на градење кон римскиот начин на живеење. Во заднината на Егејскиот брег, долго време продолжиле да важат старите правила и техники на градење како и дотогашната концепција на живеалиштата, а со извесно задоцнување се појавиле и објекти коишто укажуваат на раноримската концепција на домусот.

Раноримскиот период го претставуваат неколку парцијални наоди од куќи во градот Стоби, а пред сè римската урбана вила (Каза Романа) покрај реката Еригон. Според својата концепција оваа резиденција се доближува до атриумскиот домус, во овој случај со атриум без имплувиј, секако прилагоден кон теренот и традицијата на населението. Трагите од фреско и штукодекорација исто така укажуваат на прифаќање на модата којашто доаѓала од италските подрачја. Кон раноримскиот период припаѓа и имотот на Разбиеница со својата рустична вила, со сеуште изразени хеленистички традиции.

Разорувачките инвазии, во периодот од крајот на 2. до половината на 3. век, значеле исчезнување или напуштање на раноримските објекти за живеење. Сосема ослабени населбите го дочекале крајот на големата општествена и економска криза којашто ја обземала Римската Империја. По надминувањето на кризата, во крајот на 3. и почетокот на 4. век н.е. започнал бран на обнова на градовите. Воведувањето на новите политички односи со воспоставувањето на тетрархискиот систем и нагло то јакнење на царскиот централизам довеле до најкрупни измени коишто особено се рефлектирале на урбанизмот и архитектурата. Доселените жители, со римско граѓанско право, допринеле за создавањето на економски силен општествен слој. Времето на Реставрацијата значело реконструкција на веќе населените простори, со главен акцент на репрезентативноста на оделни нови

градби. На местото на поранешните скромни градби биле подигани луксузни вили.

Од овој период потекнуваат најголем дел од откриените резиденции во Република Македонија, како во градовите (Стоби, Скупи, Хераклеја) така и надвор од нив, во предградијата и на имотите насекаде низ Македонија. Станува збор за резиденции коишто го напуштаат концептот на раноримскиот домус којшто веќе одамна и на италска почва асимилирал повеќе карактеристики од хеленистичките куќи. Низ целиот антички период дворот и трпезаријата (андрон, триклиниј или стибадиј) како интегрални простори во куќата биле од посебно значење. Во куќата со двор, којшто најчесто прераснува во перистил, центарот го чинел заедничкиот општествен простор околу кој се собирале најразличните функции. Во повеќето случаи основата не е строго геометриска и единствено тежнее да го сочува општиот впечаток на затворен простор. Натпреварувањето како процес на себеидентификување со помош на компарирање е присутно кај сите овие објекти. Иако ниту две куќи не се еднакви сепак сите докази укажуваат на ниво на определена идентичност, достигната низ нежноста којашто го надминува просторот на поформално повторување и имплицира строго чувство на преовладувачка флексибилност. Понекогаш дворовите, опкружени со тремови биле градени почитувајќи го делумно ортогоналното планирање. Хеленизираната римска куќа со својата концепција ги поканува посетителите внатре и тука го изложува статусот и величината на нејзиниот поседник. Сличностите помеѓу куќите од различни локалитети го предвидуваат физичкиот доказ за флуидноста на станбената архитектура. Римската Империја ги примила и исфилтрирала сите културни придобивки од просторите на Ориентот, феничанските, етрурските, хеленските и воопшто хеленистичките и романизирајќи ги ја создала доцноримската перистилна куќа којашто ќе биде присутна низ целото Римско Царство со акцентирање на определени елементи неопходни за определени географски, климатски подрачја. Може да се претпостави дека повеќето од античките куќи имале и кат над приземјето, како што тој бил присутен во раноантичките куќи во Олинт, Делос, Приена, Пела, во градовите во Магна Грекија, така и во населбите во Република Македонија. Катот го сретнуваме и

низ римскиот период, како во Помпеи, Ефес (на пример кај куќите на терасите) така и во Стоби и другите градови на ова тло.

Куќата на римскиот магистрат била секогаш отворена. Римјаните биле наклонети кон размислување за секој простор во куќата, мислејќи повеќе на ритуалот или активноста отколку на самиот куќен простор. Римскиот живот бил исполнет со ритуали и во приватната сфера на домот како и на јавната сцена. Во секоја куќа, целината на декорацијата учествувала во збирниот процес кој ги модифицирал, нагласувал и често персонализирал, ритуално дефинираните простори низ перспективата, бојата и значењето на сликите вклучени во декоративните схеми. Присуството на перистили ги прави поблиски до хеленизираната римска вила со нејзиниот израз на раскош и задоволство. Заедништвото на статуите, фонтаните, посевните леи и столбови ја потврдуваат пријатноста на луксузот пред сè на стобските градски куќи. Перистилот претставува богатство на доцноримската куќа во Стоби и ги остава настрана останатите нејзини карактеристични белези. Употребата и улогата на перистилите ја покажува многустраната природа на нивната декорација. Иако се чини дека архитектурата и декорацијата на перистилот, возвишено одговараат на општествените активности на римските граѓани, тој бил само еден од просторите наменети за таа цел.

Во римскиот социјален живот приемот на посетители во куќата играл централна улога и затоа во сите досега откопани доцноримски резиденции во Македонија е илустрирана грижата на сопственикот во изборот на просторија за приеми, гозби и јадење. Веќе постоечките трпезарии биле проширени со апсиди за поставување на стибадиј, во духот на прифатената мода низ Империјата. Сите големи резиденции во градовите но исто така и на имотите поседувале вакви трпезарии, употребувани и како оеки. Пред нив се издвојувал претпростор, оекариј, а кај некои од куќите таа функција ја преземал тремот пред трпезаријата. Во голем дел од нив може да се издвојат и групи на простории кои се идентификуваат како диаетае. Ваквите мали комплекси најпрвин за престој на гостите, присутни и кај некои резиденции во Помпеи, во доцноримскиот период во некои градови во Северна Африка, на Ориентот како и на Балканот, како резултат на постарите традиции, добиле улога на поинтимен, домашен простор. Големите куќи биле паралелен извор и симбол на богатство како

и знак на социјалната моќ. Во нив се гледа профаното, обмислено потопено во светото, а приватното во јавното. Три главни групи ја користеле римската куќа: семејството на сопственикот, неговата послуга и неговите пријатели односно клиенти. Архитектурата и декорацијата служеле да го канализираат нивниот протек низ куќата.

Од раниот период Римјаните поседувале земја на село којашто неизбежно била придружена со вила за комотен престој и одмор на нејзиниот сопственик, покрај работниот простор. Ваквата рустична вила според својата концепција била главно псеудоурбана вила. Во предградијата и на поодалечените имоти, слободниот простор и разновидните дејности со коишто се занимавала римската аристократија, овозможувале развивање на градбите во широкиот простор со вклучување на репрезентативен дел за престој на богатите сопственици, со бањски комплекси, работни објекти за занаетчиски дејности, за обработка на земјоделските производи, преработка на грозјето во вино и одгледување на домашните животни.

Полската вила рустика не ја имитирала природата, што е чест случај со градските вили, тука градбите се втопувале во природата, користејќи ги околните извори на вода и дрвја. Римската вила културно израснала во историската средина која особено го негувала здружувањето на полската куќа со личното идентификување и вреднување. Рустичните вили биле сконцентрирани на плодните површини во рамниците и на благите возвишенија во скопско-кумановската рамница, во Полог, Пелагонија, Овче Поле и по котлините и височинките покрај Вардар и другите речни и езерски води. Реките, односно изворите на вода, главните патишта како и пристојната одалеченост и добрата комуникација со градовите, биле битни за егзистирање на полските имоти. Густата концентрација на рустични вили на споменатите простори, укажува на силната економска моќ на овие простори во тоа време.

Крајот на 4. и почетокот на 5. век значат и почеток на опаѓањето на културата на живеење и воопшто на градскиот живот. Продорот на Балканот, на народите на коишто им бил сосема туѓ градскиот начин на живеење, значел и почеток на рустифицирање на градовите. Варварските племиња го оневозможувале развитокот на градовите и развојната нитка била

прекината. Крајот на 4.век бил исполнет со емиграција на поимотните слоеви. Времето кога населението од околните места масовно се слевало во побезбедните простори во градските сидини или барем до самите сидови, барало брза изградба на повеќе скромни живеалишта. Перистилните куќи биле трансформирани во повеќе неугледни живеалишта. Оделни објекти ги изгубиле своите функции, а градежната активност била сведена главно на поправки и адаптации, односно на изградба на сиромашни конструкции од секундарен материјал. Такви објекти никнувале обично на слободните површини, во перистилните дворови и тремови. На слободните простори, зад сочуваните фасади и преостанатите сидови, со фрагментиран градежен материјал од урнатините, врзан со кал изникнувале бројни помали куќи за живеење на доселениците. Поголемите простории биле преградувани и влегувале во составот на живеалиштата на различни семејства. Ваквата субделба и подигнување на скромни објекти за живеење и над јавните градски површини не се осамени во Македонија. Нив ги сретнуваме низ целата Империја, како во Стоби, Хераклеја, Скупи, така и во Сирмиј, Типаса и други градови. Многу напуштени градби се претвориле во урнатини.

4.-5. век во Илирик, се време на утврдување на рустичните вили, надвор од градовите. Тие израснувале на карпестите тераси, како тврдина над конзулските патишта, надвишени со кули за набљудување на околината, а понекогаш опкружени со наводните изградени фортификации. Определени типови на утврдени вили се присутни и на територијата на Република Македонија, на пример во околината на Скопје.

Периодот од 5. и 6.век претставува време на опаѓање, со ограничени градежни дејности, кога старата архитектура морала да се прилагодува кон новите услови. Оделни објекти биле обновени и декорирани во духот на ранохристијанската уметност. Во подните мозаици со христијански пораки биле вклопени осумаголните фонтани, карактеристични за ориенталните простори и прифатени на Балканот. Можеби зачудува постоењето на раскошни резиденции со богата декорација покрај рустифицираните куќички, меѓутоа тоа е време во коешто се променила улогата којашто ја имале определени личности, филозофијата на живеење и вреднување на нештата. Црковните лица биле носители на обединувачката сила во овој доцноантички

период. Нивната моќ, а со неа и богатството, се изразени низ објектите во коишто тие живееле, а кои истовремено служеле и како јавни објекти за извршување на дел од верските ритуали. Сепак сочувваните фасади на старите резиденции зад кои биле сместени сиромашните живеалишта давале лажен привид на градскиот живот. Покрај обновените објекти прилагодени кон новото време биле градени и нови резиденции за црковните лица, сеуште потпирајќи се на решенијата прифатени во римскиот период.

И самата декорација, како дел од куќите коишто имаат репрезентативна улога, го следела менувањето на општествените прилики, економската моќ и духовните вредности. Ова е очигледно во остатоците од архитектонската декоративна пластика којашто била дел од римските куќи како и повеќето сочувани подни мозаици.

Што се однесува до просторот на којшто се простирале објектите за живеење во градовите очигледно е дека тие ги следеле не само правилата пропишани од тогашните архитекти туку и можностите коишто ги пружал теренот на којшто тие биле подигани. Во големата слика на градското планирање, во мрежата на улиците и помеѓу издвоените јавни градби, куќите морале да го најдат своето вистинско место во просторот, за да одговорат на различните аспекти и организацијата на самата куќа. Сместени во инсули коишто имале неправилна форма во определен период од своето постоење, а се стремеле да се доближат до пропишаните правоаголни форми особено во раноримскиот период, живеалиштата се доближуваат до уметнички креации. Куќите биле потпрени едни до други или пак раширени низ целите инсули како што е случајот со големите куќи во Стоби. Пешачките улички морале да бидат скалесто расчленети, заради совладувањето на различните висински нивоа. Ваквите решенија се познати уште во раноантичкиот период, на пример во градот Приене, а биле применувани и подоцна во римскиот период онаму кадешто било потребно, како во Стоби.

Овоплотувајќи ги личните мисли и истовремено изразувајќи го одржувањето на идеологијата на преовладувачкиот социјален поредок, куќата претставува неопходен олтар за постоењето на човекот. Таа е соодветно место за симболички конструкции вградени во архитектонската форма и деталите од градбите. Сето

тоа укажува на аспектите на политичкото и културното однесување на човекот којшто престојувал на овие простори низ античкиот период. Организацијата и појавата на куќите биле резултат на меѓусебното делување помеѓу нормите на општеството како целина и индивидуалноста на нејзиниот сопственик следејќи ја општествената и културната промена. Кај Римјаните богатството и социјалниот углед биле во блиска меѓусебна врска такашто религиските, политичките и социјалните фактори придонеле за вреднувањето на домот како нивен битен симбол. Работата и општествените ритуали живееле во домовите, а просторот во римските куќи проследен со својата декорација, говори за минатото и еволуцијата на човековите мисли вкоренети во длабоката човечка потсвест.

Низ целиот антички период, куќите биле органски дел од градот. Тие се рефлексција на самото општество и тивко сведоштво за духот на античкиот човек.

ЛИСТА НА КРАТЕНКИ

- AA: Archäologischer Anzeiger
- AAASH: Acta archaeologica, Academiae Scientiarum Hungaricae
- AEphen: Ἀρχαιολογική Εφημερίς
- AEMΘ: Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη
- AB: Archaeologia Bulgarica
- ABSA: The Annual of the British School at Athens
- AJ: Archaeologia Jugoslavica
- AJA: American Journal of Archaeology
- AJP: American Journal of Philology
- AK: Археолошка карта на Република Македонија
- AP: Arheološki pregled
- ARR: Arheološki radovi i rasprave
- ACDEFR: Actes du colloque organisé par l'École française de Rome
- BCH: Bulletin de correspondance hellénique
- BIAB: Bulletin de l'institut archéologique Bulgare
- BICS: Bulletin of the Institute of Classical Studies, University of London
- VAMZ: Vijesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu
- WA: World Archaeology
- ГИНИ: Гласник на Институтот за национална историја
- ГЗФФ: Годишен зборник на Филозофскиот факултет
- ГСНД: Гласник скопског научног друштва
- GHZM: Glasnik hrvatskog zemaljskog muzeja
- GR:Greece & Rome
- DOP: Dumbarton Oaks Papers
- Eirene: Eirene.Studia Graeca et Latina

- ŽA: Živa Antika, Antiquité vivante
- ЗШНМ: Зборник на Штипскиот народен музеј
- ЗРВИ: Зборник радова Византолошког института
- ЗРНМ: Зборник радова Народног музеја
- ИИМК: Известия на Исторически музей Кюстендил,
- JAOS: Journal of the American Oriental Society
- JHS: Journal of Hellenic Studies
- JRA: Journal of Roman Archaeology
- JRS: Journal of Roman Studies
- JAOS: Journal of the American Oriental Society
- MAA: Macedoniae Acta Archaeologica
- МН: Македонско наследство
- MEFRA: Mélanges de l' École Française de Rome, antiquité
- MEFR: École française de Rome, Mélanges d' archéologie et d' histoire
- МН:Македонско наследство
- OJA: Oxford Journal of Archaeology
- OA: Opuscula Archaeologica
- PBSR: Papers of the British School at Rome
- SAS: Studies in the Antiquities of Stobi
- TAPA: Transactions of the American Philological Association
- FAB: Folia Archaeologica Balcanica
- HA: Histria Antiqua
- Hesperia: Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens
- CCSARB: Corso di cultura sull arte ravenate e Bizantina
- CIW: The Classical World
- CAJ: Cambridge Archaeological Journal

БИБЛИОГРАФИЈА:

Adam, Jean-Pierre

-2003: *Roman Building: Materijals and Techniques*, London-New York 2003.

Αδάμ–Βελένη, Πολυξένη

-2003: "Αγροίκες στην Ασπροβάλτα στον άξονα της σύγχρονης Εγνατίας οδού", *ΑΕΜΘ* 15 (2001), Θεσσαλονίκη 2003, 167–179.

Adam-Veleni, Polyxeny,

-2003: "Mygdonia-Gulf of Strymon", *Ancient Country Houses on Modern Roads*, Athens 2003, 91-109.

Ajzinberg, Aleksandar

-1994: *Stilska unutrašnja arhitektura od praistorije do baroka*, Beograd 1994.

Akurgal, Ekrem

-1993: *Ancient civilizations and ruins of Turkey*, Istanbul 1993.

Алексова, Блага

-1959: "Средновековни наоѓалишта во Полозите", *ГИНИ* година III : 1, Скопје 1959, 217-233.

-1983: "Стоби, базиликата во Паликура 1981 година", *ГЗФФ* 10 (36), Скопје 1983, 135-168.

-1989: *Епископијата на Бреѓалница*, Прилеп 1989.

Aleksova, Blaga - Cyril Mango

-1971: "Bargala: Preliminary Report", *DOP* 25, Washington 1971, 265-277.

- *Археолошка карта на Република Македонија*, Том II, Скопје

1996.

Ault, Bradley A.

-1999: "Koprone and Oil Presses at Halieis: Interactions of Town and Country and the Integration of Domestic and Regional Economies", *Hesperia* 68: 4, Athens 1999, 549-573.

-2000: "Living in the Classical Polis: The Greek House as Microcosm", *CIW* 93: 5, New York 2000, 483-496.

Ault, Bradley A.- Lisa Nevett

-1999: "Digging houses: Archeologies of Classical and Hellenistic Greek domestic assemblages", *The Archaeology of Household Activities*, London-New York 1999, 43-56.

Babić, Boško

-1965: "Pešterica-Oreovec, Prilep, kasnoantička vila i nekropola", *AP* 7, Ljubljana 1965, 131-133.

Бабиќ, Бошко

-1971: "Периодот од доцното римско царство и рана Византија", *Прилеп и прилејско низ историјата*, Прилеп 1971, 61-70.

Бабиќ, Бошко - Иван Микулчиќ

-1983: "Скопско Кале", *КН XVIII* (Јубилејно издание 30 години заштита на спомениците на културата во СРМ), Скопје 1983, 55-69.

Bagnani, Gilbert

-1954: "The House of Trimalchio", *AJP* LXXV: 1, Baltimore 1954, 16-39.

Basler, Đuro

-1972: *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1972.

Белдедовски, Звонко

-2003: “Баргала - новооткриена архитектура во епископиумот”,
Зборник IX-X, Штип 2003, 51-72.

Bertman, Stephen

-2003: *Ancient Mesopotamia*, New York 2003.

Biernacki, Andrzej-Elene Klenina

-2002: “Some remarks on the Episcopal Residence from the 5th-6th cent.
A.D. in Novae”, *The Roman and Late Roman City, the international
conference* (Veliko Trnovo 26-30 Juli 2000), Sofia 2002, 187-195.

Biró, M.

-1974: “Roman Villas in Pannonia”, *Acta AASH XXVI* : 1-2, Budapest
1974, 23-57.

Bitrakova, Vera

-1967: “Pretor, Prespa- kasnoantička arhitektura”, *AP* 9, Beograd 1967,
118-119.

Битракова-Грозданова, Вера

-1981: “Епископската базилика-ископувања во северниот брод”,
SAS III, Т.Велес 1981, 171-174.

-1986: “Топографијата и урбаниот развој на Лихнидос”,
Историја XXII: 2, Скопје 1986, 249-265.

-1988: “Археолошки истражувања во Преспа во 1967/68
година”, *МАА* 9 (1983-1984), Прилеп 1988, 187-202.

-1989: “Ископувањата на Голем Град од 1981-1986 година”,
МАА 10 (1985-1986), Скопје 1989, 101-133.

-1990: “Крани-Преспа, 1989г.”, *МАА* 11 (1987-89), Скопје 1990,
127-133.

-1999: “Римско Стоби и еврејската заедница”, *Религија и уметност во антиката во Македонија*, Скопје 1999, 286-302.

Bitrakova Grozdanova, Vera

-2003: “Ranoantička naselja Ohridsko-Prespanske regije”, *HA* 11, Pula 2003, 23-31.

Блажевска, Силвана

-2005: “Минијатурни медицински садови”, *Вардарски Рид 1*, Скопје 2005, 305-313.

Boardman, John

-1956: “Delphinon in Chios”, *ABSA* 51, London 1956, 40-54.

Bowden, William-Richard Hodges, Kosta Lako

-1998: “The Anglo-Albanian Project at Butrint”, *Iliria* '48, 1-2, Tirane 1998, 275-304.

Bogdanović, Bogdan

-1976: *Urbs & logos, ogleđi iz simbologije grada*, Gradina 1976.

Bodel, John

-1997: “Monumental villas and villa monuments”, *JRA* 10, Ann Arbor 1997, 5-35.

Boëthius, Axel

-1994: *Etruscan and Early Roman Architecture*, New Haven-London, 1994.

Boyd, Thomas D. - Wolf W. Rudolph

-1978: “Excavations at Porto Cheli and Vicinity, Preliminary Report IV: The Lower town of Halieis, 1970-1977”, *Hesperia* 47: 4, Athens 1978, 338-355.

Bospachieva, Mina

-2003: “The Late Antiquity Building EIPHNH with Mosaics from

- Philippopolis (Plovdiv, Southern Bulgaria)”, *AB* VII, No 2, Sofia 2003, 83-105.
- Brown, Frank E.
-1980: *Cosa, the Making of a Roman Town*, Ann Arbor 1980.
- Browning, Iain
-1979: *Palmyra*, London 1979.
- Brothers, A.J.
-2003: “Urban Housing”, *Roman Domestic Buildings*, Exeter 2003, 33-64.
- Burford, A.
-1993: *Land and Labor in the Greek World*, Baltimore 1993.
- Burns, Ros
-1999: *Monuments of Syria, An Historical Guide*, London-New York 1999.
- Вајзман, Џемс
-1973: *Сѹоби, водич низ аниѹичкиоѹи ѓрад*, Белград 1973.
- Vasić, Miloje
-1970: “Römische Villen vom Typus der Villa rustica auf jugoslawischen Boden”, *AJ* XI, Beograd MCMLXX (1970), 45-81.
- Vasić, Rastko
-1987: “Oblast istočnog Kosova, Južne Srbije i Severne Makedonije”, *Praistorija Jugoslovenskih zemalja V, željezno doba*, Sarajevo 1987, 673-689.
- Видески, Златко,
-2005: “Бронзеното време на Вардарски Рид”, *Вардарски Рид I*, Скопје 2005, 91-113.
- Vilhar, Albin

-1991: *Latinski citati*, Beograd 1991.

Vickers, Michael

-1972: "Hellenistic Thessaloniki", *JHS* XCII, London 1972, 156-170.

Vinčić, Živojin

-1970: "Stobi-antički grad, Lokalitet Krečana - vila rustika", *AP* 12, Beograd 1970, 140-141.

Wallace-Hadrill, Andrew

-1988: "The Social Structure of the Roman House", *PBSR* 56 (n.s. 43), Rome 1988, 43-97.

-1994: *Houses and Society in Pompeii and Herculaneum*, Princeton, New Jersey 1994.

-1994a: "Elites and trade in the Roman town", *City and Country in the Ancient World*, London-New York 1994, 241-272.

Walter-Karydi, Elena

-1998: *The Greek House, The rise of noble houses in Late Classical times*, Athens 1998.

Ward-Perkins, John Bryan

-1994: *Roman Imperial Architecture*, New Haven - London 1994.

Watkins, Trevor

-1990: "The origins of house and home?", *WA* 21:3 (1989-1990) Routledge 1990, 336-347.

Watterson, Barbara

-1998: *The Egyptians*, Oxford 1998.

Westgate, Ruth C.

-1998: "Greek Mosaics in their Architectural and Social Context", *BICS* 42 (1997-1998), London 1998, 93-115.

-2000: "Space and Decoration in Hellenistic Houses", *ABSA* 95, London

2000, 391-426.

Whitley, James

-2004: *The Archaeology of Ancient Greece*, Cambridge 2004.

Wiseman, James R.

-1984: "The City in Macedonia Secunda", *Villes et peuplement dans l'illyricum protobyzantin* (Actes du colloque organisé par l'École française de Rome; Rome 12-14 mai 1982), Rome 1984, 289-313.

Wiseman, James- Djordje Georgievski

-1975: "Wall decorations at Stobi", *SAS* II, Beograd 1975, 163-186.

Wiseman, James - Djorde Mano-Zissi

-1971: "Excavations at Stobi, 1970", *AJA* 75: 4, Boston 1971, 395-411.

-1972: "Excavations at Stobi, 1971", *AJA* 76: 4, Boston 1972, 407-424.

-1973: "Excavations at Stobi, 1972", *AJA* 77: 4, Boston 1973, 351-403.

-1974: "Excavations at Stobi, 1973-1974", *JFA* 1, Boston 1974, 117-148.

Гарашанин, Милутин и Драга

-1959: "Археолошке белешке рекогносцирања у источној Македонији", *ЗШНМ* 1 (1958-59), Штип 1959, 83.

Garašanin, Milutin

-1979: "Centralnobalkanska zona", *Praistorija na tlu Jugoslovenskih zemalja II, neolitsko doba*, Sarajevo 1979, 79-212.

Gebhard, Elizabeth

-1981: "The Theater at Stobi; a Summary", *SAS* III, Titov Veles 1981, 13-19.

Генадиева, Венета

-1989: "Късноримска перистилна сграда от Пауталия", *ИИМК* том 1, Кюстендил 1989, 157-176.

Георгиев, Зоран

- 1996: *Извештај од заштитној археолошко ископување на локалитетот Теке, с. Ошковица, загрозен со магистралниот пат М-27, релација Т.Велес-Прилеп*, Скопје 1996 (необјавено).

George, Michele

- 1998: "Elements of the peristyle in Campanian *atria*", *JRA* 11, Ann Arbor 1998, 82-100.

Герасимовска, Дафина

- 1996: *Антички куќи во Македонија*, Скопје 1996.
- 1997: *Доцноримски куќи во Стоби*, ГЗФФ 24(50), Скопје 1997, 413-435.
- 2006: "Три полски имоти, три времиња", *FAB* 1, Скопје 2006, 205-214.

Goldberg, Marilyn Y.

- 1999: "Spatial and behavioural negotiation in Classical Athenian city houses", *The Archaeology of Household Activities*, New York 1999, 142-161.

Goldman, Hetty

- 1933: "Excavations at Stobi in Jugoslavia", *AJA* 37: 2 (Apr.-Jun., 1933), Boston 1933, 297-301.

Gould, John

- 1980: "Law, Customs and Myth: Aspects of the Social Position of Woman in Classical Athens", *JHS* V.C., London 1980, 38-59.

Gounaris, G.-Velenis, G.

- 1994: "The Excavation of the University of Thessaloniki at Philippi in 1991", *AEMO* 5, Thessaloniki 1994.

Grandi, Monica

-1993: "Motivi in comune nei mosaici e nei sectilia più antichi: il problema della priorità", *CCSARB*, Ravenna 1993, 133-158.

Graham, Walter J.

-1953: "Olynthiaka", *Hesperia* XXII: 3, Athens 1953, 196-207.

-1954: "Olynthiaka", *Hesperia* XXIII: 4, Athens 1954, 320-346.

-1958: "Light-wells in Classical Greek Houses?", *Hesperia* XXVII: 4, Athens 1958, 318-323.

-1966: "Origins and Interrelations of the Greek House and the Roman House", *Phoenix* XX: I, Toronto 1966, 3-31.

-1972: "Notes on Houses and Housing-Districts at Abdera and Himera", *AJA* 76: 3, Boston 1972, 295-301.

-1974: "Houses of Classical Athens", *Phoenix* 28 : 1, Toronto 1974, 45-54.

Grahame, Mark

-2001: "Material culture and Roman Identity, The spatial layout of Pompeian houses and the problem of ethnicity", *Cultural Identity in the Roman Empire*, London-New York 2001, 156-178.

Daniels, Robert

-1995: "Punic Influence in the Domestic Architecture of Roman Volubilis (Marocco)", *OJA* 14: 1, Oxford 1995, 79-95.

Deiss, Joseph Jay

-1989: *Herculaneum, Italy's Buried Treasure*, Malibu 1989.

Димитрова, Елизабета

-1993: *Керамички релјефи од Виничкојто Кале*, Скопје 1993.

-2006: "Од слика на космосот до насликана догма, Хераклеја Линкестис-мозаични павименти", *МН* 27, Скопје 2005, 3-21.

Динчев, Венцислав

-1997: *Римскиџе вили в днешната българска џеритория*,
София 1997.

Doksijadis, Konstantinos

-1982: *Їовек и град*, Beograd 1982.

Dunbabin, Katherine M.D.

-1996: "Convivial spaces: dining and entertainment in the Roman villa",
JRA 9, Ann Arbor 1996, 66-70.

-2002: *Mosaics of the Greek and Roman World*, Cambridge 2002.

Dufková, Marie - Jan Pečirka

-1970: "Excavations of Farms and Farmhouses in the Chora of
Chersonesos in the Crimea", *Eirene* VIII, Praha 1970, 123-174.

Đaneli, Đulio

-1967: "Їivot na selu", *Antički Rim: panorama jedne civilizacije*,
Beograd-Ljubljana 1967, 103-120.

Ellis, Simon P.

-1988: "The End of the Roman House", *AJA* 92, Boston 1988, 565-576.

Елијаде, Мирча

-1986: *Светџо и џрофано*, Нови Сад 1986.

Errington, R. Malcolm

-1990: *A History of Macedonia*, Berkley-Los Angeles-Oxford 1990.

Zaninović, Marin

-1967: "Neki primjeri smještaja antičkih gospodarskih zgrada u obalno-
otočkom području Dalmacije", *ARR* IV-V, Zagreb 1967, 357-371.

-1995: "Villae Rusticae u pejzažu otoka i obale antičke Dalmacije", *HA*
1, Pula 1995.

Здравковски, Драгиша и др.

-1981: *Извештџај од зашџитџеноџо археолошко ископвање на*

ХА Мавровица - с. Немањици, Свети Николе, Скопје 1981
(необјавено).

Здравковски, Драгиша - Мила Шурбаноска

-1983: “Извештај од заштитното ископување на *ХА Мавровица* во с. Немањици-светиниколско”, *ЗАМ X-XI* (1979-1982), Скопје 1983, 111-118.

Јанакиевски, Томе

-1989: “Доцноантички градби од речни мазни камења поврзани со кал”, *Лихнид 7*, Охрид 1989, 65-68.

-2001: *Доцноантичка микроситанбена целина над ѿеаѿароѿ во Heraclea Lyncestis*, Битола 2001.

Jashemski, Wilhelmina F.

-1995: “Roman Gardens i Tunisia: Preliminary Excavations in the House of Vaccus and Ariadne and in the East Temple at Thuburbo Maius”, *AJA* 99: 4, Boston 1995, 559-576.

Јеремик, Гордана

-2006: “Мозаици Медијане - нека разматрања”, *Ниш и Византија*, зборник радова IV, Ниш 2006, 145-158.

Јованов, Марјан

-2005: “Крајот на животот на Вардарски Рид”, *Вардарски Рид 1*, Скопје 2005, 315-322.

Jones, A.H.M.,

-1986: *The Late Roman Empire 284-602, A social, economic, and administrative survey*, Vol. I-II, Baltimore 1986.

Jones, J.E.-A.J. Graham, L.H.Sackett

-1973: “An Attic Country House Below the Cave of Pan at Vari”, *ABSA*

68, London 1973, 355-452.

Jones, J.E.- L.H.Sackett, A.J. Graham

-1962: "The Dema House in Attica", *ABSA* 57, London 1962, 75-114.

Young, S.Rodney

-1951: "An Industrial District of Ancient Athens", *Hesperia* XX: 3, Athens 1951, 135-288.

Karkopino, Žerom

-1967: "Kuća i njeno uređenje", *Antički Rim: panorama jedne civilizacije*, Beograd-Ljubljana 1967, 23-39.

Карпузова, Сарита

-2005: "Куќа со колци", *Вардарски Рид 1*, Скопје 2005, 179-200.

Кацарова, Веселка

-2005: *Пауџалия и нейнаџа џиерииџория џрез I-VI век*, Велико Търново 2005.

Кепески, Костадин

-1971: "Царско-римски период", *Прилеј и џрилејско низ исиџоријайџа*, Прилеп 1971, 55-60.

-1976: "Villa Rustica во Пештерица кај Прилеп", *МАА 2*, Прилеп 1976, 143-149.

-1976а: "Северозападна некропола на вилата рустика во Пештерица кај Прилеп", *МАА 2*, Прилеп 1976, 205-217.

Керамитчиев, Е.

-1960: "Чаковец-Ресава", *АР 2*, Београд 1960, 106-107.

Керамитчиев, Апостол - Иван Микулчиќ

-1967: "Тиквеш Кавадарци", *АР 9*, Београд 1967, 185-186.

Kilić-Matić, Ana

-2004: “Prilog proučavanju tehnika i struktura gradnje rimskih vila rustika na obali rimske provincije Dalmacije”, *OA* 28, Zagreb 2004, 91-109.

Кирилов, Чавдар,

-2005: “Редукцията на укрепената градска площ през късната античност, Размисли относно края на ‘античният град’ ”, *ИИМК* 2004, т.Х, Кюстендил 2005, 173-233.

Китаноски, Благоја

-1977: “Неолитска населба Чука кај село Тополчани”, *МАА* 3 Скопје 1977, 27-42.

Китаноски, Благоја - Драгица Симоска, Јован Тодоровиќ

-1987: “Радин Дол-неолитска населба кај Прилеп”, *МАА* 7-8 (1981-1982), Скопје 1987, 7-29.

Kitzinger, Ernst

-1946: “A Survey of the Early Christian Town of Stobi”, *DOP* 3, Washington 1946, 181-286.

Knights, Clive

-2003: “The spatiality of the roman domestic setting: an interpretation on symbolic content”, *Architecture & Order, Approaches to Social Space*, London-New York 2003, 113-146.

Kolarik, Ruth

-2006: “Late Antique floor mosaics in the Balkans”, *Ниш и Византија, зборник радова IV*, Ниш 2006, 158-177.

Корачевиќ, Душанка

-1977: “Состојба на археолошките ископувања на античко Скупи”, *МАА* 3, Прилеп 1977, 143-175.

-2002: *Скупи, градска територија*, Скопје 2002.

Korošec, Josip - Saržo Saržoski

-1960: "Barutnica, Anzabegovo - Ovče Pole, vila rustika", *AP* 2, Ljubljana 1960, 44-46.

Кошеленко, Г.А.

-1963: "Архитектура жилища греческих городов Парфии, Античный город", Москва 1963, 170-181.

Krause, Clemens,

-1977: "Grundformen des Griechischen Pastashauses", *AA* (JdI 92), Berlin 1977, 164-179.

Кузман, Паско

-1990: "Зластрана - неолитска населба во Охридско", *МАН* 11 (1987-1989), Скопје 1990, 35-50.

Курбатов, Г.Л.

-1971: *Основные проблемы внутреннего развития византийского города в IV-VII в. (конец античного города в Византии)*, Ленинград 1971.

Laurence, Ray

-2002: *Roman Pompeii, Space and society*, London - New York 2002.

Lawson, James

-1950: "The Roman Garden", *GR* XIX: 57 (Oct.1950), 97-105.

Любенова, Венеция

-2003: "Антични и ранновизантийски селищни структури от района на Горна Струма", *Римски и ранновизантийски селища в България*, София 2003, 183-201.

Leach, Eleanor Winsor

-2004: *The Social Life of Painting in Ancient Rome and on the Bay of*

Naples, Cambridge 2004.

Leick, Gwendolyn

-2003: *The Babylonians*, London-New York 2003.

Le Korbizije

-2006: *Ka pravoj arhitekturi*, Beograd 2006.

Лилчиќ, Виктор

-1996: *Анџичка градежна керамика во Р.Македонија (Скупи, Сџоби, Хераклеја, Сџибера)*, Скопје 1996.

-2001-2002: *Македонскиот камен за боговиџе, хрисџијаниџе и за живоџиот џо живоџиот, џом I-II*, Скопје 2001-2002.

Ling, Rodger

-1998: *Ancient Mosaics*, Princeton 1998.

-2001: "The Arts of Living", *The Oxford Illustrated History of the Roman World*, Oxford 2001, 308-337.

Littlewood, A.R.

-1987: "Ancient Literary Evidence for the Pleasure Gardens of Roman Country Villas", *Ancient Roman Villa Gardens*, Washington 1987, 7-30.

Lomas, Kathryn

-2001: "Roman imperialism and the city in Italy", *Cultural Identity in the Roman Empire*, London- New York 2001, 64-78.

Loos, Adolf

-1952: *Ornament i zločin*, Zagreb 1952.

Маленко, Владо

-1976: "Нови археолошки наоди на локалитетот Козлук, Габавци и Св.Еразмо", *МАА* 2, Прилеп 1976, 219-136.

-1989: "Ранохристијански објекти во Охрид и Охридско", *Лихнид* 7, Охрид 1989, 3-22.

Маленко, Владо - Паско Кузман

-1988: “Хермелеја”, *Лихнид* 6, Охрид 1988, 89-116.

Манева, Елица

-1987: “Резултати од заштитните ископувања Extra muros во Хераклеја”, *МАА* 7-8 (1981-1982), Скопје 1987, 125-142.

-1988: “За карактерот и времетраењето на источното доцноантичко предградие од Хераклеја”, *МАА* 9 (1983-1984), Скопје 1988, 175-186.

Мано-Зиси, Ђорђе

-1932: “Хисториско-уметнички музеј у 1932 години”, *ГСКА* ХLI, Београд 1932, 224-225.

-1933-1934а: “Мозаици једне куће у Стобима”, *Сџаринар* VIII-IX (1933-1934), Београд 1933-1934, 249-254.

-1934: “Историско-уметнички музеј у 1934 години”, *ГСКА* ХLIII, Београд 1934, 252.

-1935-1936: “Ископавања у Стобима 1933 и 1934 године”, *Сџаринар* X-XI (1933-1934), Београд 1935-1936, 145-169.

-1939: “Урбанистички лик Стобија”, *УП* 2: 9, Београд 1939, 262-267.

-1940: “Декоративна пластика у Стобима”, *УП* 3: 1-2, Београд 1940, 36-41.

-1959: “Пролегомена у проблеме касноантичког мозаика у Илирикуму”, *ЗРHM* II, Београд 1959, 83-111.

-1959а: “К питању стратиграфије у Стобима”, *ЗРHM* II, 1958/59, Београд 1959, 355-357.

-1962: “Стукатура у Стобима”, *ЗРHM* III (1960-61), Београд

1962, 101-107.

Mano-Zissi, Georg

-1936: "Mosaiken in Stobi", *BIAB* 10 (Actes du IVe Congrès International des études Byzantines, Sofia, septembre 1934), Sofia 1936, 277-297.

Mano-Zissi, Đorđe

-1964: "Pitanje kontinuiteta iz aspekta antičkog urbanizma u našim zemljama", *VI Kongres arheologa Jugoslavije* (Ljubljana 1963), Beograd 1964, 95-100.

Mano-Zissi, Džordže

-1973: "Stratigrafic Problems and Urban Development of Stobi", *SAS* I, Beograd 1973, 185-224.

-1981: "Helenizam i orient u Stobima", *SAS* III, Titov Veles 1981, 115-120.

Maksimović, Branko

-1972: *Istorija urbanizma, stari i srednji vek*, Beograd 1972.

Mansuelli, Guido A.

-1972: "Marzabotto: dix années de fouilles et de recherches", *MEFRA* 84:1, Paris 1972, 111-144.

MacDonald, William L.

-1986: *The Architecture of the Roman Empire II, an urban appraisal*, New Haven-London 1986.

Macqueen, J.G.

-2001: *The Hittites, and their Contemporaries in Asia Minor*, London 2001.

McKay, Alexander G.

-1984: *Römische Häuser, Villen und Paläste*, Atlantis 1984.

Микулчиќ, Иван

-1970: “Непознат антички град кај Мојно”, *ГЗФФ* 22, Скопје 1970, 325-346.

-1971: “Една античка вила рустика во Тиквеш“, *ГЗФФ* 23, Скопје 1971, 269-285.

-1974: “За големината на доцноантичките градови во Македонија”, *Историја* X- 2, Скопје 1974, 347-368.

-1978: *Елаборації за конзервација и презентација на археолошката работилница во Стоби, НМ, Одбор за Стоби, Титов Велес, декември 1978.*

-1981: “Некои нови моменти од историјата на Стоби”, *SAS* III, Титов Велес 1981, 205-227.

-1981a: “Траги од ранохристијански базилики околу Скопје”, *ГЗФФ* 7 (33), Скопје 1981, 97-124.

-1982: *Старо Скопје со околните тврдини*, Скопје 1982.

-1982a: “Полог од предисторијата до средниот век”, *Тетово и тетовско низ историјата - I*, Тетово 1982, 35-61.

-1984: “Уметноста во каменото време”, *Уметничко богатство на Македонија*, Скопје 1984, 13-23.

-1999: *Антички градови во Македонија*, Скопје 1999.

-2003: *Стоби, антички град*, Скопје 2003.

Mikulčić, Ivan,

-1966: “Peristerija-kasnohelenistički grobovi”, *AP* 8, Beograd 1966, 113-114.

-1966a: “Pelagonija u svetlosti arheoloskih nalaza od egejske seobe do Avgusta”, *Skopje* 1966.

-1982: “Der Untergang der Paläste im spätantiken Stobi, Normakedonien”, (*Symposium Palast und Hüte, Berlin, Nov. 1979*), Mainz 1982, 535-554.

-2002: *Spätantike und Frühbyzantinische Befestigungen in Nordmakedonien, Städte, Vici, Refugien, Kastelle*, München 2002.

Milić, Bruno

-1994: *Razvoj grada kroz stoljeća; prapovijest-antika*, Zagreb 1994.

Milićević Bradač, Marina

-2004: *Stara Grčka, Grci na Crnome Moru*, Zagreb 2004.

Millett, Martin

-1994: “Roman towns and their territories: an archaeological perspective”, *City and Country in the Ancient World*, London-New York 1994, 169-189.

Minchev, Alexander

-2002: “ ‘The House of Antiope’-Late roman residential house with mosaics at Marcianopolis (Devnya, Bulgaria)”, *The Roman and Late Roman City, the international conference* (Veliko Trnovo 26-30 Juli 2000), Sofia 2002, 245-254.

Митревски, Драги

-2001: *Сѡаромакедонскиоѡ ѡрад на Вардарски Рид*, Скопје 2001.

-2005: “Вардарски Рид, истражувања 1995-2004”, *Вардарски Рид, ѡом I*, Скопје 2005, 15-90.

-2005a: “Куќата на колекционерот”, *Вардарски Рид I*, Скопје 2005, 229-260.

Morris, Ian

-1994: “The early polis as city and state”, *City and Country in the*

ancient World, London-New York 1994, 25-57.

-2001: "Remaining invisible: The archaeology of the excluded in Classical Athens", *Woman & Slaves in Greco-Roman Culture*, London-New York 2001, 193-220.

Müller, Valentin

-1940: "Types of Mesopotamian Houses: Studies in Oriental Archaeology III", *JAOS* 60: 2 (Jun., 1940), Ann Arbor 1940, 151-180.

Mumford, Lewis

-1988: *Grad u historiji*, Zagreb 1988.

Murray, Oswyn

-1983: *Early Greece*, Stanford 1983.

Nagle, D.Brendan

-1999: *The Ancient World, a Social and Cultural History*, New Jersey 1999.

Nevett, Lisa C.,

-1995: "Gender Relations in the Classical Greek Household: the archaeological evidence", *ABSA* 90, London 1995, 363-381.

-2000: "A Real Estate 'Market' in Classical Greece? The Example of Town Housing", *ABSA* 95, London 2000, 329-343.

-2001: *Houses and Society in the Ancient Greek World*, Cambridge 2001.

-2003: "Separation or seclusion? Towards an archaeological approach to investigation women in the greek household in the fifth to third centuries BC", *Architecture & Order, Approaches to Social Space*, London-New York 2003, 98-112.

Несторовић, Богдан Н.

-1931: "Ископавања у Стобима", *Сѣаринар* VI, Београд 1931,

109-114.

-1974: *Архиџекиџура сџпароџ века*, Београд 1974.

Nestorović, Bogdan,

-1936: “Un Palais à Stobi”, *BLAB* 10 (Actes du IVe Congrès International des études Byzantines, Sofia, septembre 1934), Sofia 1936, 173-183.

Николајевић - Стојковић, Иванка

-1957: *Рановизантијска архиџекиџонска декоративна џласџика у Македониџи, Србиџи и Црној Гори*, Београд 1957.

Norberg-Schulz, Christian

-1990: *Stanovanje: Stanište, urbani prostor, kuća*, Beograd 1990.

Osborne, Robin

-1985: “Buildings and Residence on the land in Classical and Hellenistic Greece: the Contribution of Epigraphy”, *ABSA* 80, London 1985, 119-128.

Острогорски, Георги

-1992: *Исџториџа на Византиџиџа*, Скопје 1992.

Overbeck, Johannes

-1866: *Pompeji in seinem Gebauden, Alterthümern und Kunstwerken für Kunst-und Alterthumsfreunde I, II*, Leipzig 1866.

Owens, E.J.

-2003: “Residential Districts”, *Roman Domestic Buildings*, Exeter 2003, 7-32.

Packer, James E.

-1967: “Housing and Population in Imperial Ostia and Rome”, *JRS* LVII: I-II, London 1967, 80-133.

Папазовска, Александра

-2005: “Слоеви од железно време на Вардарски Рид”,

Вардарски Рид 1, Скопје 2005, 115-157.

Папазоглу, Фанула

-1957: *Македонски градови у римско доба*, Скопје 1957.

-1995: *Историја на хеленистичкиот период*, Скопје 1995.

Parker Pearson, Mike - Colin Richards,

-2003: "Ordering the World: perceptions of architecture, space and time", *Architecture & Order, Approaches to Social Space*, London - New York 2003, 1-37.

-2003a: "Architecture and Order: spatial representation and archaeology", *Architecture & Order, Approaches to Social Space*, London-New York 2003, 38-72.

Пачкова-Куфојанакис, Билјана

-2005: "Архитектонско-градежни материјали и елементи на античката населба на Вардарски Рид", *Вардарски Рид, том 1*, Скопје 2005, 347-372.

Percival, John

-2003: "Houses in the Country", *Roman Domestic Buildings*, Exeter 2003, 65-90.

Parović-Pešikan, Maja

-1967: "Pitanje periodizacije antičke arheologije u našoj zemlji, Materijali IV"; *VII kongres arheologa Jugoslavije* (Herceg –Novi 1966), Beograd 1967, 139-161.

Петковић, Владимир

-1928: "Историјско-уметнички музеј у 1927 години", *ГСКА XXXVII*, Београд 1928, 190-191.

-1928a: "Историјско-уметнички музеј у 1928 години", *ГСКА XXXVII*, Београд 1928, 220-221.

-1929: “Историјско-уметнички музеј у 1929 години”, *ГСКА XXXVIII*, Београд 1929, 231-134.

-1930: “Историјско-уметнички музеј у 1930 години”, *ГСКА XXXIX*, Београд 1930, 188-191.

-1931: “Историјско-уметнички музеј у 1931 години”, *ГСКА XL*, Београд 1931, 220-225.

-1932: “Хисторијско-уметнички музеј у 1932 години”, *ГСКА XLI*, Београд 1932, 208-210.

-1937: “Античке скулптуре из Стобија (из т.з. палате Партениоса)”, *Сцаринар XII*, Београд 1937, 12-32.

Петровић, Јозо

-1933-1934: “Стоби 1932”, *Сцаринар VIII-IX* (1933-34), Београд 1933-1934, 169-191.

Petrović, Jozo

-1943: “U Stobima danas”, *GNZM u Sarajevu* (1942), Sarajevo 1943.

Petrović, Jelka-Borislav Jovanović

-2002: *Gomolava, naselje kasnog eneolita*, Novi Sad-Beograd 2002.

Pollock, Susan

-2004: *Ancient Mesopotamia*, Cambridge 2004.

Purcell, Nicholas

-1987: “Town in Country and Country in Town”, *Ancient Roman Villa Gardens*, Washington 1987, 185-203.

-2003: “The Roman Garden as a Domestic Building”, *Roman Domestic Buildings*, Exeter 2003, 121-151.

Radović, Ranko,

-1988: *Antologija kuća*, Beograd 1988.

Rebuffat, René,

-1969: “Maison à péristyle d’ Afrique du Nord, répertoire de plans publiés”, *MEFR*, tome LXXXI : 2, Paris 1969, 659-724.

-1974: “Maison à péristyle d’ Afrique du Nord, répertoire de plans publiés, II”, *MEFRA* tome 86:1, Paris 1974, 445-499.

Report :

-*Report on the 1995 excavation: Gevgelija, Republic of Macedonia*, Houston 1995

-*Report on the 1996 excavation at Gevgelija, Republic of Macedonia: second section*, Huston 1996.

Ricotti, Eugenia Salza Prina

-1987: “The Importance of Water in Roman Garden Triclinia”, *Ancient Roman Villa Gardens*, Washington 1987, 135-184.

Riggsby, Andrew M.

-1997: “ ‘Public’ and ‘private’ in Roman culture: the case of the *cubiculum*”, *JRA* 10 (1997), Ann Arbor, 36-56.

Rider, Berta Carr

-1965: *The Greek House*, Cambridge 1965.

Robertson, Martin C.

-1965: “Greek Mosaics”, *JHS* LXXXV (1965), London 1965, 72-89.

-1967: “Greek Mosaics: Postscript”, *JHS* LXXXVII (1967), London 1967, 133-136.

Robinson, O.F.

-1996: “Ancient Rome”, *City planning and administration*, London-New York 1996.

Rossiter, J.J.

-1989: “Roman villas of the Greek east and the villa in Gregory of Nyssa

Ep.20”, *JRA* 2, Ann Arbor 1989, 101-110.

Roy, J.

-1999: “*Polis and Oikos in Classical Athens*”, *GR* XLVI: 1, Oxford 1999, 1-18.

Rykwert, Joseph

-1999: *The Idea of a Town, The Anthropology of Urban Form in Rome, Italy and Ancient World*, Cambridge-London 1999.

Saller, Richard P.

-1984: “Familia, Domus and the Roman Conception of the Family”, *Phoenix* XXVIII: 4, Toronto 1984, 336-355.

-2001: “Symbols of gender and status hierarchies in the roman household”, *Woman & Slaves in Greco-Roman Culture*, London, New York 2001, 85-91.

Сариа, Балдуин

-1925: “Историјско-уметнички музеј у 1925 години”, *ГСКА* XXXIV, Београд 1925, 325.

-1926: “Историјско-уметнички музеј у 1926 години”, *ГСКА* XXXV, Београд 1926, 310.

-1933-1934: “Један римски фигурални капител из Стобија”, *Сџаринар* VIII-IX (1933-1934), Београд 1933-1934, 8-13.

Симоска, Драгица-Воислав Санев,

-1975: “Неолитска населба Велушка Тумба кај Битола”, *МАН* 1, Прилеп 1975, 25-88.

Sjöö, Monica-Barbara Mor

-1991: *The Great Cosmic Mother, rediscovering the religion of the Earth*, San Francisco 1991.

Smith, J.T.

-1987: "The Social Structure of a Roman Villa: Marshfield Ironmongers Piece", *OJA* 6 (2), Oxford 1987, 243-255.

Smith, William

-1870: Dictionary of Greek and Roman Antiquities, London 1870.

Sodini, Jean-Pierre

-1984: "L' Habitat Urbain en Grèce à la veille des invasions", *Villes et peuplement dans l'illyricum protobyzantin* (Actes du colloque organisé par l' École française de Rome; Rome 12-14 mai 1982), Rome 1984, 341-397.

Sokolovska, Viktorija

-1975: "Investigations in the House of Peristerias", *SAS* II, Beograd 1975, 123-141.

Соколовска, Викторија

-1986: *Исар-Марвинци и Повардарјејто во античко време*, Скопје 1986.

Sparkes, B.A.

-1962: "The Greek Kitchen", *JHS* LXXXII (1962), London 1962, 121-137.

Спасовска-Димитриоска, Гордана

-1989: "Остатоци на доцноантичката архитектура на градиштето 'Венец' во Миокази-Кичевско", *Лихнид* 7, Охрид 1989, 43-49.

-1991: "Заштитно ископување на римската некропола на ул. Партизанска - Скопје", *МАН* 12 (1990-1991), Скопје 1991, 221-223.

Србиновски, Пецо

-1979: "Резултати од ископувањата во 1976 година", *МАН* 5,

Прилеп 1979, 99-111.

Срејовић, Драгослав

-1969: *Лејенски Вир*, Београд 1969.

-1993: *Римски царски градови и палате у Србији*, Београд 1993.

Stillwell, Richard

-1961: "Houses of Antioch", *DOP* XV, Washington 1961, 47-57.

Swoboda, Karl M.

-1969: *Römische und Romanische Paläste*, Wien 1969.

-1990: "Antike und mittelalterliche Paläste", *Die Römische Villa*, Darmstadt 1990, 78-115.

Suić, Mate

-1976: *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 1976.

Supek, Rudi

-1987: *Grad po mjeri čovjeka*, Zagreb 1987.

Scheidel, Walter

-1995: "The Most Silent Women of Greece and Rome: Rural Labour and Women's Life in the Ancient World (I)", *GR* XLII: 2, Oxford 1995, 202-217.

Schmidt R.R.

-1945: *Die Burg Vučedol*, Zagreb 1945.

Shaw, Ian

-1992: "Ideal Homes in Ancient Egypt: the Archaeology of Social Aspiration", *CAJ* 2 (2), Cambridge 1992, 147-166.

Shear, T.Leslie J.R.

-1973: "The Athenian Agora: Excavations of 1971", *Hesperia* XLII: 2, Athens 1973, 121-179.

-*Tabula Imperii Romani*, K 34, Naissus, Dyrrachion, Scupi, Serdica,

Thessalonike, Ljubljana 1976.

Τζαναβάρη, Κ.-Κ.Φίλης

-2002: "Αγροτικές εγκαταστάσεις στη χώρα της αρχαίας Λητής", *ΑΕΜΘ* 14 (2000), Θεσσαλονίκη 2002, 153-168.

Tzanavari, Katerina

-2003: "Country Houses in the Territory of Ancient Lete", *Ancient Country Houses on Modern Roads*, Athens 2003, 77-90.

Tomlinson, Richard

-1996: *From Mycenae to Constantinople, the evolution of the ancient city*, London-New York 1996.

Trovabane, Giordana

-2006: "Mosaici pavimentali della villa di Medijana (Niš): analisi e confronti", *Ниш и Византија*, зборник радова IV, Ниш 2006, 127-144.

Трифуноски, Ј.- В.Нетков

-1964: "Денешните села и население во долниот слив на Брегалница", *ЗШНМ* 3, Штип 1964, 39-55.

Трухелка, Ѓиро

-1929: "Археолошке белешке Јужне Србије, Терме у Бардовцима", *ГСНД* V, Скопје 1929, 78-80.

Thomas, Edith B.

-1964: *Römische Villen in Pannonien*, Budapest 1964.

Thompson, Homer A.

-1959: "Activities in the Athenian Agora: 1958", *Hesperia* XXVIII: 1, Athens 1959, 91-108.

-1966: "Activities in the Athenian Agora 1960-1965", *Hesperia* XXXV:

1, Athens 1966, 51-54.

-1968: "Activities in the Athenian Agora: 1966-1967", *Hesperia* XXXVII: 1, Athens 1968, 36-72.

Frantz, Alison

-1988: *The Athenian Agora XXIV, Late Antiquity A.D. 267-700*, Princeton- New Jersey 1988.

Frayn, Joan M.

-1978: "Home-baking in Roman Italy", *Antiquity* LII, Cambridge 1978, 28-33.

Frier, Bruce Woodward

-1977: "The Rental Market in Early Imperial Rome", *JRS* LXVII, London 1977, 27-37.

Haagsma, Margariet J.

-2003: "The House of New Halos", *Housing in New Halos, a Hellenistic town in Thesaly, Greece*, Lisse 2003, 37-79.

Hald, Dr.

-1917: *Auf der Trümmern Stobis*, Stuttgart 1917.

Hales, Shelley

-2003: *The Roman House and Social Identity*, Cambridge 2003.

Hammond, N.G.L.

-1953: "Hellenistic Houses at Ammotopos in Epirus", *ABSA* XLVIII, London 1953, 135-140.

Hanson, Ann E.

-1998: *The Roman Family, Life, Death, and Entertainment in the Roman Empire*, Michigan 1998, 19-66.

Harding, A.F.

-2000: *European Societies in the Bronze Age*, Cambridge 2000.

Harrison, Steven,

- 1995: "Domestic Architecture in Early Helladic II: Some Observations on the Form of Non-monumental Houses", *ABSA* 90, London 1995, 23-40.

Hermansen G.

- 1970: "The Medianum and the Roman Apartment", *Phoenix* XXIV: 4, Toronto 1970, 342-347.

Hodder, Ian

- 2003: "Architecture and Meaning: the example of neolithic houses and tombs", *Architecture & Order, Approaches to Social Space*, London-New York 2003, 73-86.

Hoepfner, Wolfram - Ernst-Ludwig Schwandner

- 1986: *Haus und Stadt im Klassischen Griechenland*, München 1986.
- 1994: *Haus und Stadt im Klassischen Griechenland, Wohnen in der klassischen Polis, Band I*, München 1994, 114-340.

Хусеновски, Бобан

- 2004: *Антички монети од Вардарски Рид*, Гевгелија 2004.

Huskinson, Janet

- 2003: "Theatre, performance and theatricality in some mosaic pavements from Antioch", *BIGS* 46, London 2003, 131-165.

Цветковић-Томашевић, Гордана

- 1978: *Рановизантијски подни мозаици*, Београд 1978.
- 1989: "Симболичне представе космоса у фугуралној уметности и архитектури", *ЖА* 39, Скопје 1989, 57-75.
- 2002: *Рановизантијски подни мозаици у епископском двору у Хераклеји Линкесијас*, Београд 2002.

Cvetković-Tomašević

-2000: “Gordana, Partie occidentale de la grande basilique et résidence épiscopale/monastère à Héraclée Lynkestis”, *Саопштијења XXX-XXXI* (1998-1999), Београд 2000, 19-35.

Camp, John M.

-1998: *The Athenian Agora, Excavations in the Heart of Classical Athens*, London 1998.

Campbell, Sheila

-1988: *Mosaics of Antioch*, Toronto 1988.

Cahill, Nicholas

-2002: *Household and City Organization at Olynthus*, New Haven-London 2002.

Ceka, Neritan

-2006: *Butrhrotum, its History and Monuments*, Tirana 2006.

Clarke, John R.

-1991: *The Houses of Roman Italy: 100B.C.-A.D.250, ritual, space, and decoration*, Berkeley-Los Angeles-London 1991.

Connor, W.R.

-1985: “The Razing of the House in Greek Society”, *TAPA* (1974), Vol.115, Baltimore 1985, 79-102.

Chapot, Viktor

-1907: *La colonne torse et le décor en hélice dans l' art antique*, Paris 1907.

Џокиќ, Звонко

-1995: *Психодрама*, Скопје 1995.

Шурбаноска, Мила

-1989: “Стакина чешма-Валандово, доцноантички објект”, *AP* 1987/89, Ljubljana 1989, 139-140.

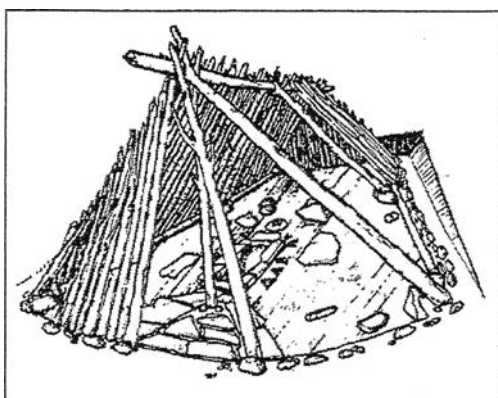
- 1993: “Римска куќа (палата) во Валандово”, *МАА* 13 (1991), Скопје 1993, 171-182.
- 1999: “Стакина чешма-керамички наоди”, *МАА* 15 (1996-1997), Скопје 1999, 251-258.

Дела на античките автори:

- Аристотел, *Полиџика*, превод од старогрчки јазик на Маргарита Бузалковска-Алексова и Елена Џукеска, Скопје 2006.
- Demosthenes, *Olynthiacs, On Organization*, (ΔΕΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, ΟΛΥΝΘΙΑΚΟΣ, ΠΕΡΙ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ), со англиски превод од J.H.Vince, London 1962.
- Marcus Terentius Varro, *On Agriculture* (M.Terenti Varronis, *Rerum Rusticum*), со англиски превод од William Davis Hoper, London 1954.
- Vitruvii, *De architectura libri decem*, со македонски превод од Љубинка Басотова, Скопје 1998.
- Marcus Porcius Cato, *On Agriculture* (M. Catonis, *De Agri Cultura*), со англиски превод од William Davis Hoper, London 1954.
- Columella, *On Agriculture*, (Lucius Junius Moderatus Columella, *Res rustica* I-IV), со англиски превод од Harrison Boyd Ash, London 1960.
- Lisias, *On the murder of Eratosthenes - Defence*, (ΛΥΣΙΟΥ, ΥΠΕΡ ΤΟΥ ΕΠΑΤΟΣΘΕΝΟΥΣ ΦΟΝΟΥ, ΑΠΟΛΟΓΙΑ), со англиски превод од W.R.M.Lamb, London 1960.
- Martial, *Epigrams* (M. Valeri Martialis, *Epigrams* I-II), со англиски превод од Walter C.A. Ker London 1961.

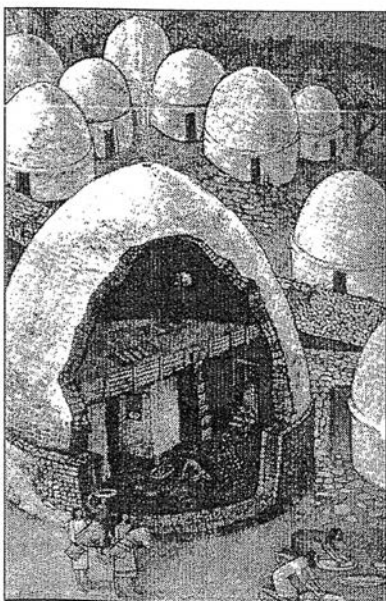
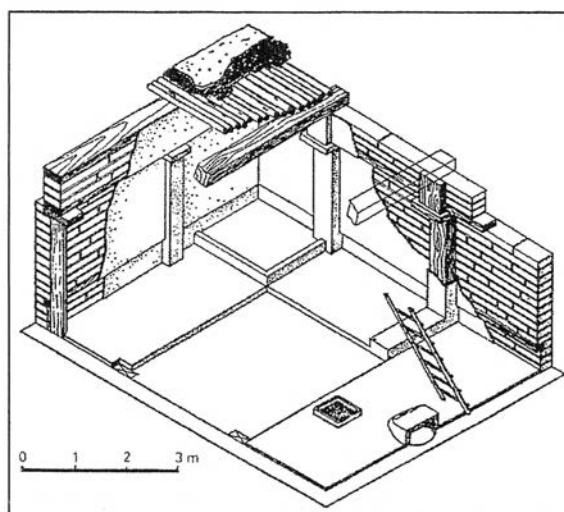
- *Ovid's Fasti*, (Ovid, Fastorum) со англиски превод од Sir James George Frazer, London 1959.
- Платон, *Полиѿеја* (ΠΛΑΤΩΝΟΣ, ΠΟΛΙΤΕΙΑ), превод од старогрчки јазик на Елена Колева, Скопје 2002.
- Plato, *Laws* (ΠΛΑΤΩΝΟΣ, ΝΟΜΟΙ), со англиски превод од R.G.Burg, London 1961.
- Pliny, *Natural History*, vol.IX (Libri XXXIII-XXXV), со англиски превод од H.Rackham, London 1961.
- Pliny, *Natural History*, vol. X (Libri XXXVI-XXXVII), со англиски превод од E.Eichholz, London 1962.
- Plutarch, *Moralia vol II*, со англиски превод од Frank Cole Babbitt, London 1962.
- Seneca ad Lucilium, *Epistulae morales I-III*, со англиски превод од Richard M. Gummere, London 1961.
- Xenophon, *Memorabilia and Oeconomicus* (ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ), со англиски превод од E.C.Marchant, London 1959.
- Xenophon, *Symposium* (ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, ΣΥΜΠΟΣΙΟΝ), со англиски превод од O.I.Todd, London 1961.
- Херодотѿова исѿорија*, превод од старогрчки јазик на Даница Чадиковска, Скопје 1998.

ИЛУСТРАЦИИ

Сл. 1 Лепенски Вир, куќа од 6.милениј,
реконструкција (според Д.Срејовиќ)

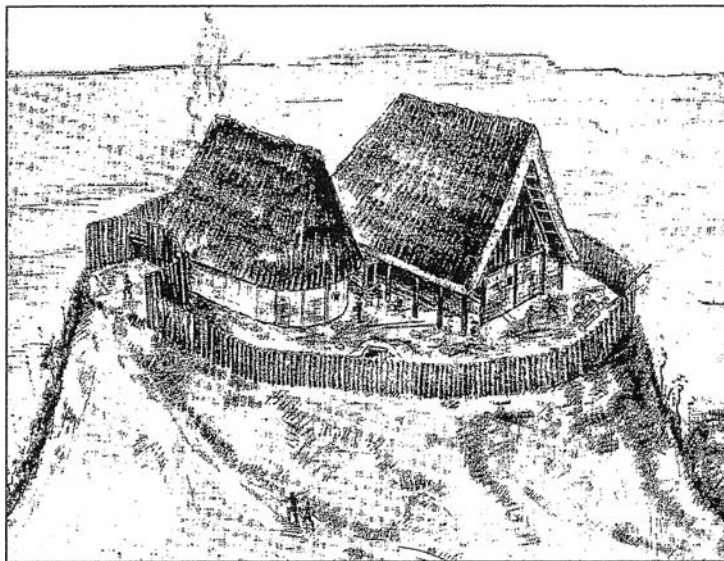
Сл. 2 Чатал Хијук (средна
Анадолија), дијаграмски поглед на
типична куќа (Ј. Ходер според
Ј.Мелаарт)

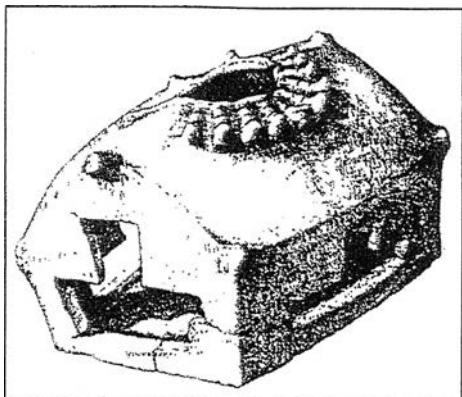
Сл. 3 "Кирокитија", предисториски
станбен објект, реконструкција

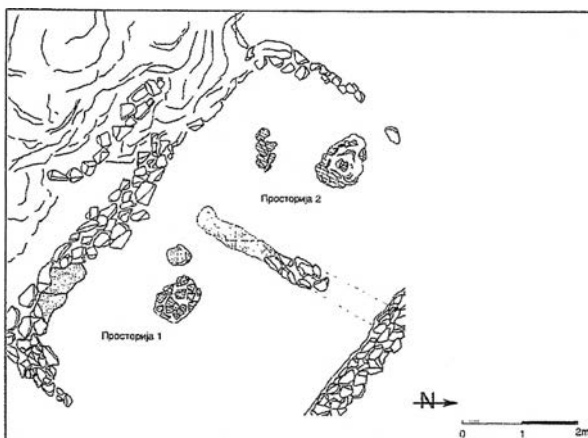
Сл. 4 Реконструирана **езерска соенка**,
касен неолит (според П. Медовиќ)

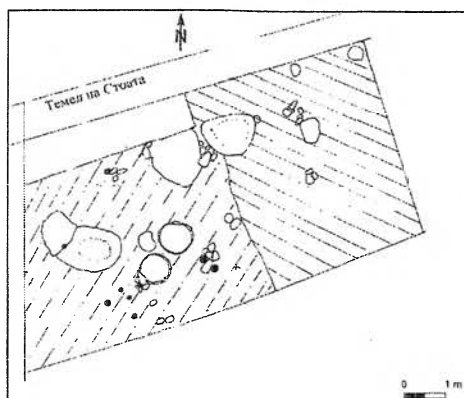
Сл. 5 Градац, Вучедол,
апсидални куќи од
енеолитскиот период,
реконструкција , 3.
милениј (според
Р.Р.Шмит)

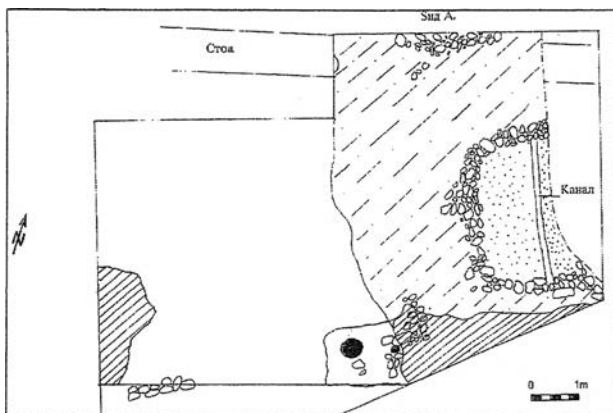
Сл. 6 Керамички култен предмет во форма на куќа, Породин, Битола, **неолитски** период

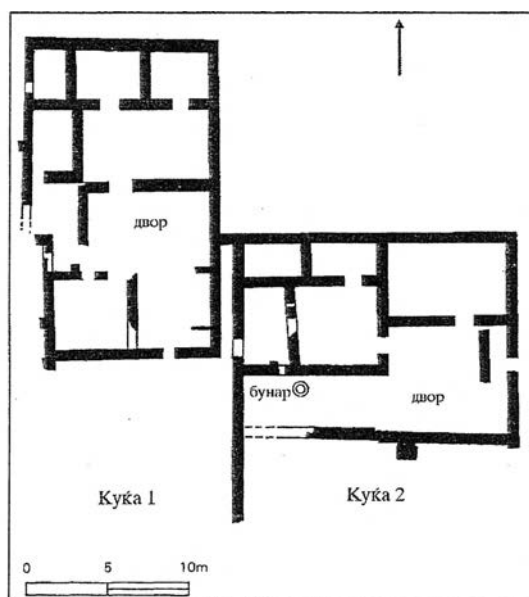
Сл. 7 Кофилак (Богородички Рид), Гевгелија, куќа од **бронзено** време, основа (според З.Видески)

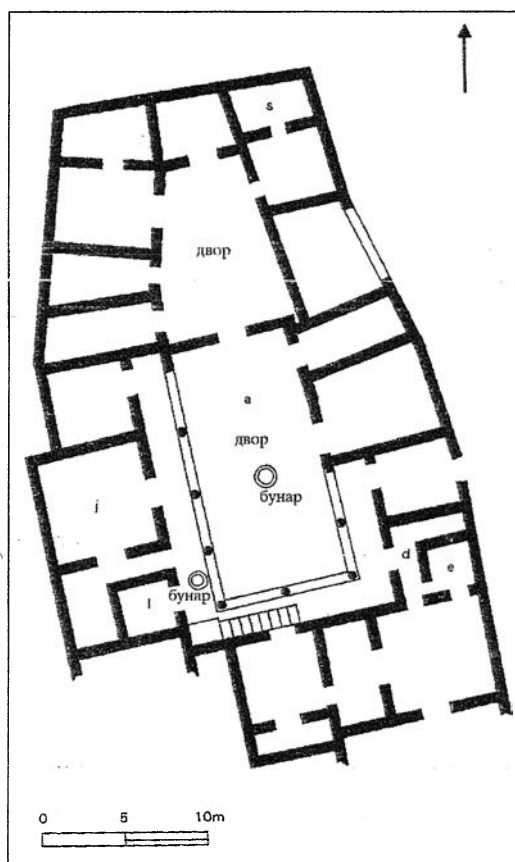
Сл. 8 Вардарски Рид, Куќа со *пийиоси* (слој 9, сектор Јужна тераса), **железно** време, основа (според А.Папазовска)

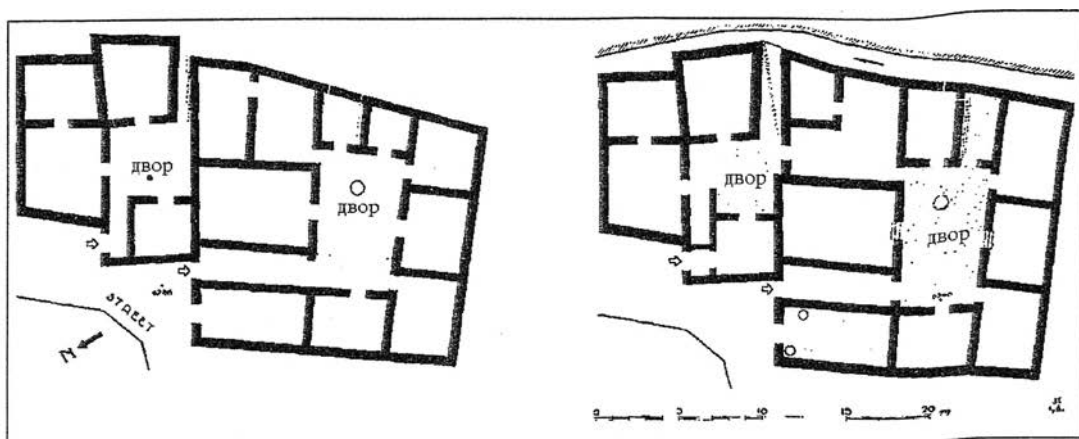
Сл. 9 Вардарски Рид, Куќа за *металургија* (слој 10, сектор Јужна тераса), **железно** време, основа (според А.Папазовска)

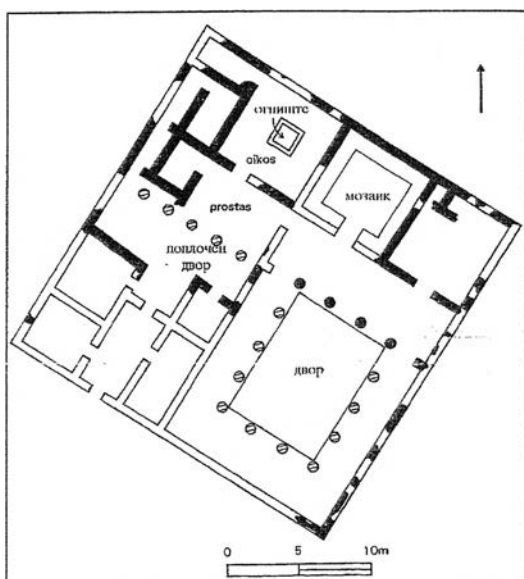
Сл. 10 Агригент-Акрагас (Сицилија),
Куќи 1 и 2, основи, 4.век ст.е. (според
Л.Невет)

Сл. 11 Мегара Хиблеја (Сицилија),
Куќа 49,19, основа, 3.век ст.е. (според
Л. Невет)

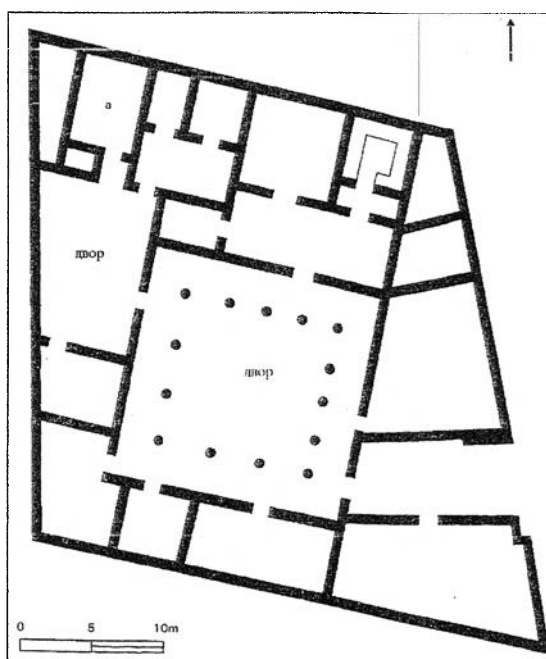

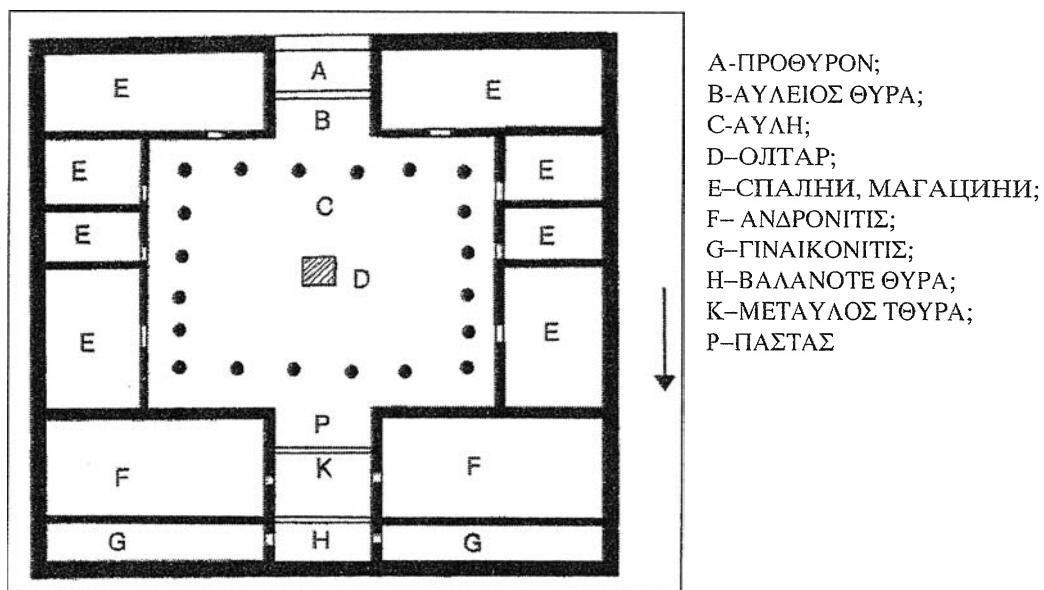
Сл. 12 Атина, агора, куќи D - C од 5.век ст.е., обновени во 4.век ст.е., ОСНОВИ (според Џ.Јанг)

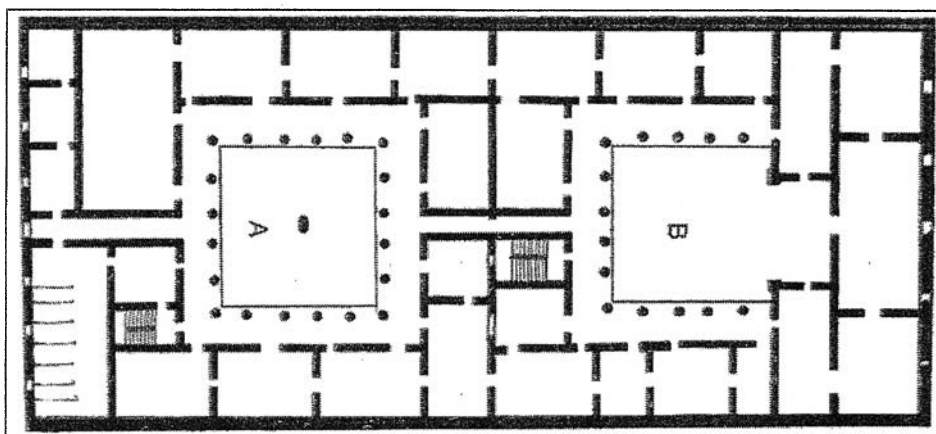
Сл. 13 Маронеја, Тракија, основа на куќа, доцен 5.-почеток на 4.век ст.е. (според Л.Невет)

Сл. 14 Еритрија, Куќа 2, основа на куќа со два двора, доцен 5.-средина на 4.век ст.е. (според Л. Невет)

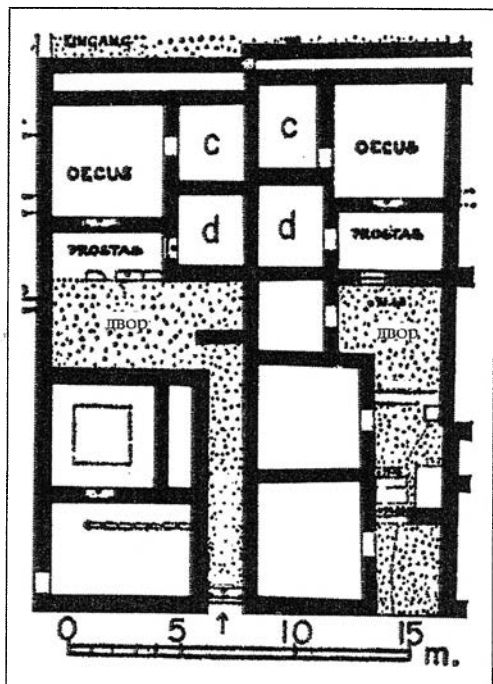

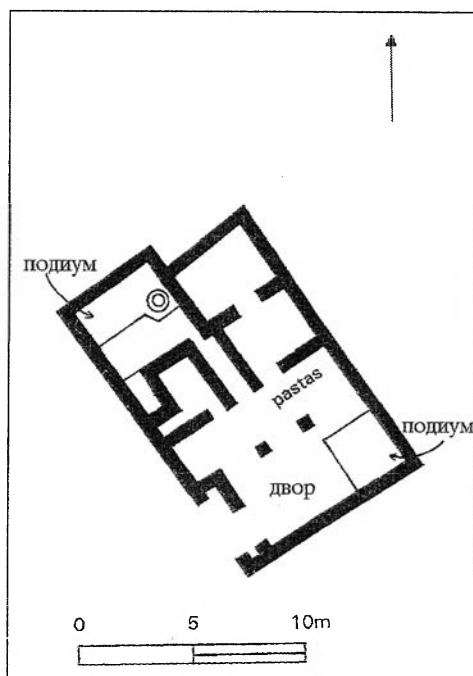
Сл. 15 Имагинарен изглед на античка грчка куќа, основа, 5.век ст.е.
(Б.К.Рајдер според литературните извори)

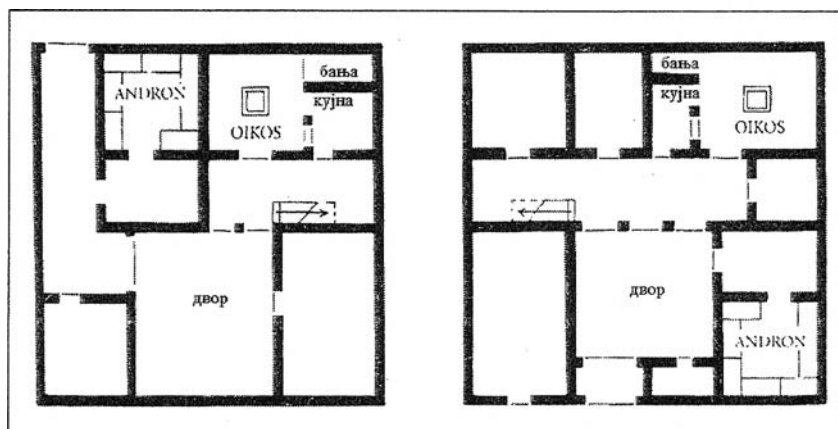
Сл. 16 Општ изглед на античката грчка куќа, основа 5.век ст.е (според
Витрувиј)

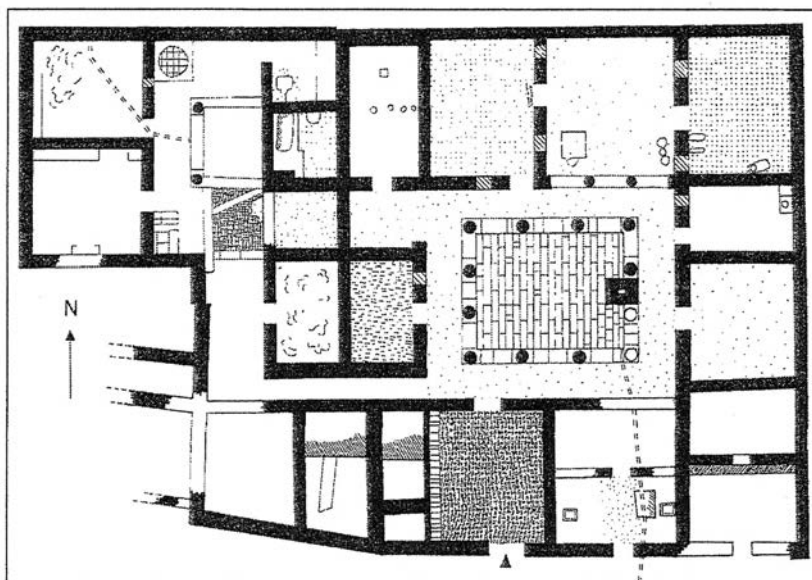
Сл. 17 Приена, Куќије 8 и 9 од типот **простас**, основи, класичен период (според В.Грахам)

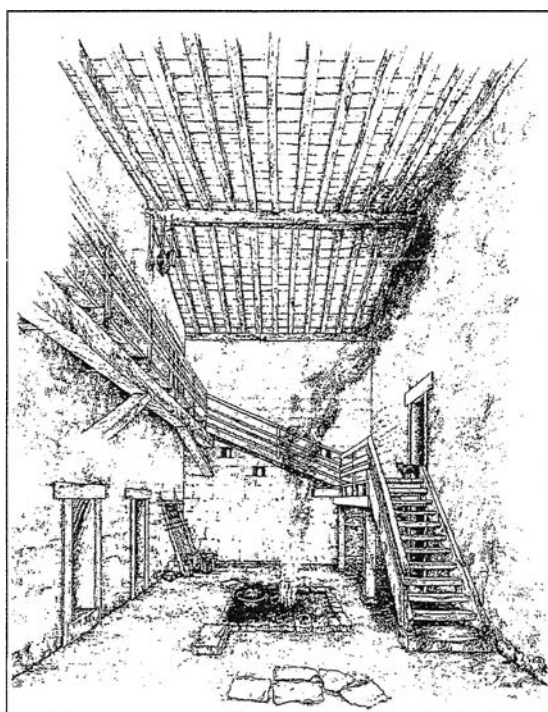
Сл. 18 Халиеис, Куќа А од типот **пастас**, основа, доцен 5.-средина на 4.век ст.е. (според Л. Невет)

Сл. 19 Олинт, основи на **пастас** куќи од класичниот период (според Џ. Боардман)

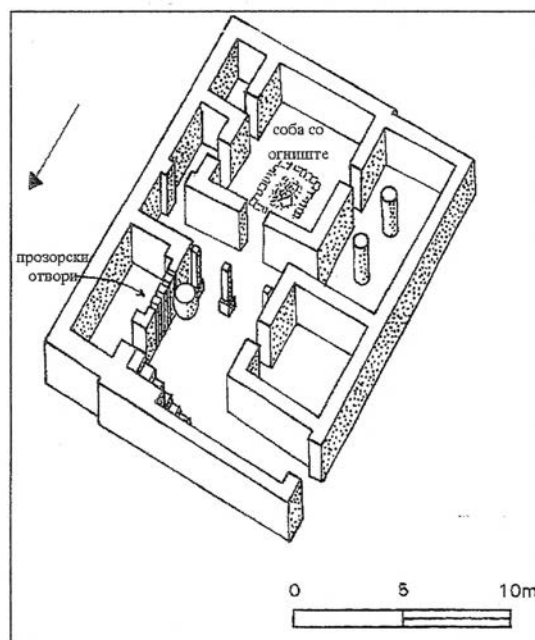
Сл. 20 Монте Јато (Сицилија), **перистилна кука**, основа, околу 300г.ст.е.
(според Р.Вестгеит)

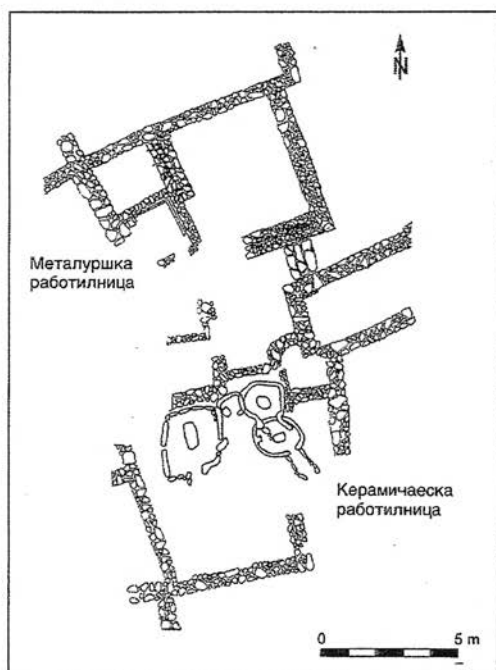

Е.Л.Шванднер)

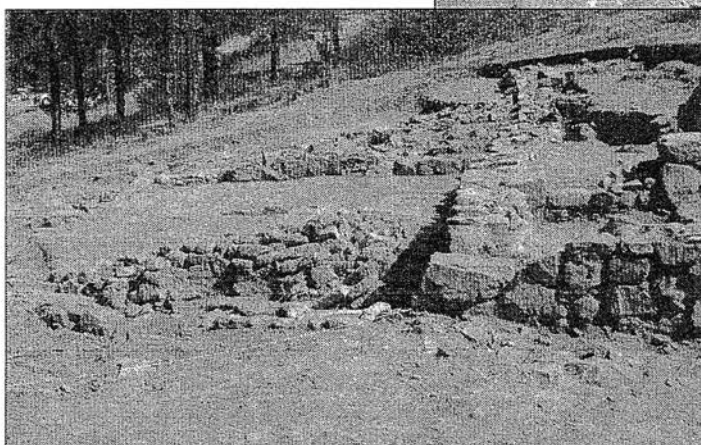
Сл. 22 Амотопос, Кука 1, кука од типот
“хердраум”, аксонометриска
реконструкција (според Л.Невет)

Сл. 21 Касопе, просторијата со
огниште во кука од типот
“хердраум”, реконструкција
(според В.Хофнер и

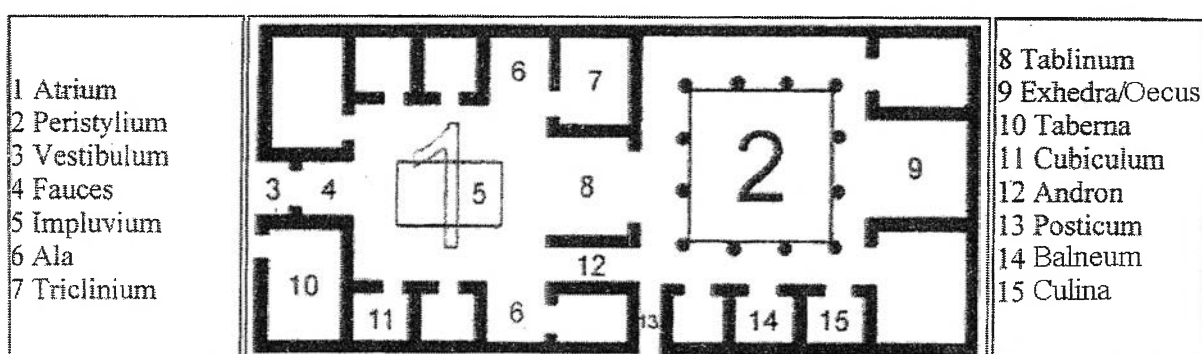
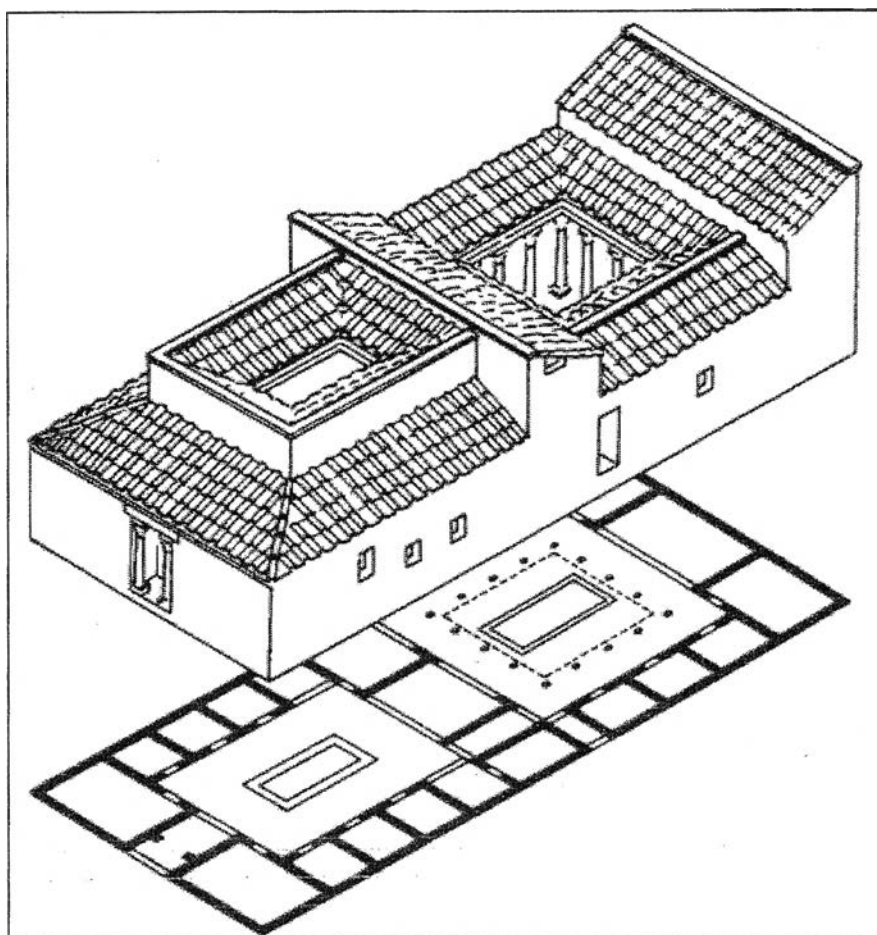

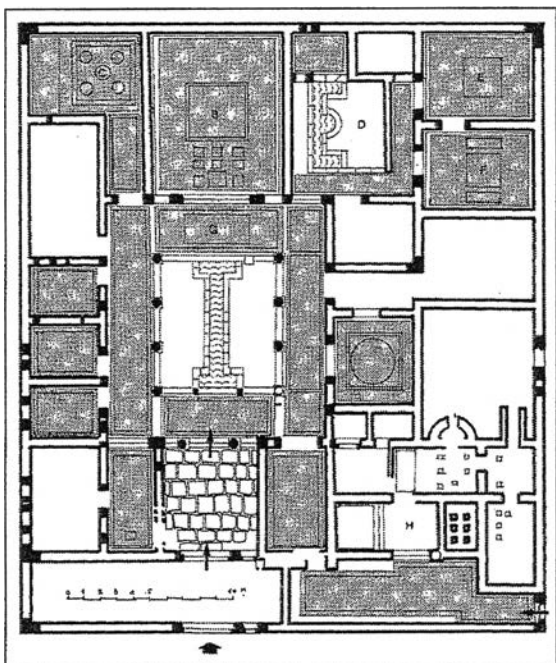
Сл. 23 Вардарски Рид, Куќа со занаети,
основа, 2.-1.век ст.е. (според
Д.Митревски)

Сл. 24 Вардарски Рид,
фотографии од станбен
објект ископуван во 2007
година

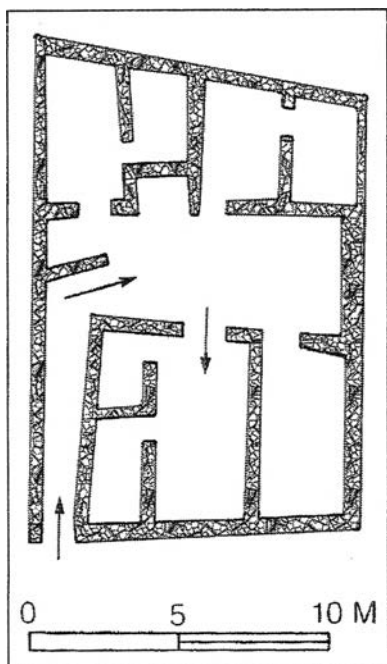

Сл. 25 Римски домус, основа и реконструкција (според Р.Линг и Л.Фостер)

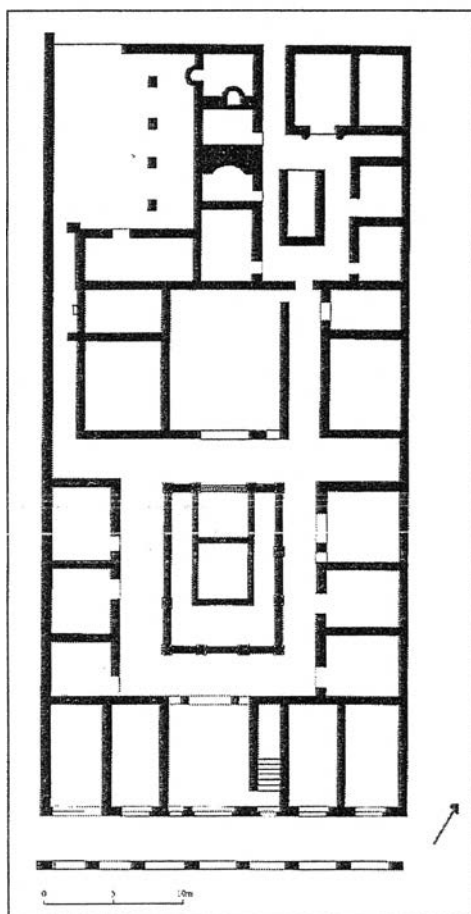

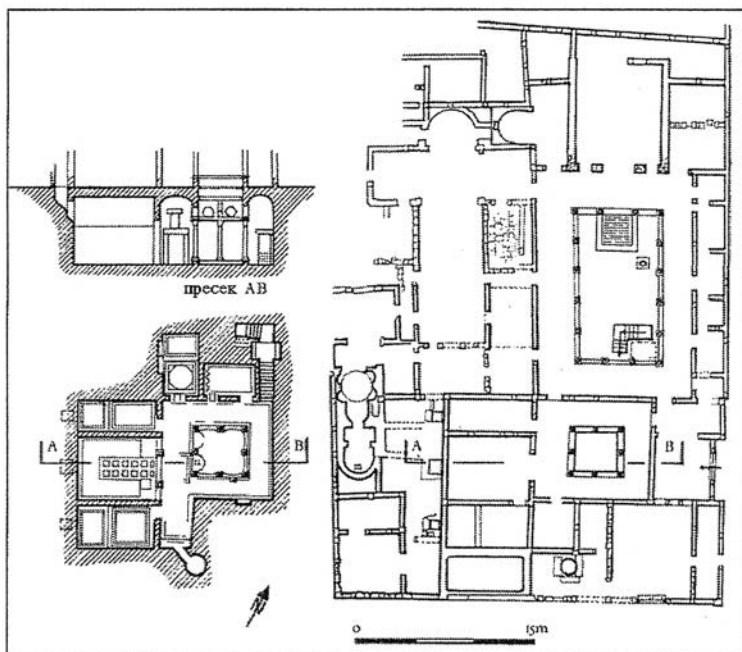
Сл. 26 Волубилис, *Кукайа на Венера*, основа, средина на 3.век н.е.
(според А.МекКеј)

Сл. 27 Волубилис, *Maison a l' Ouest du Palais du Gouverneur*, основа, (Ш.Халес според Етјен)

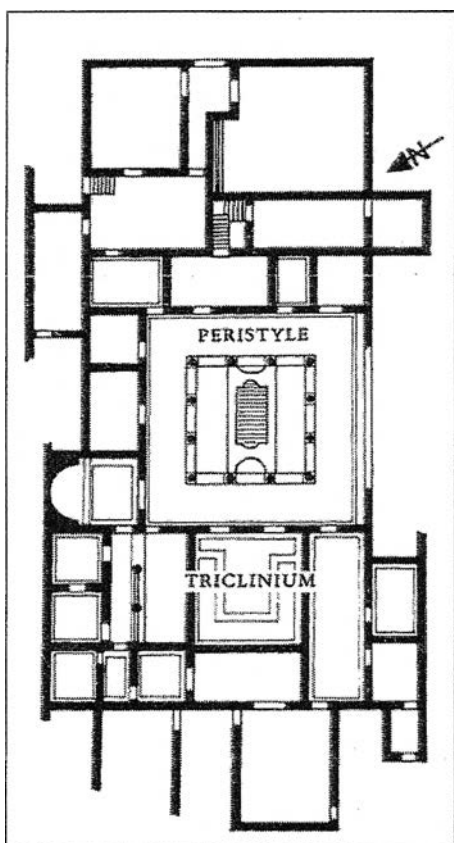

Сл. 28 Пунска кука основа (според Р.Даниелс)

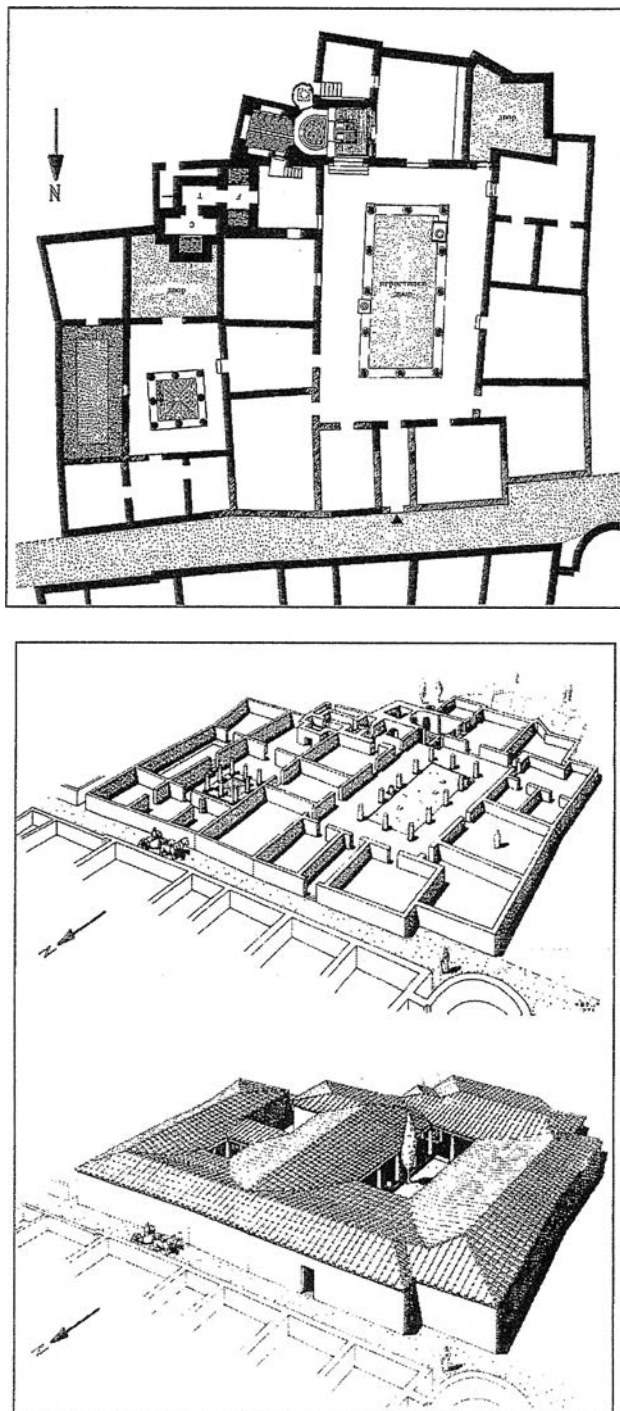

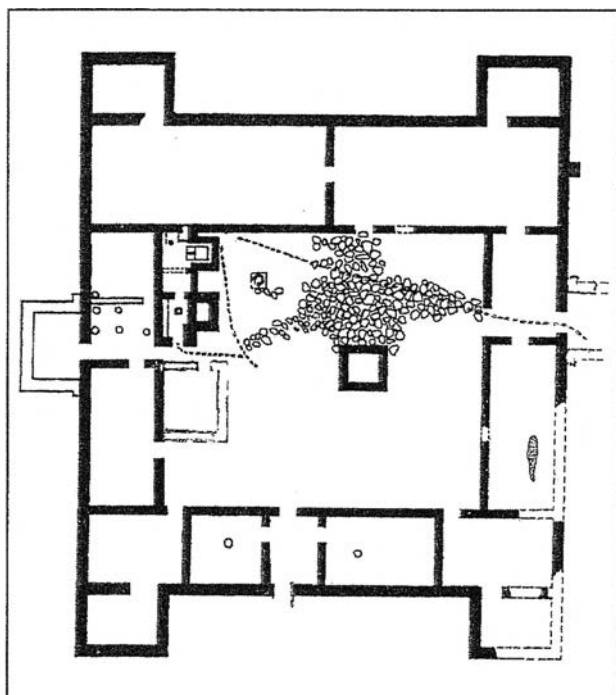
Сл. 29 Була Регија,
Куќа на ловецот,
основа на приземјето,
основа и пресек на
подземниот дел, 3. век
н.е. (според Џ.Б.Вард-
Перкинс)

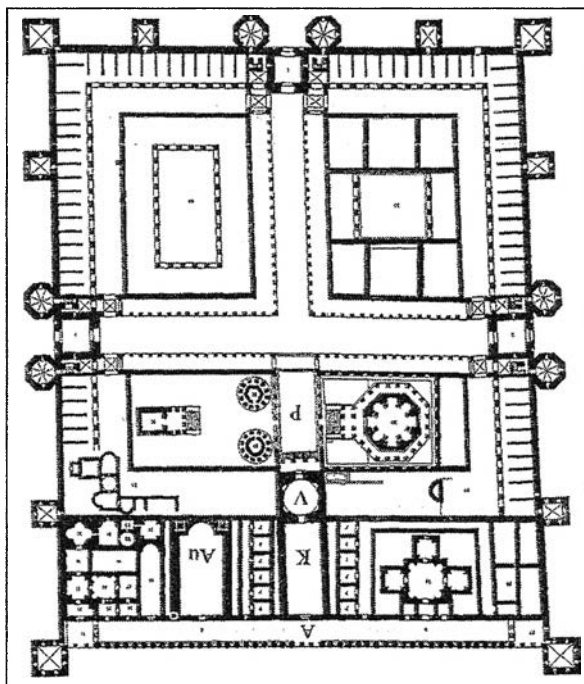
Сл. 30 Алтибурос, Куќа на музичарите,
основа, 2. век н.е. (според Џ.Б.Вард-
Перкинс)

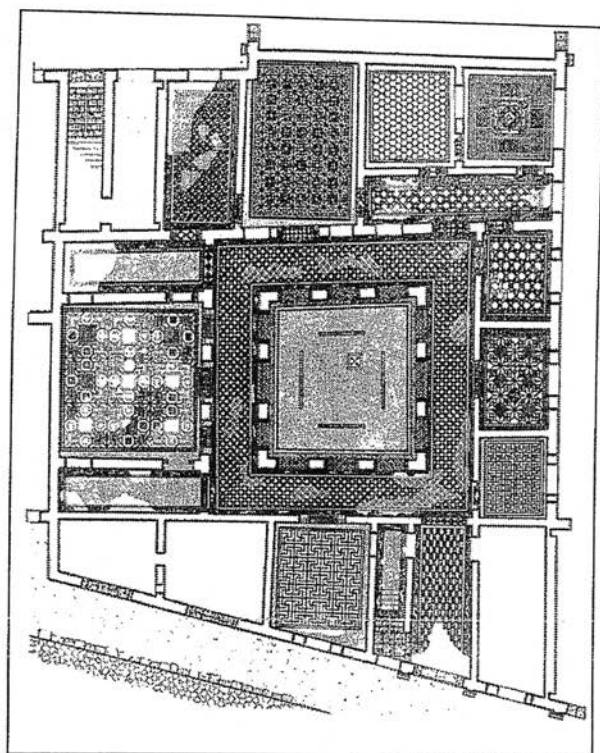
Сл. 31 Атина, *Куќаџа Омеја*, основа, аксонометрија и перспектива, реконструкција, 4.век н.е., обновена околу 580 г.н.е. (според В.Грахам и Т.Л.Шер)

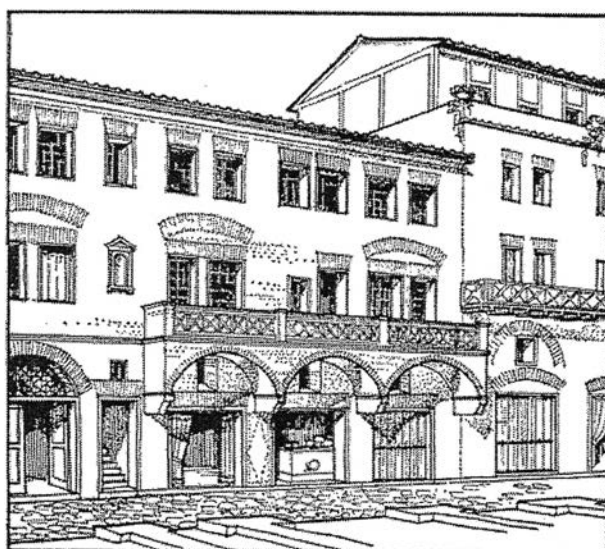
Сл. 32 Бела Вода, Перник, **утврдена вила**, основа, 4. век н.е. (В.Динчев според В.Лебенова)

Сл. 33 Сплит, Диоклецијанова **палата**, основа, околу 300 година (според Џ.Б.Вард-Перкинс)

Сл. 34 Остија, *Куќа на музичарите*, основа на приземјето од инсулата, средина на 2. век н.е. (според К.Дунбабин)

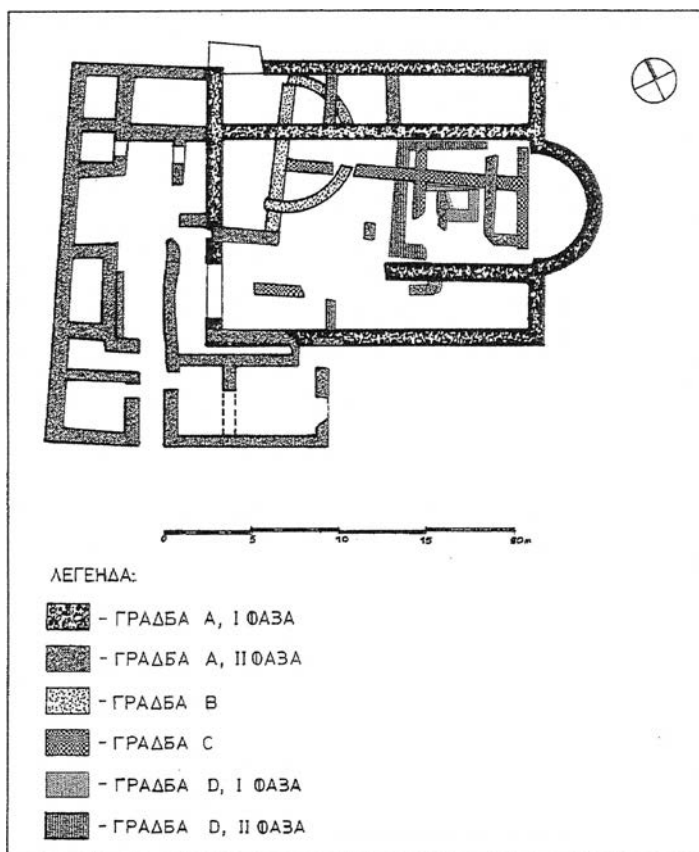

Сл. 35 Остија, инсула, фасада, реконструкција (според Џ.Вард-Перкинс)

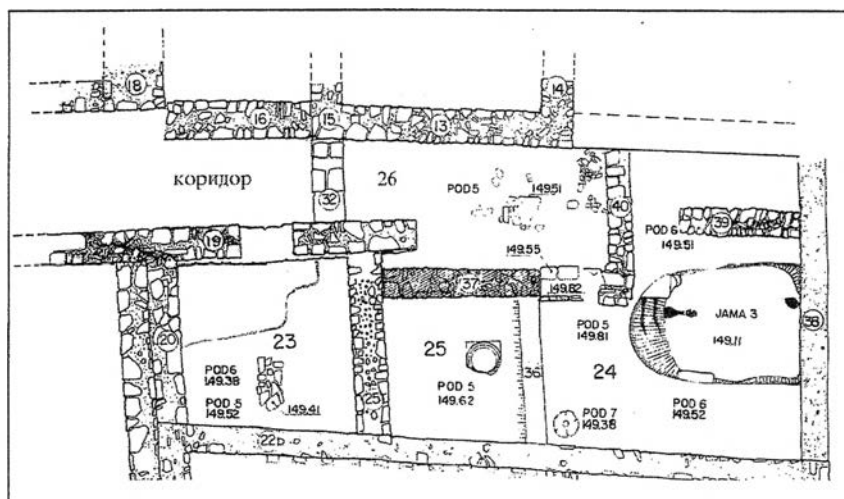
(фото М.Тутковски)

Сл. 36 Голем Град, римска кука (од истражувањата на В.Битракова Грозданова)

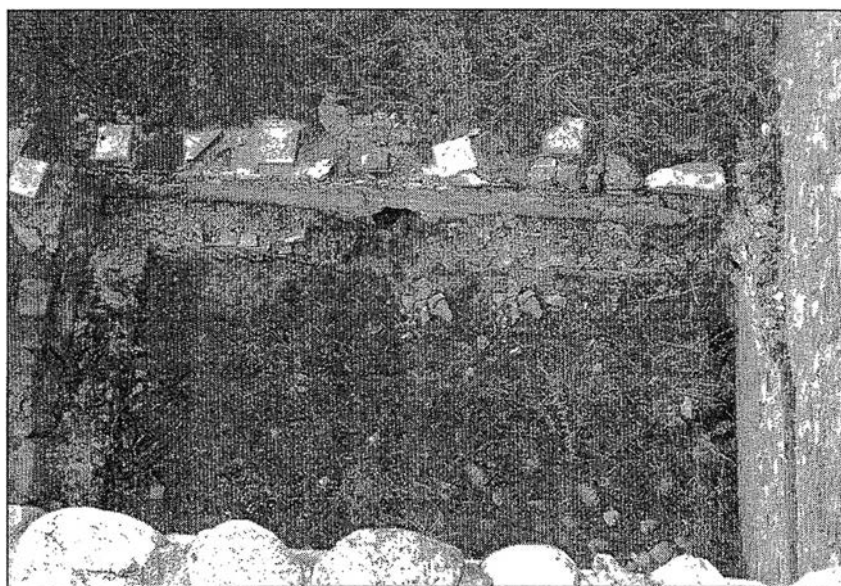

-градба D, 2.-1.век
ст.е.;
-градба С, 2.-крај на
3.век н.е.;
-градба В, крај на
4.век н.е.;
-градба А, 5.-6.век
н.е.

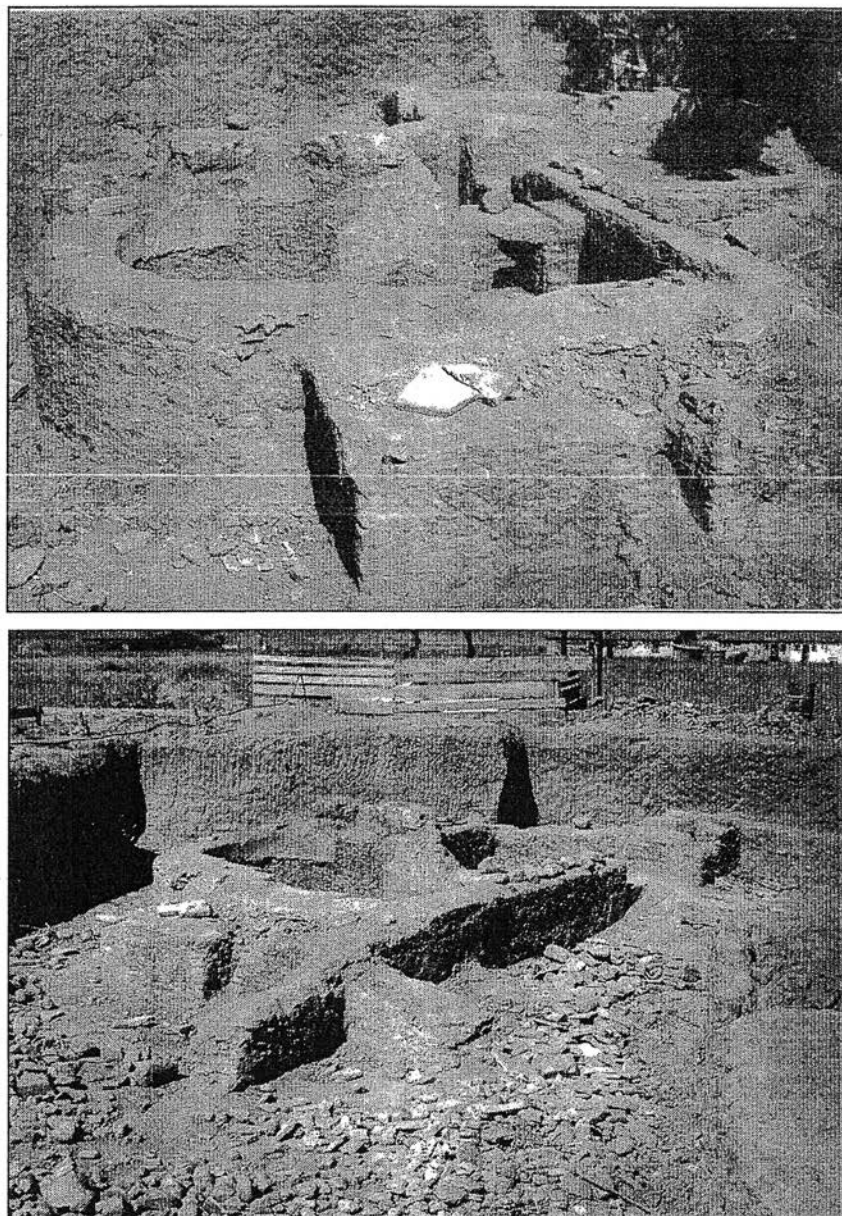
Сл. 37 Стоби,
Цивилна базилика,
основи на фазите
(според Ѓ.Мано -
Зиси)

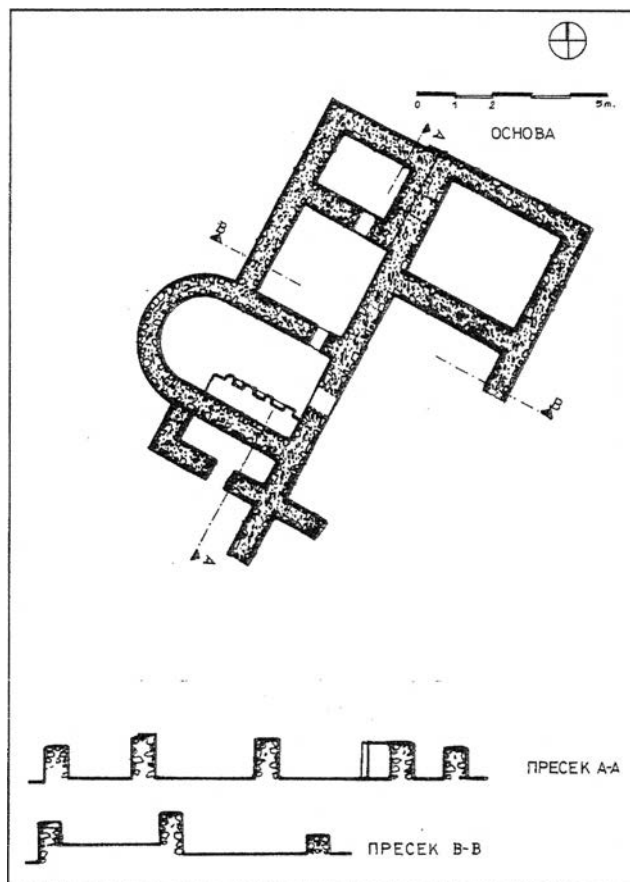
Сл. 38 Стоби, остатоци од раноримска кука под *Кукаџа* на *ГР* (Домус Фулоника) (според И.Микулчиќ)

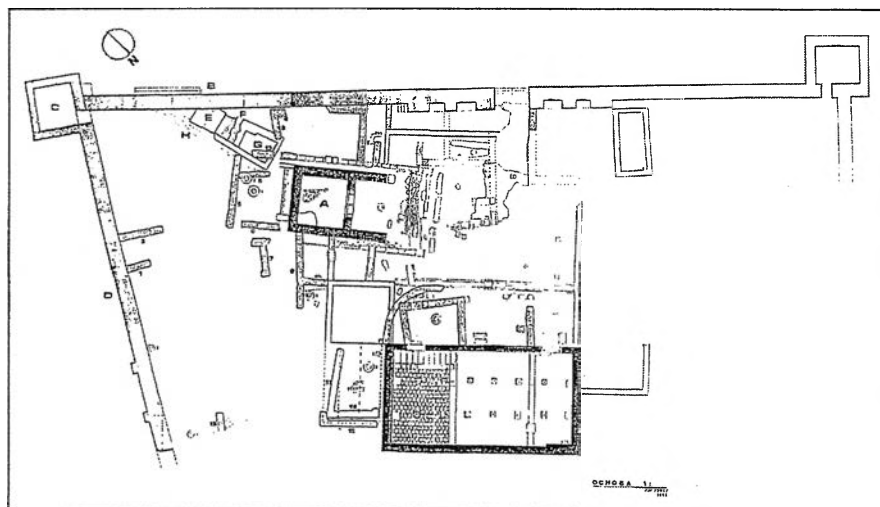
Сл. 39 Хераклеја, остатоци од раноримско живеалиште под скената на театарот

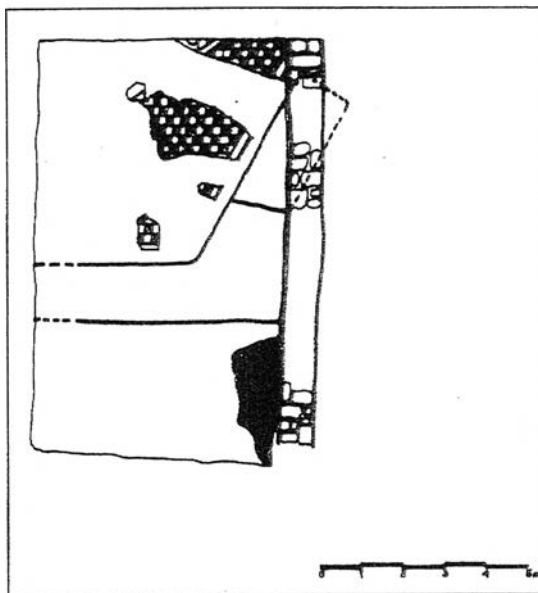
Сл. 40 Рокомија (поранешна Железарница-Скопје), римска вила,
фотографии од ископувањето

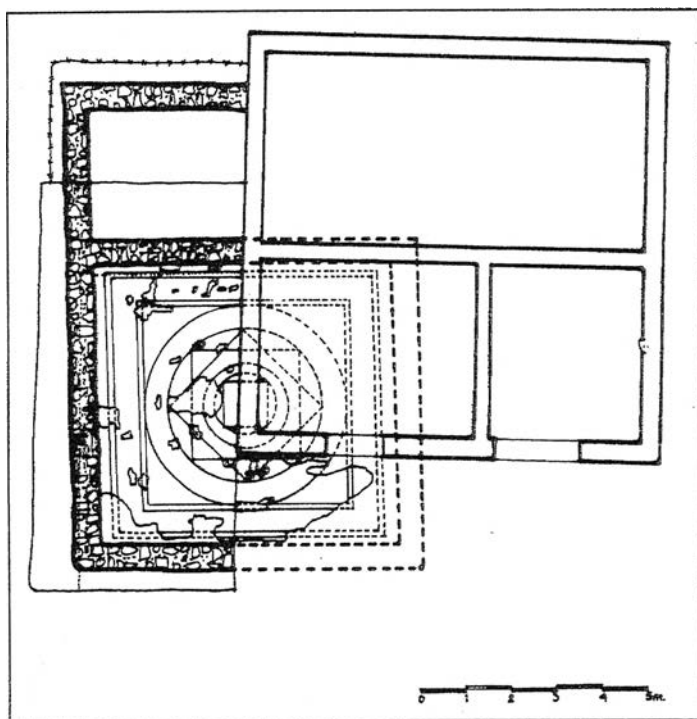
Сл. 41 Рокомија (поранешна Железарница-Скопје), римска вила, основа

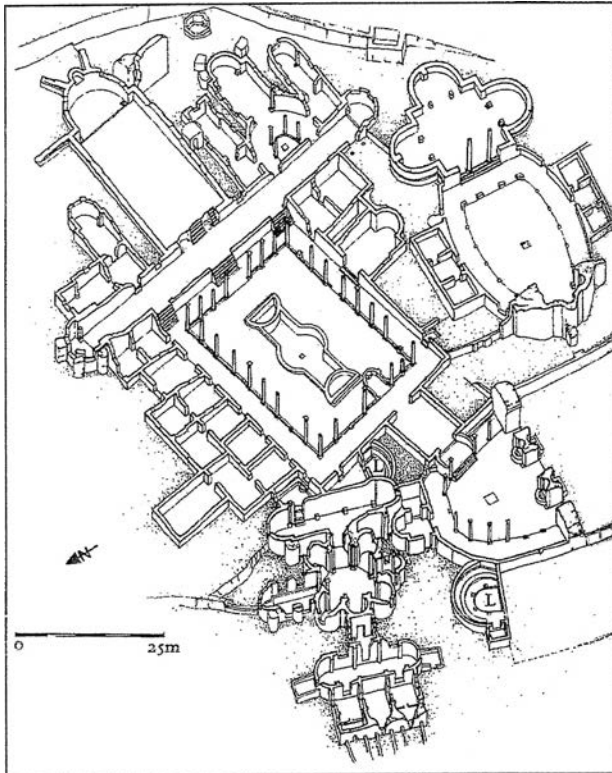
Сл. 42 Марвинци, објект кај храмот на Комод, 4.век н.е.

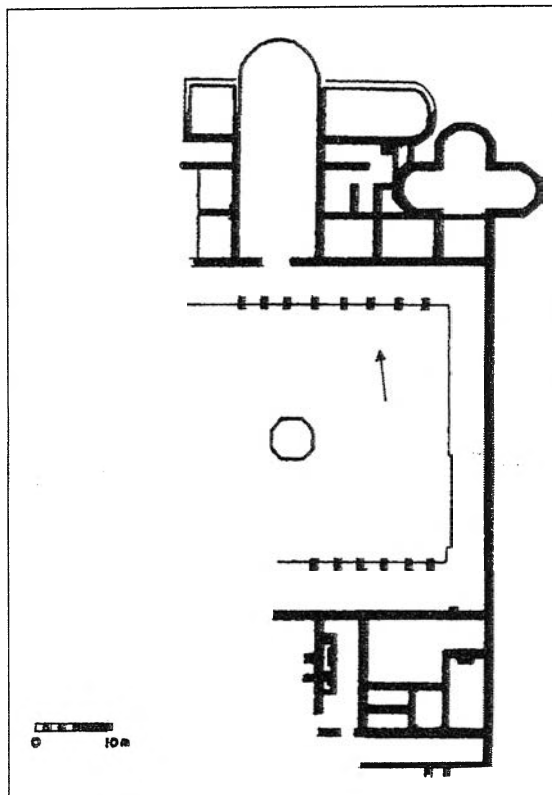
Сл. 43 Баландово, **приградска вила** на ул.Л.Колишевски бр.26, дел од основата, 4.век н.е.

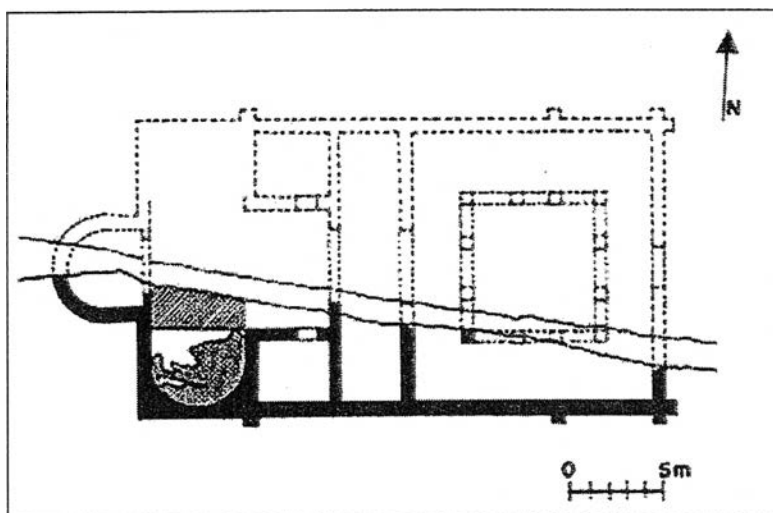
Сл. 44 Баландово, **приградска вила** на ул.Л.Колишевски бр.49, дел од основата, 4.век н.е.

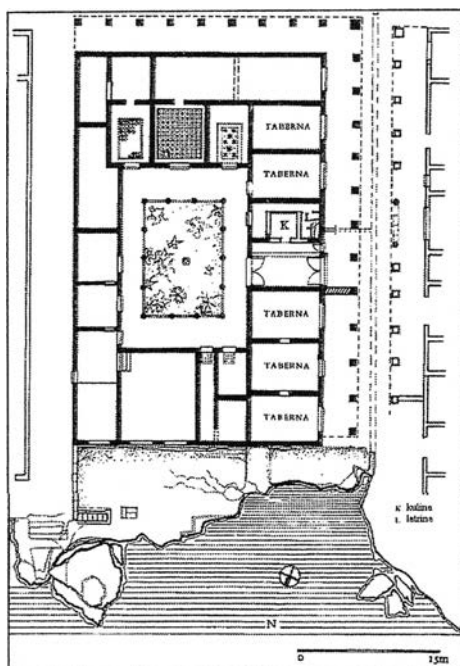
Сл. 45 Пјаца Армерина
(Сицилија), римска *вила дел
Касале*, аксонометрија, ран
4.век (според Џ. Вард-Перкинс)

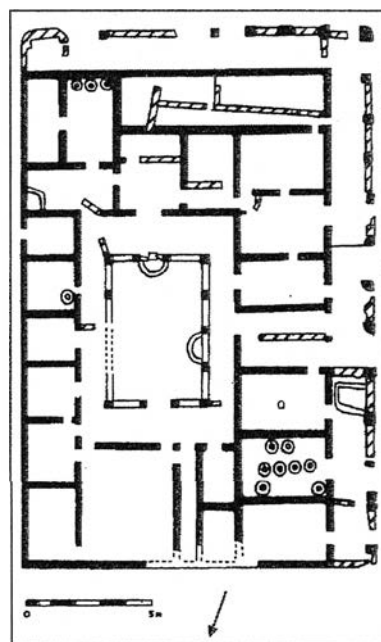
Сл. 46 Равена, *Палајата на
Теодорих*, основа (С.Елис според
Ф.Берти)

Сл. 47 Медијана,
Вила со конхи и
аџриум, 4.век
(според
Г.Милошевиќ)

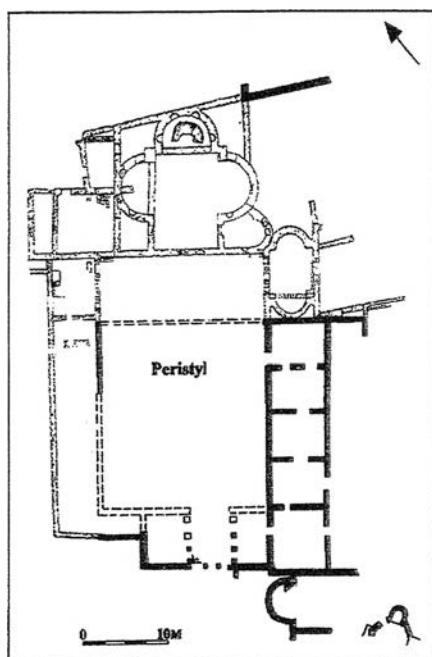

(според Џ.Б.Вард-Перкинс)

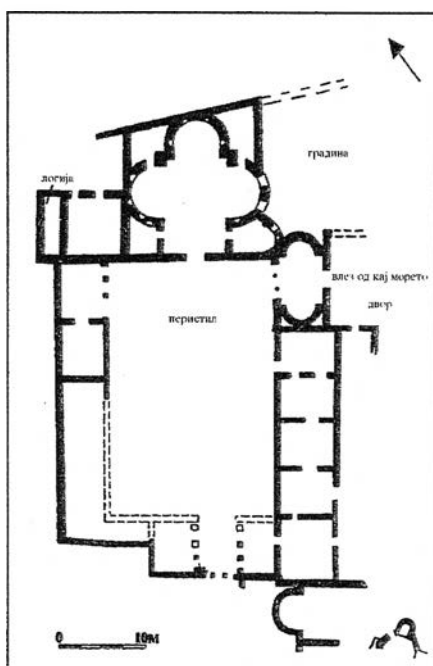

(С.Елис според Џ.Барадез)

Сл. 48 Типаса, Куќа на фрескиите со трем кон улицата, основи, 3.век н.е.,
испреградена во 4.век

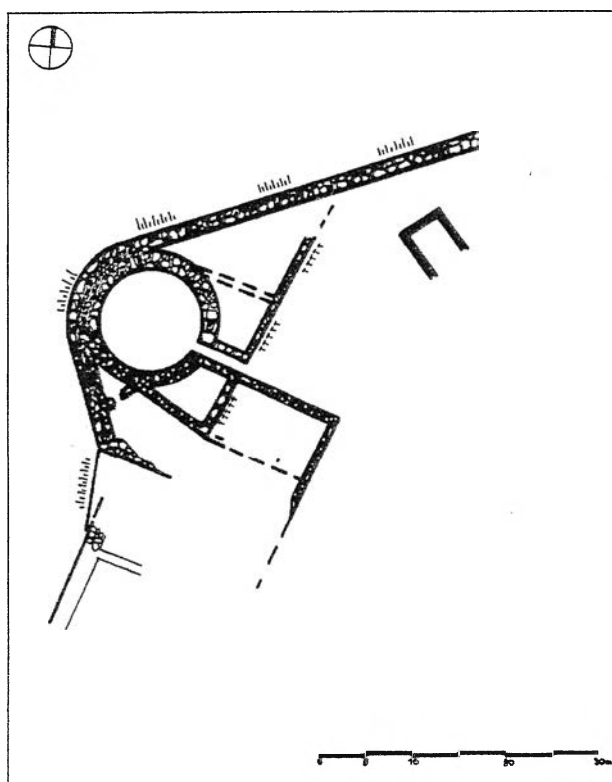

фаза 2.1.

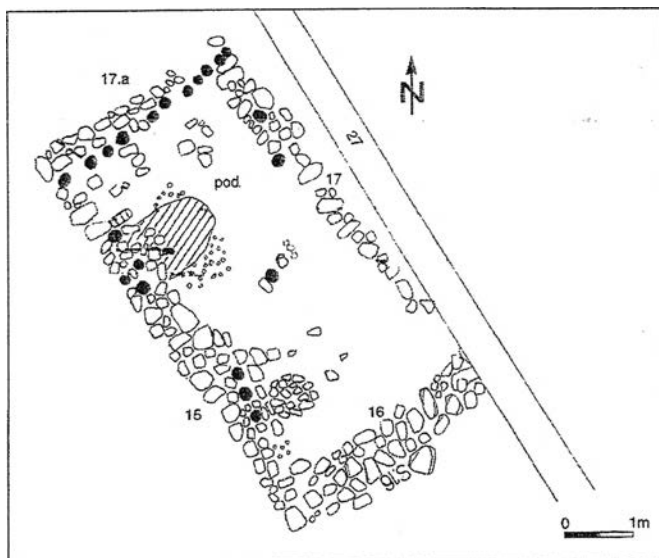

фаза 2.2.

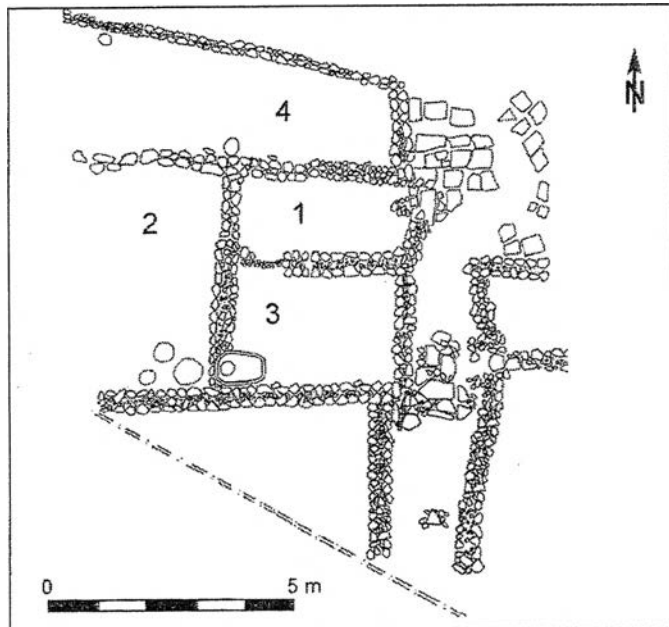
Сл. 49 Бутрот, триконхална палата, основи, крај на 5.век (според В.Боуден, Р. Ходгес и К.Лако)

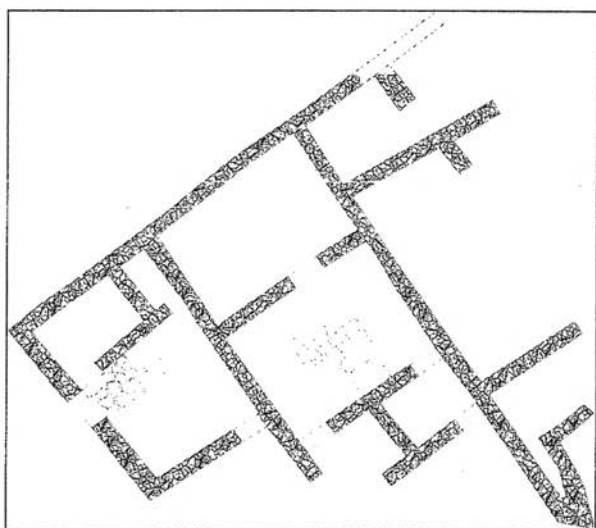
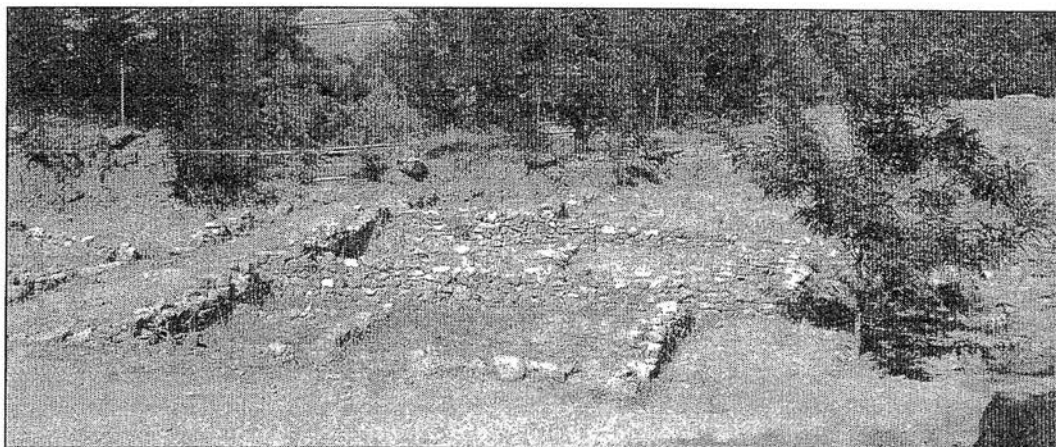
Сл. 50 Пеленица, Драчево, доцноантичка вила, основа (според И.Микулчиќ)

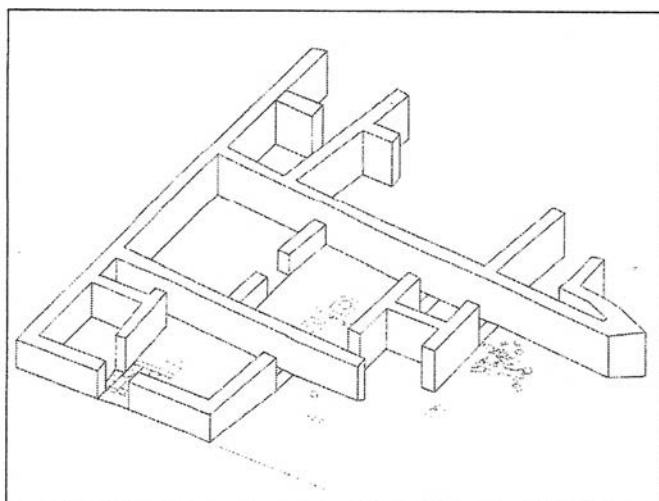
Сл. 51 Вардарски Рид,
Гевгелија, *Куќа со коџи*,
основа, крај на 4.-почеток на
3.век ст.е. (според
С.Карпузова)

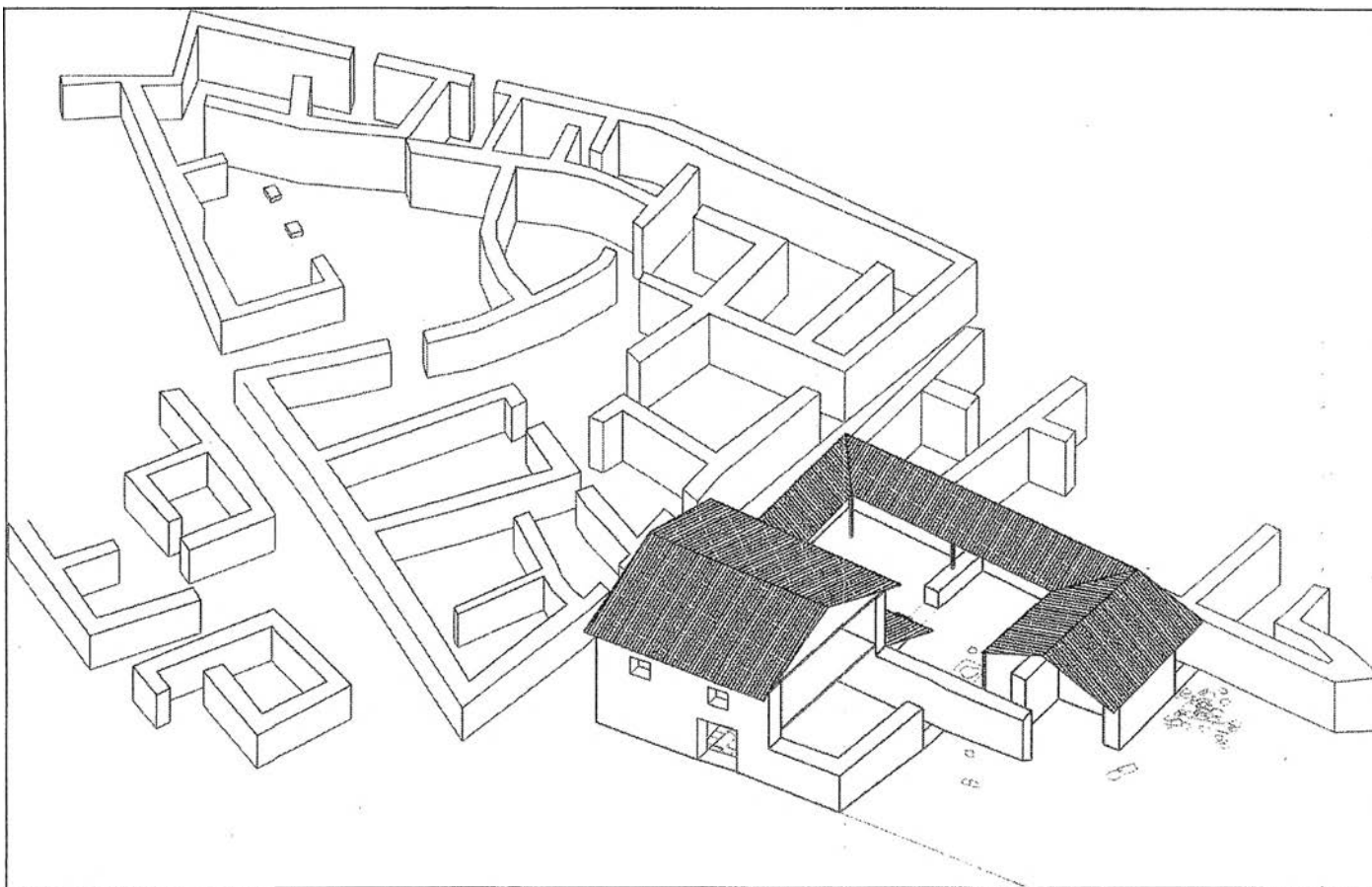

Сл. 52 Вардарски Рид,
Гевгелија, *Куќа со када*,
основа, 3.-2.век ст.е. (според
Д.Митревски)

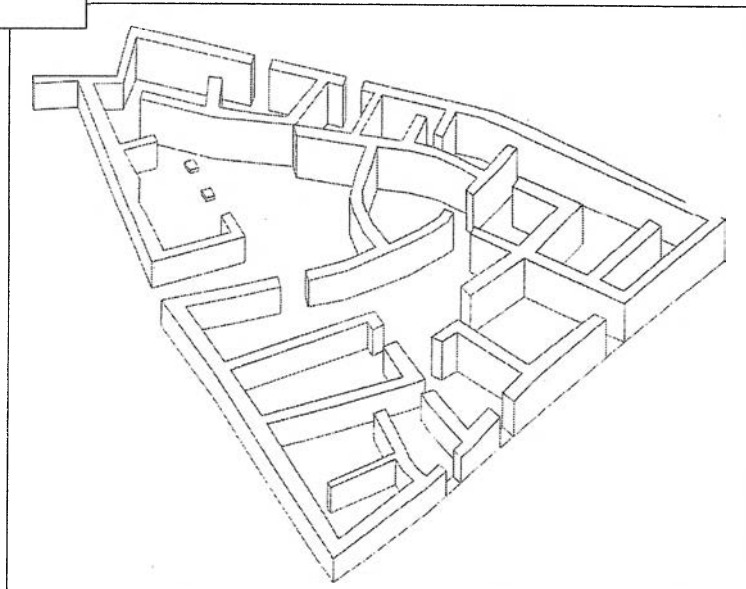
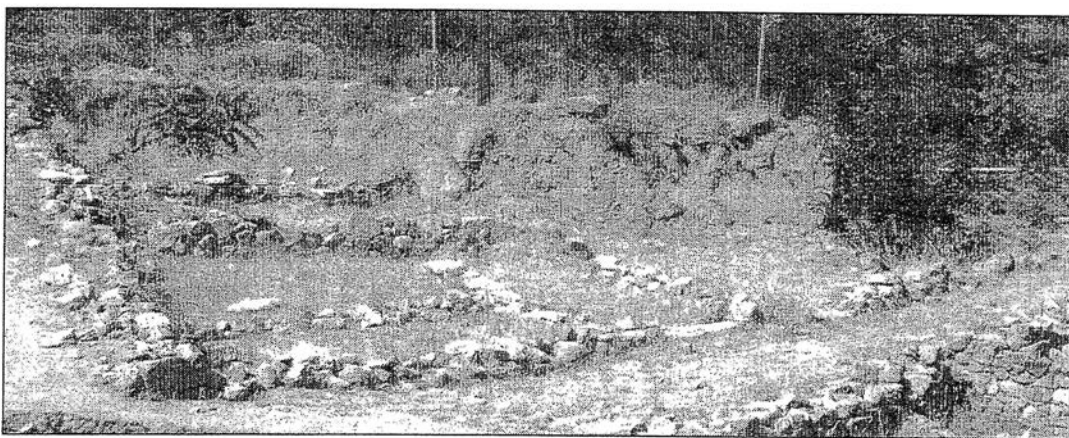

Сл. 53 Вардарски Рид, Гевгелија,
Кукайиа на колекционерој,
 фотографија од денешната
 состојба на теренот, основа и
 аксонометрија 2.век ст.е.

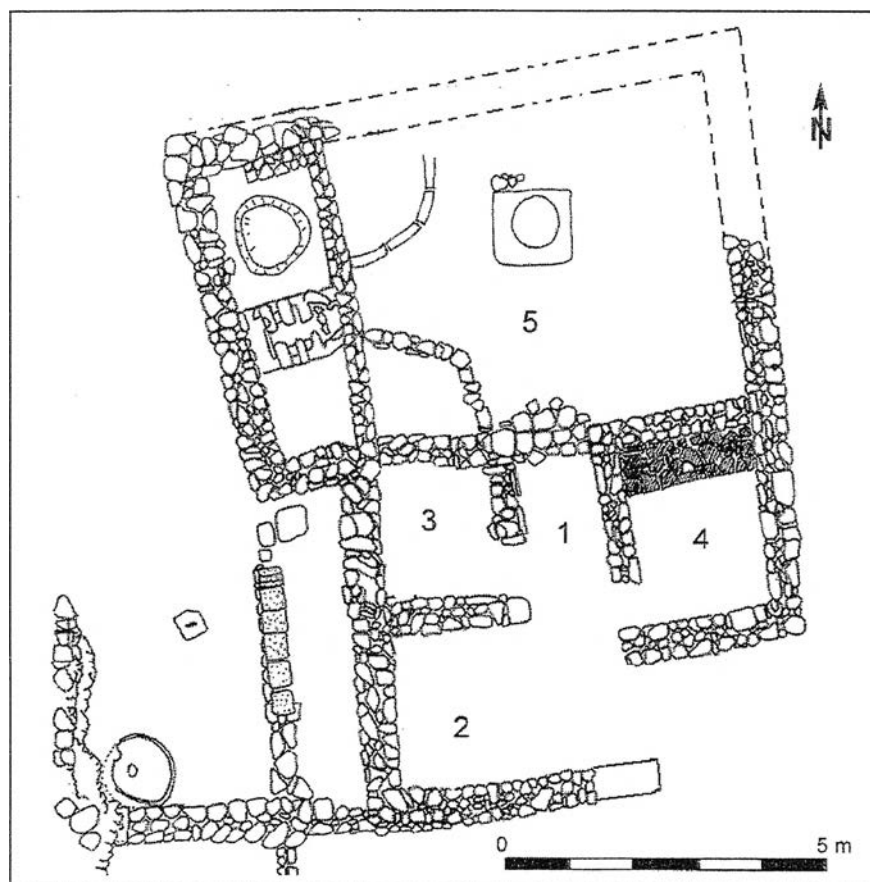
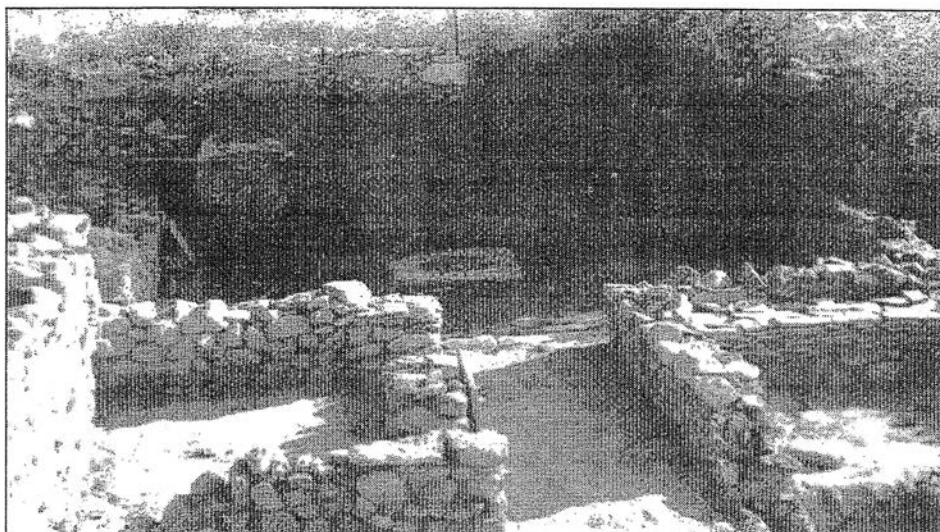

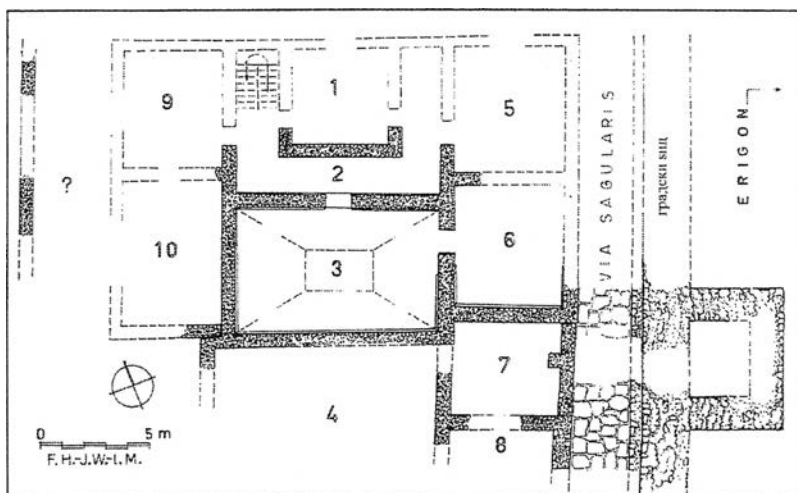
Сл. 54 Вардарски Рид, аксонометрија на дел од станбениот комплекс на јужната тераса со *Куќаџија на колекционерој* и *Куќаџија со айриум*

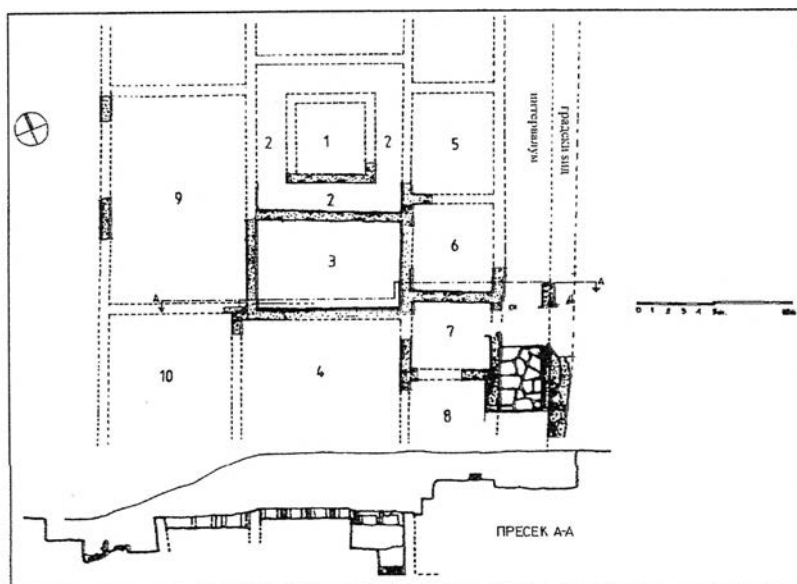
Сл. 55 Вардарски Рид,
Гевгелија, Куќа со
апџриум, фотографија
од денешната состојба
на теренот,
реконструирана основа
и аксонометрија, 3.-
2.век ст.е

Сл. 56 Вардарски Рид, Гевгелија, *Куќа со свейтилиштите*, фотографија и основа, 3.-1.век ст.е. (според Д.Митревски)

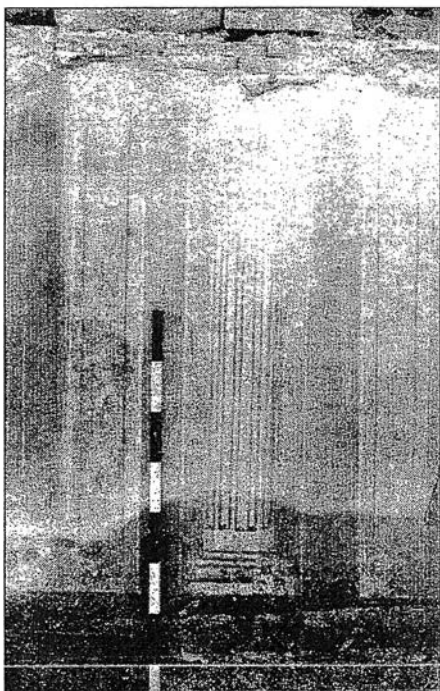

а) Реконструирана
основа според
И.Микулчиќ

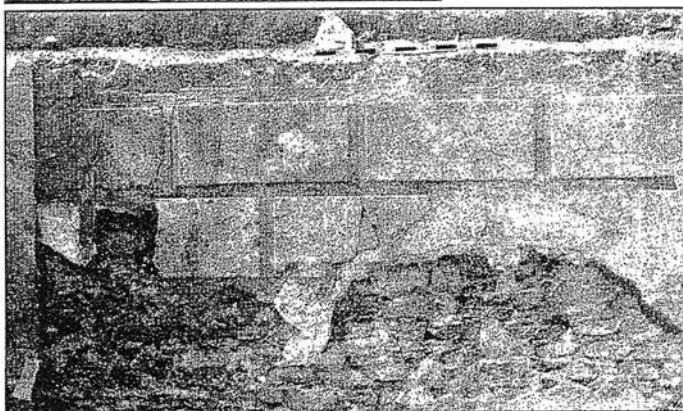

б) Реконструирана
основа и пресек
(според основата
од Ф.Хеманс,
Л.Б.Пик,
Џ.Вајсман,
Ѓ.Мано-Зиси)

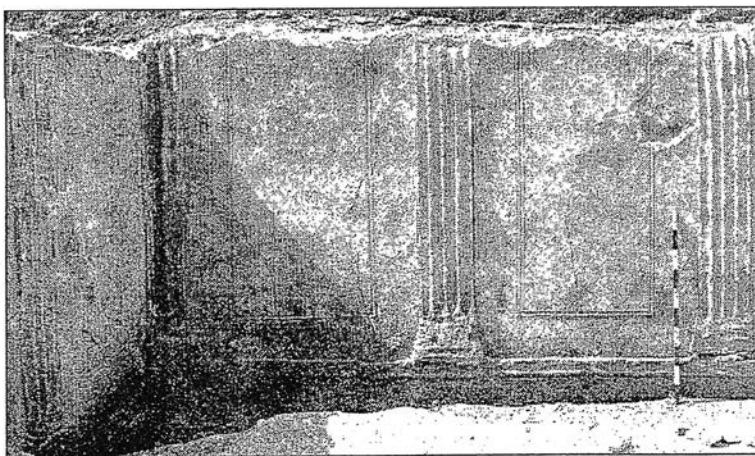
Сл. 57 Стоби, Каза Романа (Casa Romana), доцен 1.-3.век

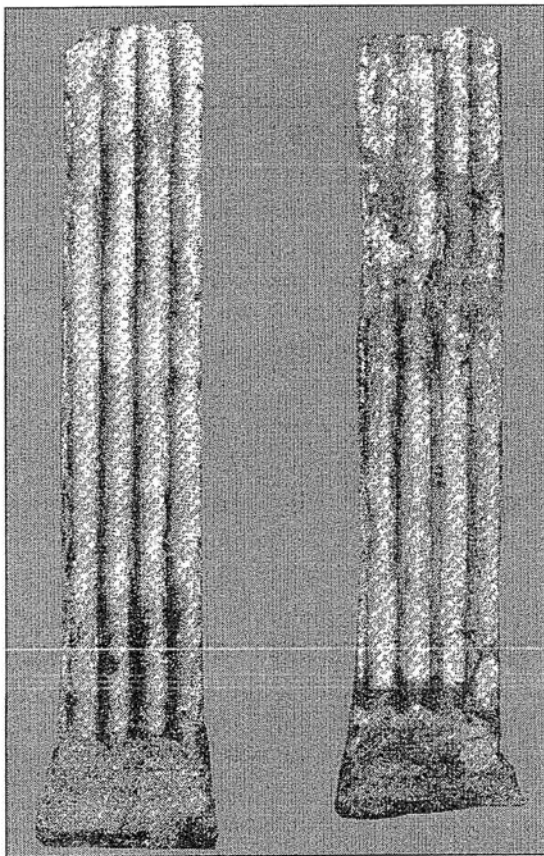
Сл. 58 Стоби, *Каза Романа*, фрески на јужниот ѕид од просторијата 2 (според Џ.Вајзман и Ѓ.Георгиевски)

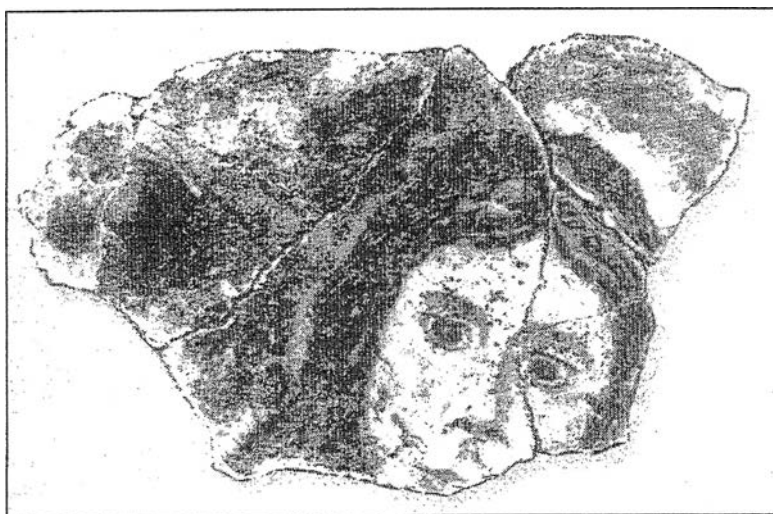
Сл. 59 Стоби, *Каза Романа*, постара фаза од ѕидната декорација на јужниот ѕид од просторија 3 (според Џ.Вајзман и Ѓ.Георгиевски)

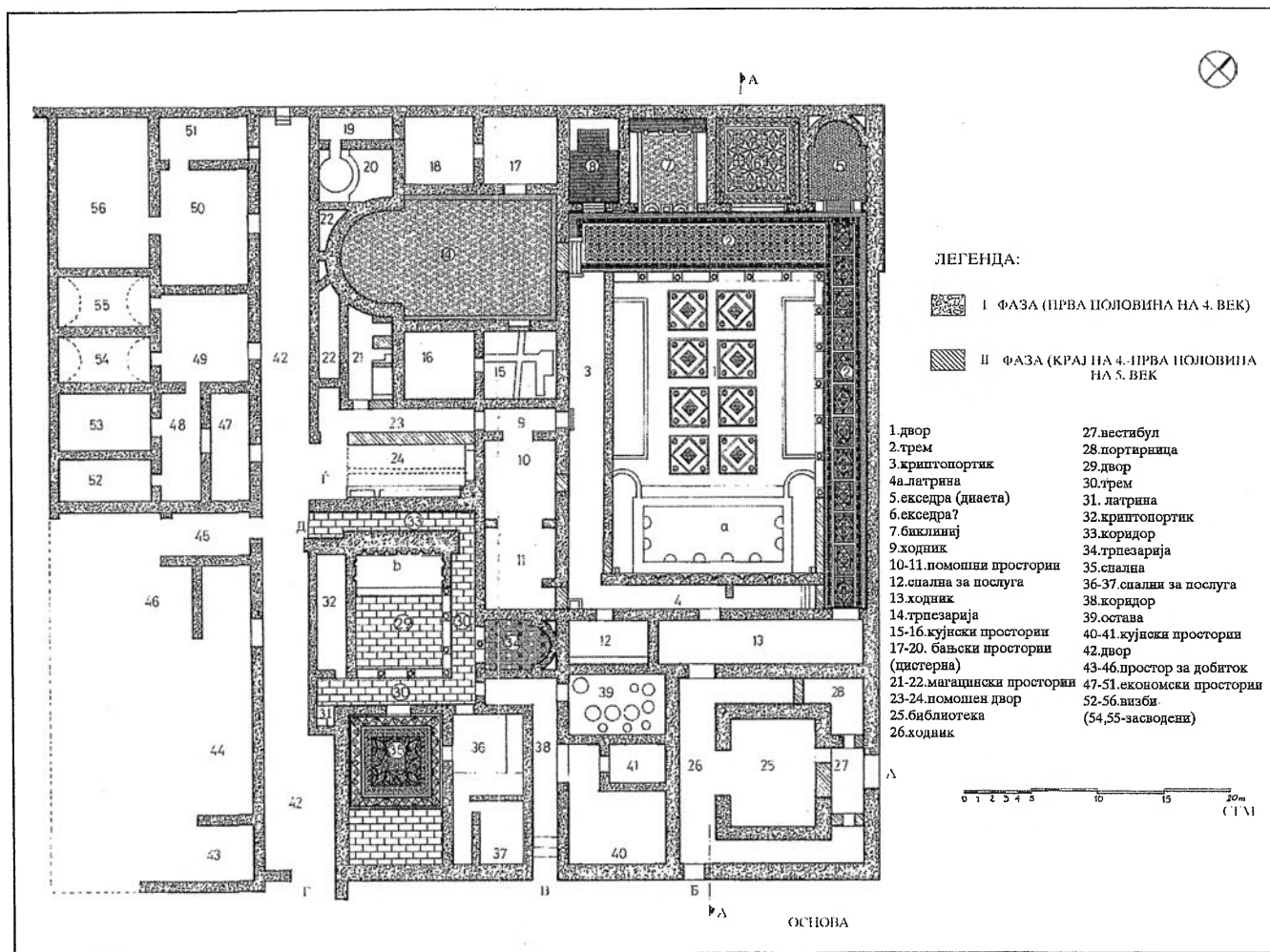
Сл. 60 Стоби, *Каза Романа*, подоцнежна штукодекорација на јужниот ѕид од просторијата 3 (според Џ.Вајзман и Ѓ.Георгиевски)

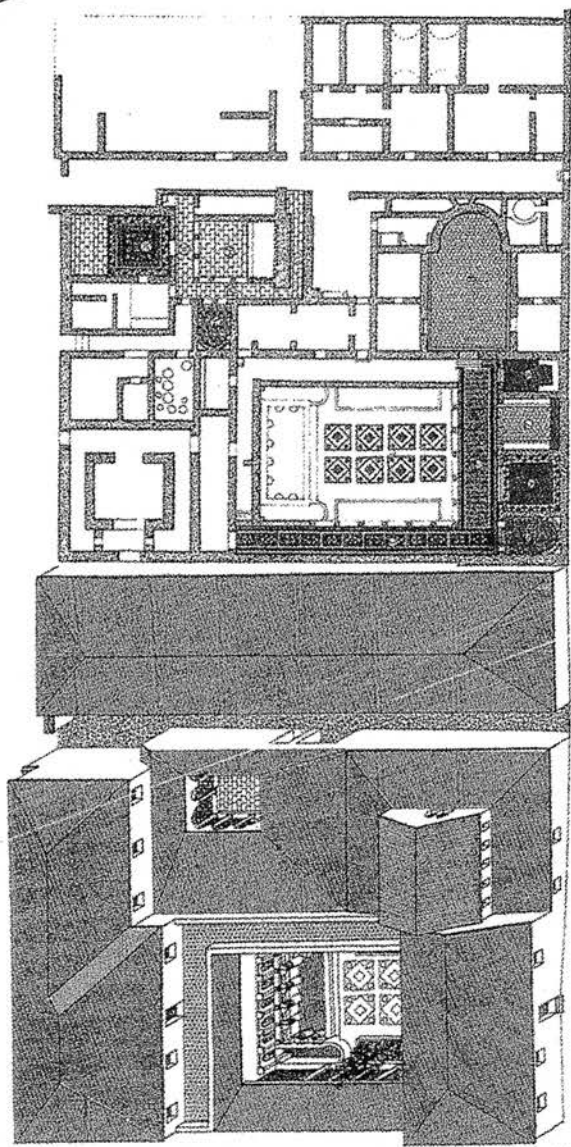
Сл. 61 Стоби, *Каза Романа*,
пиластри од сидната декорација
(според Џ.Вајзман и Ѓ.Георгиевски)

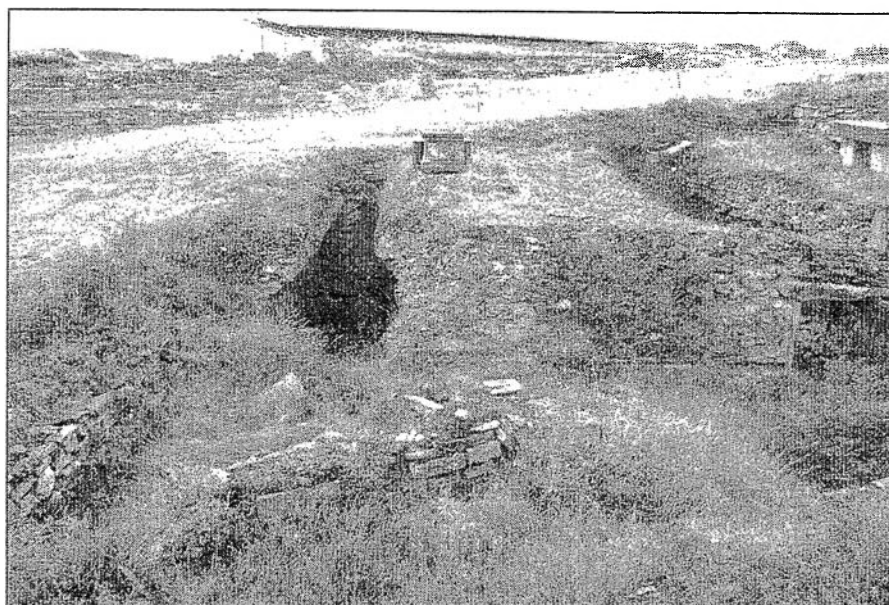
Сл. 62 Стоби, *Каза Романа*, фрагмент
од сидна фреска од
доцниот 1.век
(според
И.Микулчиќ)

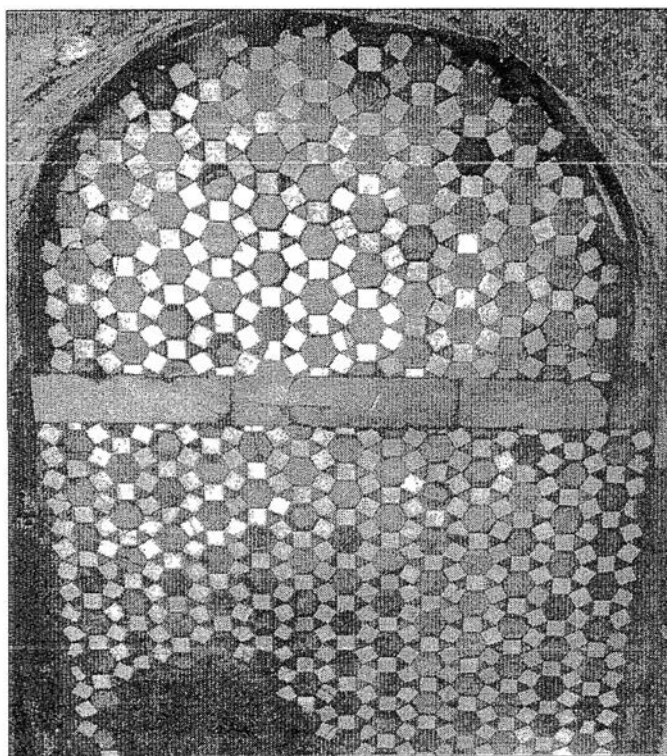
Сл. 63 Стоби, Кукаџа на Парџениј, реконструирана основа

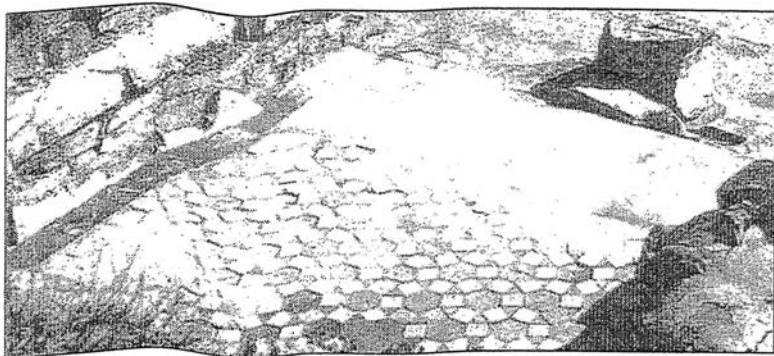
Стр. 64
Сходи, Куліна на Підприємстві, основа і перспектива, реконструкція

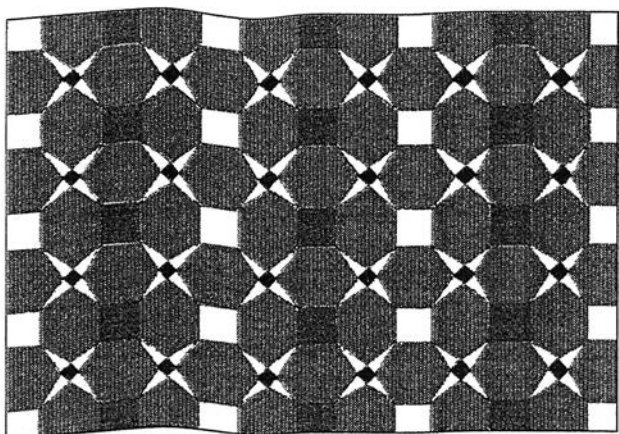
Сл. 65 Стоби, Кукаџа на Парџениј, стопански дел со визби (фото М.Тутковски)

Сл.66 Стоби, Кукаџа на Парџениј, анекс 5, подна декорација во оџус секџиџе (од документацијата на РЗЗСК)

Сл. 67 Стоби,
Кукаџа на
Парџениј, анекс 7,
фрагмент од
подната декорација
во оџус секџиле

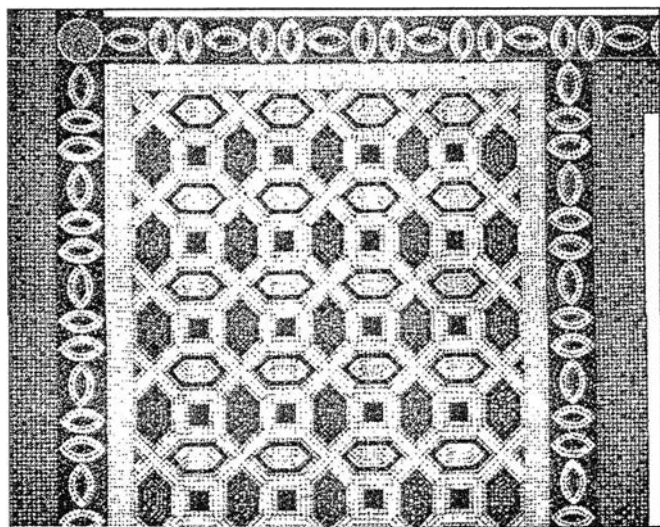
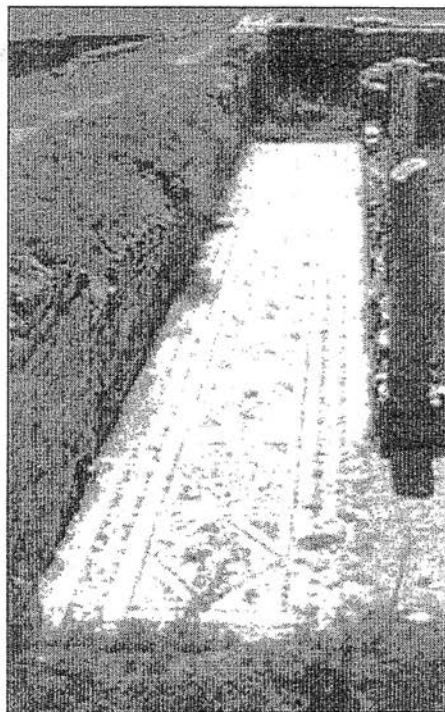
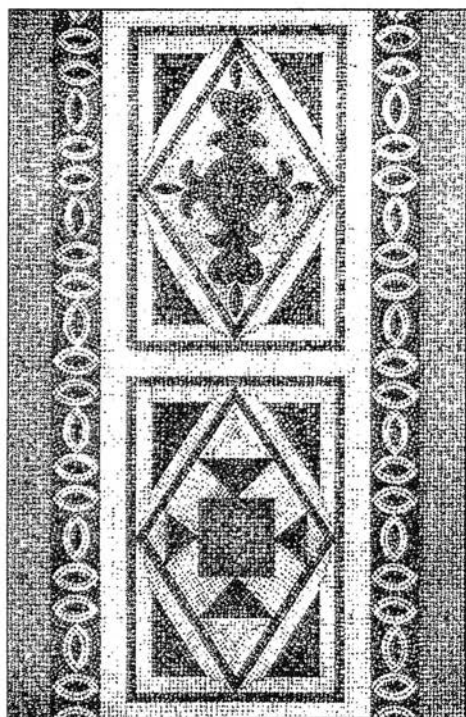

Сл. 68 Стоби, Кукаџа на
Парџениј, екседра 34, фрагмент
од подната декорација во оџус
секџиле

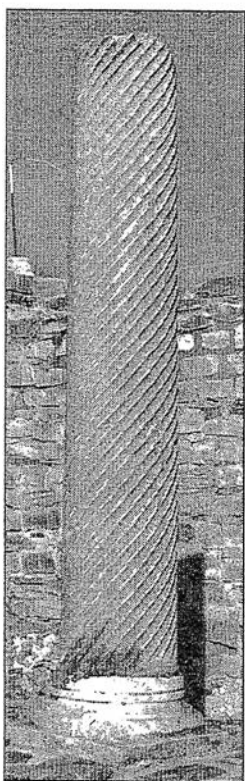

Сл. 70 Стоби, Кукаџа на Парџениј,
просторија 35, фрагмент од мозаичниот
под во оџус џеселайум

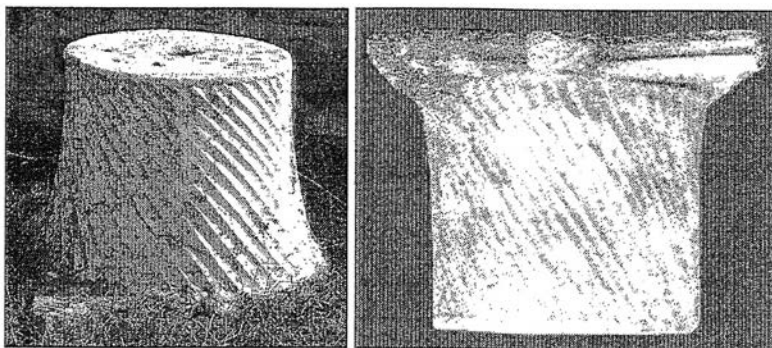

Сл. 71 Стоби, Кукаџа на Парџениј, трем 2, фрагменти од мозаичниот под во
оџус џеселайџум

Сл. 72 Стоби, Кукаџа на Парџениј, дел од столб со тордирани канелури од големиот перистил

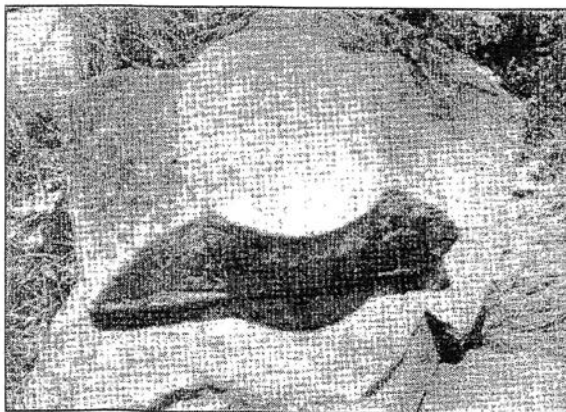

Сл. 73 Стоби, Кукаџа на Парџениј, капители со тордирани канелури од големиот перистил

Сл. 74 Стоби, Кукаџа на Парџениј, импост капител со христовграм од малиот перистил

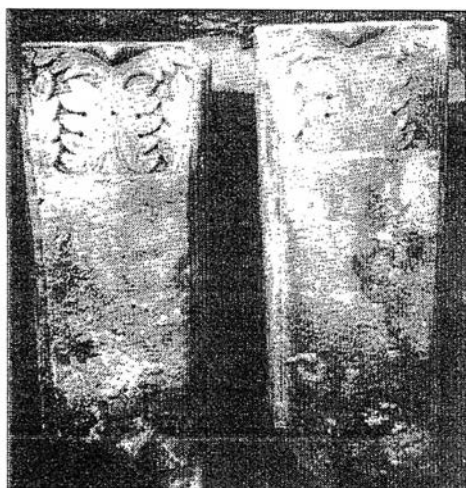
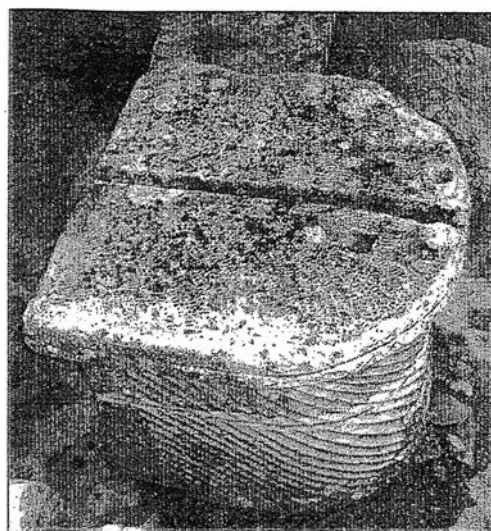
Сл. 75 Стоби, Кукаџа на Парџениј, кемпфер капител од малиот перистил

Сл. 76 Стоби, Кукаџа на Парџениј, столпчиња за прозорци

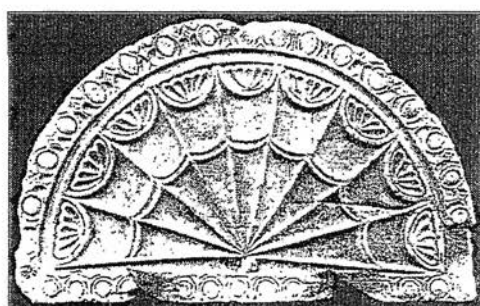
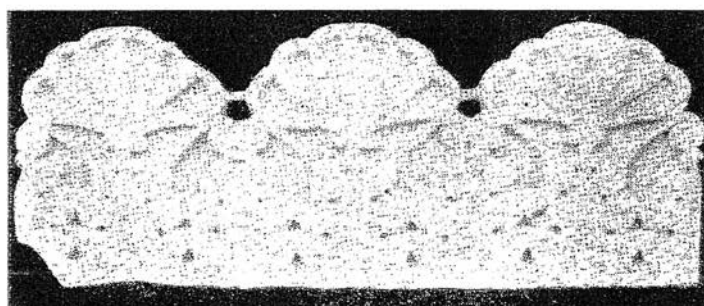
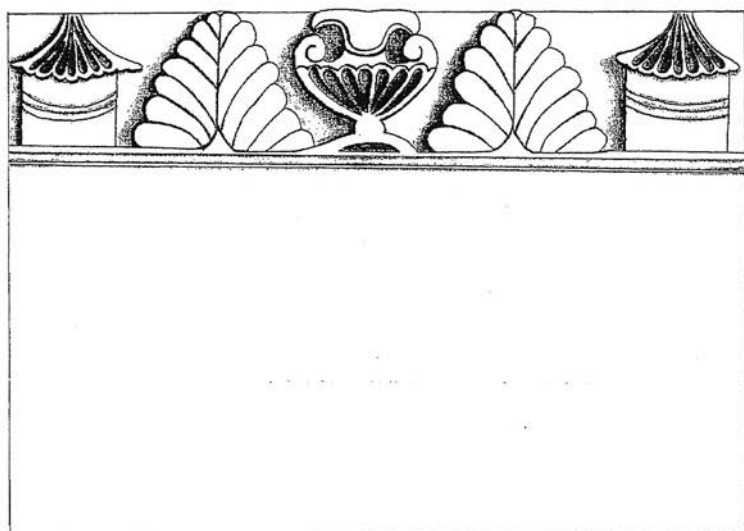
Сл. 77 Стоби, Кукаџа на Парџениј, гаргула од базенот во големиот перистил (фото Д.Герасимова)

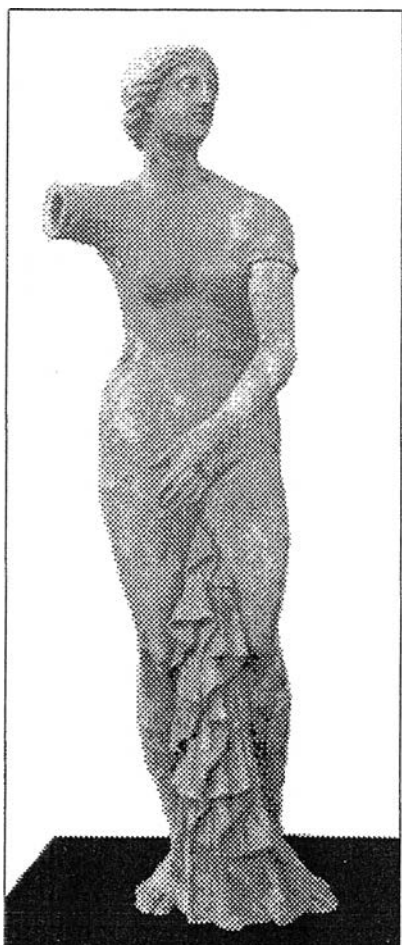
Сл. 78 Стоби, Кукаџа на Парџениј, конзоли украсени со растителни детали

Сл. 79 Стоби,
Кукаџа на Парџениј,
парапетна плоча од
базенот во големиот
перистил

Сл. 80 Стоби, Кукаџа на Парџениј, парапетни плочи од оградата на базенот
во големиот перистил

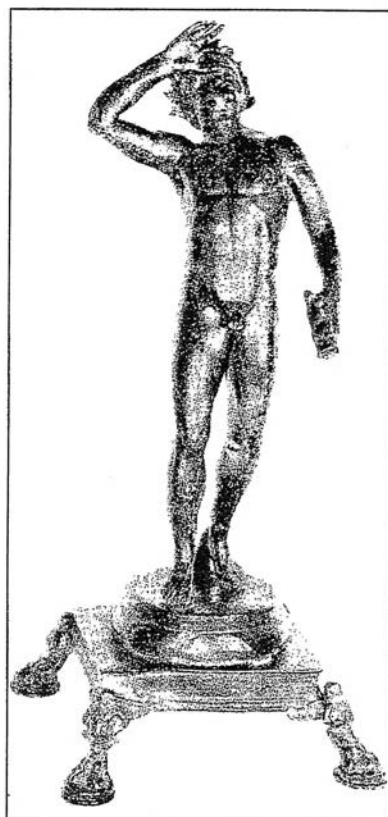
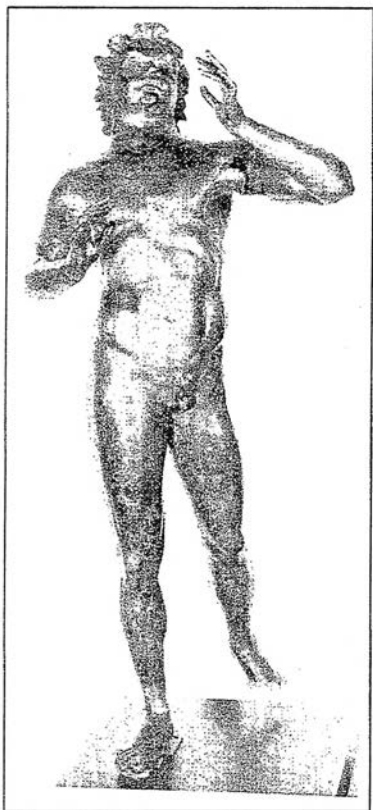
Сл. 81 Стоби, *Кукаџа на Парџениј*, бронзена статуета на срамежливата Афродита (Венера), 1.-2. век н.е.

Сл. 82 Стоби, *Кукаџа на Парџениј*, бронзена статуета на Аполон, 1.-2.век н.е.

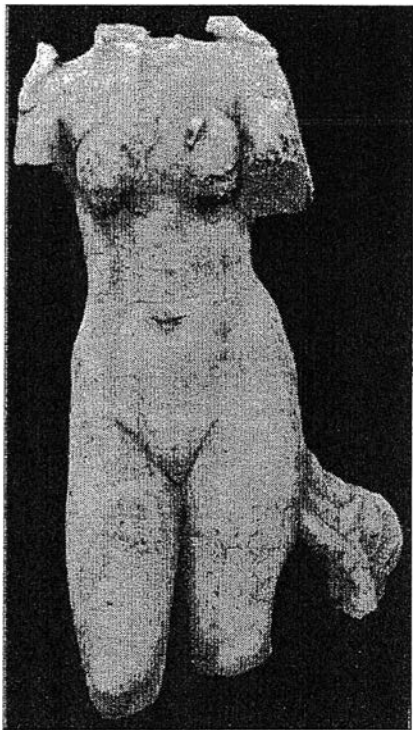
Сл. 83 Стоби, *Кукаџа на Парџениј*, бронзена статуета на Лар, 1.-2. век н.е.

Сл. 84 Стоби, Кукаџа на Парџениј,
бронзени сатири, 2.-1.век ст.е.

Сл. 85 Стоби, Кукаџа на Парџениј,
мермерна статуета на Артемида
(Дијана) без глава, 2.век н.е.

Сл. 86 Стоби, *Кукаџа на Парџениј*, торзо на
гола Афродита (Венера), 2.век н.е.

Сл. 87 Стоби, *Кукаџа на Парџениј*,
мермерна статуета на Либер Дионис , 2.век н.е.

Сл. 88 Стоби, *Кукаџа на Парџениј*, торзо на
Афродита (Венера) со делфин, ран 3.век н.е.

Сл. 90 Стоби, *Кукаџија на Парџиениј*,
мермерна глава на Серапис (Посејдон),
2.век н.е.

Сл. 89 Стоби, *Кукаџија на Парџиениј*,
дел од мермерна статуа на Хигија,
средица на 3.век н.е.

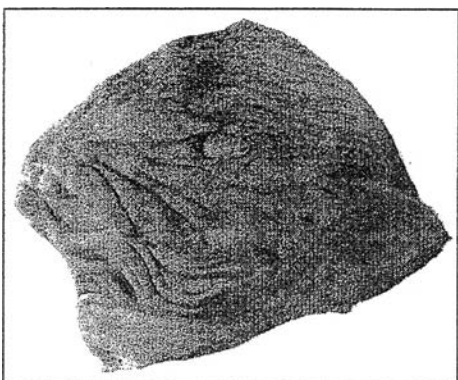

Сл. 91 Стоби, *Кукаџија на Парџиениј*, глава
на млада римјанка од фонтаната на
големиот перистил, 1.век н.е.

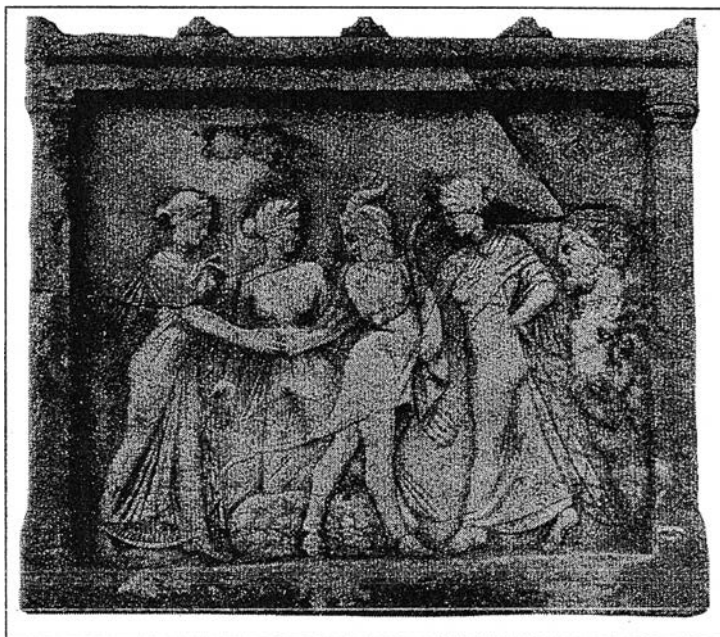

Сл. 92 Стоби, *Кукаџија на Парџиениј*, глава
на Артемида (?), ран 1.век н.е.

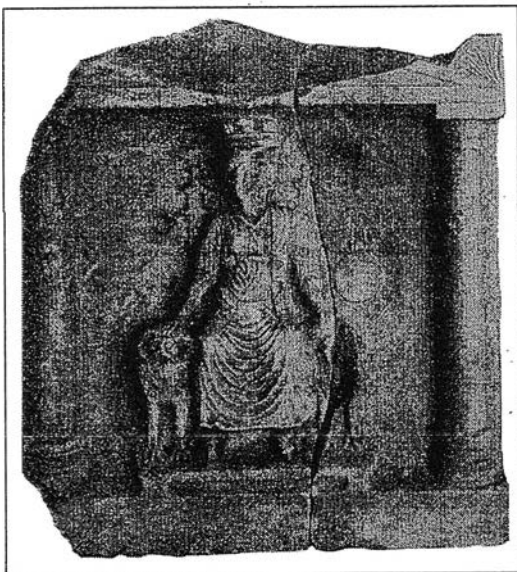

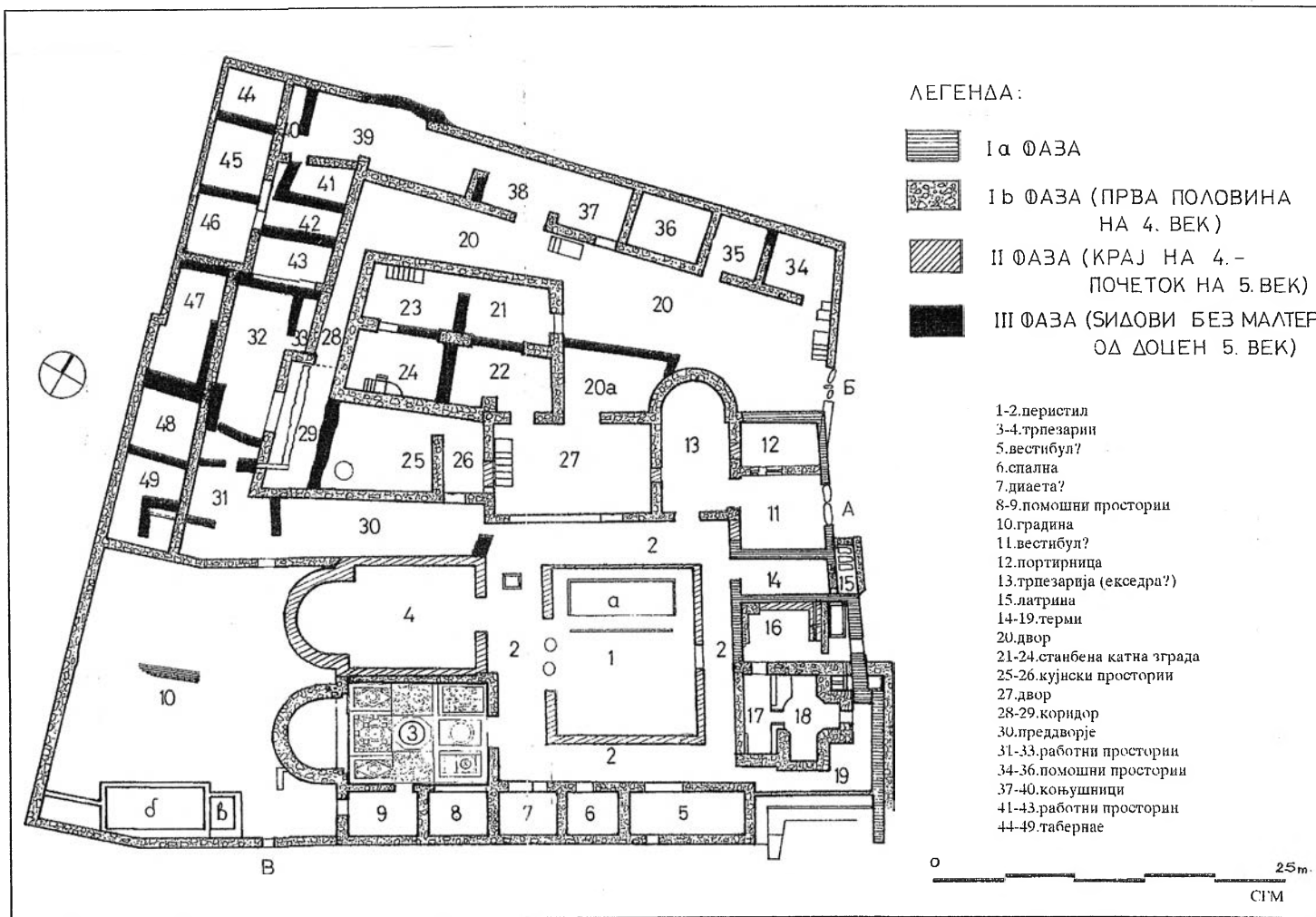
Сл. 93 Стоби, *Кукаџа на Парџениј*, дел од глава на скулптура, хадријаново време

Сл. 94 Стоби, *Кукаџа на Парџениј*, мермерен релјеф со Пан и нимфите

Сл. 95 Стоби, *Кукаџа на Парџениј*, дел од релјеф со Кибела

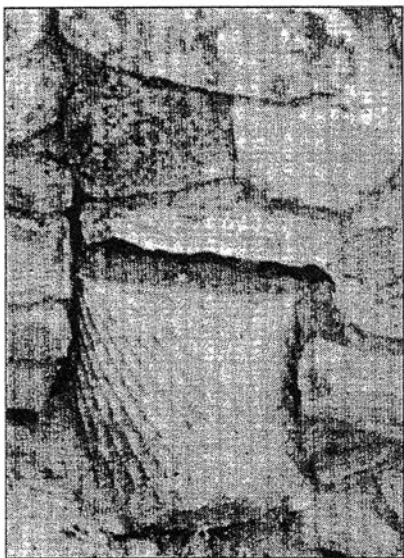
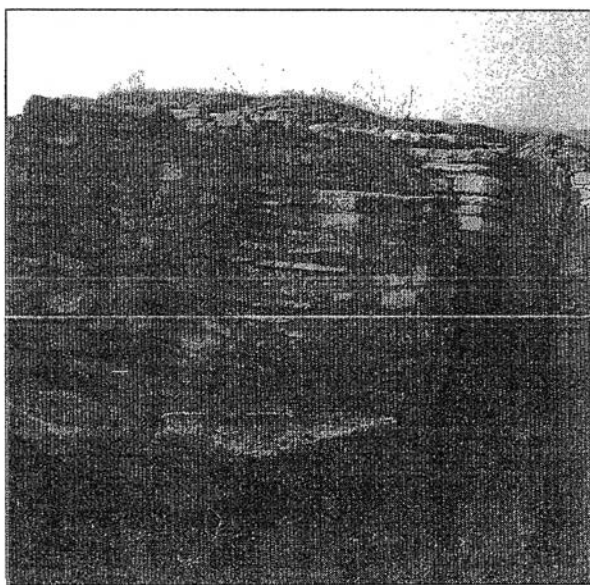

Сл. 96 Стоби, Куќата на Перистерија, основа

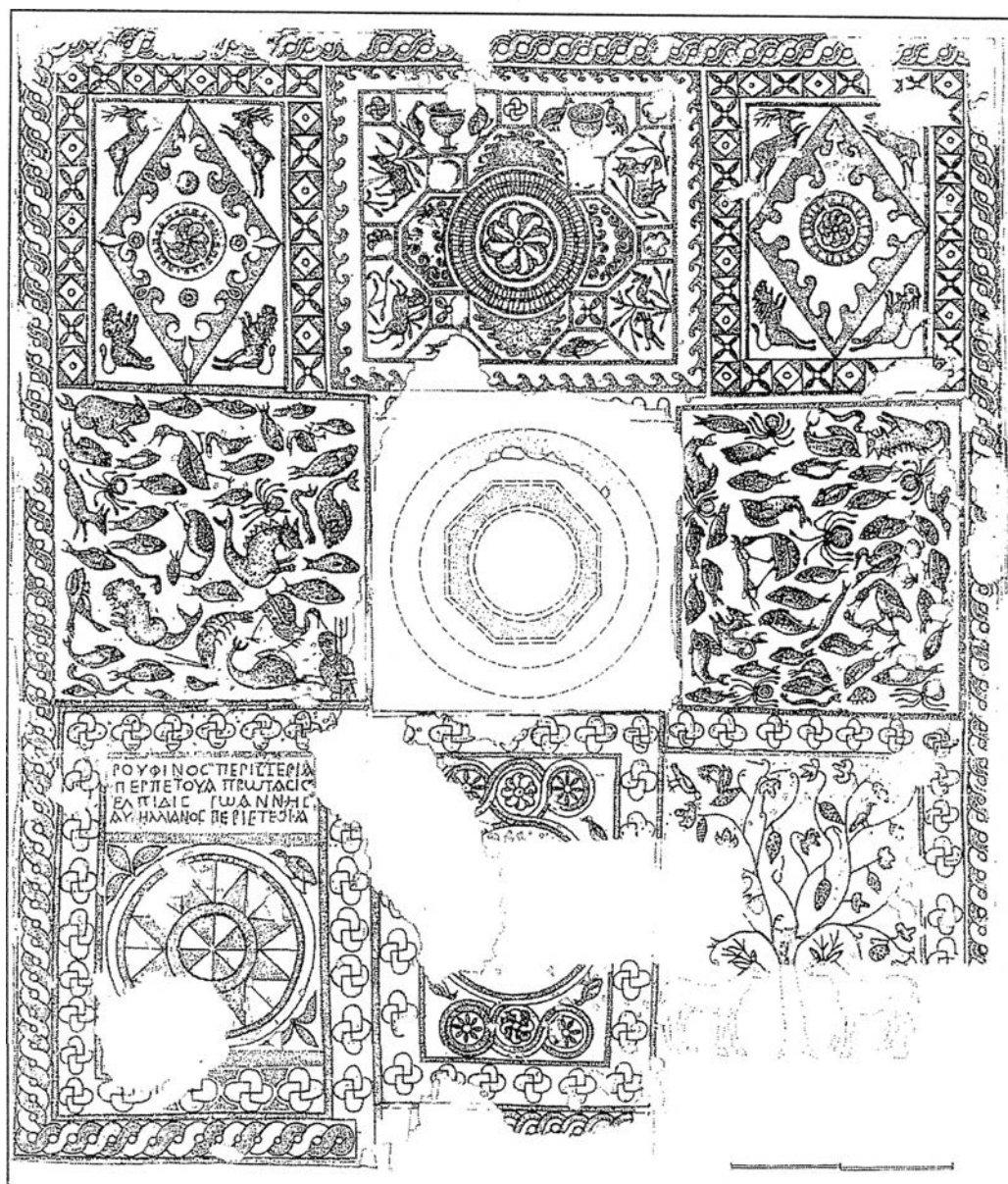

Сл. 97 Стоби, Кукаџа на
Перисџерија, фурна за печење
во стопанскиот дел (фото
Д.Герасимова)

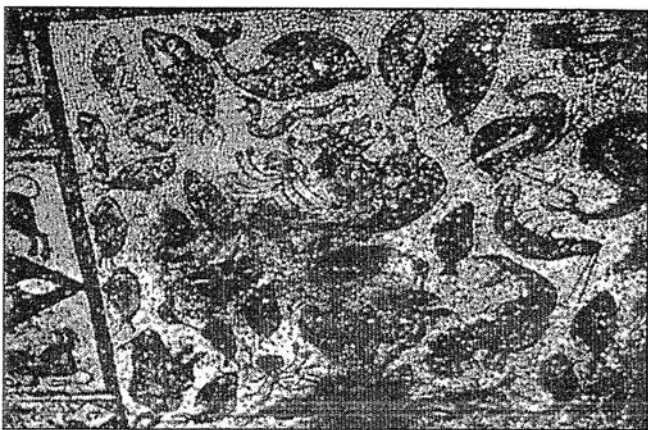
Сл. 98 Стоби, Кукаџа на
Перисџерија, скали коишто
воде ле на катот (фото
Д.Герасимова)

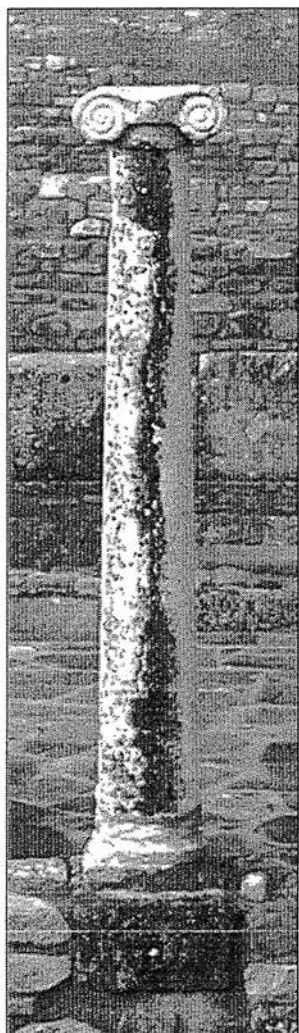
Сл. 99 Стоби, Кукаџа на Перисџерија,
вграден тордиран капител во ѕидот од
доцната фаза

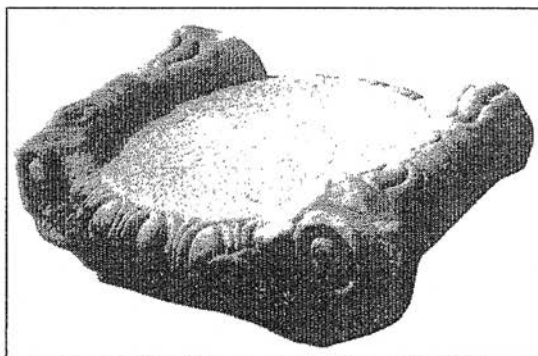
Сл. 100 Стоби, *Кукаџа на Перисџерија*, графичка обработка на мозаичниот под од трпезаријата 3 (според И. Микулчиќ)

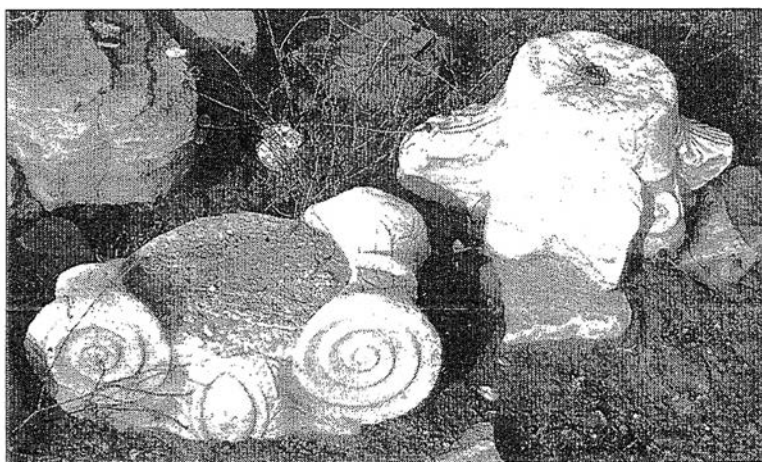
Сл. 101 · Стоби, Кукаџа на Перисџерија, детали од мозаичниот под во оџус
џеселашум од трпезаријата 3

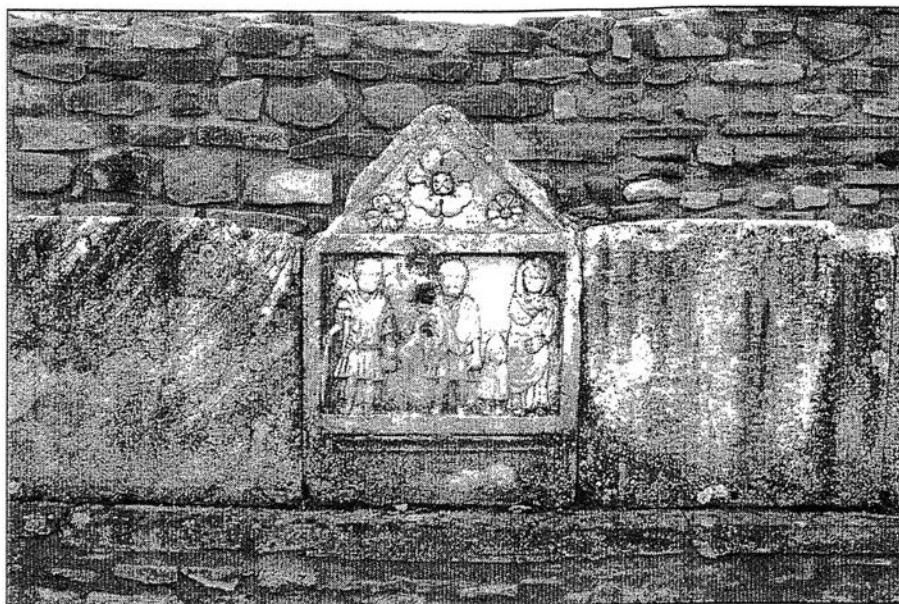
Сл. 102 Стоби, *Кукаџа на Перисџерија*, столб со јонски капител од перистилот (фото Д.Герасимова)

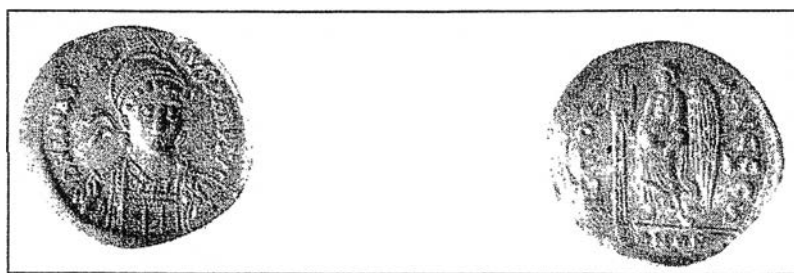
Сл. 103 Стоби, *Кукаџа на Перисџерија*, јонски капител од перистилот

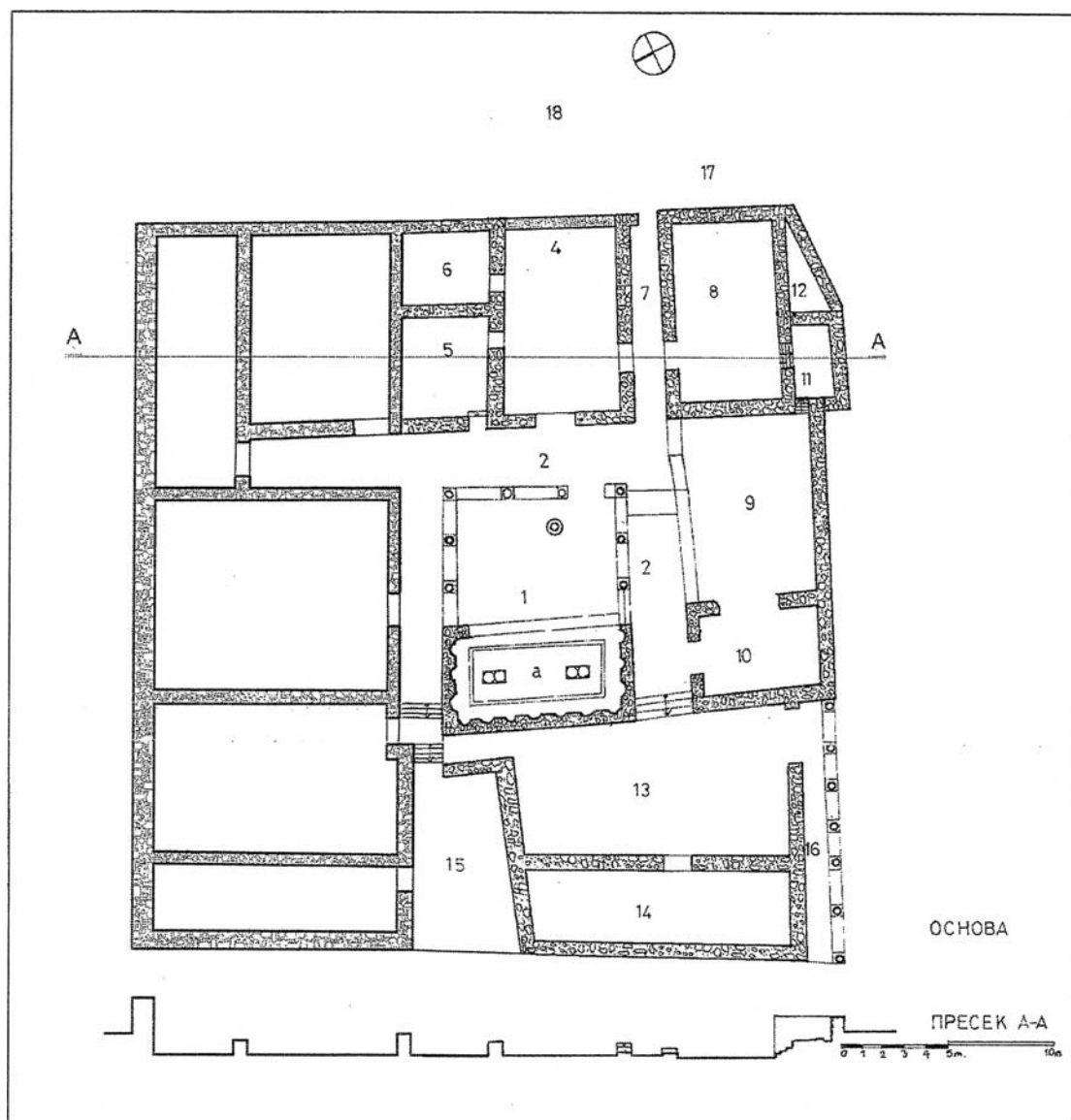
Сл. 104 Стоби, *Кукаџа на Перисџерија*, архитектонска декоративна пластика (фото Д.Герасимова)

Сл. 105 Стоби, *Кукаџа на Перисџерија*, релјеф вграден во оградата на фонтаната (фото Д.Герасимова)

Сл. 106 Стоби, *Кукаџа на Перисџерија*, златник од Анастасиј I (491-518) пронајден во јужниот трем од перистилот

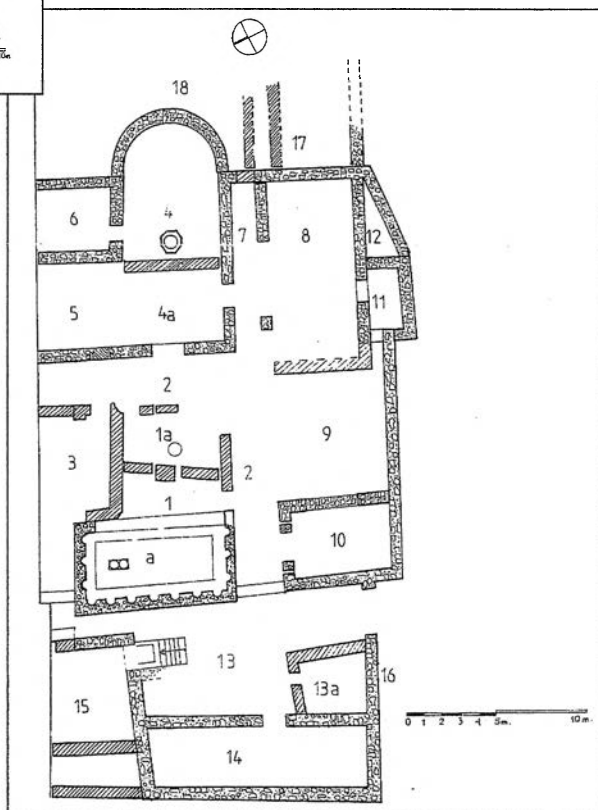

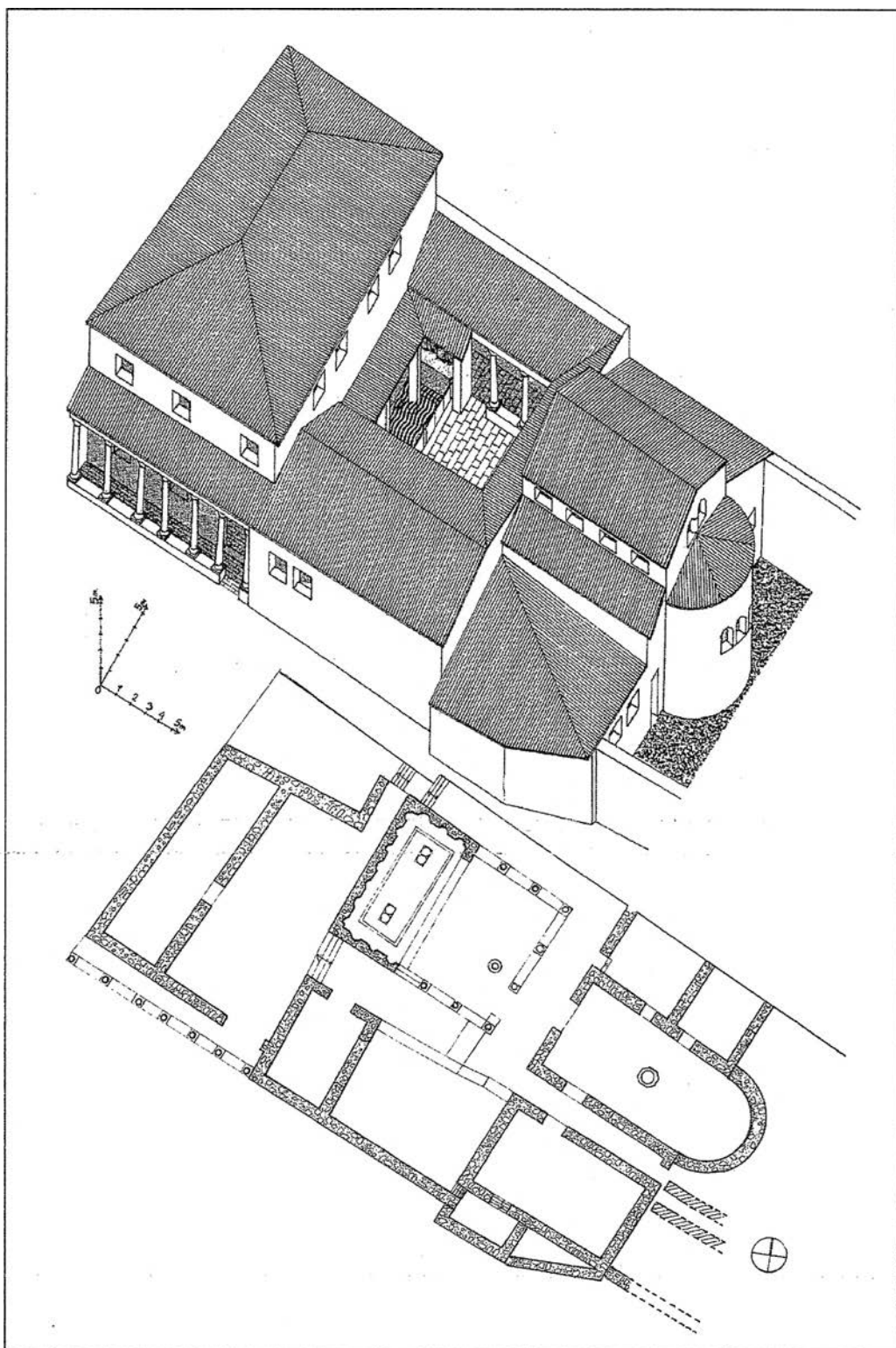
Сл. 107 Стоби, Куќајна на Полихарм, хипотетичка основа на раната еврејска куќа

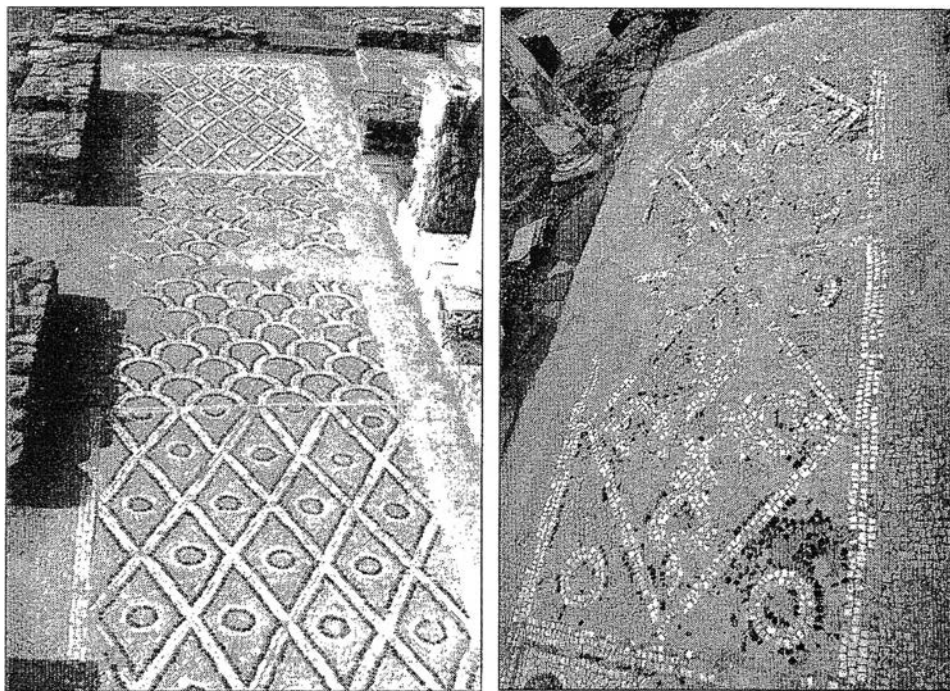
Сл. 108 Стоби, Кукаџија на
Полихарм, основа и пресек, 4. век
н.е.

Сл. 109 Стоби, Кукаџија на
Полихарм, основа со прегрдувања од
доцниот 4.-5 век н.е. (шрафирано)

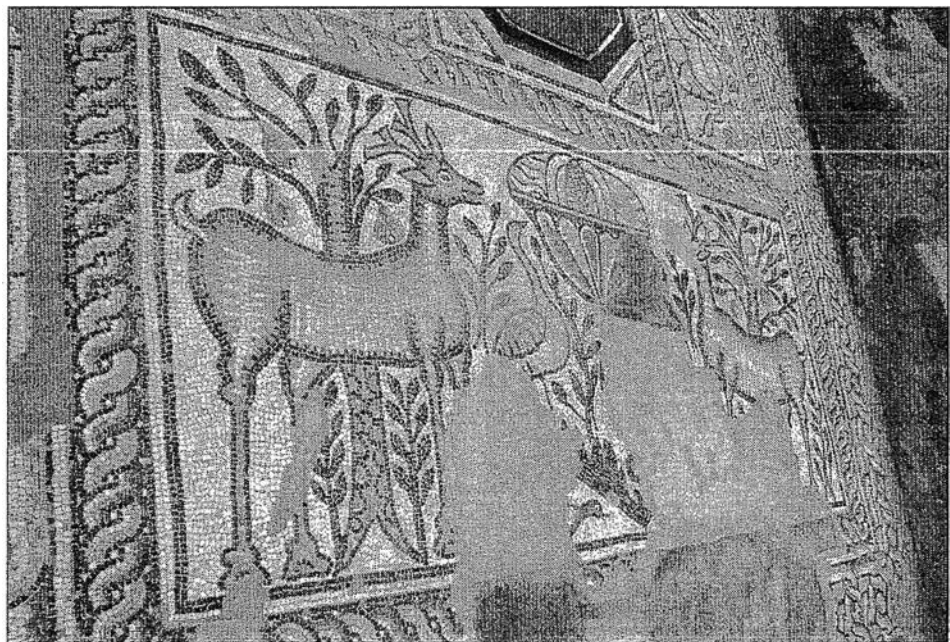

Сл. 110 Стоби, *Куќаџа на Полихарм*, основа и перспектива, реконструкција

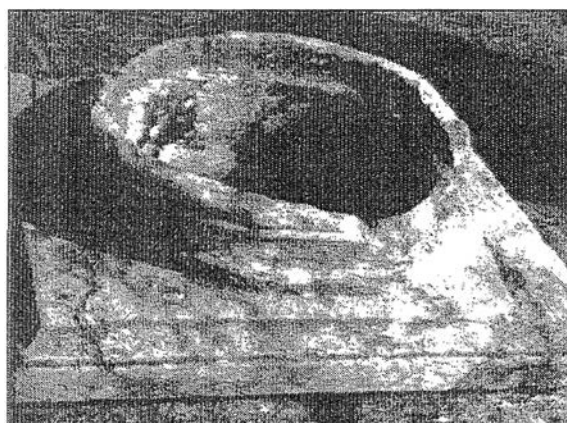
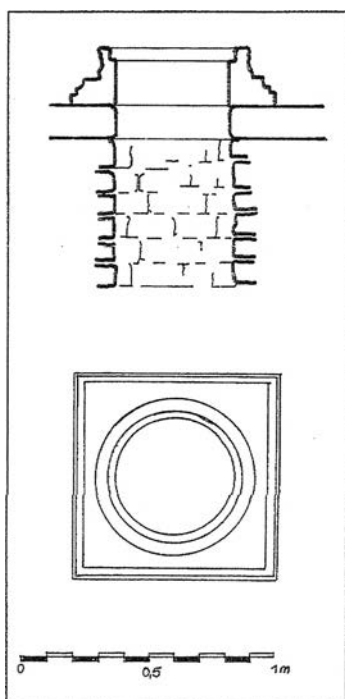

Сл. 111 Стоби, Кукаџа на Полихарм, подни мозаици во тремот (фото Д.Герасимова)

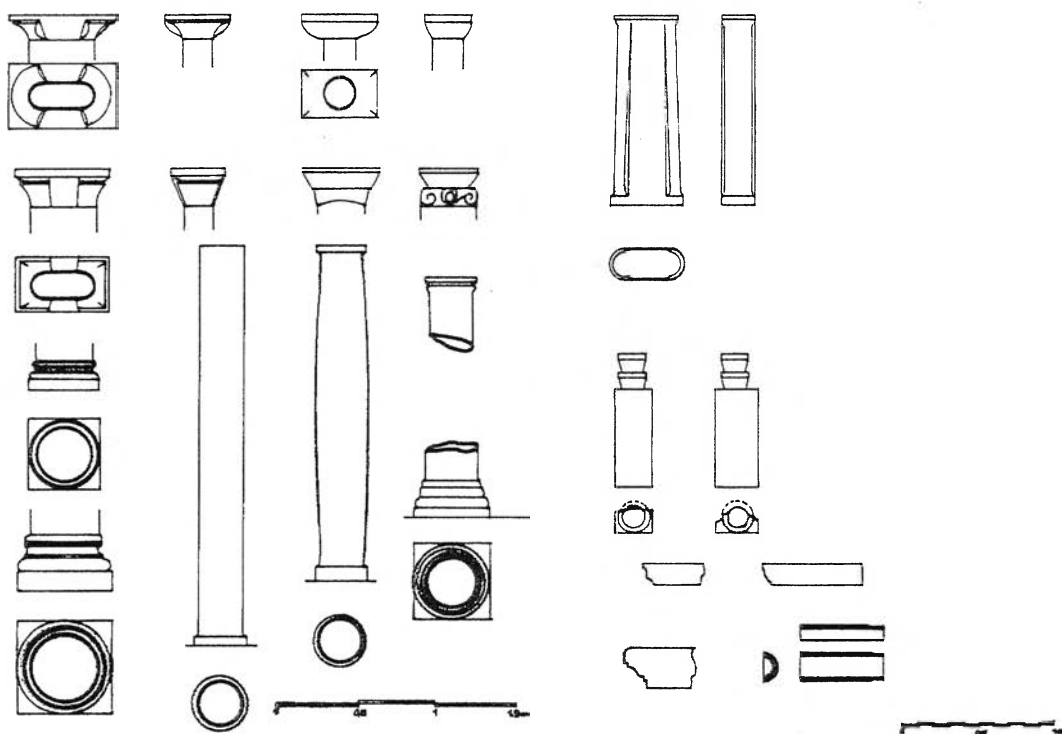

Сл. 112 Стоби, Кукаџа на Полихарм, подни мозаици во трпезаријата (фото М.Тутковски)

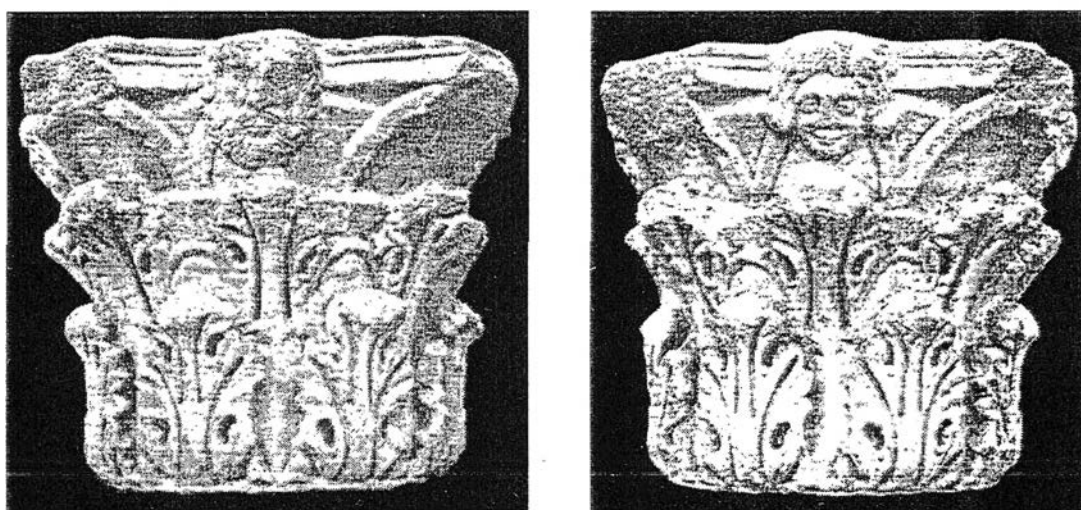
Сл. 113 Стоби, Кукаџа на
Полихарм, подни мозаици во
екседрата 10

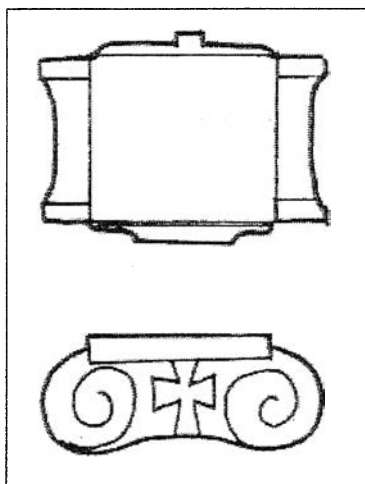
Сл. 114 Стоби, Кукаџа на Полихарм, бунар од дворот на перистилот, основа,
пресек и фотографија

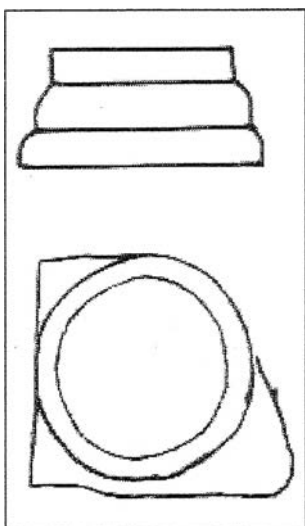
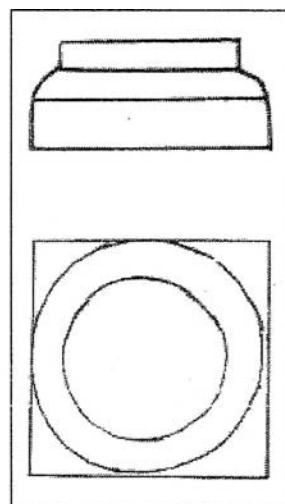
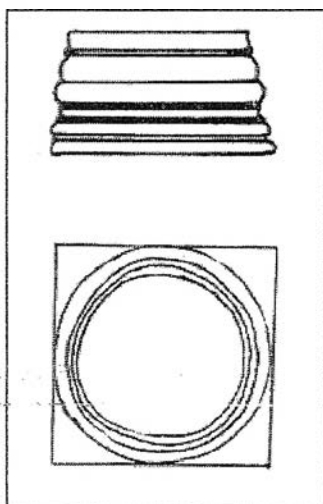
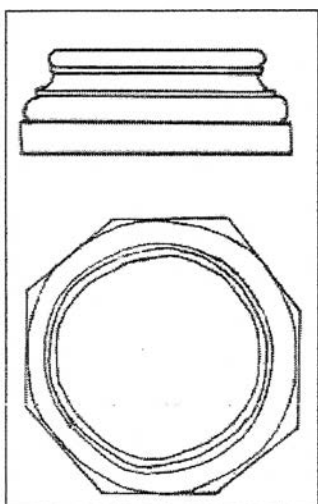
Сл. 115 Стоби, Куќаџа на Полихарм, камена пластика, 5.век н.е. (според Ј.Петровиќ)

Сл. 116 Стоби, Куќаџа на Полихарм, фигурален капител со маски (3.век)

Сл. 117 Стоби, Кукаџа на Полихарм, јонски
капител пронајден во бунарот (според
Р.Пашиќ-Винчиќ)

Сл. 118 Стоби, Кукаџа на Полихарм, бази од
перистилот (според Р.Пашиќ-Винчиќ)

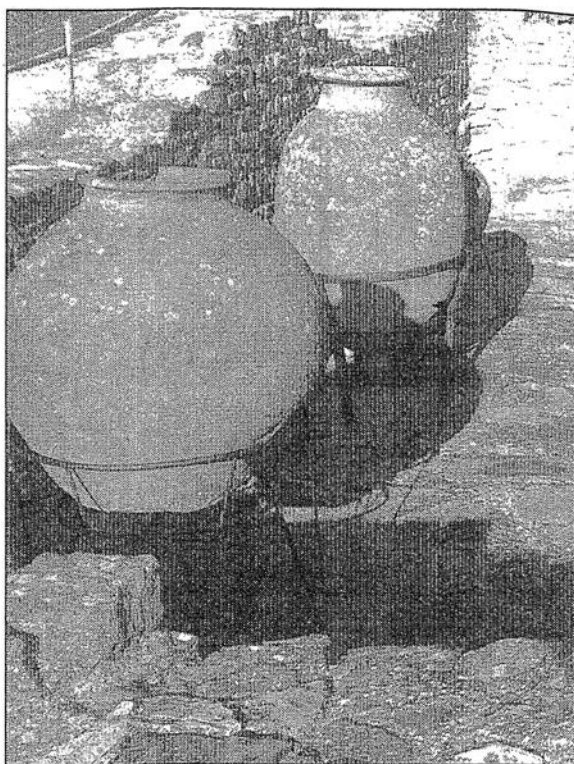
Сл. 119 Стоби, *Кукаџија на Полихарм*,
скулптура на римјанка пронајдена во
фонтаната на перистилот

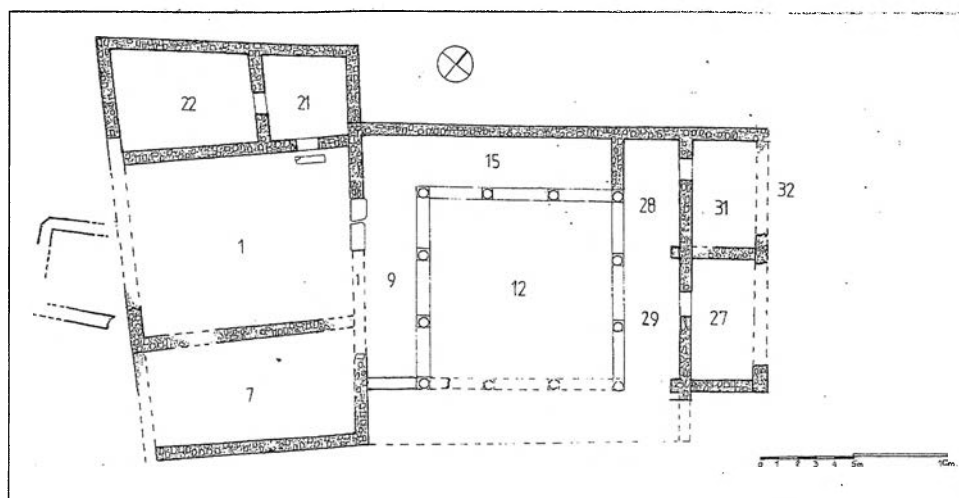
Сл. 120 Стоби, *Кукаџија на Полихарм*,
статуета на Севс, 2.век н.е.

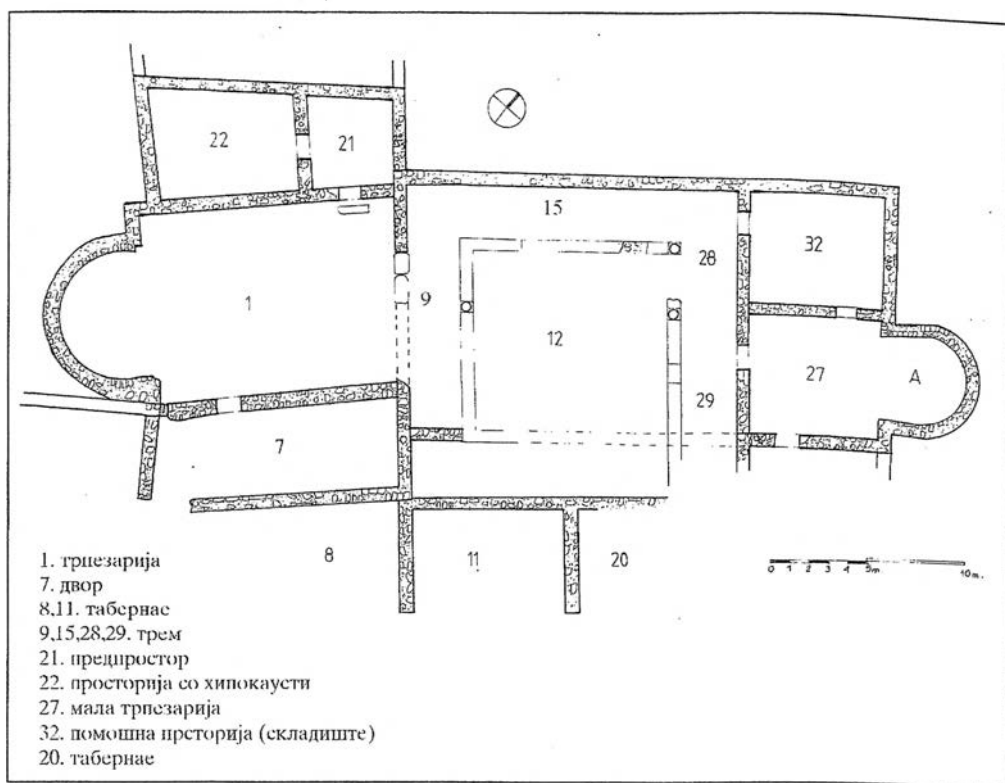
Сл. 121 Стоби, *Кукаџија на Полихарм*, статуета на Асклепиј, 2.-3. век н.е.

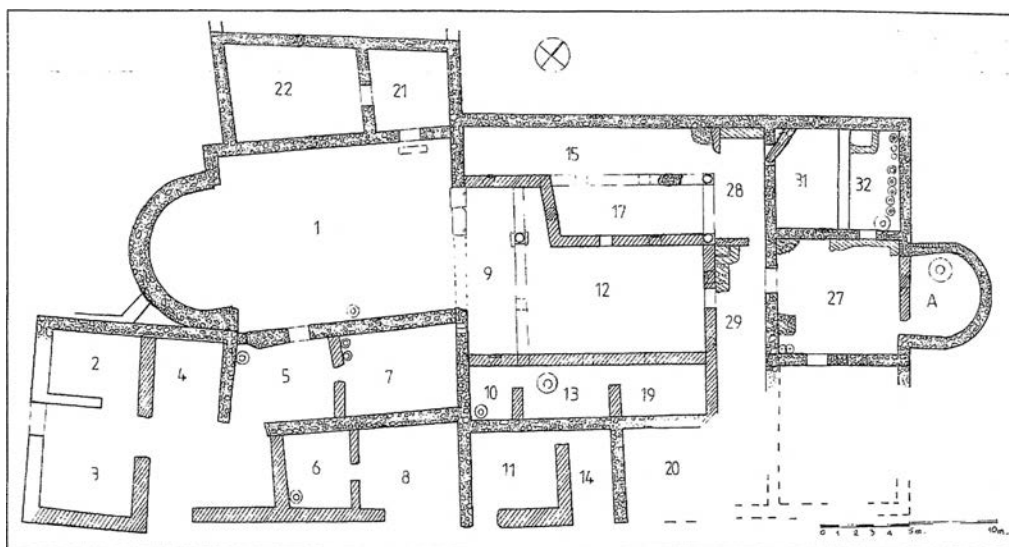
Сл. 122 Стоби, Кукаџија на Полихарм, питоси од просторијата 14 (фото Д.Герасимова)

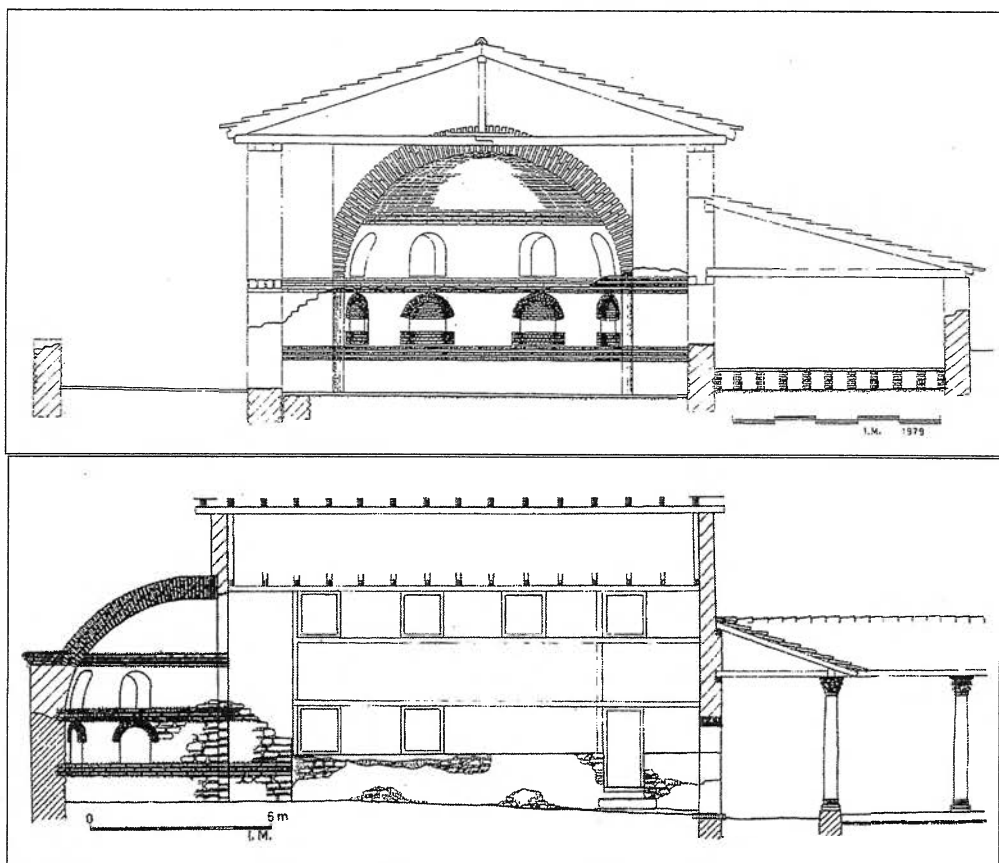
Сл. 123 Стоби, Кукаџија на ГР, основа на куќата од доцниот 3. век н.е.

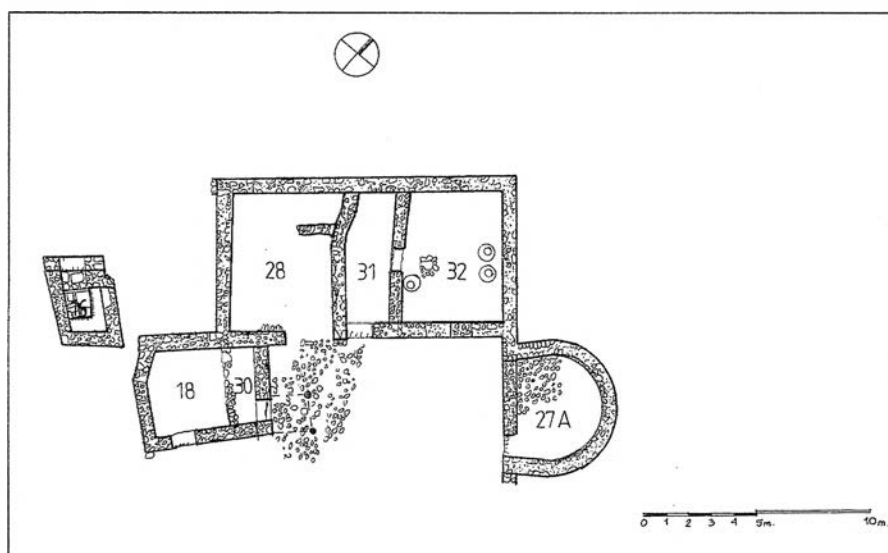
Сл. 124 Стоби, Куќаџија на ГР, основа на куќата од средината на 4. век н.е.

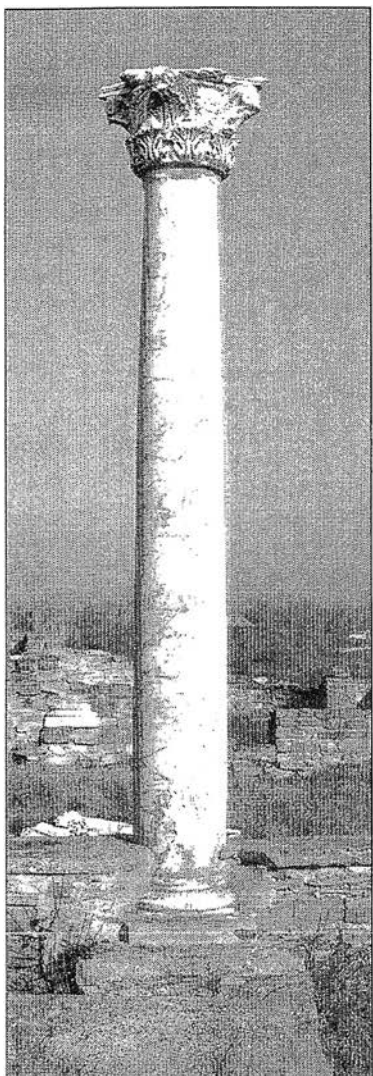
Сл. 125 Стоби, Куќаџија на ГР, основа на третата фаза со преградувања во доцниот 4. и ран 5. век (според И.Микулчиќ)

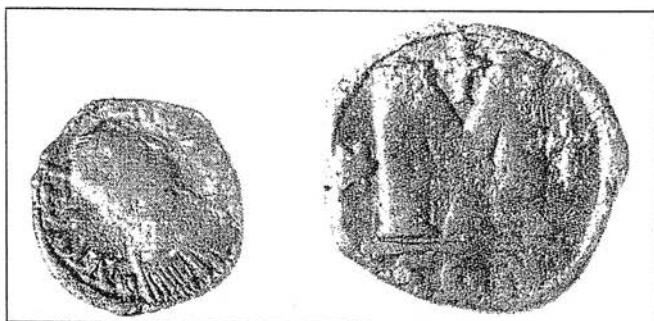
Сл. 126 Стоби, Кукајина на ГР, трпезарија-окус, реконструирани пресеци (според И.Микулчиќ)

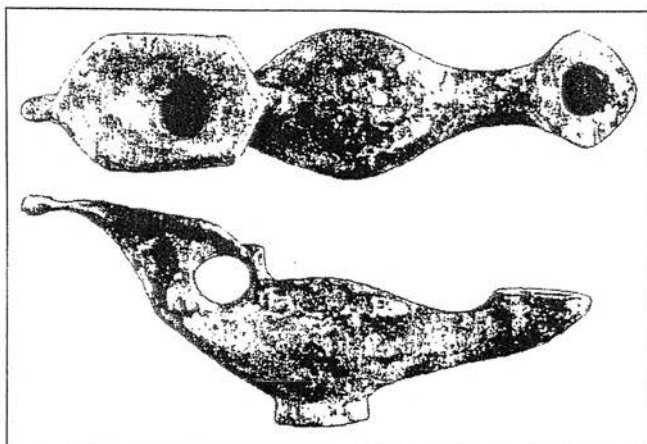
Сл. 127 Стоби, Кукајина на ГР, постурбано живеалиште, 6.век

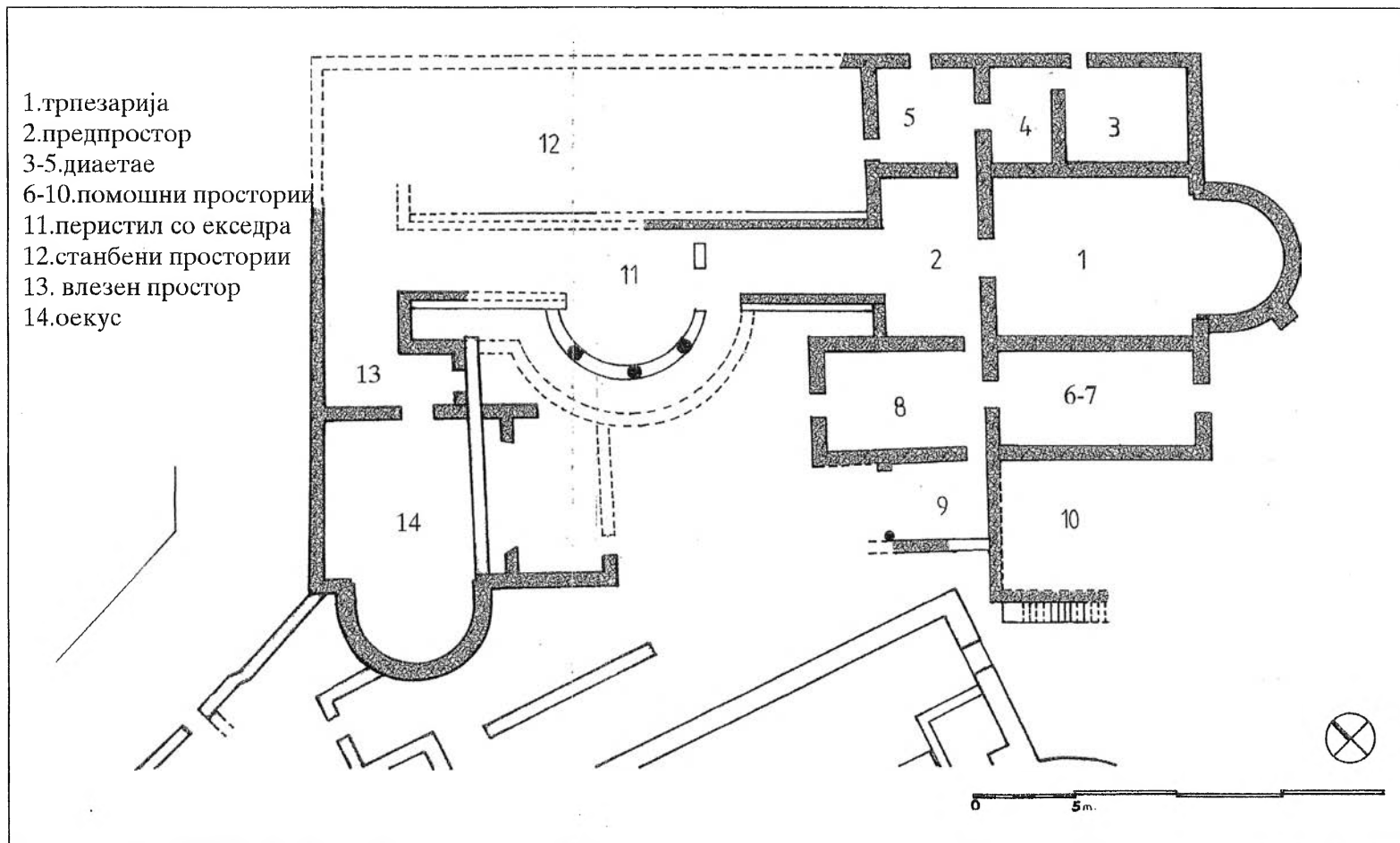
Сл. 128 Стоби, Кукаџа на ГР, столб со коринтски капител од перистилот (фото Д.Герасимова)

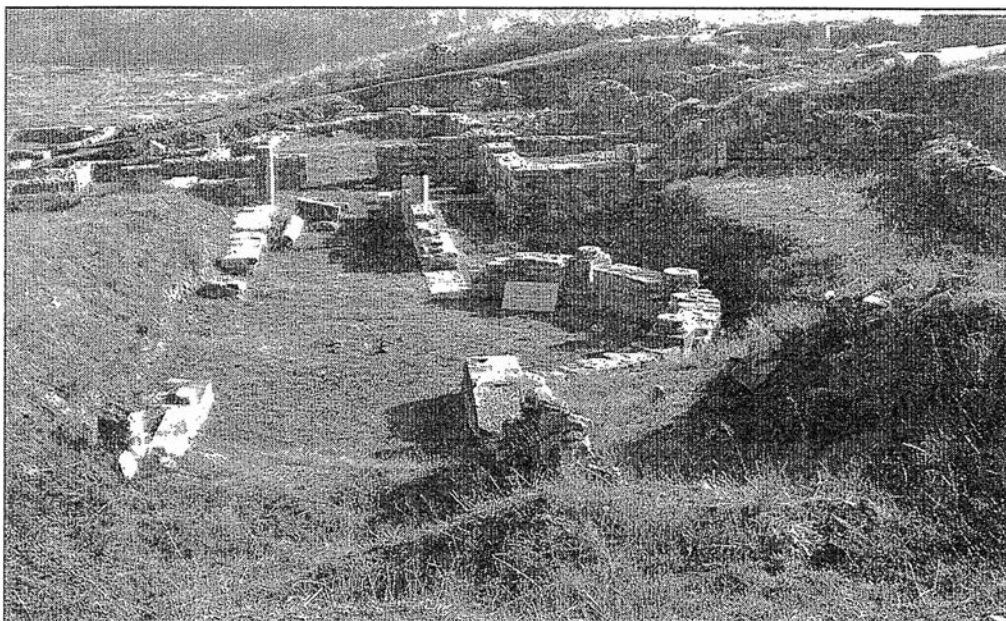
Сл. 129 Стоби, Кукаџа на ГР, монети од Јустин I (518-527)

Сл. 130 Стоби, Кукаџа на ГР, бронзена светилка, средина на 5.век

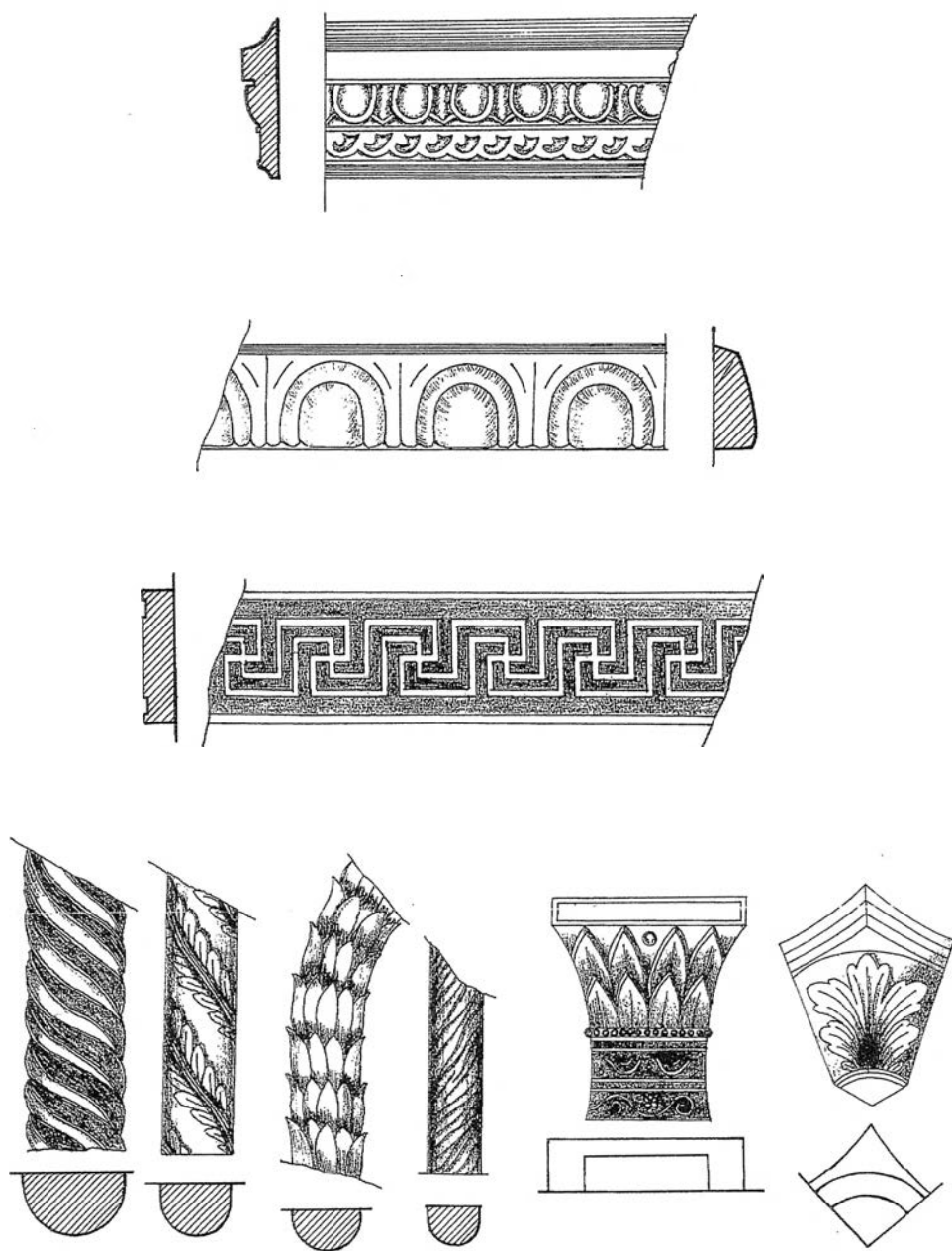
Сл. 131 Стоби, т.н. Ејискојска резиденција, основа, 4.-5. век н.е.

Сл. 132 Стоби, т.н. *Ейискойска резиденција*, псевдоперистил со екседра
(фото Д.Герасимова)

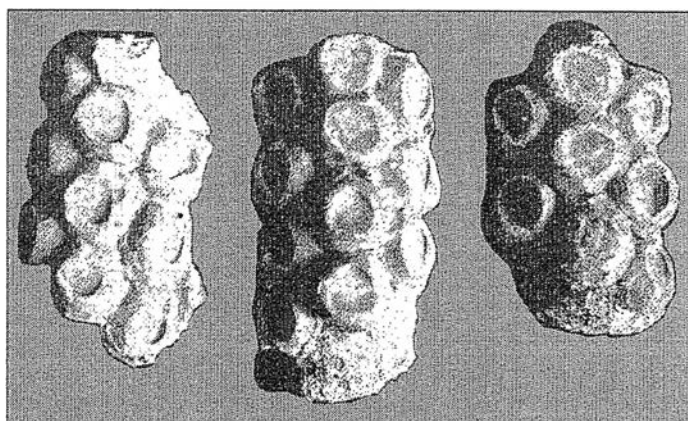
Сл. 133 Стоби, т.н. *Ейискойска резиденција*, мал комплекс на ниво на
улицата (фото Д.Герасимова)

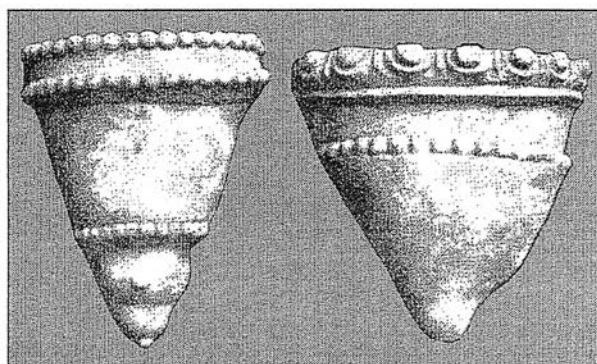
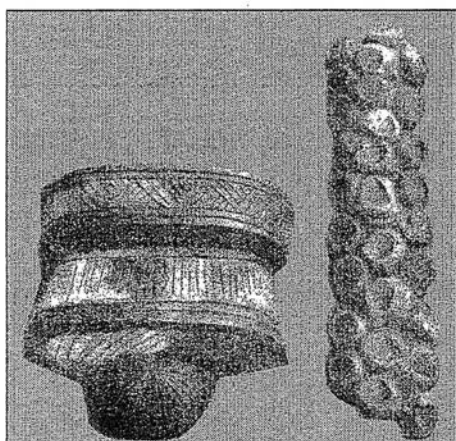
Сл. 134 Стоби, т.н. *Ейискойска резиденција*, остатоци од шукодекорација (фризови од штукатура, пиластри, пиластер капители)

Сл. 135 Стоби, т.н. *Ейискойска* резиденција, акантус од штукатура

Сл. 136 Стоби, т.н. *Ейискойска* резиденција, гроздови во штуко

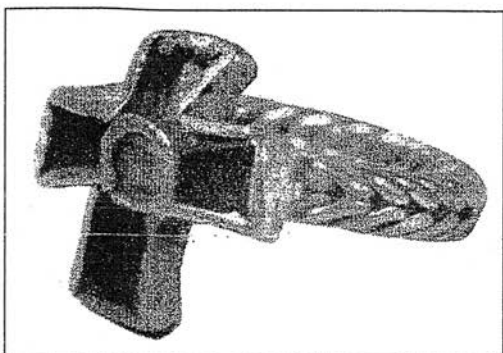
Сл. 137 Стоби, т.н. *Ейискойска* резиденција, конзоли од штуко

Сл. 138 Стоби, т.н. *Ейискойска*
резиденција, пиластер-капител од
штуко

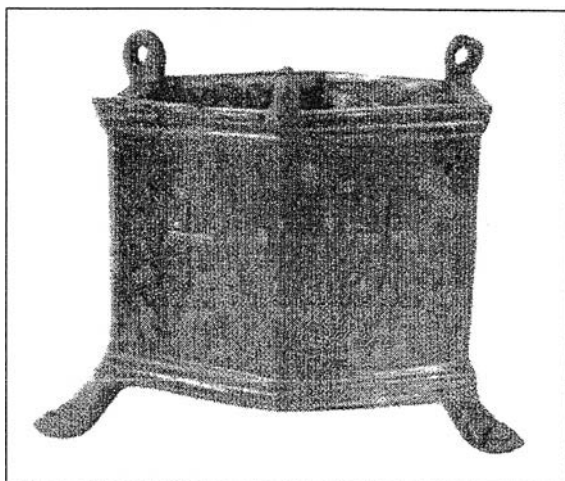

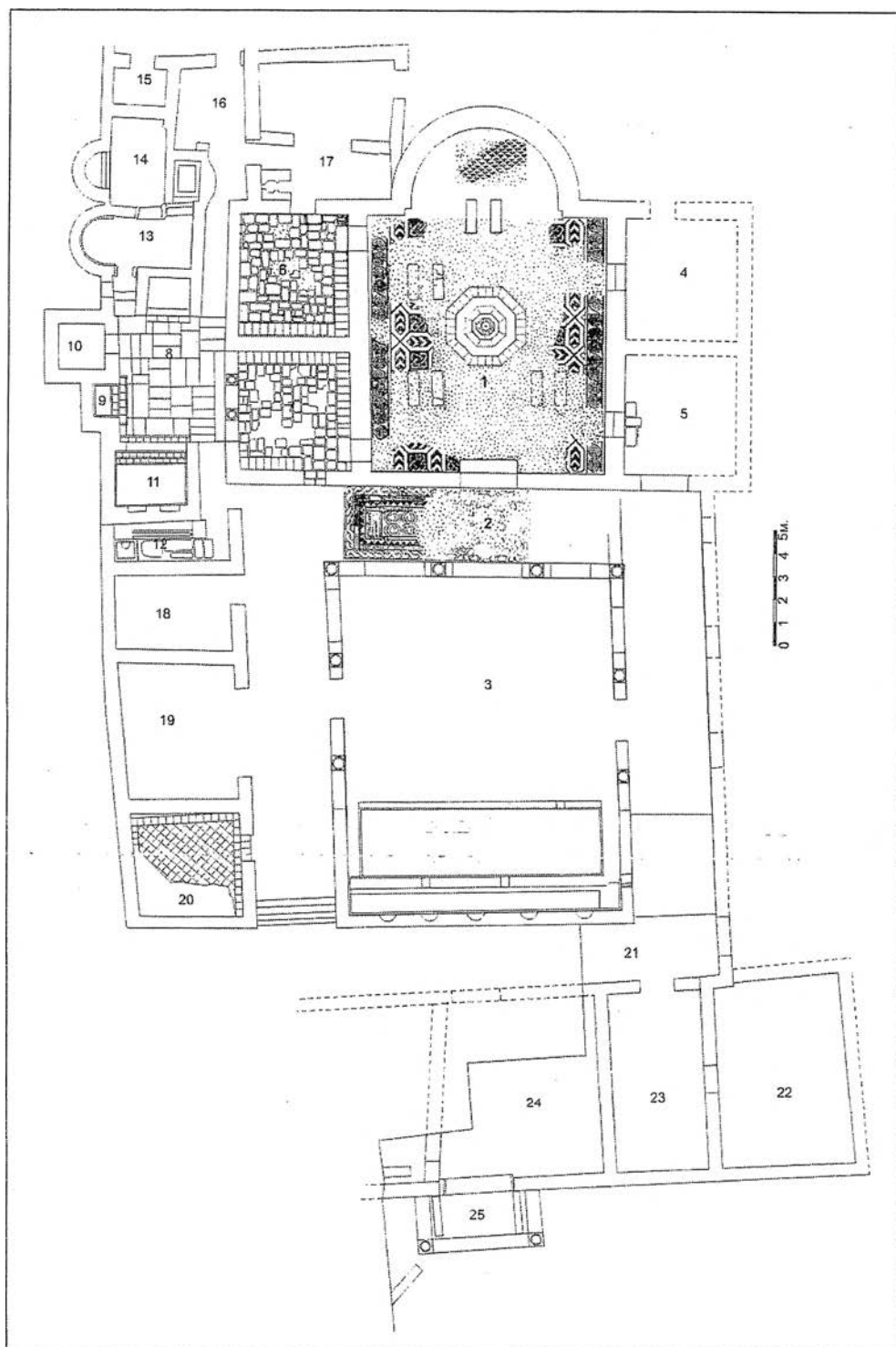
Сл. 139 Стоби, т.н. *Ейискойска*
резиденција, дел од статуа на Нике,
1.-2.век

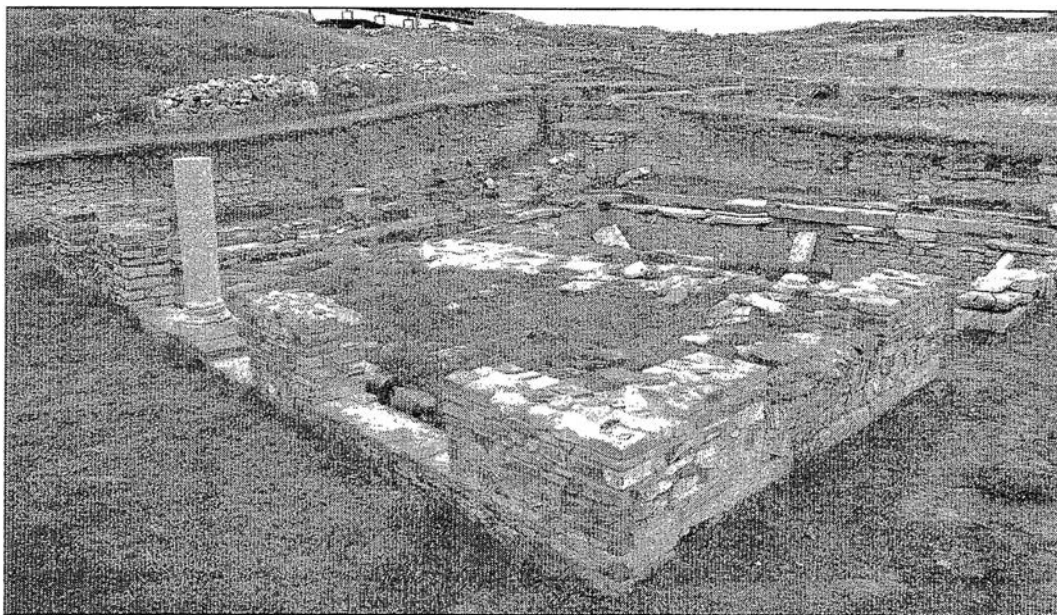
Сл. 140 Стоби, т.н. *Ейискойска*
резиденција, златен прстен, 4.-5.век

Сл. 141 Стоби, т.н. *Ейискойска*
резиденција, бронзена кадилница, 4.-
5.век

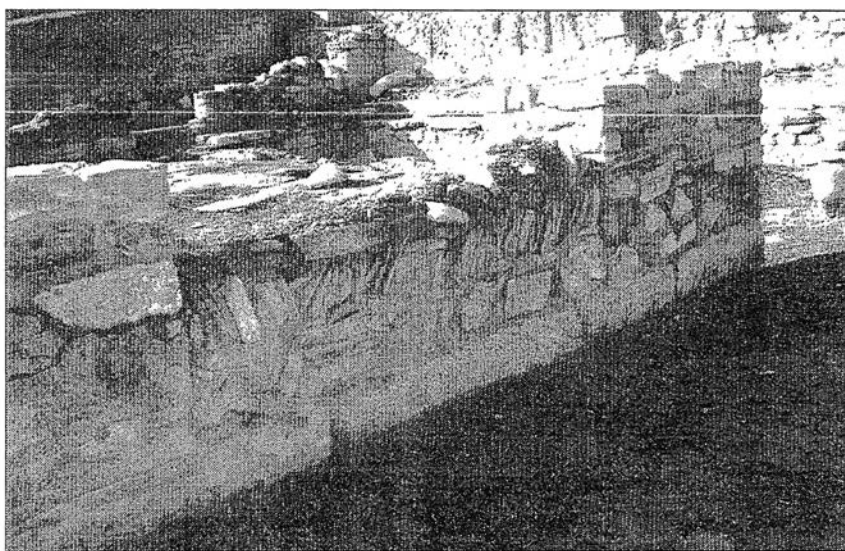

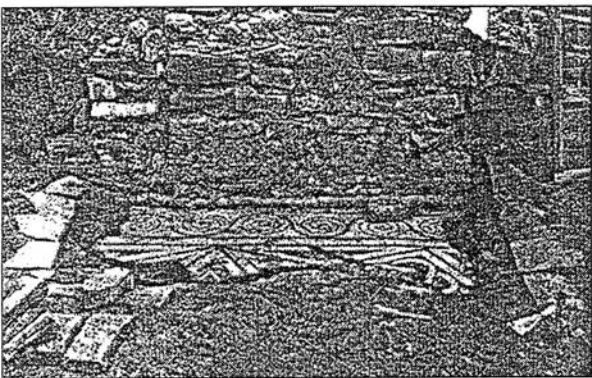
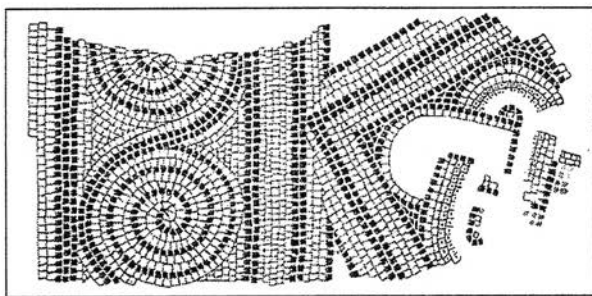
Сл. 142 Стоби, т.н. *Коцкарница*, реконструирана основа, крај на 3.-6.век н.е.
(според И.Микулчиќ и денешната состојба на теренот)

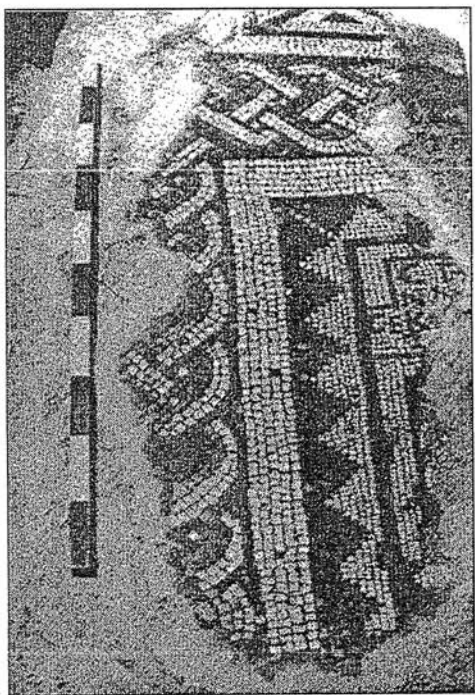
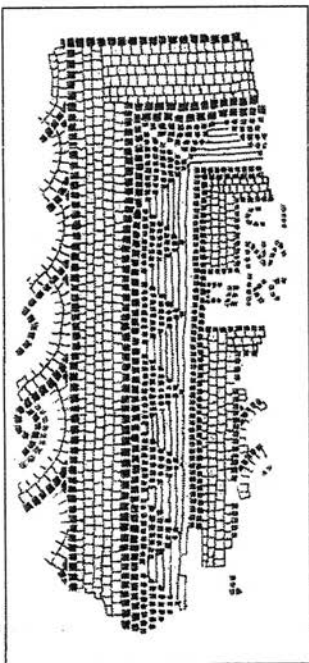
Сл. 143 Стоби, т.н. *Коцкарница*, перистил (фото М.Тутковски)

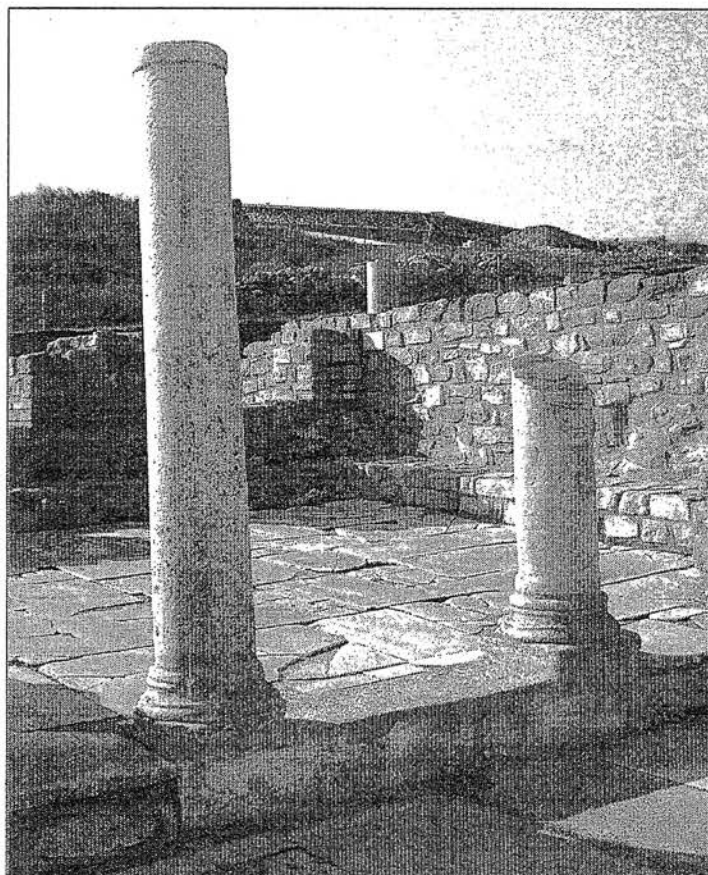
Сл. 144 Стоби, т.н. *Коцкарница*, засидани премини во перистилот (фото Герасимова)

Сл. 145 Стоби, *III* в. Коцкарница, дел од подниот мозаик во трпезаријата

Сл. 146 Стоби, *III* в. Коцкарница, дел од подниот мозаик во тремот

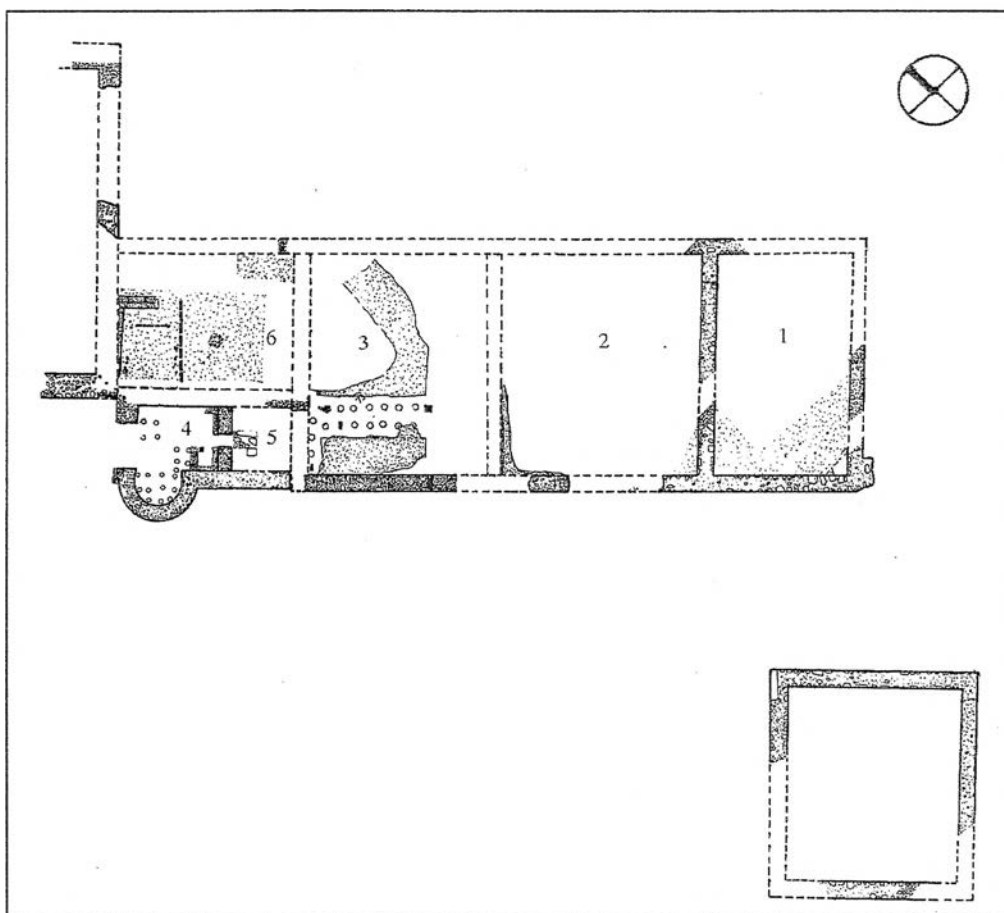
Сл. 147 Стоби, т.н.
Коцкарница, столбови од
тремот

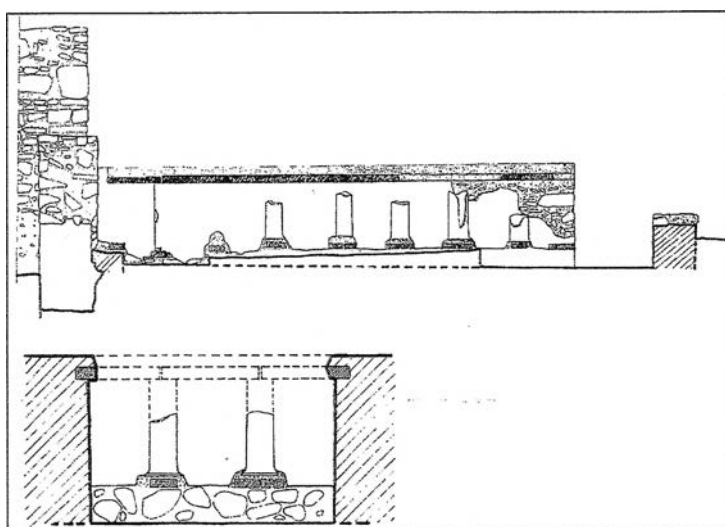
Сл. 148 Стоби, т.н.
Коцкарница, база од
перистилот

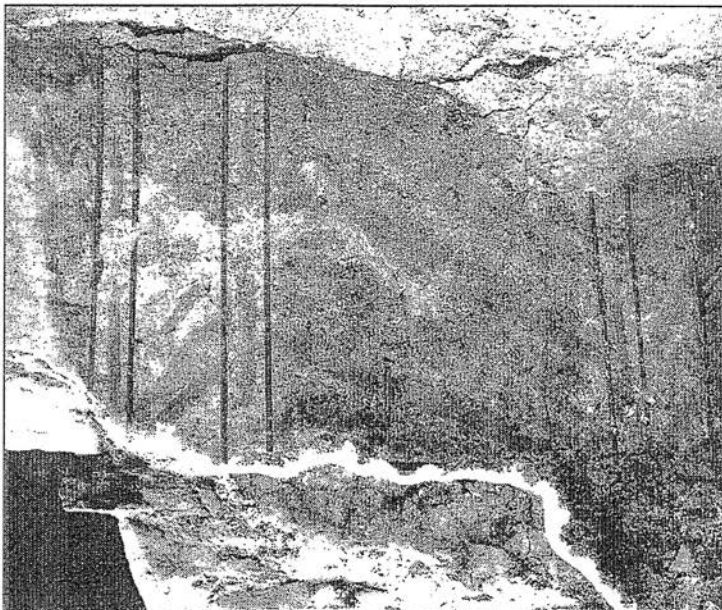
Сл. 149 Стоби, т.н.
Коцкарница, плоча со
грифон (фото
С.Герасимова)

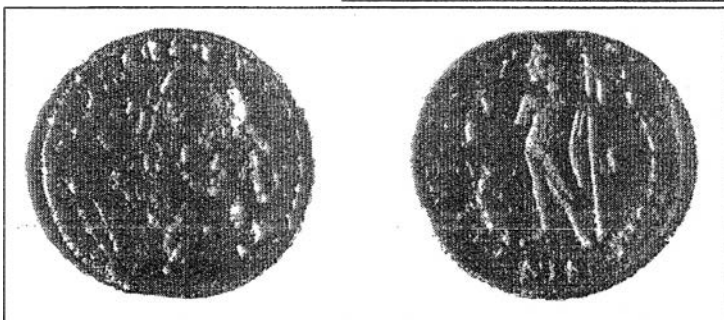
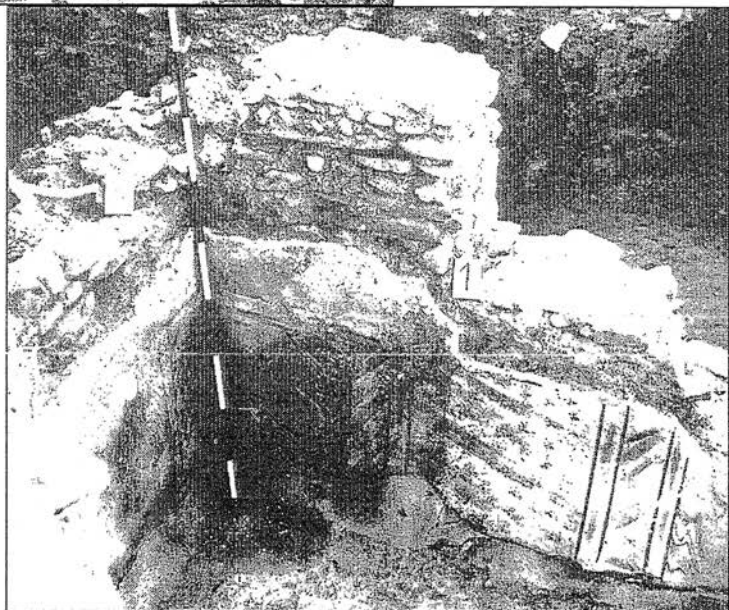
Сл. 150 Скупи, Градска куќа под ранохристијанската Базилика II, основа, крај на 3. - почеток на 4. век (според Д. Корачевиќ)

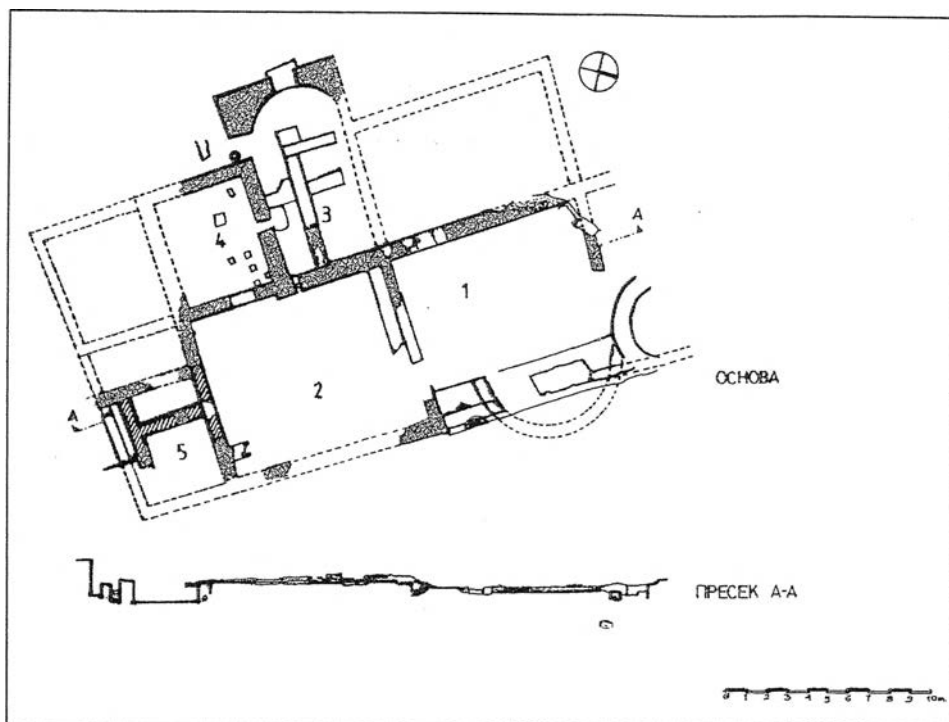
Сл. 151 Скупи, Градска куќа под ранохристијанската Базилика II, хипокаустен систем за загревање во тепидаријот, пресек (според Д. Корачевиќ)

Сл. 152 Скупи,
Градска куќа под
ранохристијанската
Базилика II, остатоци
од фрески во
просторијата 2
(според Д.Корачевик)

Сл. 153 Скупи, Градска
куќа под
ранохристијанската
Базилика II, монета на
Лициниј (308-323)

Сл. 154 Хераклеја, Градска вила кај *Авиџоремониј*, основа, 3.-4. век н.е.
(според П.Србиновски, дополнето и разработено од авторот)

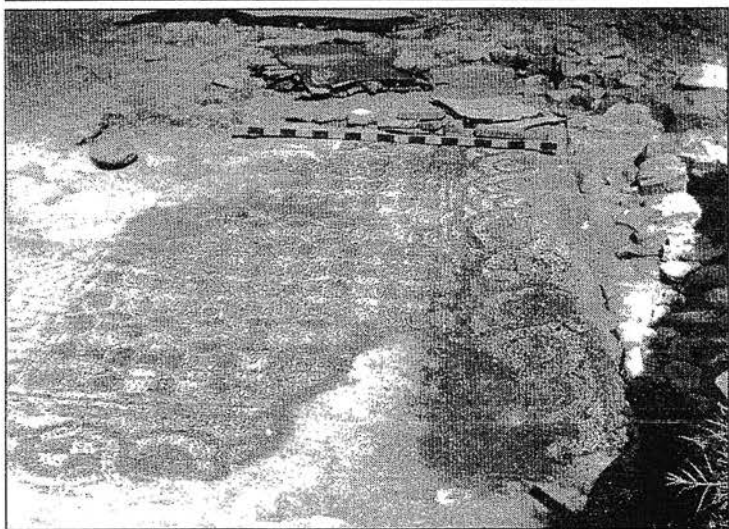
Сл. 155 Хераклеја, Градска вила кај *Авиџоремониј*, мозаични подови од просторијата 1 и 2 (од документацијата на РЗЗСК)

Сл. 156 Хераклеја,
Градска вила кај
Авијоремоний, мозаичен
под од просторијата 1
(од документацијата на
РЗЗСК)

Сл. 157 Хераклеја,
Градска вила кај
Авијоремоний, мозаични
подови (1 и 2) од
просторијата 2 (од
документацијата на
РЗЗСК)

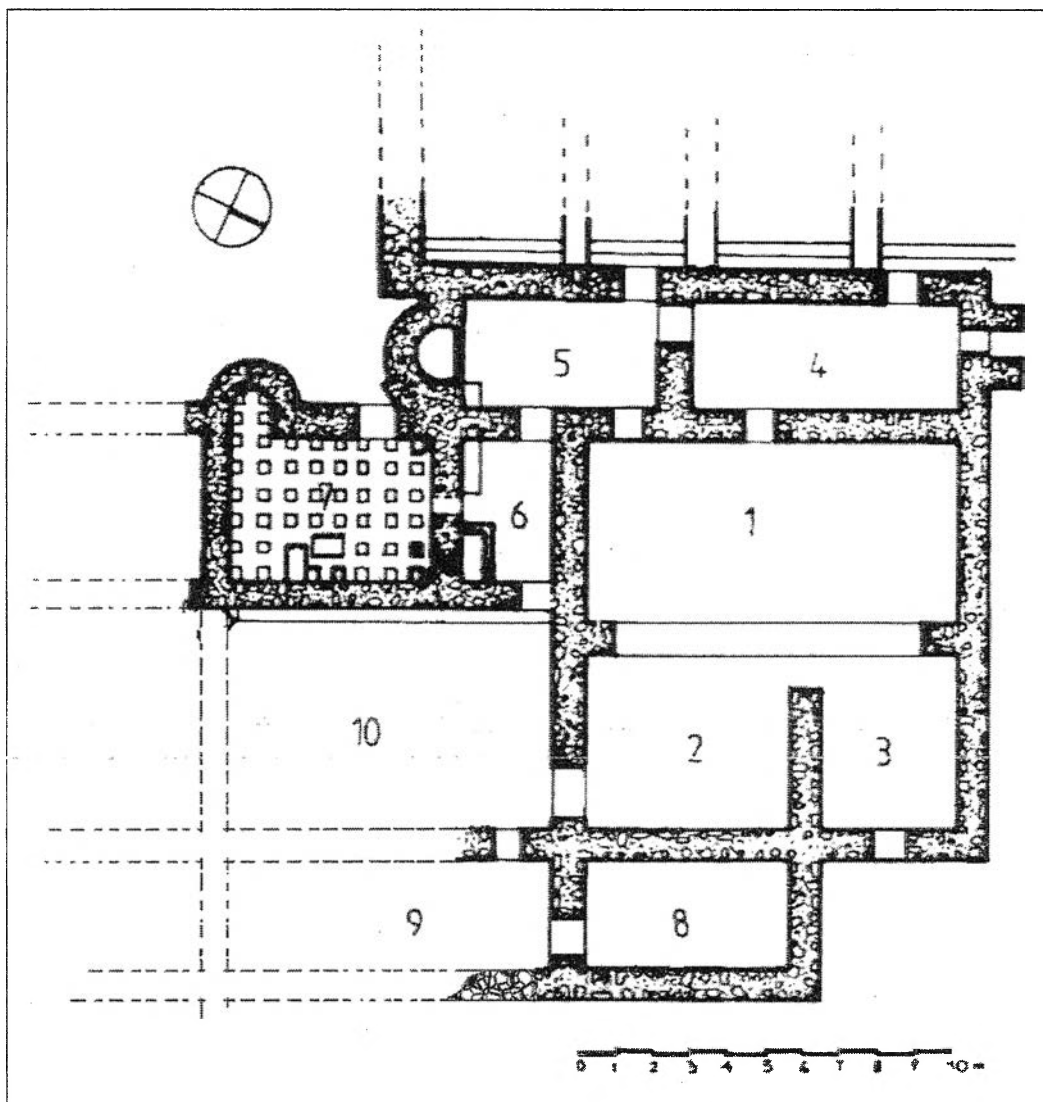
Сл. 158 Хераклеја,
Градска вила кај
Авијоремоний, мозаичен
под 2 од просторијата 2
(од документацијата на
РЗЗСК)

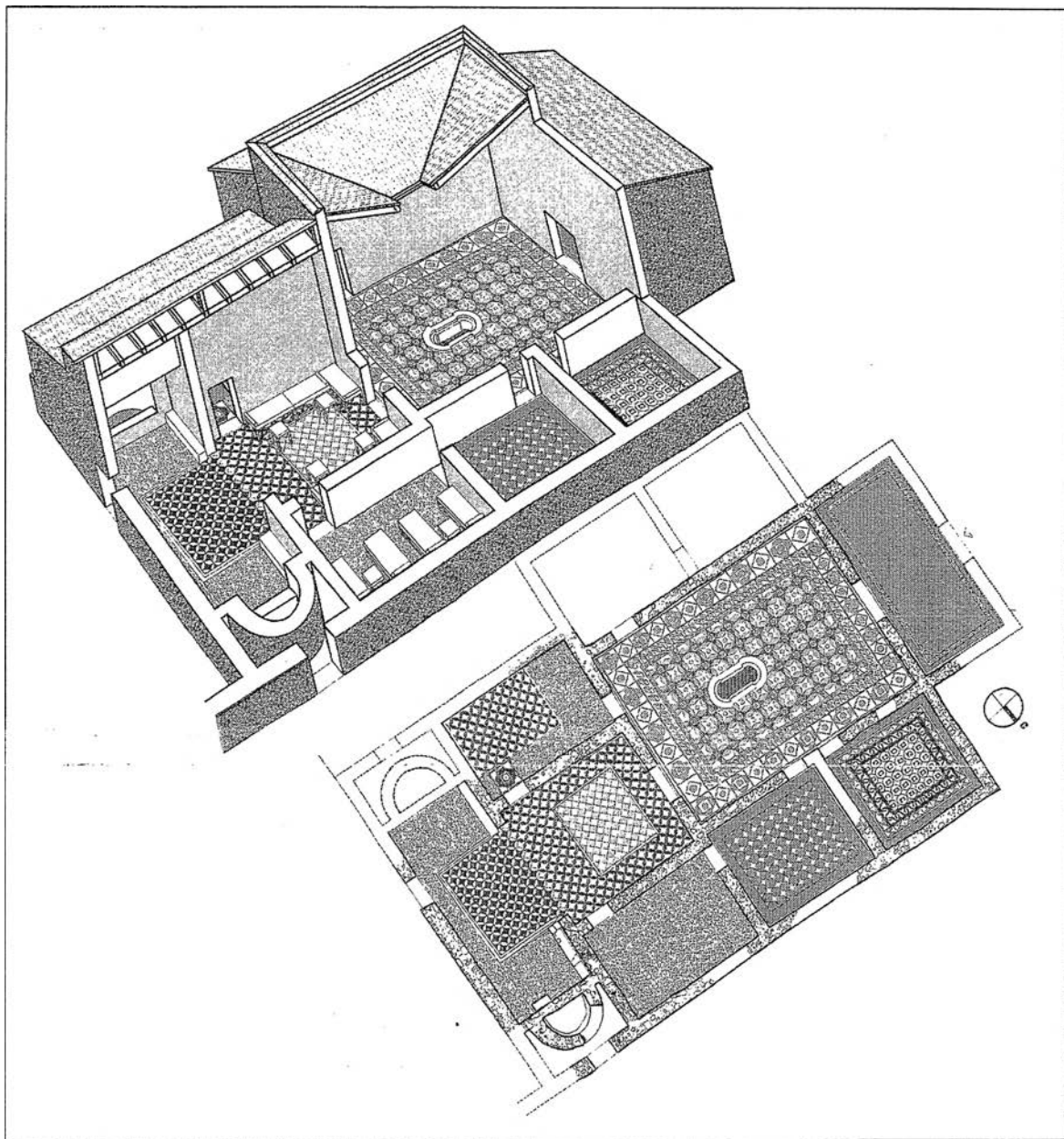
Сл. 159 Хераклеја, Градска вила кај *Авџоремониј*, дел од јонски капител

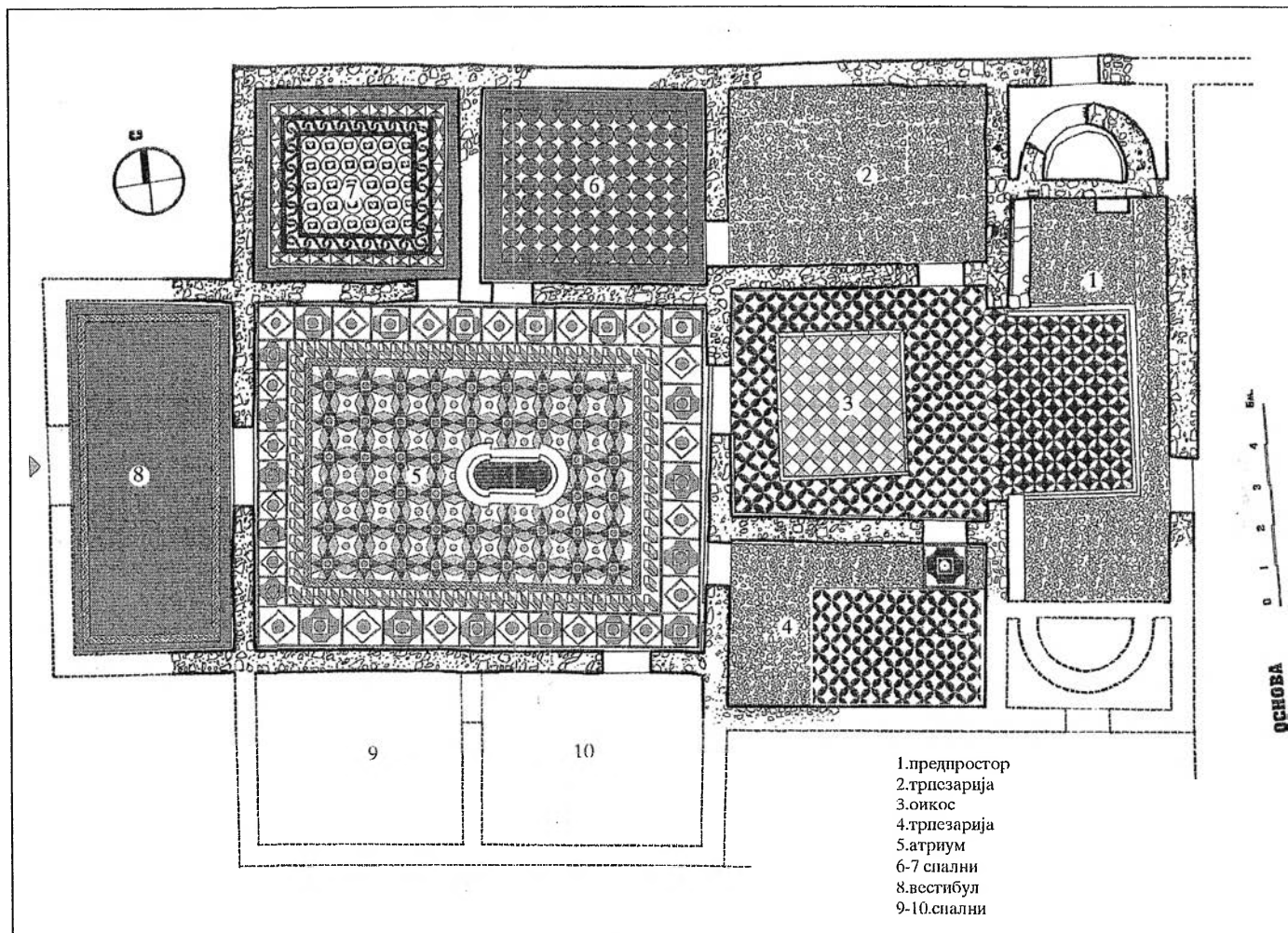
Сл. 160 Хераклеја, Градска вила кај *Авџоремониј*, торзо од античка скулптура (Хермес ?), 2.век н.е.

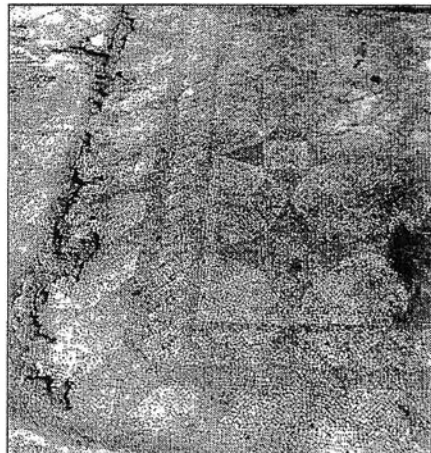
Сл. 161 Скупи, Приградска вила кај Бардовци, основа, римско време (според К.Трухелка)

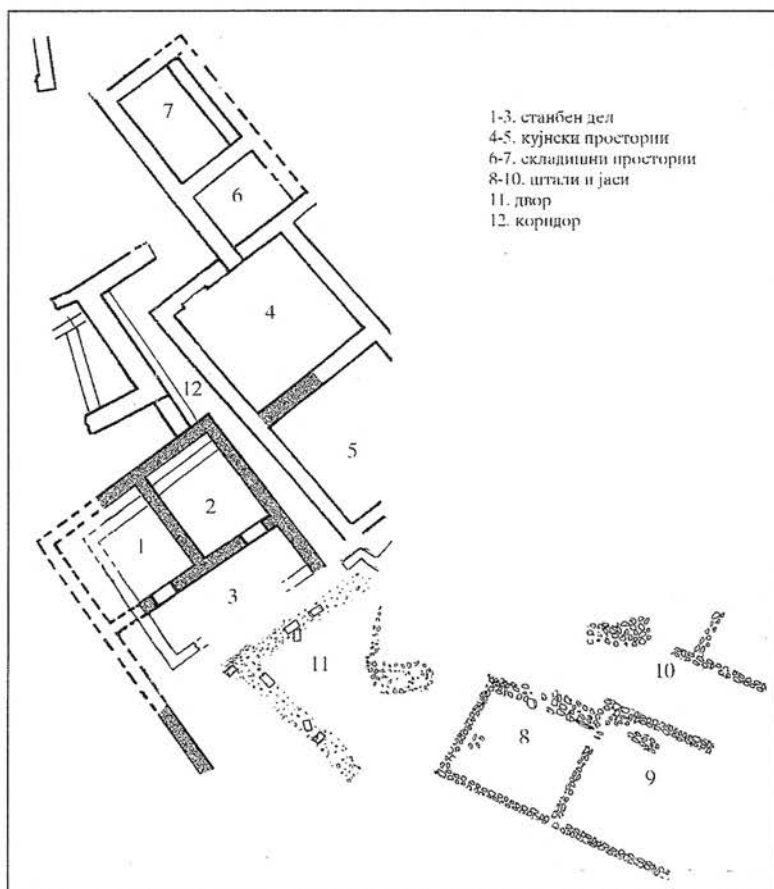
Сл. 162 Валандово, Приградска вила кај *Сџакина чеџма*, основа и перспектива, реконструкција

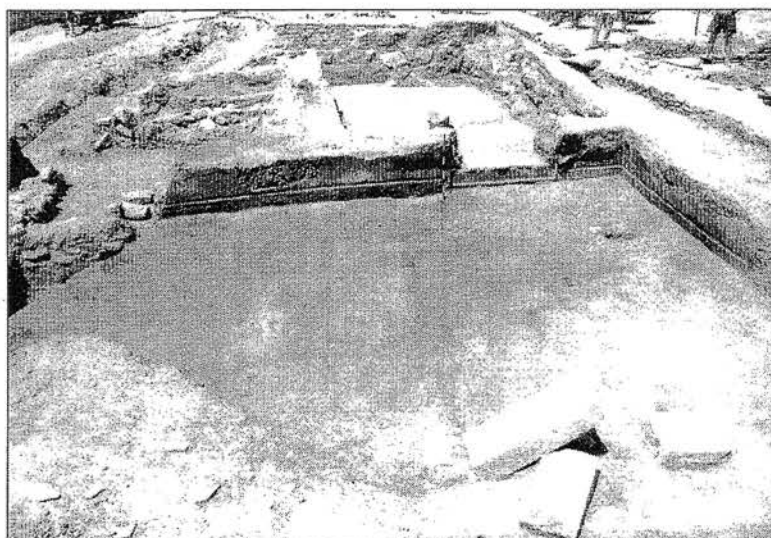
Сл. 163 Валандово, приградска вила кај *Сџакина чешма*, реконструирана основа, 4.век.н.е.

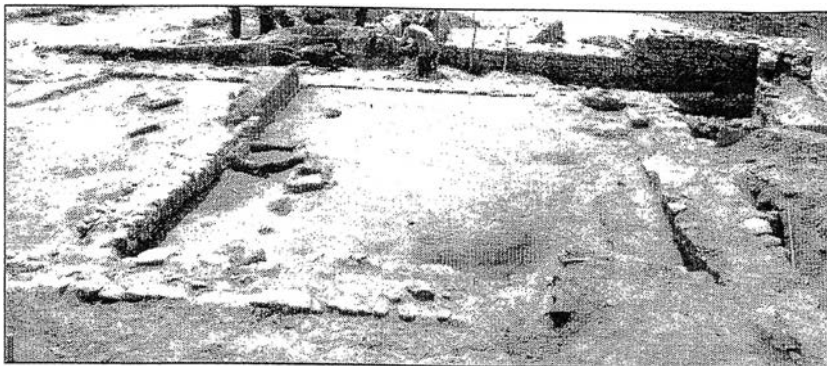
Сл. 164 Валандово, *Сџакина чеџма*, делови од мозаичните подови во атриумот на приградската вила (од документацијата на РЗЗСК)

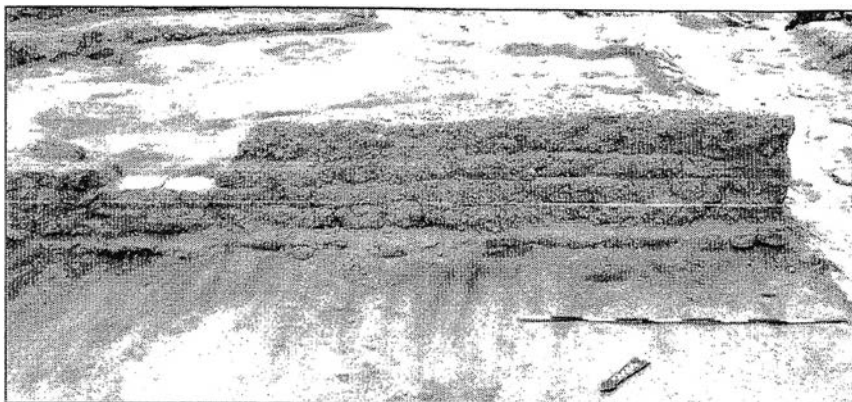
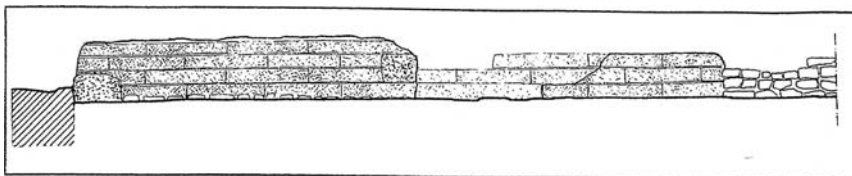
Сл. 165 Теке,
 Отовица, полски
 имот, основа, 4.-
 3.век ст.е.

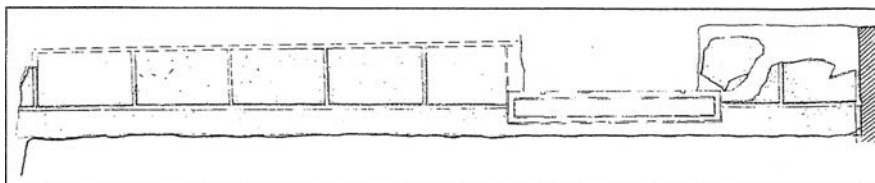
Сл. 166 Теке,
 Отовица, полски
 имот, станбен дел,
 4.-3.век ст.е. (од
 документацијата на
 РЗЗСК)

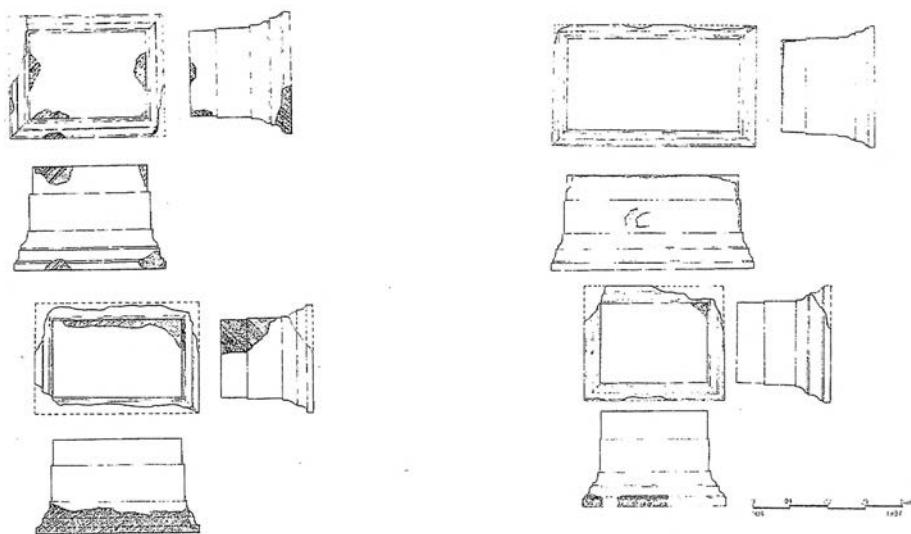
Сл. 167 Теке, Отовица, полски имот, кујнски простор, 4.-3.век ст.е. (од документацијата на РЗСК)

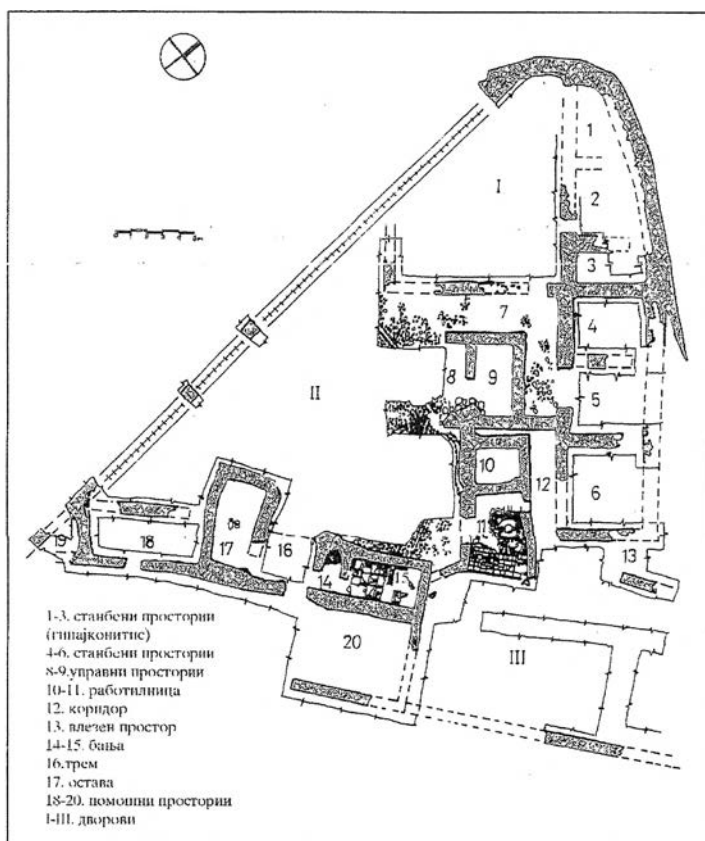
Сл. 168 Теке, Отовица, полски имот, сид од плитар, 4.-3.век ст.е. (од документацијата на РЗСК)

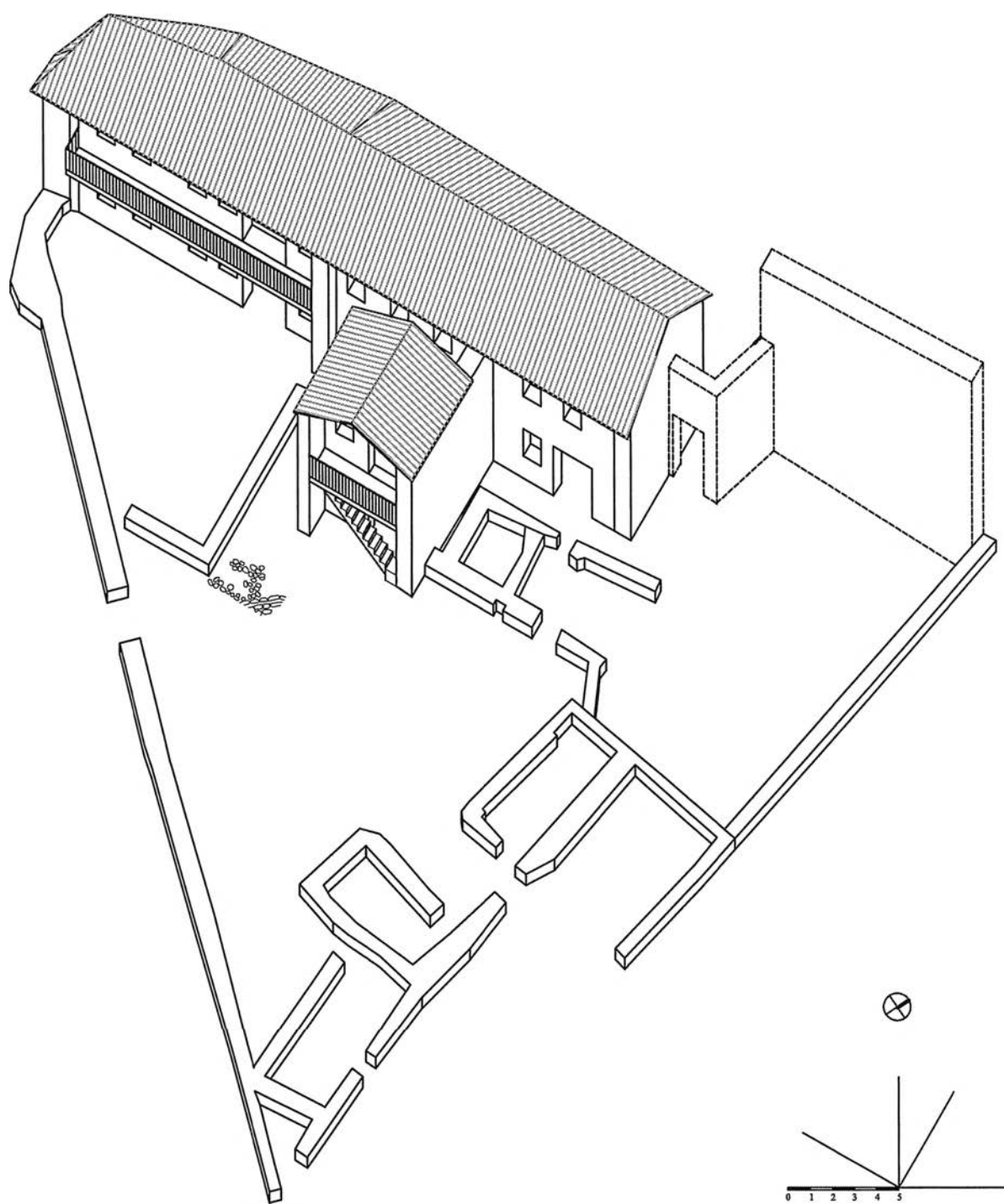
Сл. 169 Теке, Отовица, полски имот, долната зона од фасадата на станбениот дел, 4.-3.век ст.е.

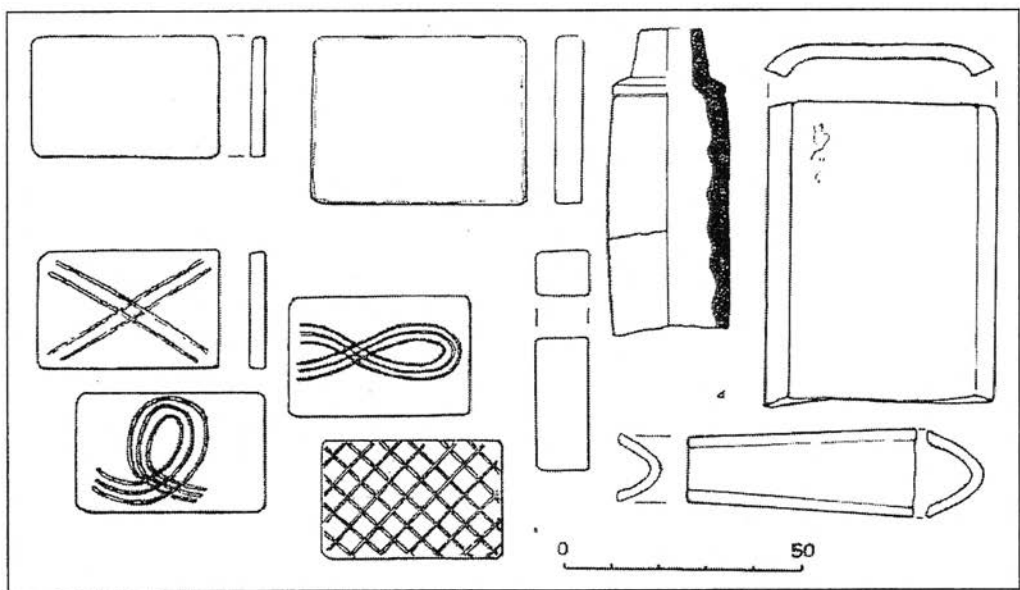
Сл. 170 Теке, Отовица, полски имот, архитектонска декоративна пластика, 4.-3.век ст.е. (од документацијата на РЗЗСК)

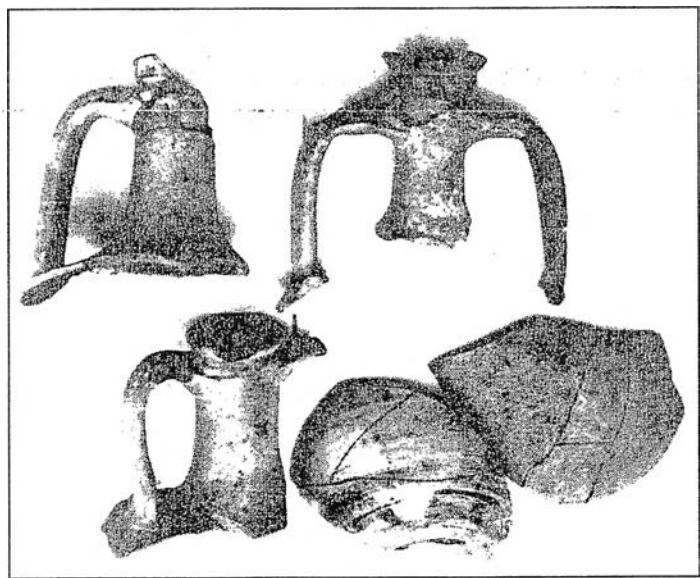
Сл. 171 Разбиеница, Ресава, рустична вила, основа (според И.Микулчиќ)

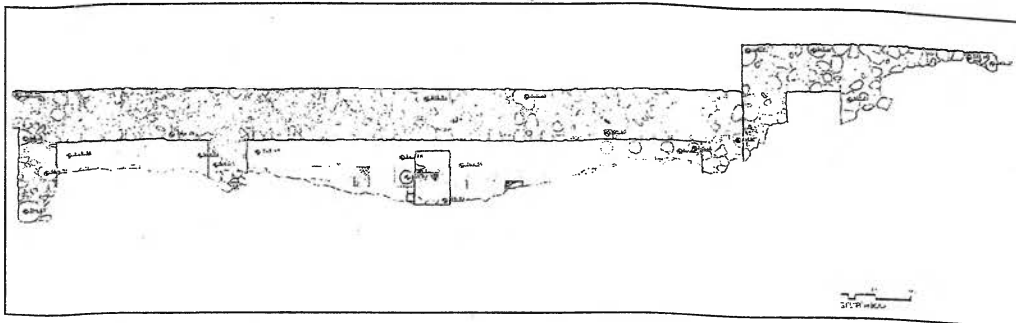
Сл. 172 Разбиеница, Ресава, полски имот, делумна реконструкција, (1.- 2. век н.е.)

Сл. 173 Разбиеница, Ресава, остатоци од градежна керамика (според И.Микулчиќ)

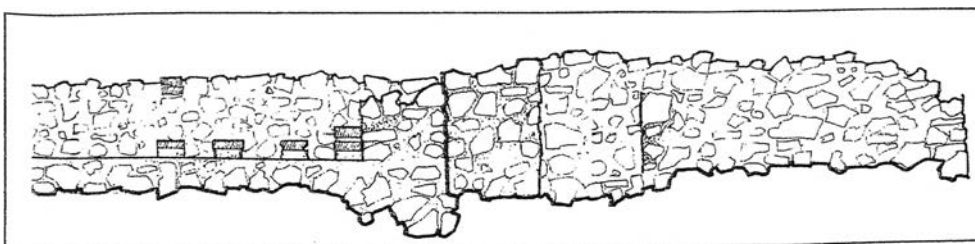
Сл. 174 Разбиеница, Ресава, амфори за масло (од документацијата на РЗЗСК)

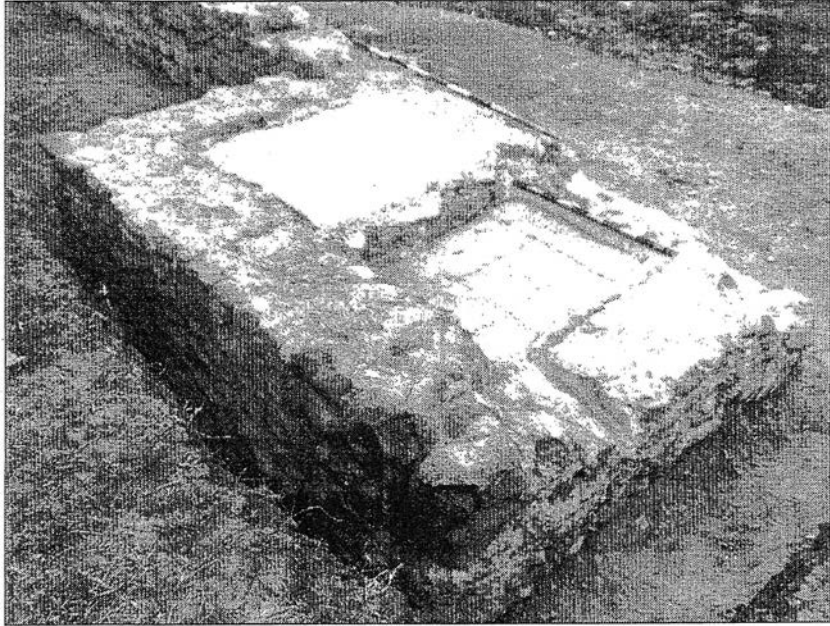
Сл. 175 *Мишевска воденица*, Немањици, рустична вила, дел од основата ,
середина на 3.-крај на 4.век (според Б. Ѓеорѓиевски)

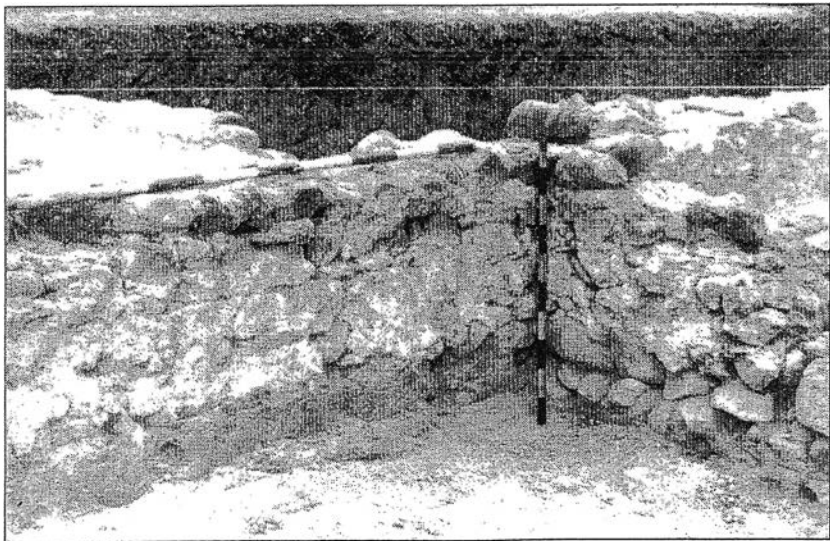
Сл. 176 *Мишевска воденица*, Немањици, рустична вила, поглед кон
откопаниот простор (од документацијата на РЗЗСК)

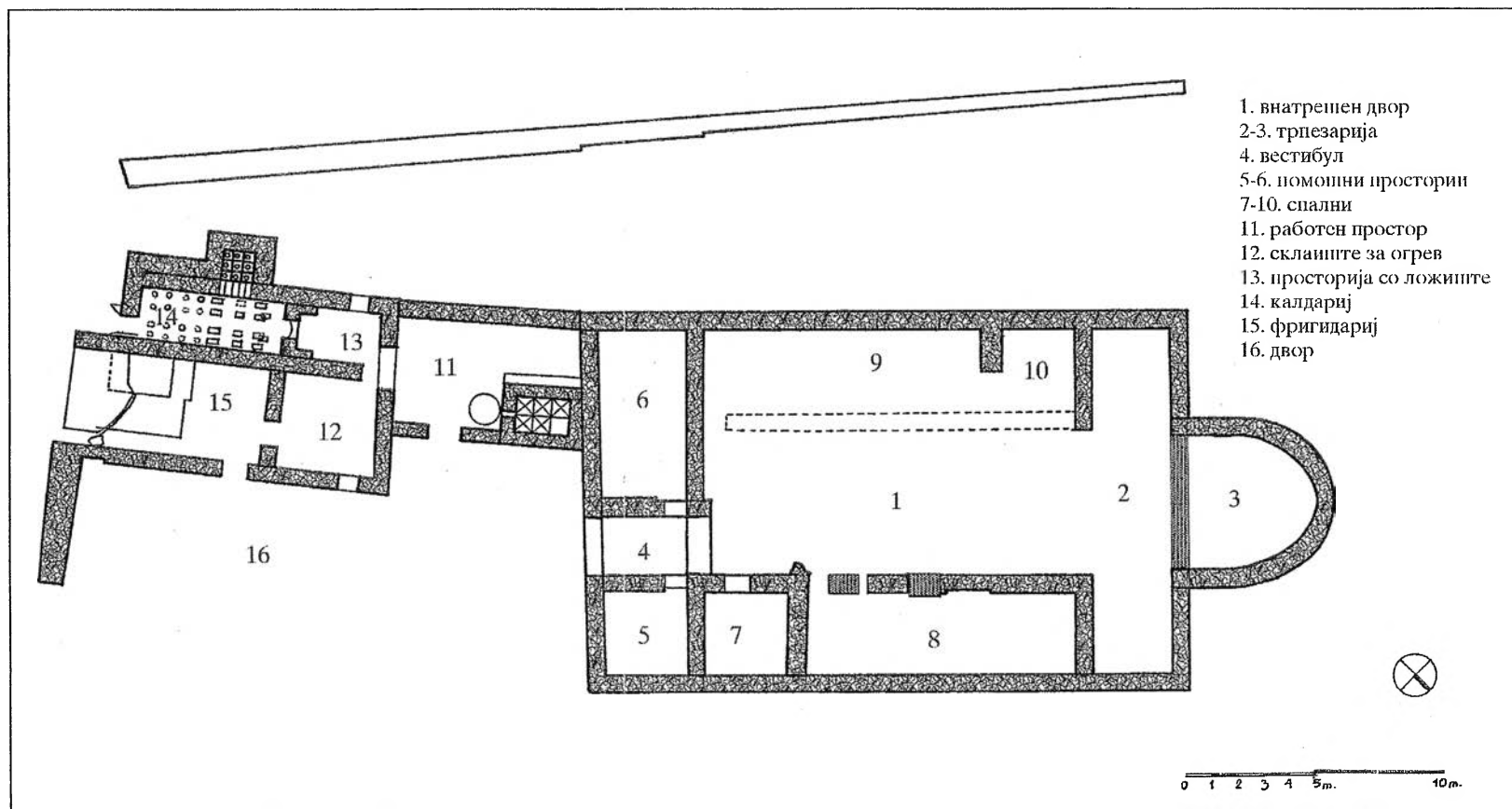
Сл. 177 *Мишевска воденица*, Немањици, рустична вила, остатоци од
хипокаусти во калдаријот (според Б. Ѓеорѓиевски)

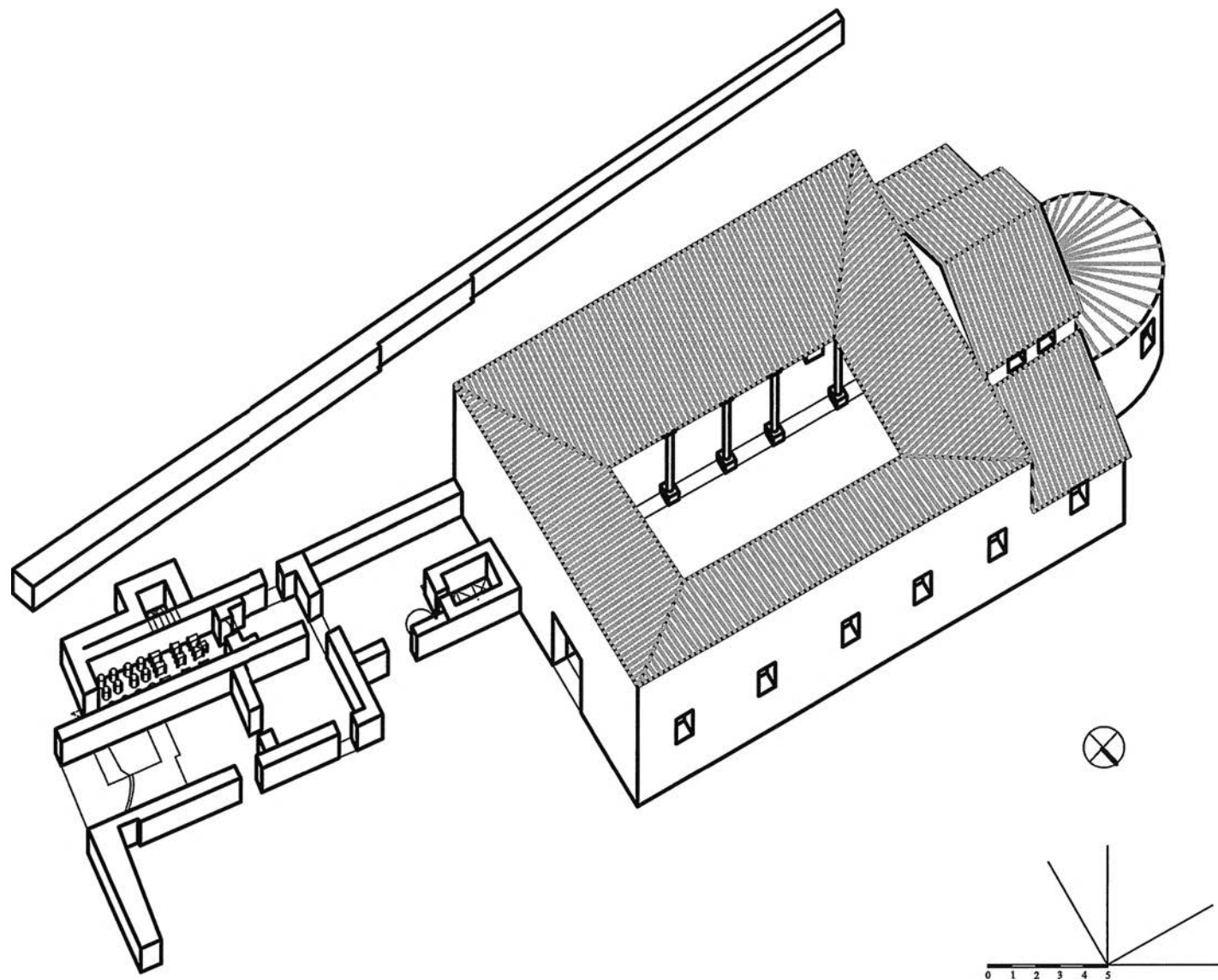
Сл. 178 *Мишевска воденица*, Немањици, рустична вила, базен во ј/з дел од објектот (од документацијата на РЗЗСК)

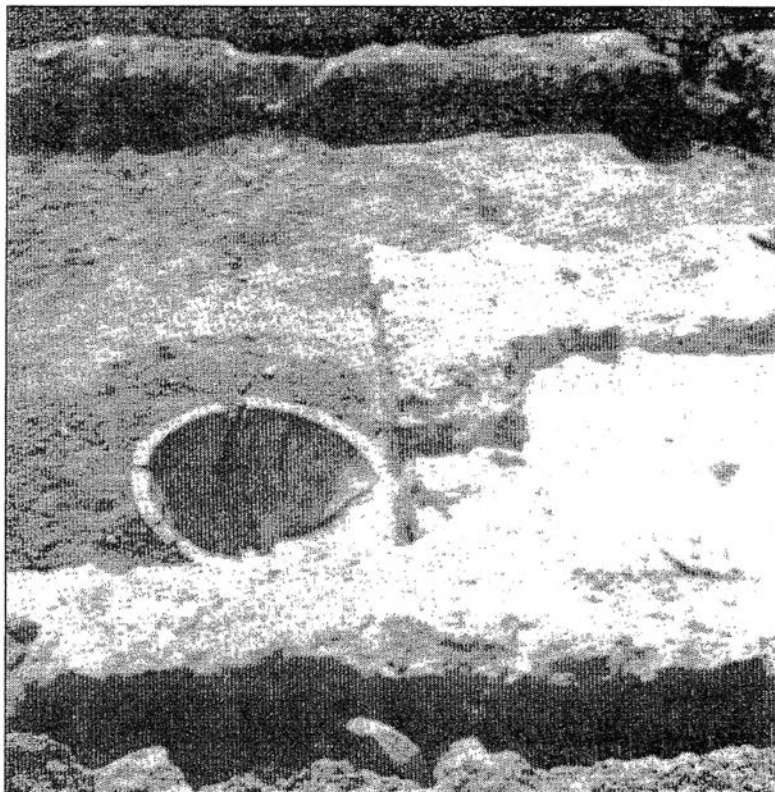
Сл. 179 *Мишевска воденица*, Немањици, рустична вила, опус на седање (од документацијата на РЗЗСК)

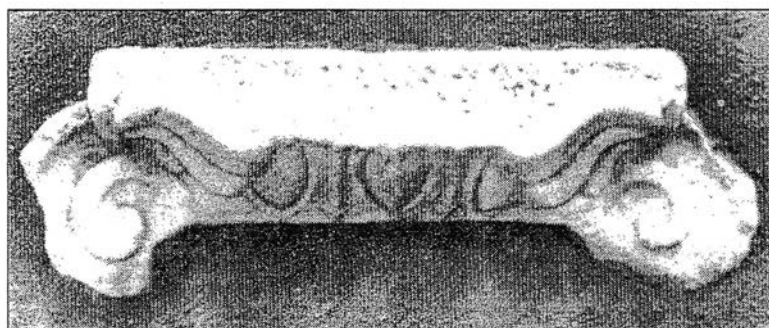
Сл. 180 Пештерица, Ореовец, рустична вила, основа, 3.век н.е. со преградни сидови од 4.век н.е.

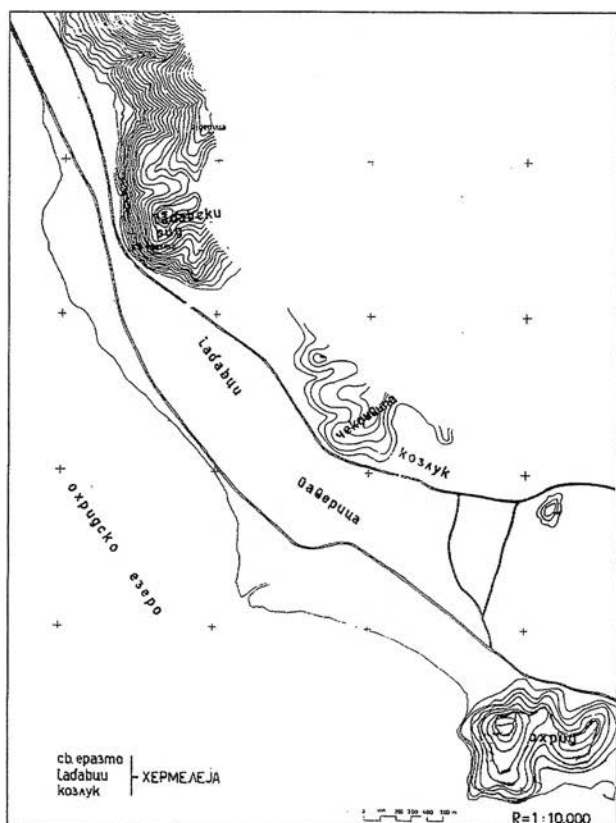
Сл.181 Пештерица, Ореовед, рустична вила, реконструкција на станбениот дел

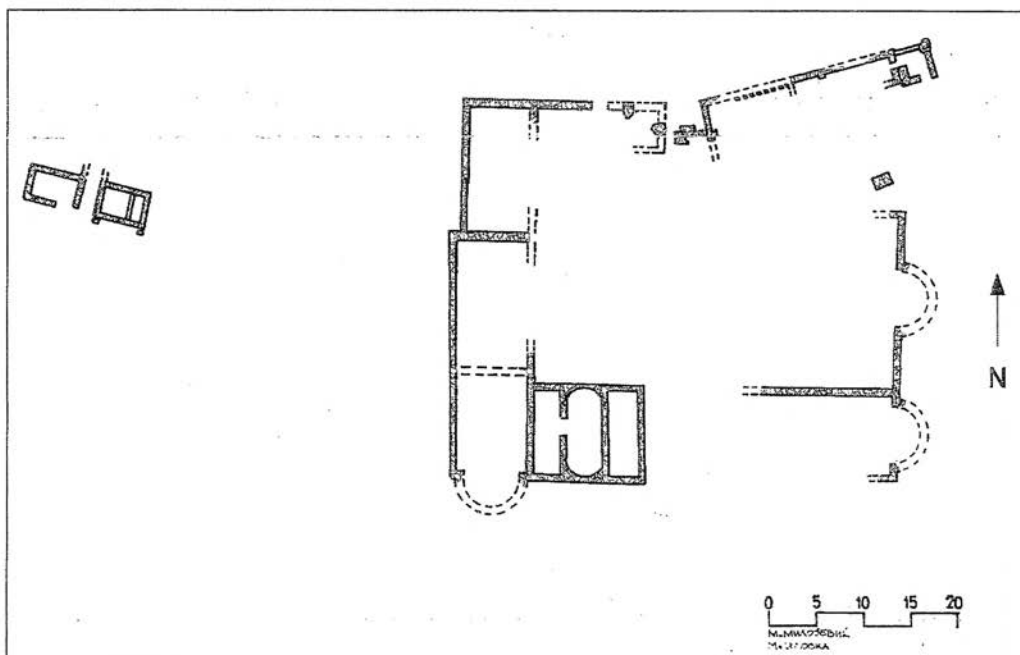
Сл. 182 Пештерица, Ореовец, рустична вила, работен простор

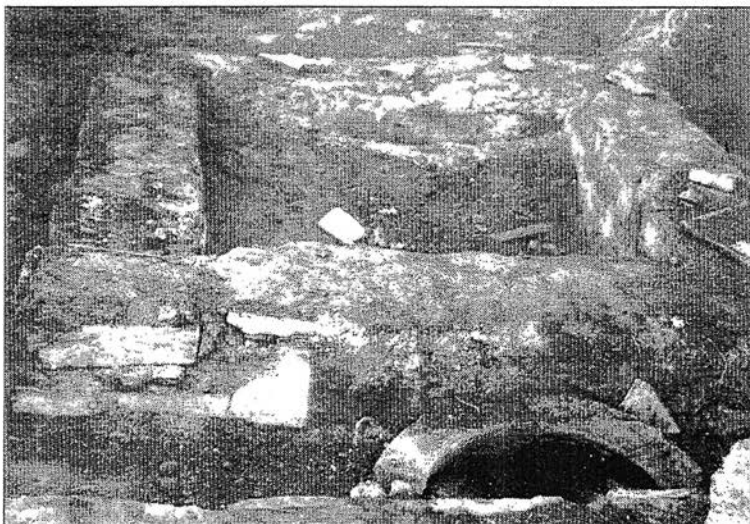
Сл. 183 Пештерица, Ореовец, рустична вила, јонски капител

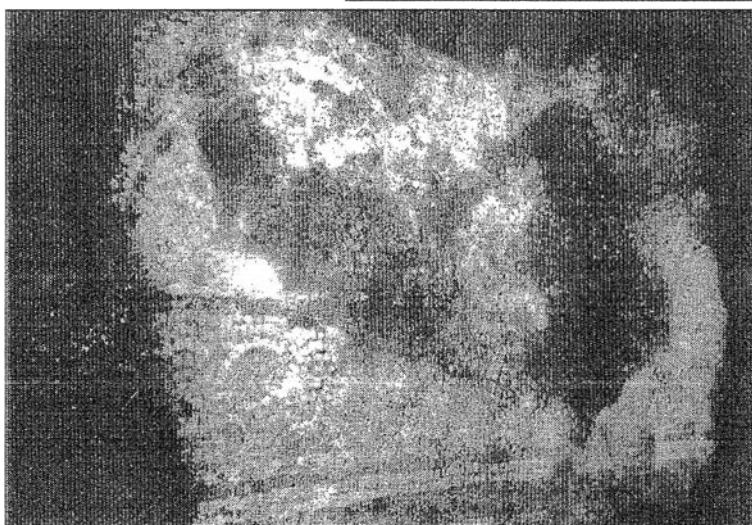
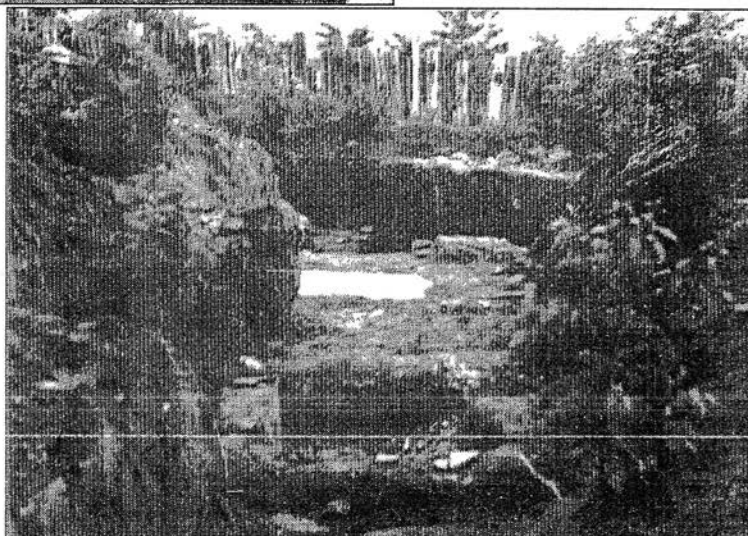
Сл. 184 Козлук, Охрид,
локација на локалитетот

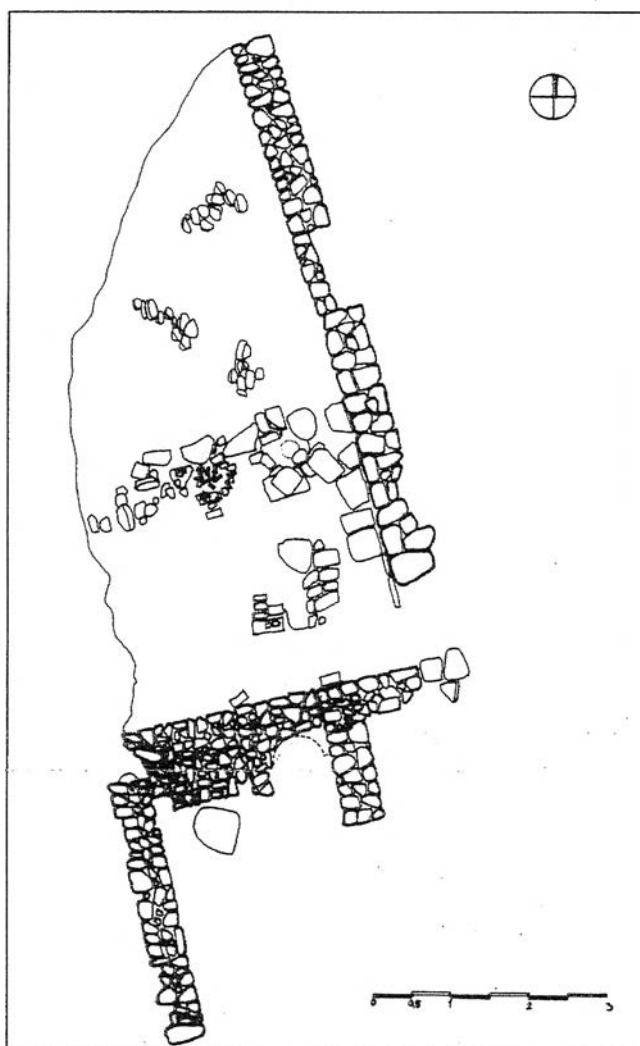
Сл. 185 Козлук, Охрид, рустика вила, основа, крај на 3.-почеток на 4.век

Сл. 186 Амзабегово,
Баруйница, рустична
вила, фотографии од
ископувањата (од
документацијата на
РЗЗСК)

Сл. 187
Амзабегово,
Баруйница,
рустична вила,
поден мозаик (од
документацијата на
РЗЗСК)

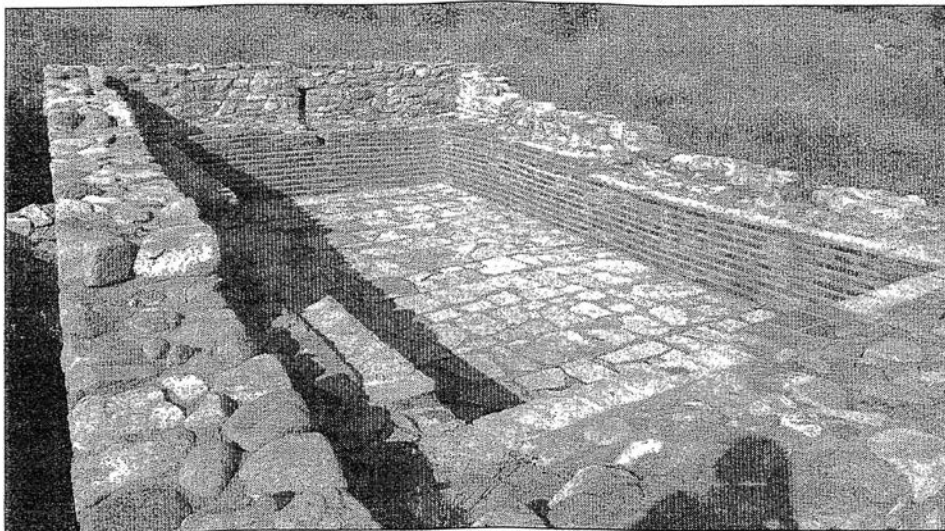
Сл. 188 Претор-грчка граница, дел од рустична вила, основа, римско време
(според М.Димовска, С.Саржоски)

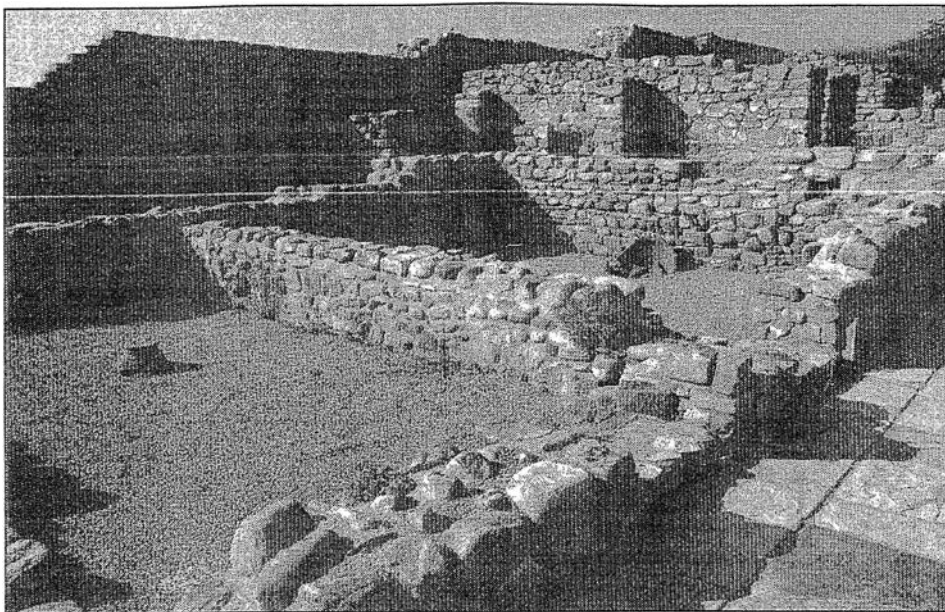
Сл. 189 Баргала, Црковна резиденција, основа, 4.-6. век

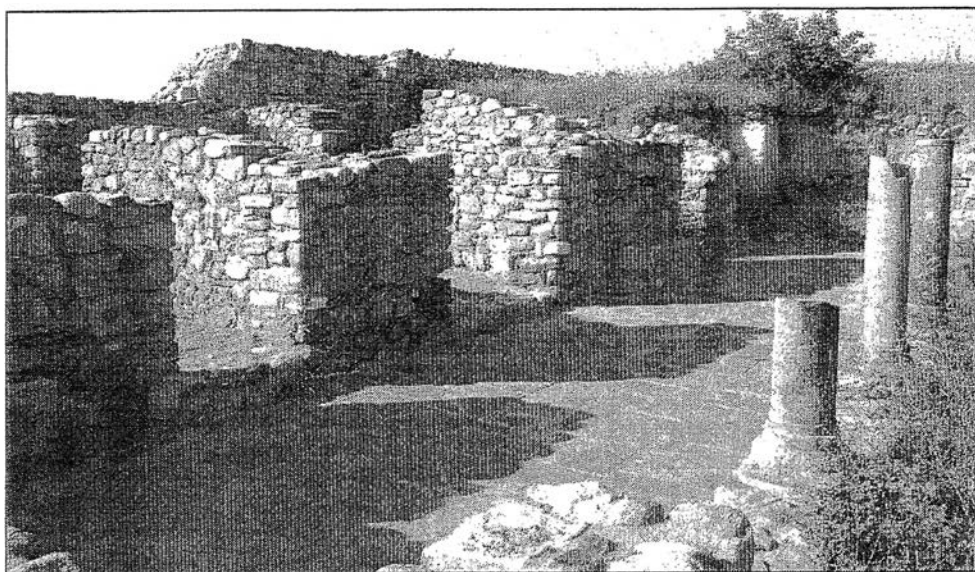
Сл. 190 Баргала, Црковна резиденција, поглед од СЗ (фото М. Тутковски)

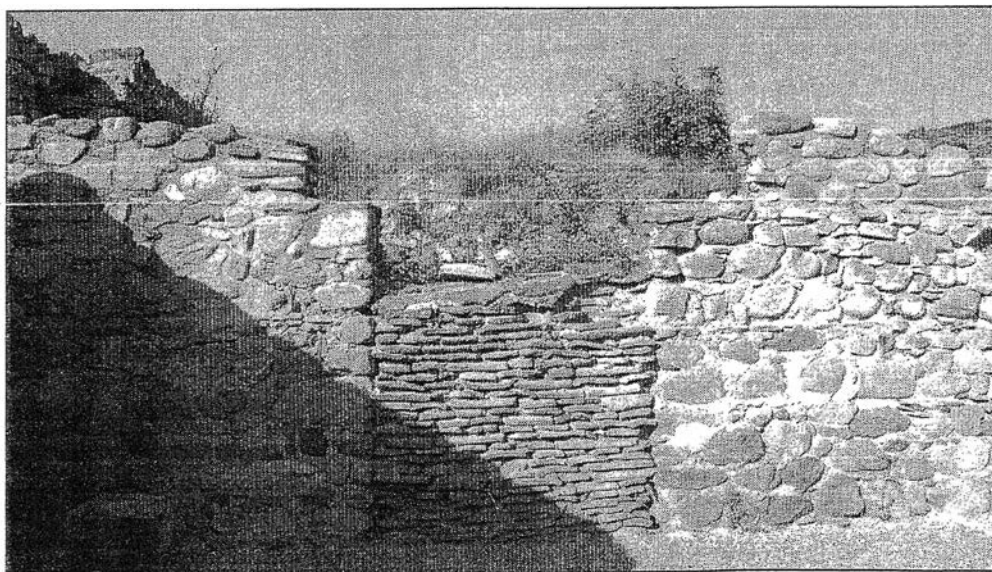
Сл. 191 Баргала, Црковна резиденција, цистерна за вода (фото М.Тутковски)

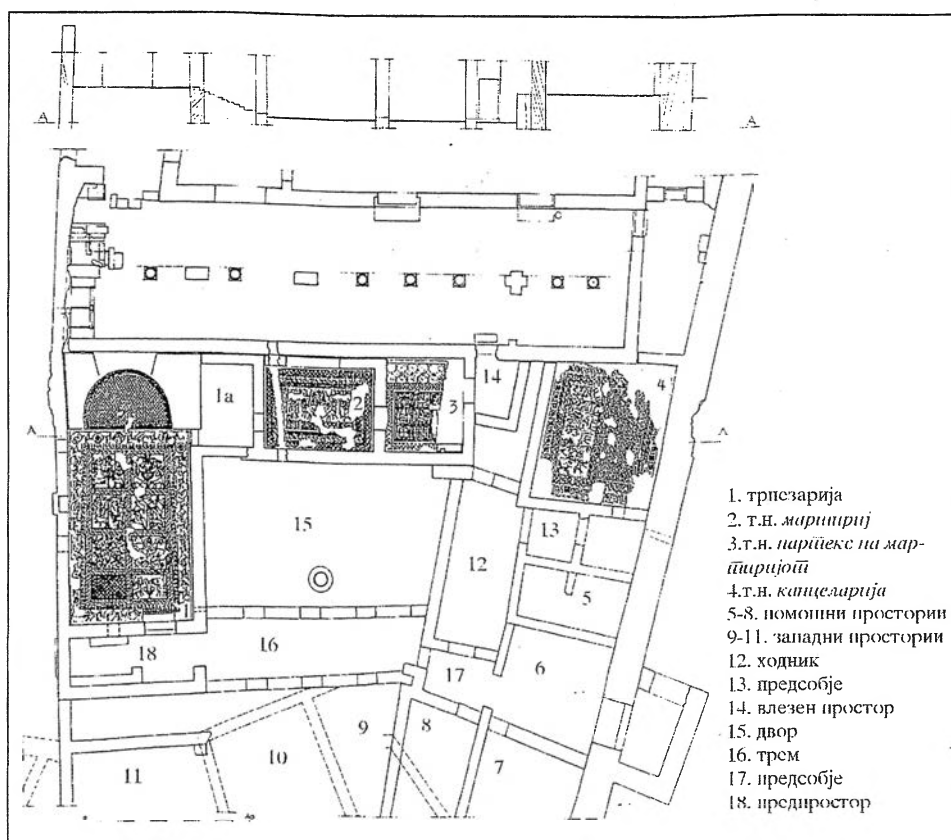
Сл. 192 Баргала, Црковна резиденција, складишни простории
(фото М.Тутковски)

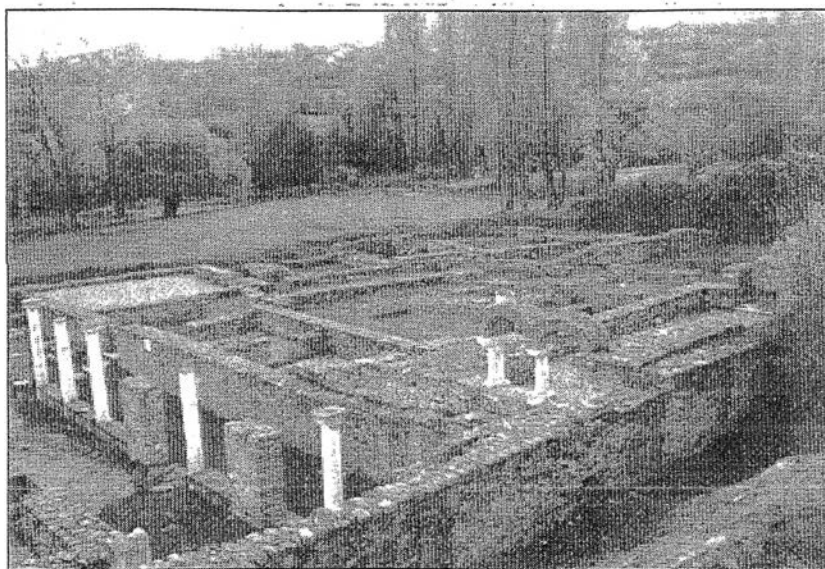
Сл. 193 Баргала, Црковна резиденција, станбени простории со трем
(фото М.Тутковски)

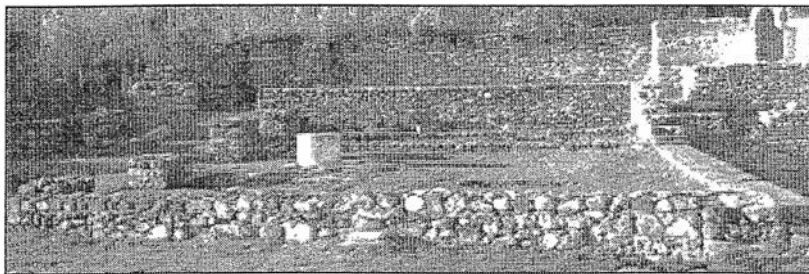
Сл. 194 Баргала, Црковна резиденција, преграден ѕид во станбениот дел
(фото М.Тутковски)

Сл. 195 Хераклеја, Црковна резиденција, основа и пресек, 6.век (според Г.Цветковиќ-Томашевиќ)

Сл. 196 Хераклеја, Црковна резиденција, поглед од СИ (фото Герасимова)

Сл. 197 Хераклеја, Црковна резиденција, централен двор со бунар
(фото Герасимова)

Сл. 198 Хераклеја, Црковна резиденција, опус на зидање (фото Герасимова)

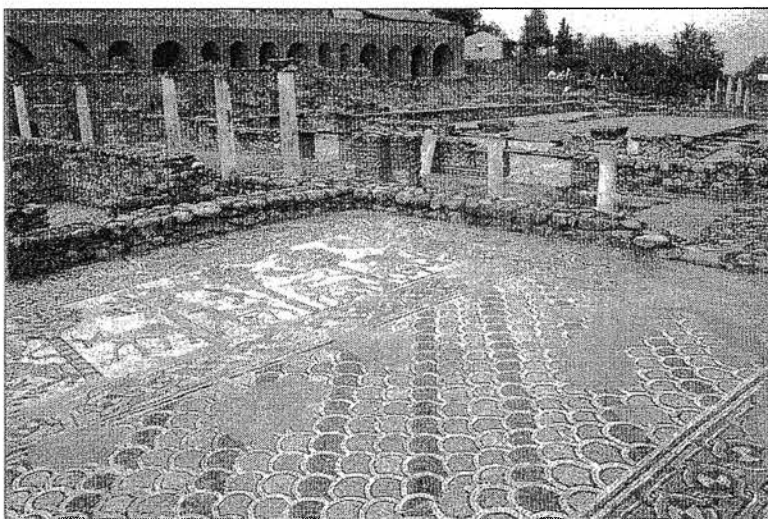
Сл. 199 Хераклеја, Црковна резиденција, мозаичен под во трпезаријата

Сл. 200 Хераклеја,
Црковна резиденција,
мозаичен под во
просторијата 2 (фото
М.Тутковски)

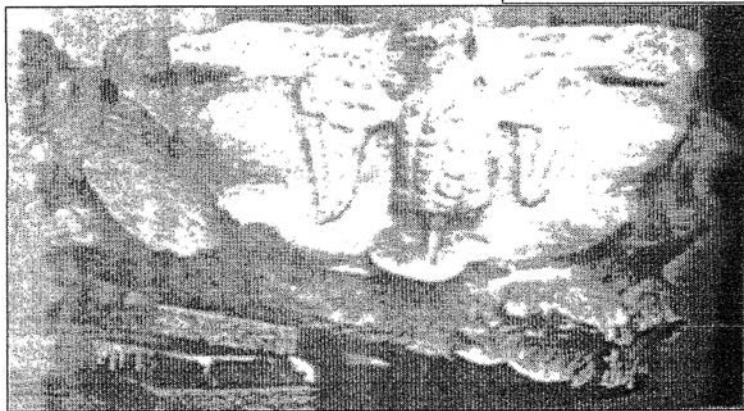
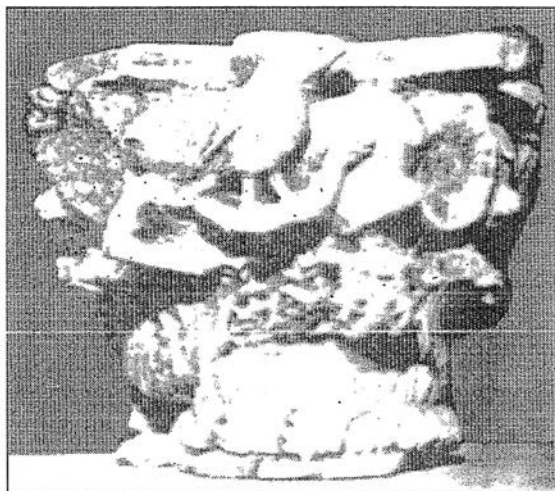
Сл. 201 Хераклеја,
Црковна резиденција,
мозаичен под во
просторијата 3 (фото
М.Тутковски)

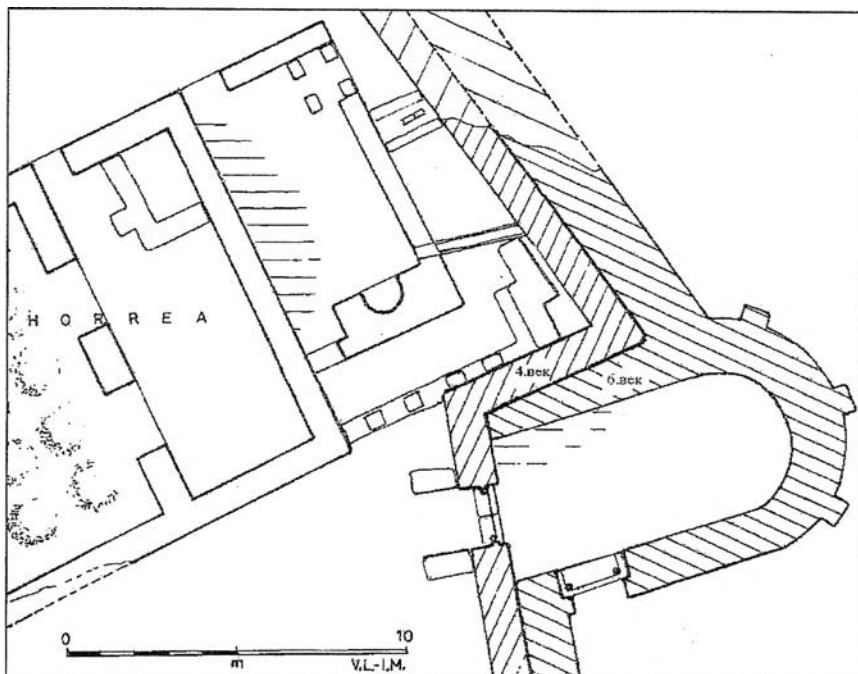
Сл. 202 Хераклеја,
Црковна резиденција,
мозаичен под во
просторијата 4 (фото
М.Тутковски)

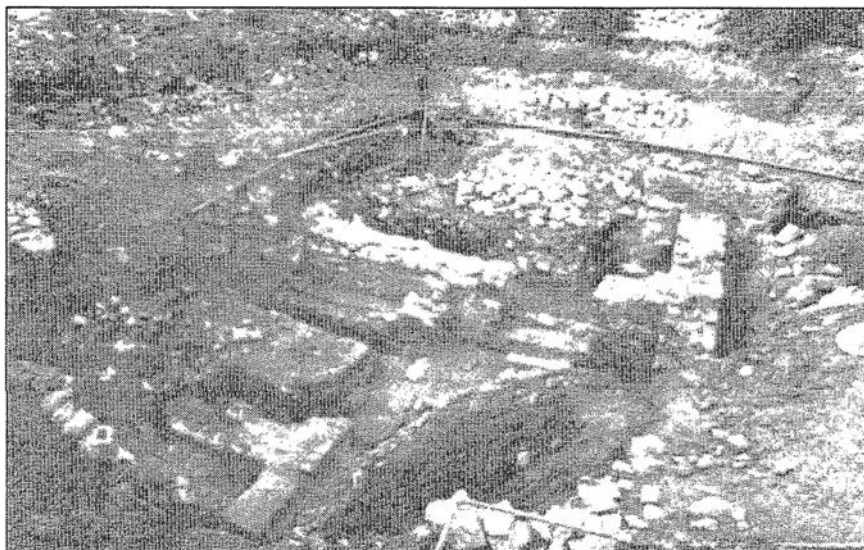
Сл. 203 Хераклеја,
Црковна резиденција,
фрагмент од сидна фреска
од просторијата 2 (според
Г.Цветковиќ-Томашевиќ)

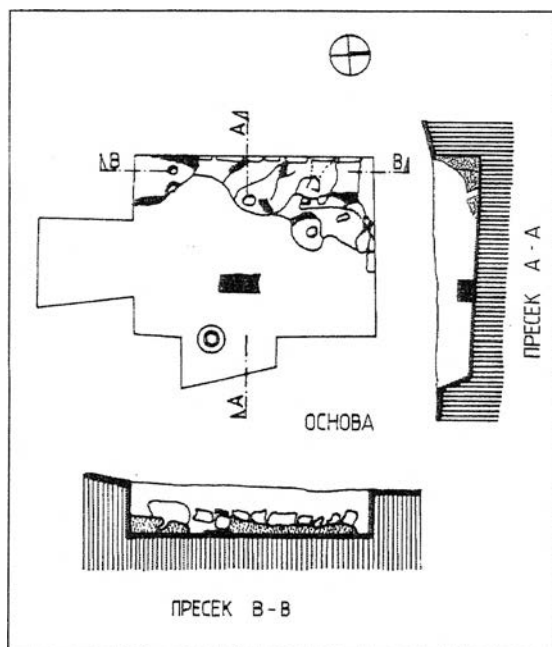
Сл. 204 Хераклеја,
Црковна
резиденција,
фигурални капители

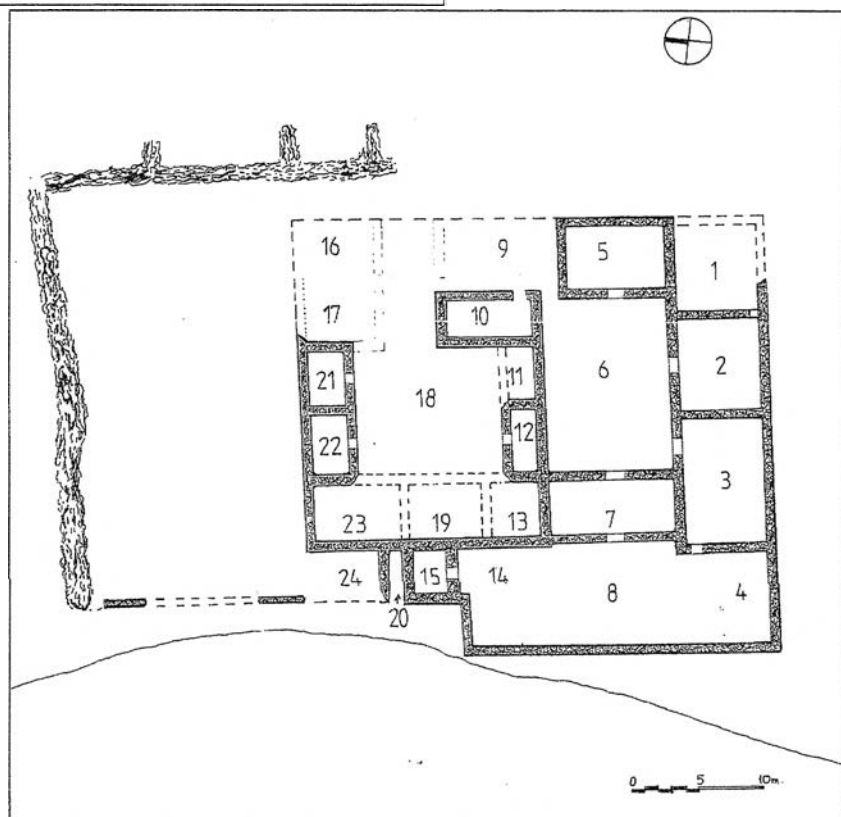
Сл. 205 Кале, Винаца, црковна резиденција ?
(според И.Микулчиќ)

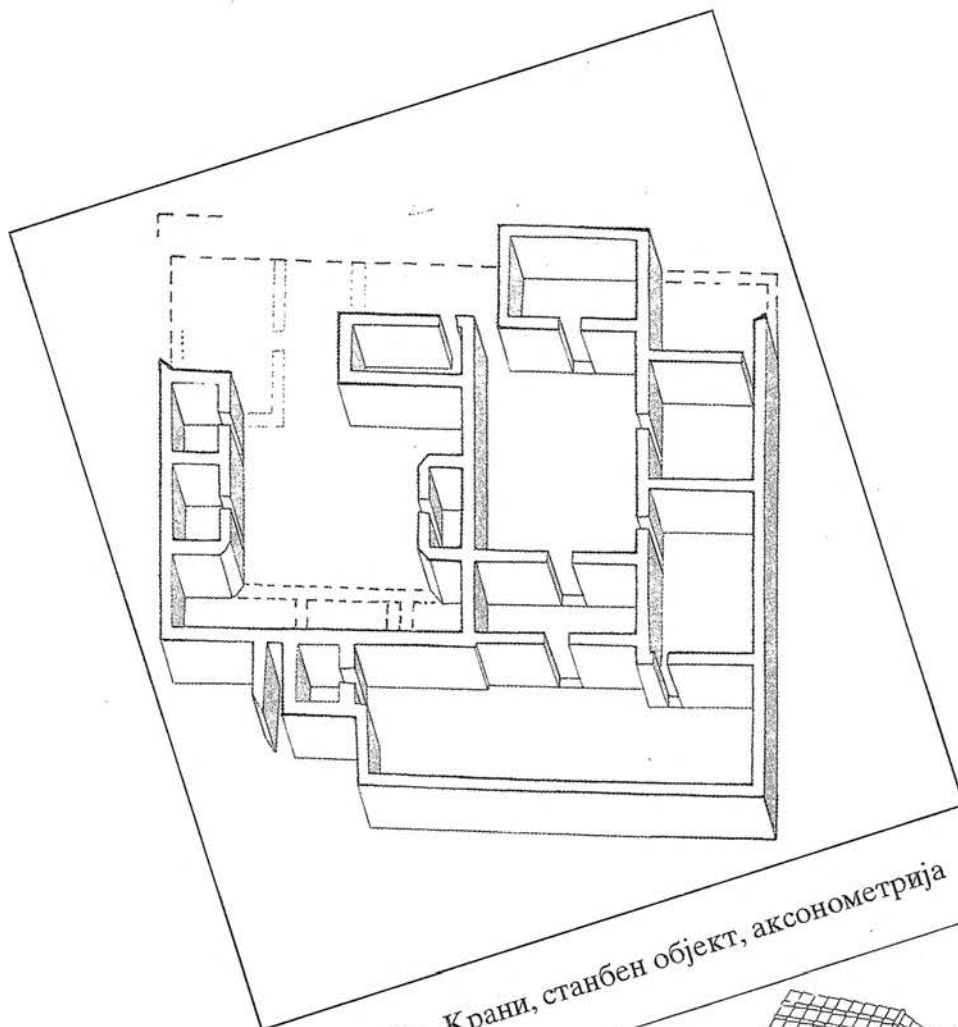
Сл. 206 Охрид, црковна резиденција (?) на ул. *Илинденска*, поглед од СИ
(фотографија од истражувањата на В.Маленко)

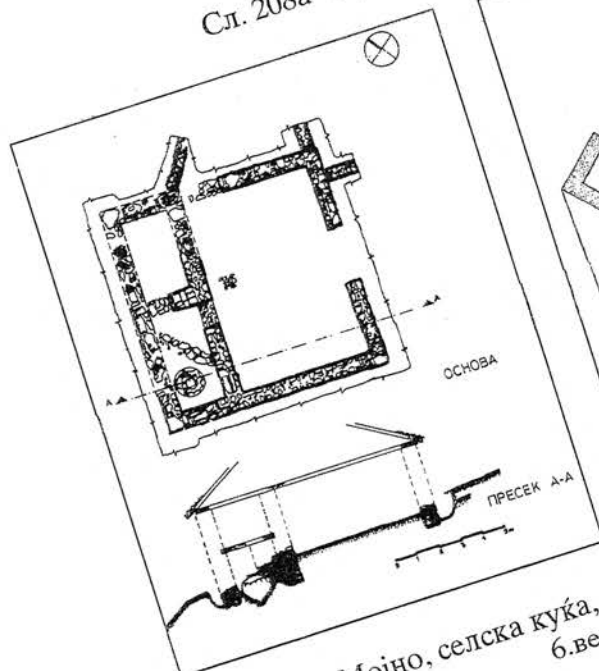
Сл. 207 Голем Град, Коњско, Куќа 2,
хеленистички период (според
В.Битракова-Грозданова)

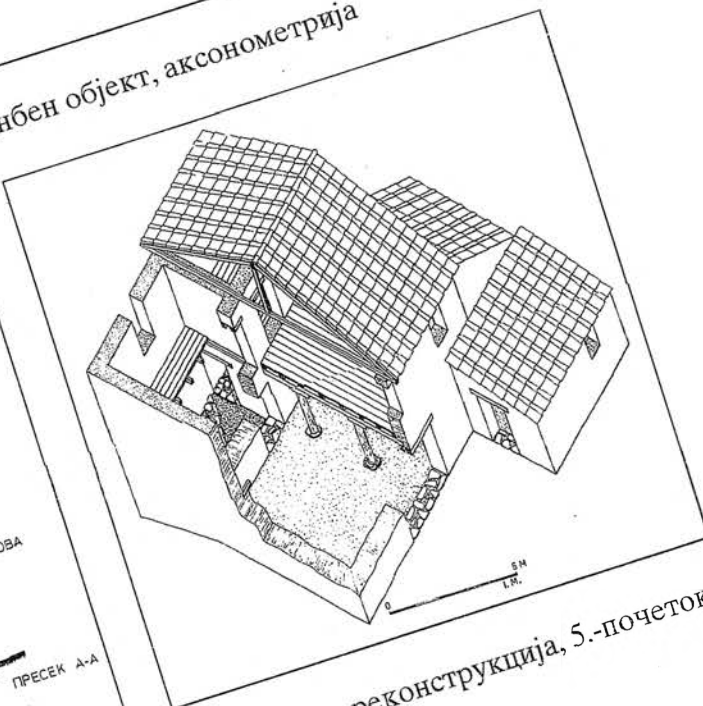
Сл. 208 Крани, станбен објект, хеленистички период (според В.Битракова-
Грозданова)

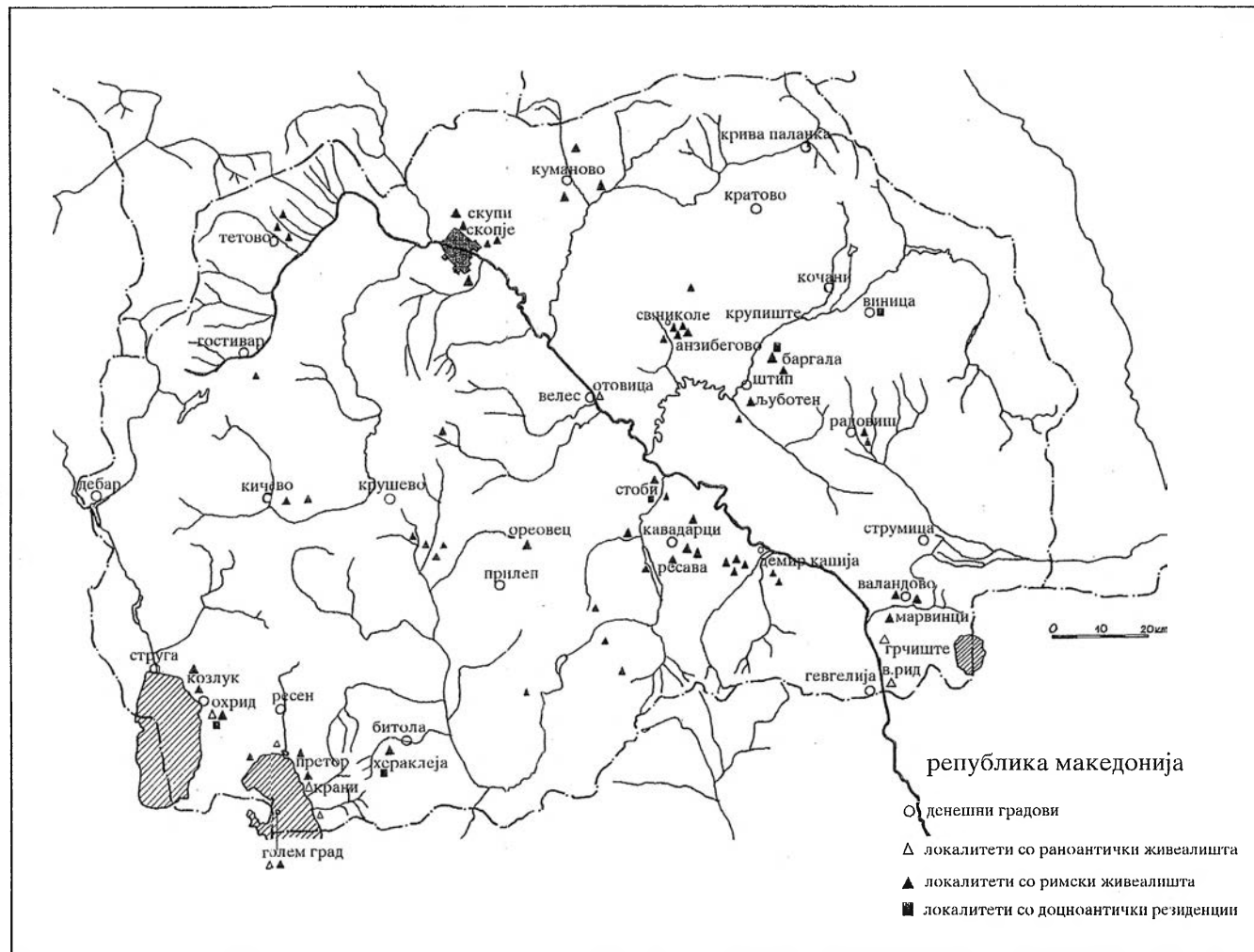

Сл. 208а Крани, станбен објект, аксонометрија

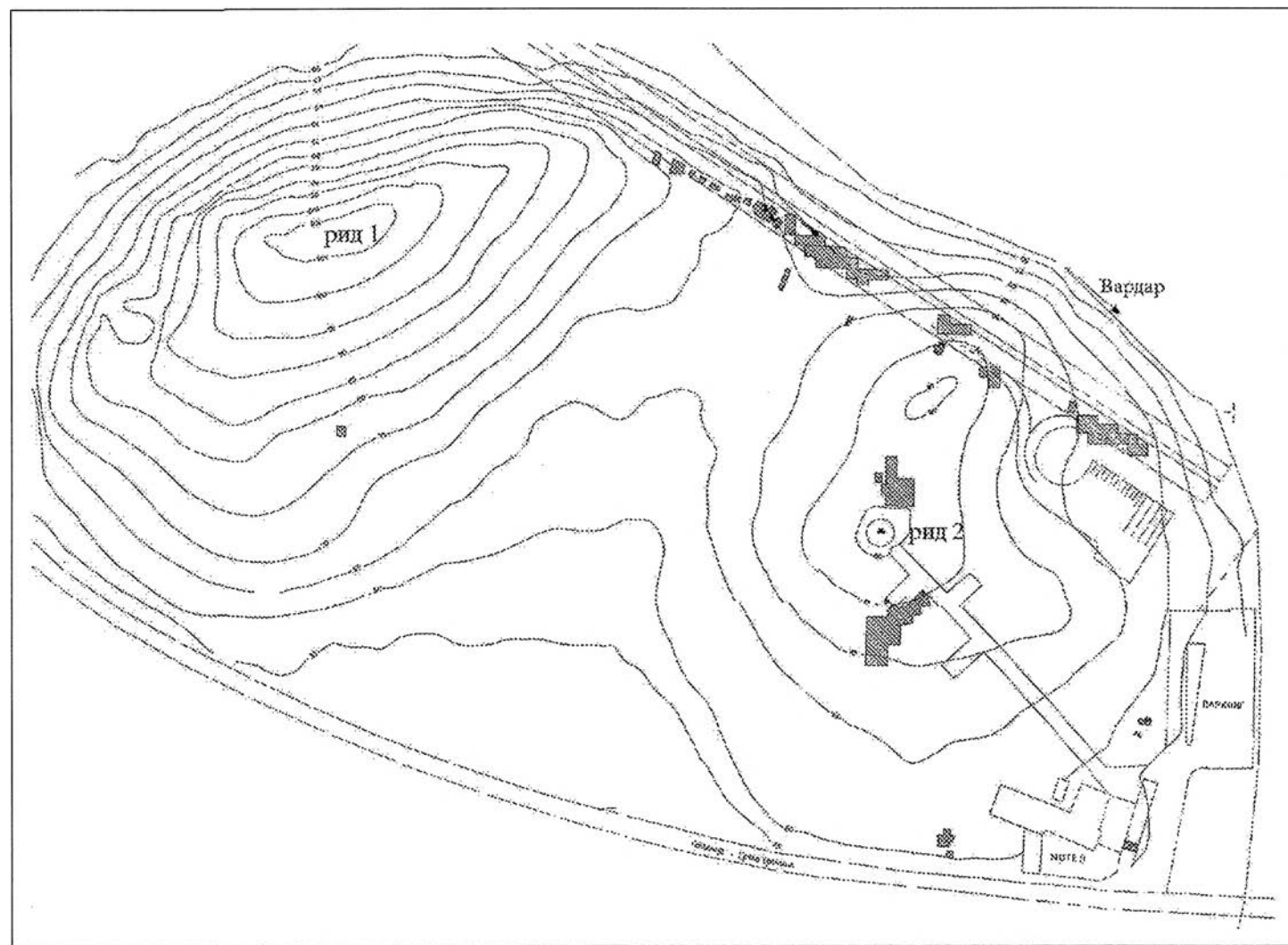

Сл. 209 Мојно, селска куќа, основа, пресек и реконструкција, 5.-почеток на 6.век (според И.Микулчиќ)

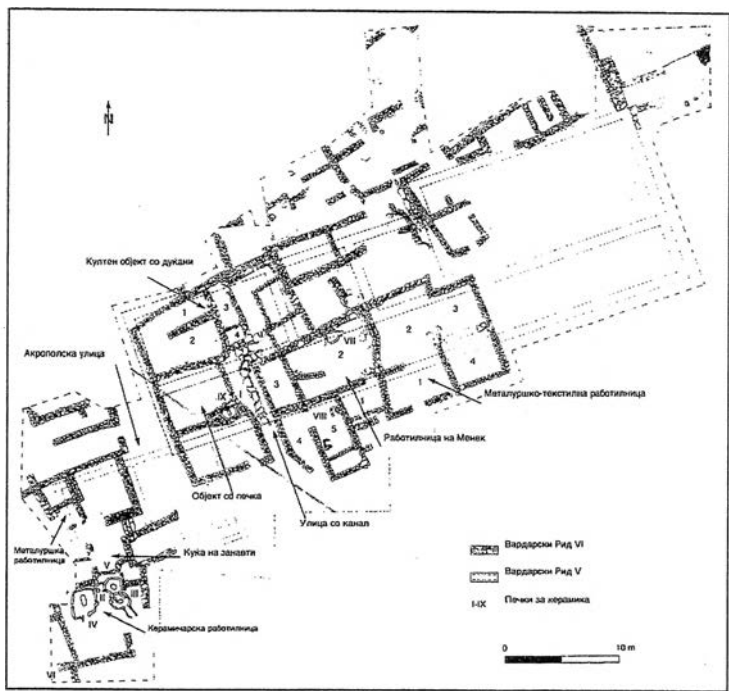

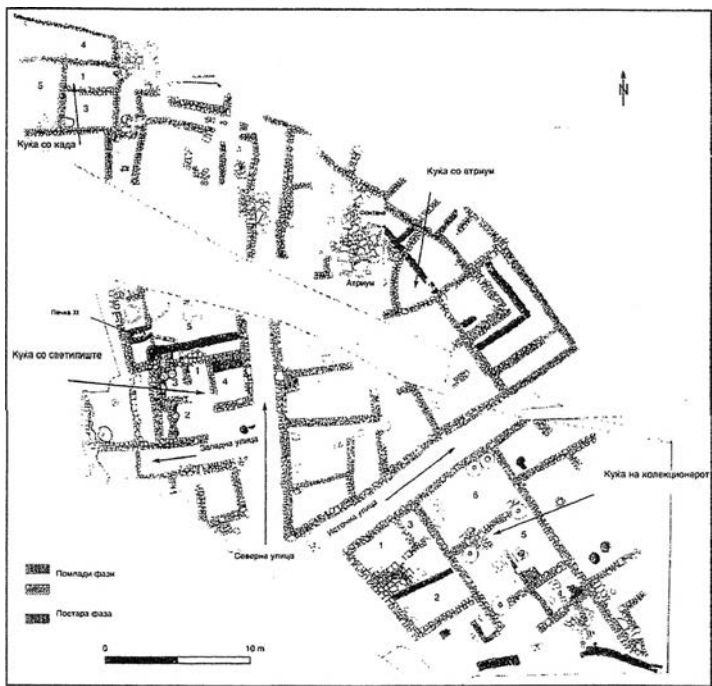
Сл. 210 Карта на Република Македонија со означени локалитети со антички живеалишта

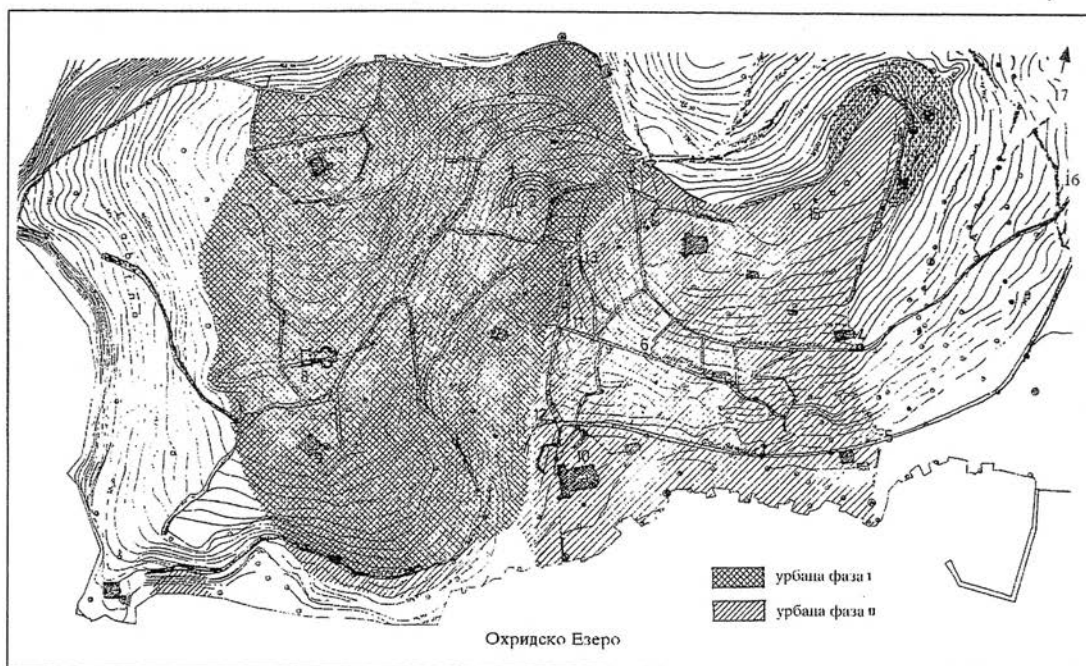
Сл. 211 Вардарски Рид, Гевгелија, план на локалитетот

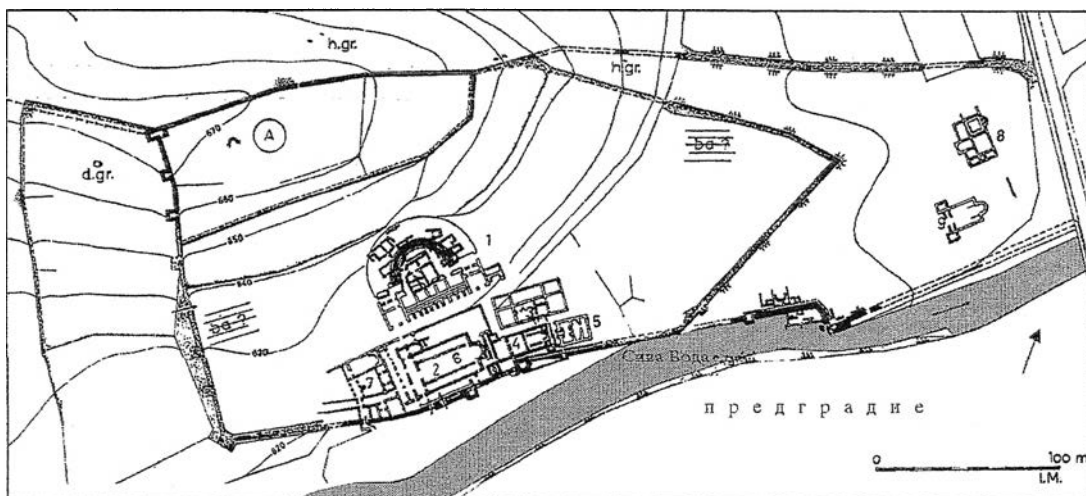
Сл. 212 Вардарски Рид, Гевгелија, план на јужната тераса (според Д.Митревски)

Сл. 213 Вардарски Рид, Гевгелија, план на источната тераса со станбени инсули (според Д.Митревски)

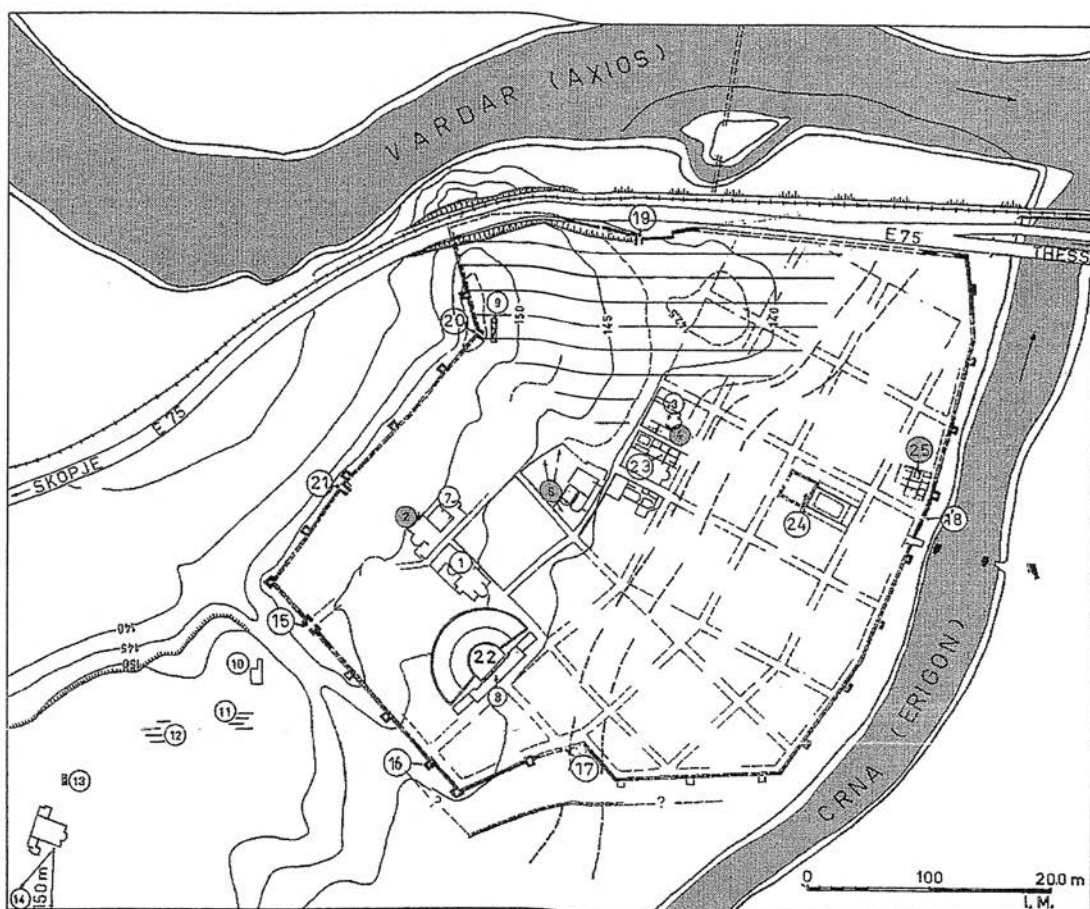

Сл. 214 Лихнид, план на античкиот град (според В.Битракова-Грозданова)

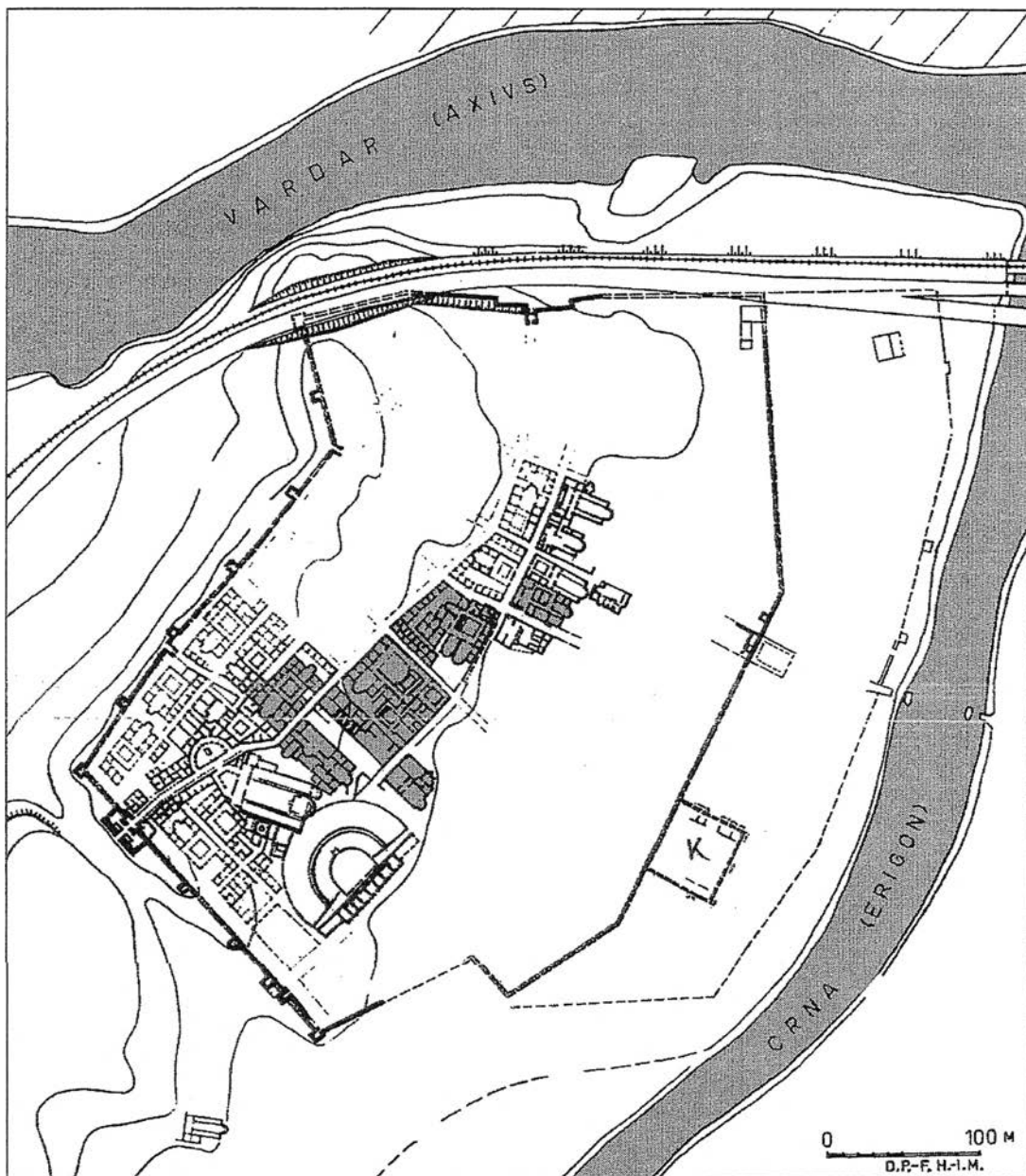
7. Црковна резиденција
8. Градска вила кај Авџоремониј

Сл. 215 Хераклеја Линкестис, план на античкиот град (според И.Микулчиќ)

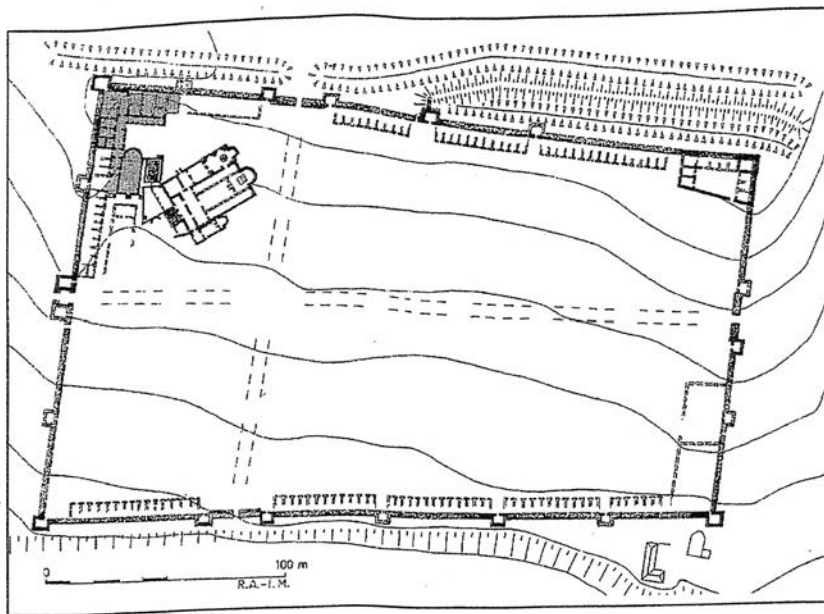

2. Домус ГР со остатоци од раноримско живеалиште под Коридорот и пр.26;
 4. Цивилна базилика со остатоци од раноримски живеалишта под неа;
 6. Куќајќа на Перистерија со остатоци од раноримски живеалишта под неа
 25. Каза Романа, раноримски домус

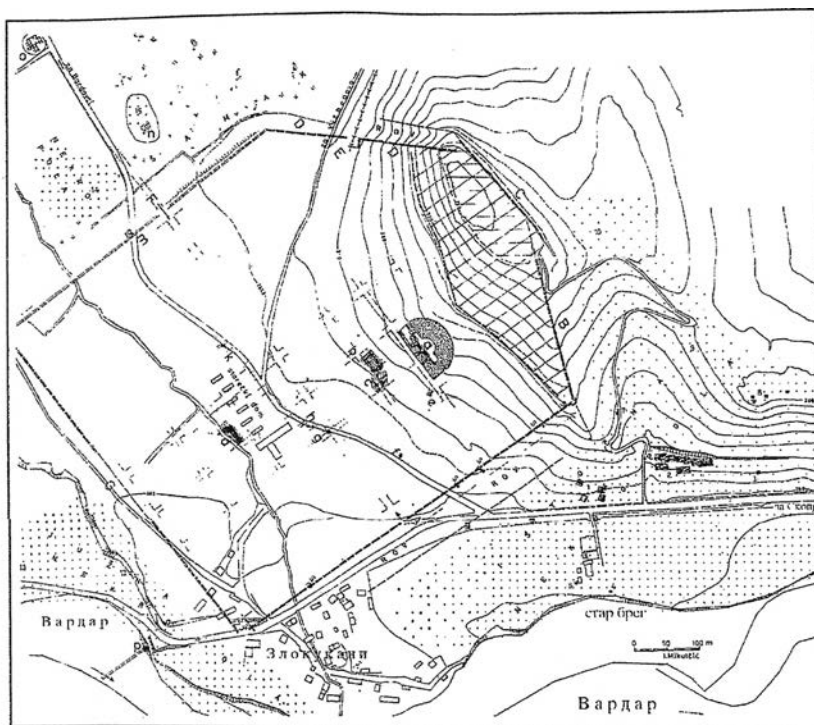
Сл. 216 Стоби, план на раноримскиот град, (1-9 наоди од предримско време;
 15-25 наоди од 1.-3. век); (според И.Микулчиќ)

Сл. 217 Стоби, план на доцноримскиот град со означените (со потемна боја) анализирани доцноримски куќи (според И.Микулчиќ)

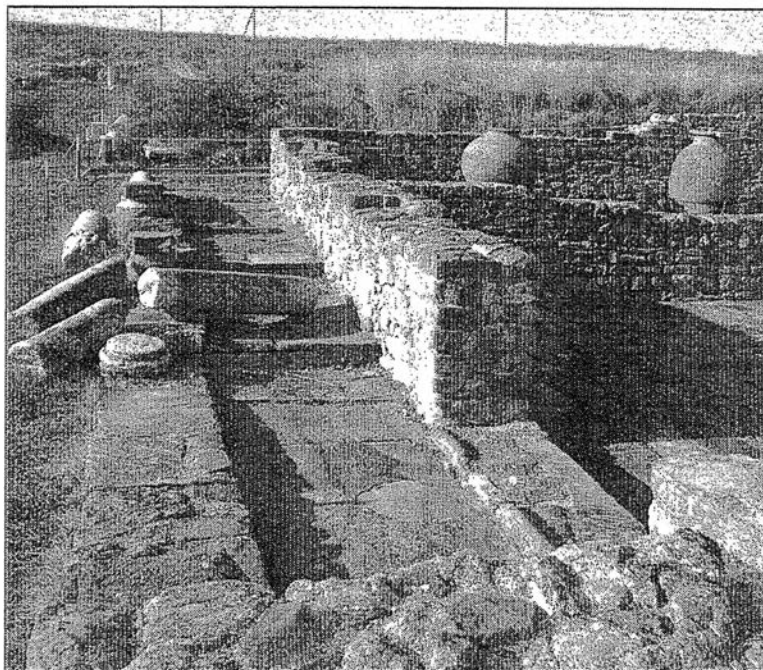

Сл. 218 Баргала, план на доцноримскиот град со означениот (со потемна боја) станбен комплекс (според И.Микулчиќ)

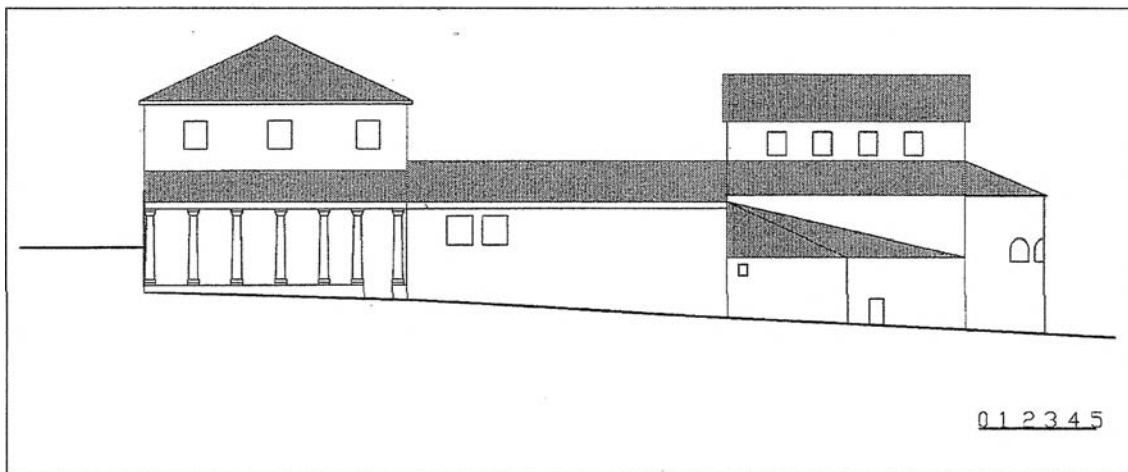

с. Градска вила
о. Приградска вила кај Бардовци

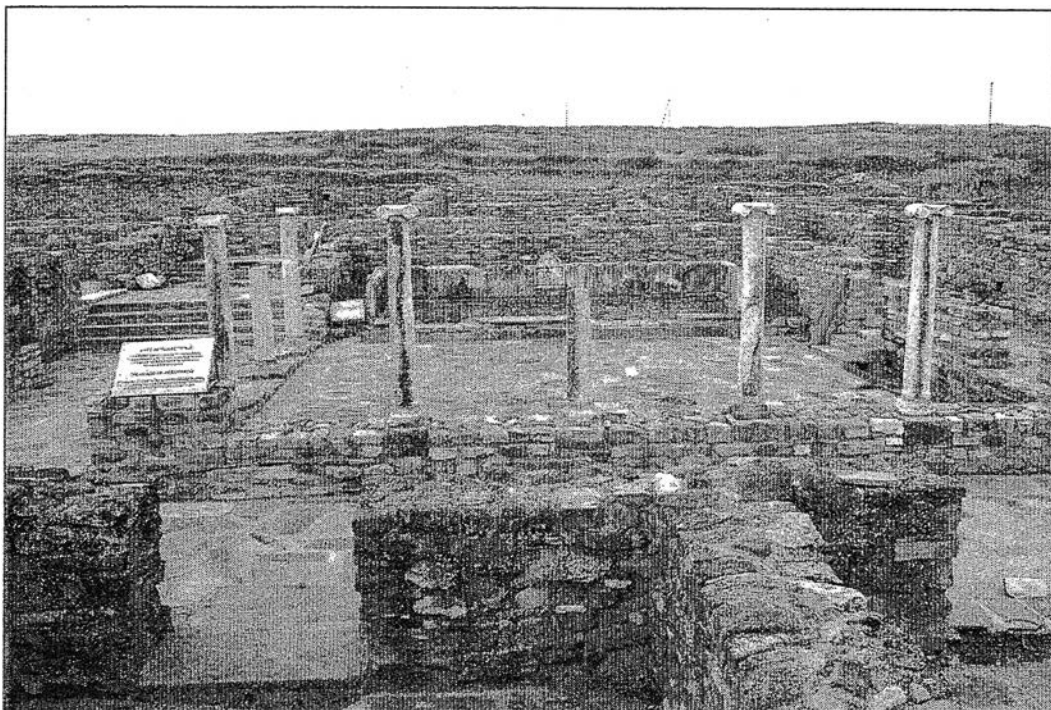
Сл. 219 Скупи, план на римскиот град (според И.Микулчиќ)

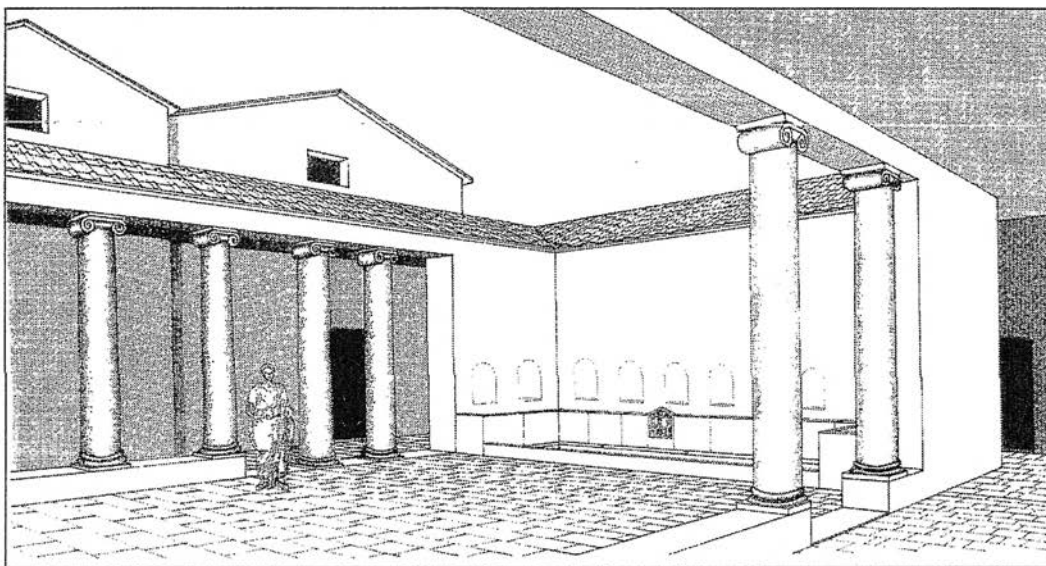
Сл. 220 Стоби, *Куќајќа на Полихарм*, влезен трем

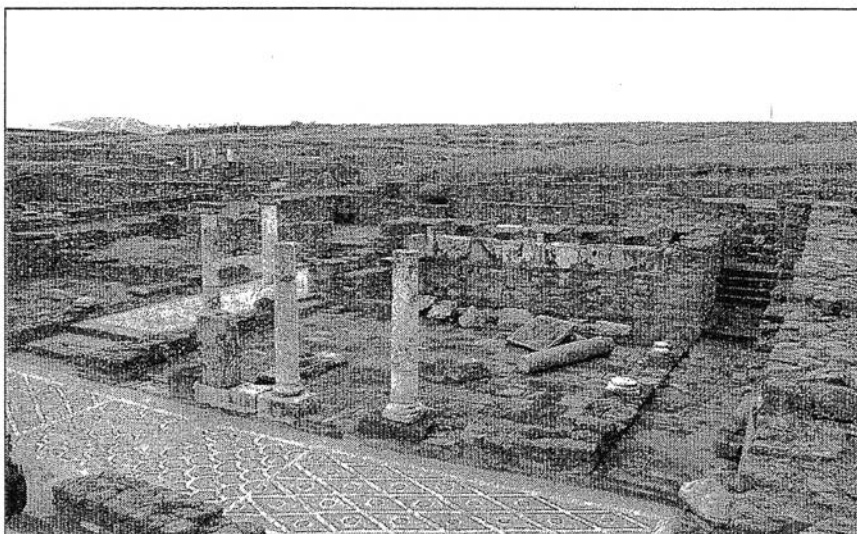
Сл. 221 Стоби, *Куќајќа на Полихарм*, реконструирана фасада со влезниот трем

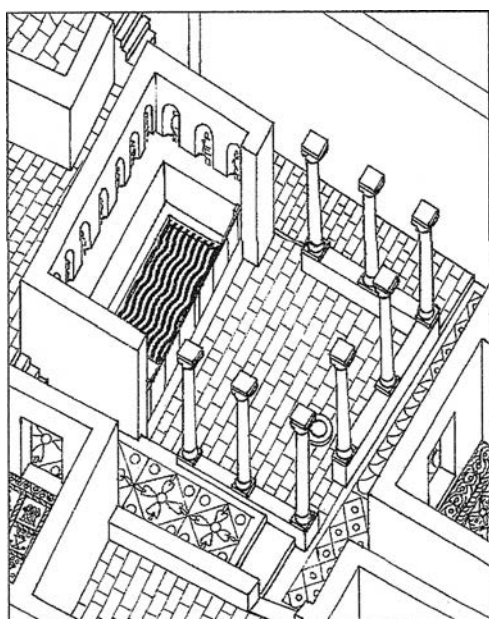
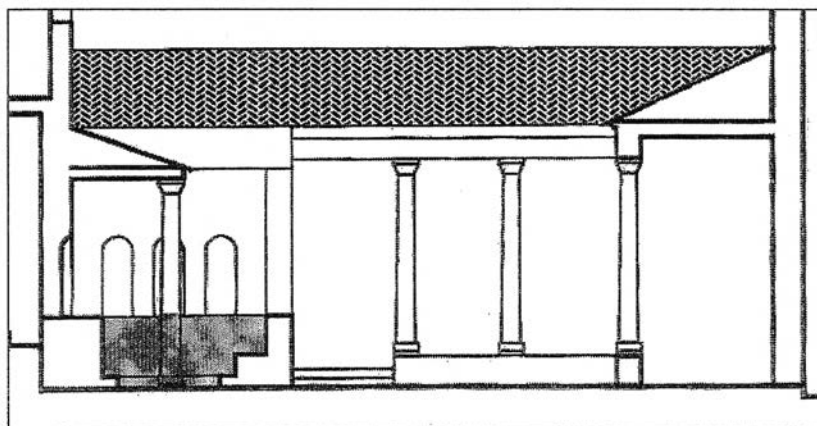
(фото Герасимова)

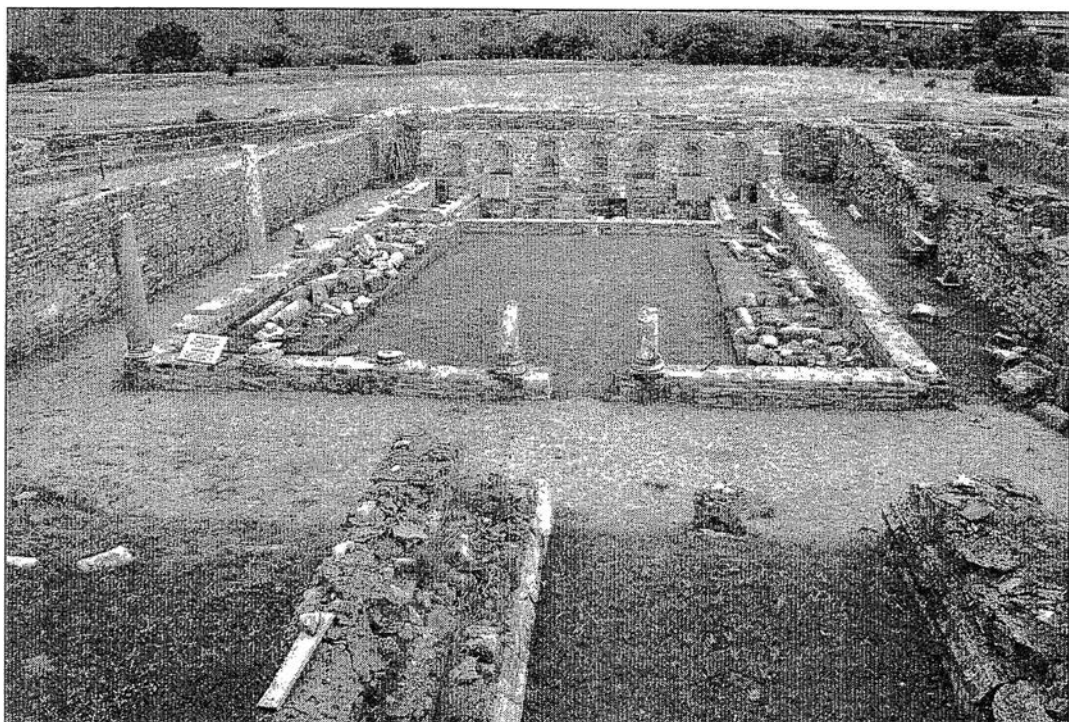
Сл. 222 Стоби, Куќаџа на Перистилерија, **перистил**, фотографија од денешната состојба и можна реконструкција

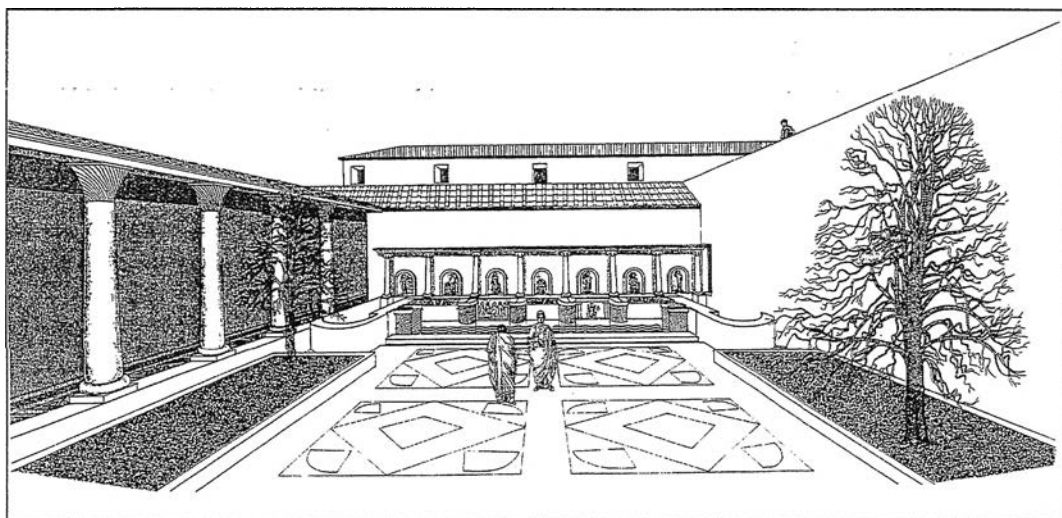
(фото
М.Тутковски)

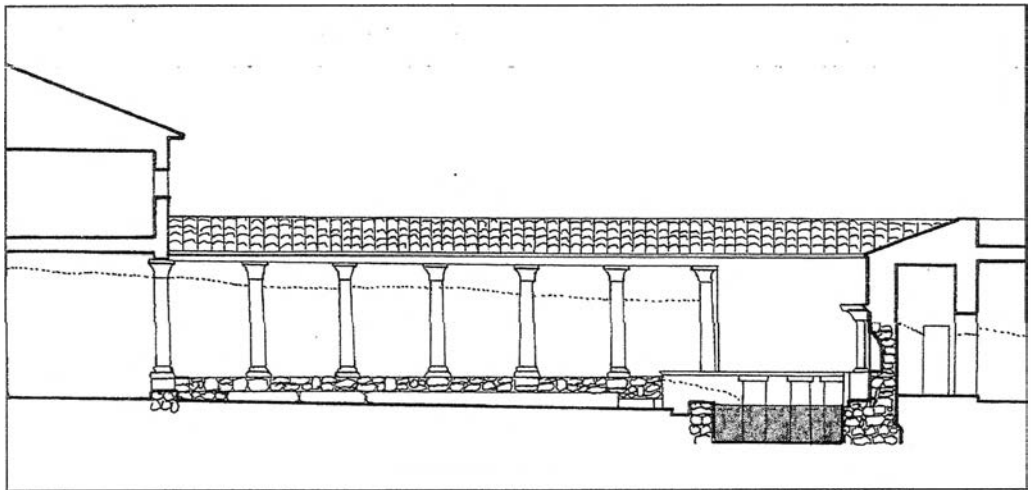
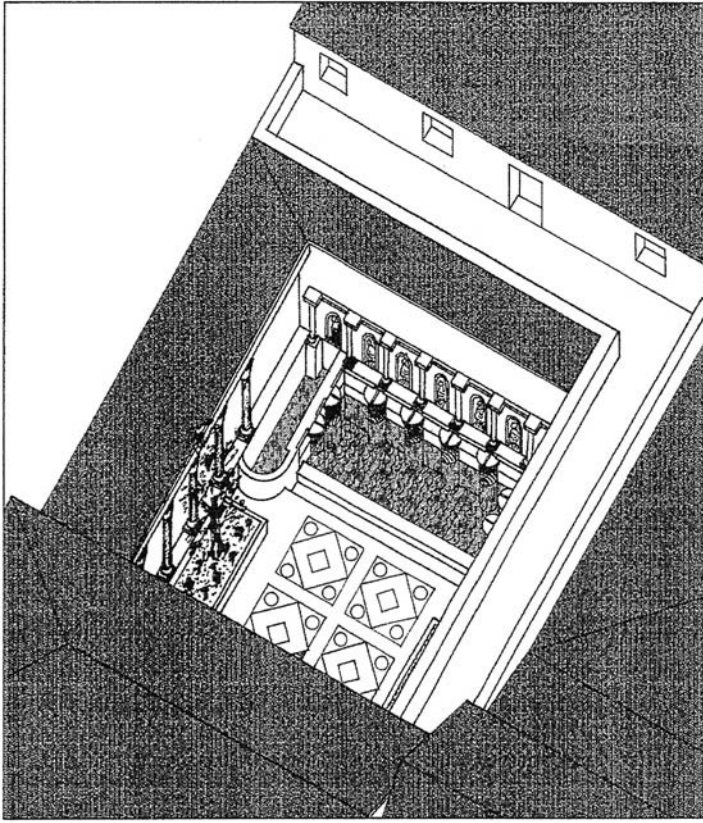
Сл. 223 Стоби, *Кукаџи* на *Полихарм*,
перистил, фотографија од денешната
состојба, пресек и аксонометрија

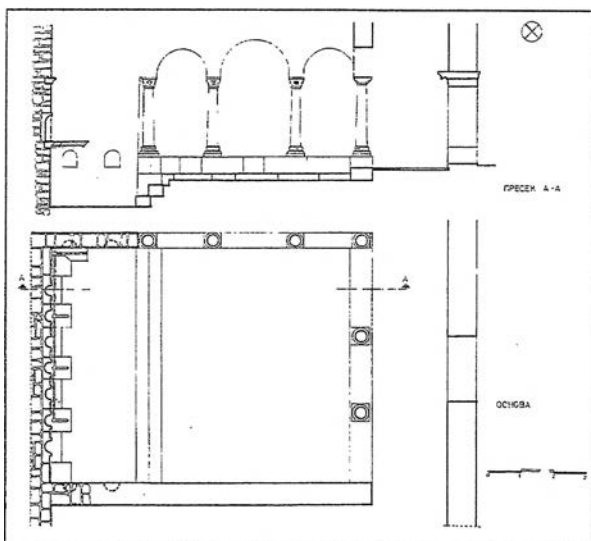
(фото.М.Тутковски)

Сл. 224 Стоби, Куќата на Парјениј, голем перистил, фотографија од денешната состојба и перспектива

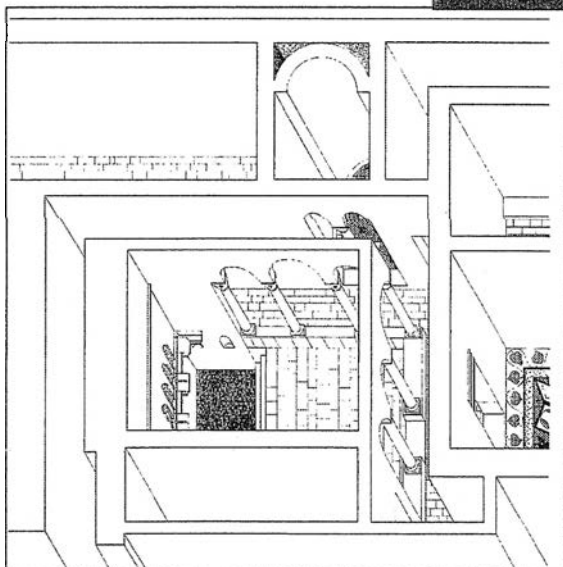
Сл. 225 Стоби, Куќаџа на Парџениј, голем перистил, аксонометрија и пресек

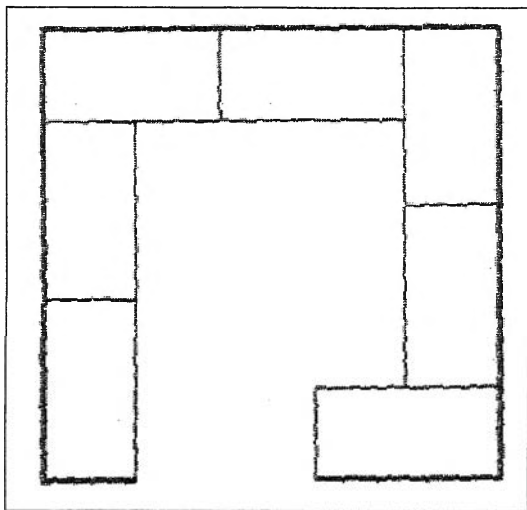
Сл. 226 Стоби, Кукаџа на
Парџениј, мал **перистил**, основа и
пресек

(фото Д.Герасимова)

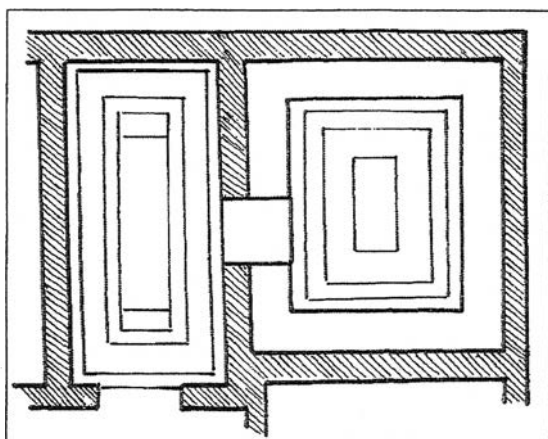

Сл. 227 Стоби, Кукаџа на
Парџениј, мал **перистил**,
фотографија од денешната состојба
и аксонометрија

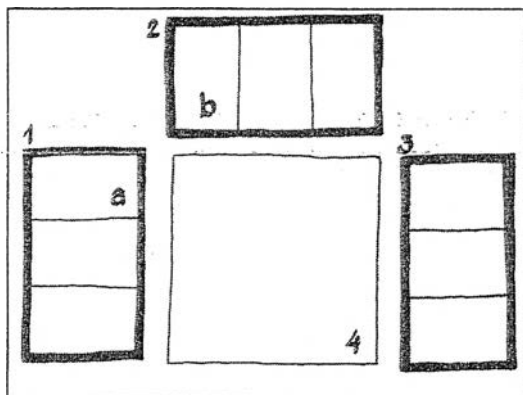

Сл. 228 **Андрон** во античка Грција
(според Р.Вестгеит)

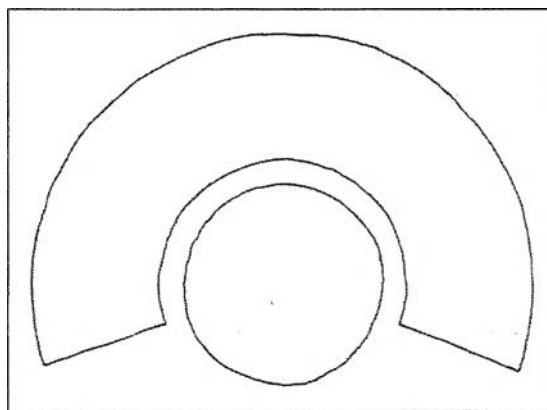
Сл. 229 Олинт, *Куќаџија на добра
среќа*, **андрон** со претпростор, основа
(според В.Грахам)

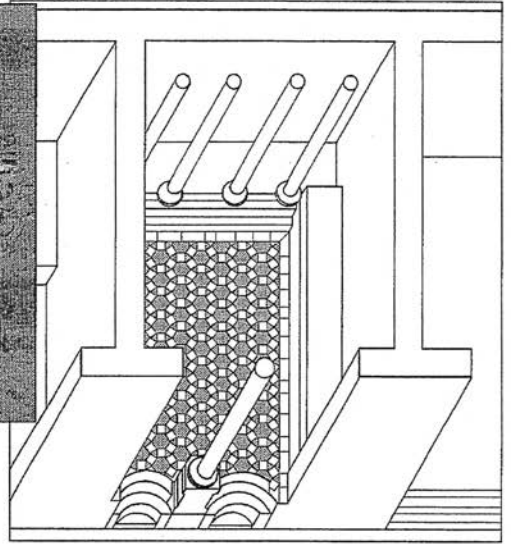
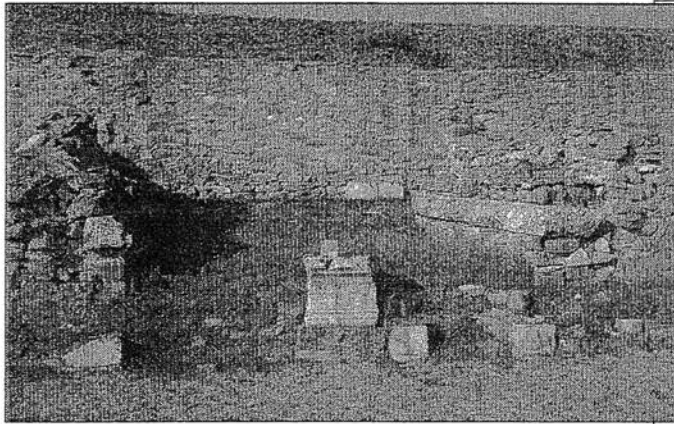

Сл. 230 **Триклинум**: 1. Lectus imus, а)
легло за домаќинот; 2. Lectus medius, б)
Locus consularis; 3. Lectus sumus; 4. mensa
(според А.Ајзинберг)

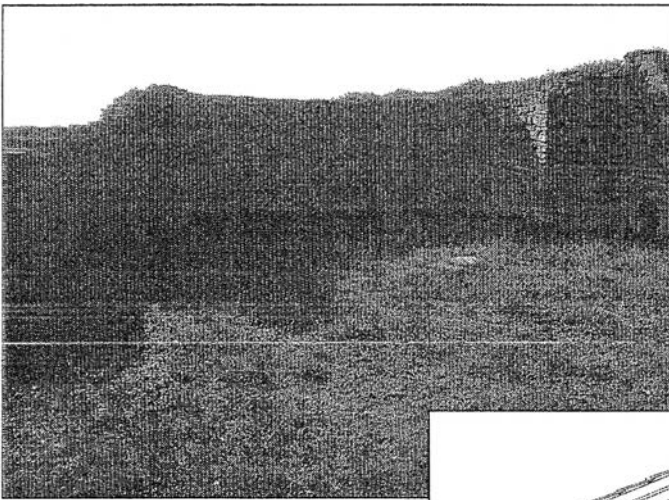

Сл. 231 **Стибадиј** (според А.
Ајзинберг)

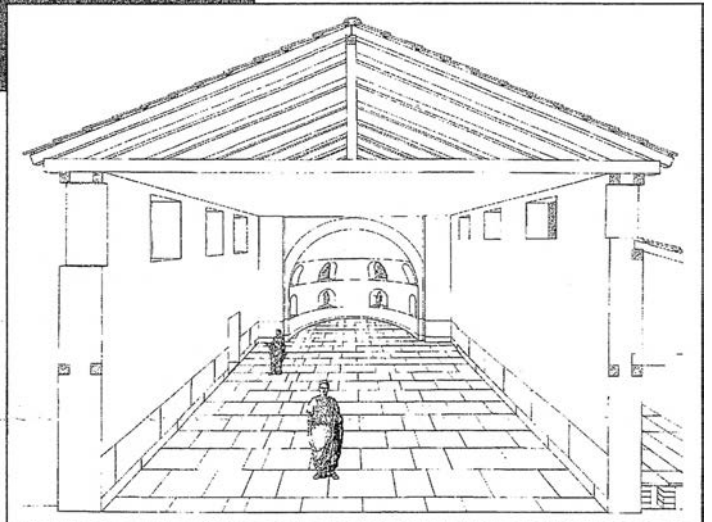

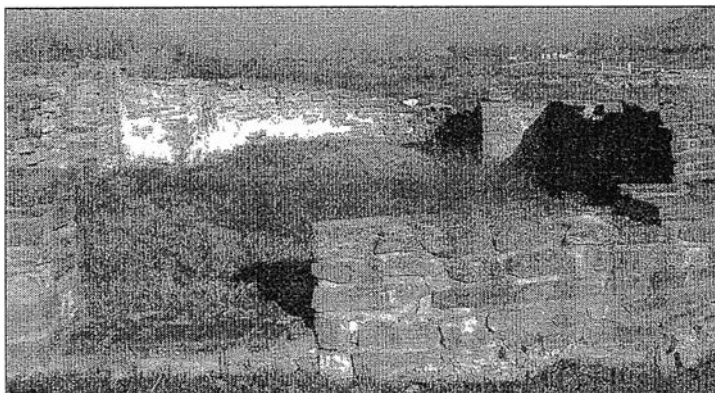
Сл. 232 Стоби, Кукаџа на Парџениј,
биклиниј 7, фотографија од денешната
состојба и аксонометрија (фото Герасимова)

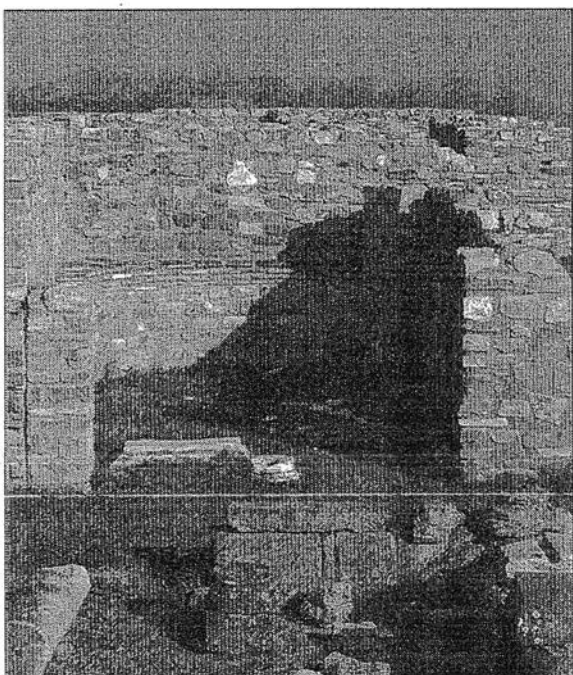
(фото Герасимова)

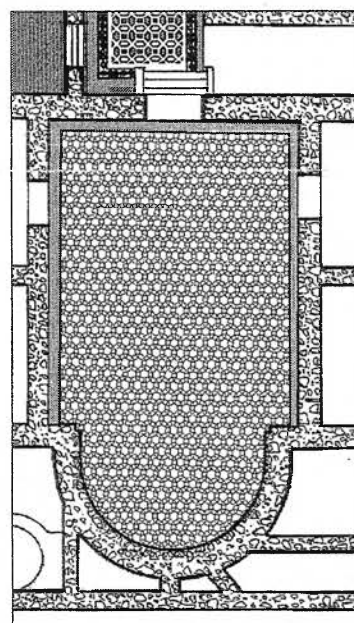
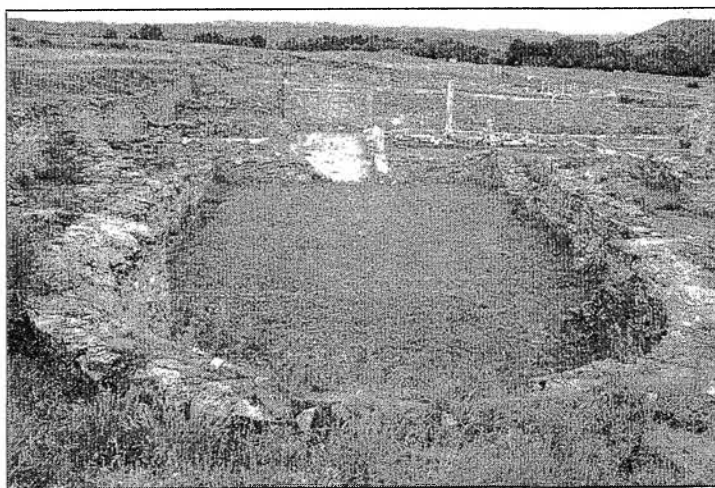
Сл. 233 Кукаџа на ГР
(Домус фулоника), големата
трпезарија, фотографија од
денешната состојба и можна
реконструкција

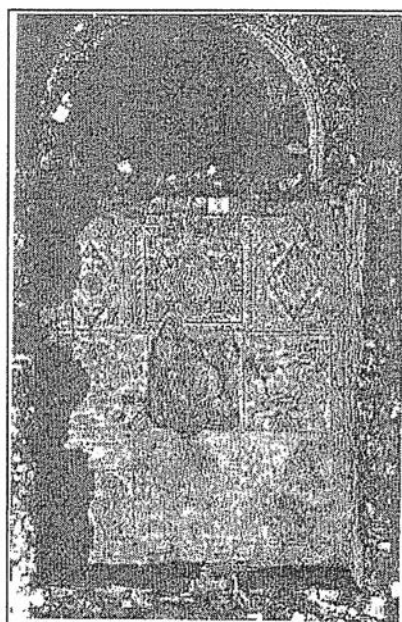
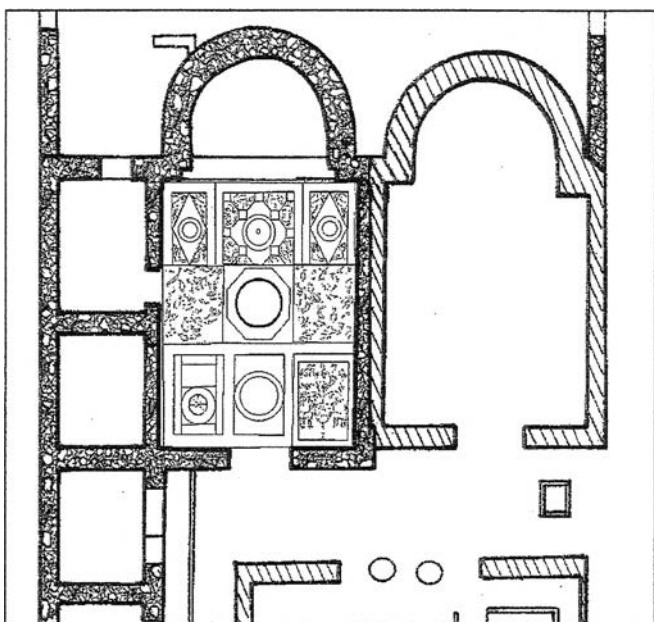
Сл. 234 *Куќаџа на ГР*
(Домус фулоника), мала
трпезарија (фото
Герасимова)

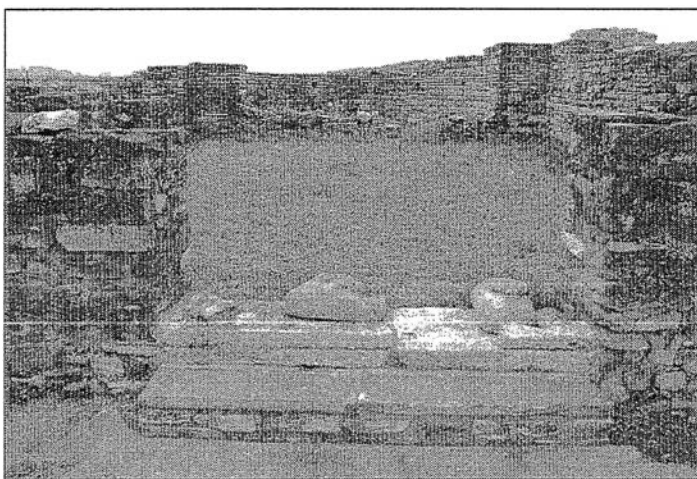
Сл. 235 *Стоби, Куќаџа на*
Парџениј, мала трпезарија (фото
Герасимова)

Сл. 236 *Стоби, Куќаџа*
на Парџениј, голема
трпезарија (фото
М.Тутковски)

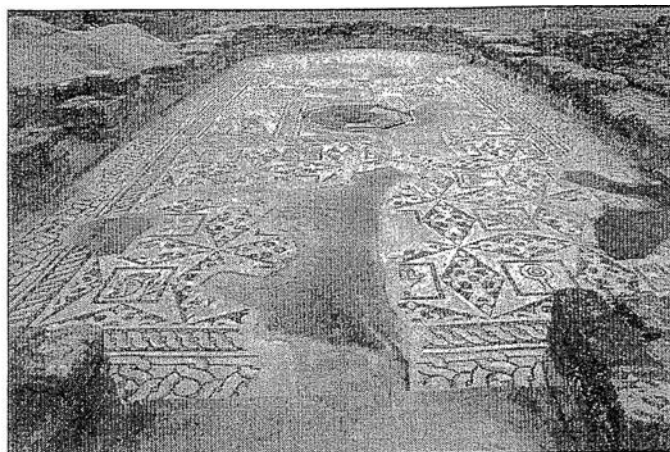
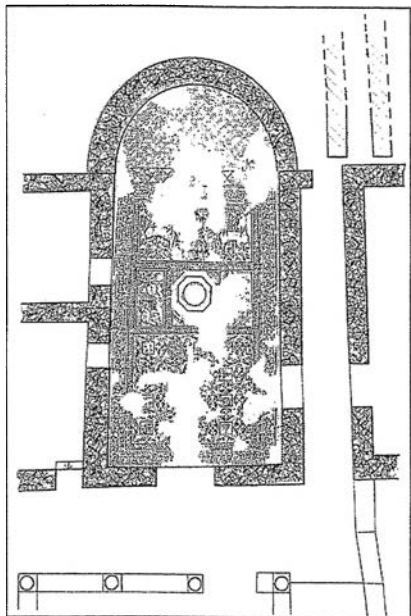
Трпезарија бр.3

Трпезарија бр.4

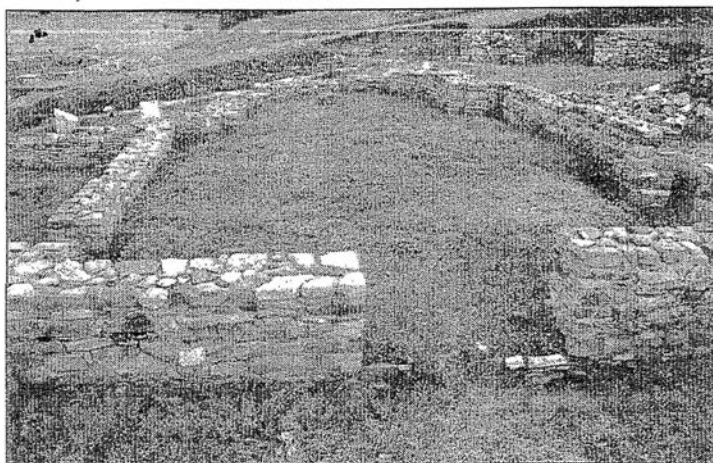
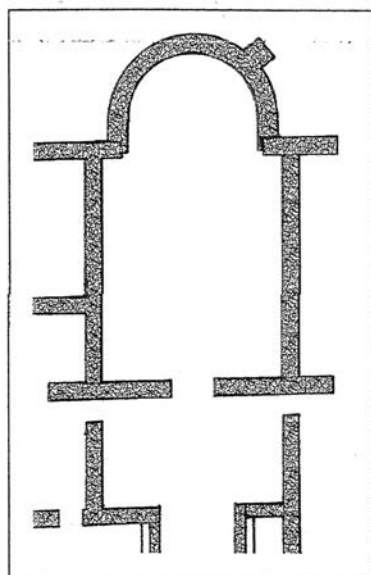

Сл. 237 Стоби, Куќата на Перистерија со двете **трпезарии**, основа и фотографии

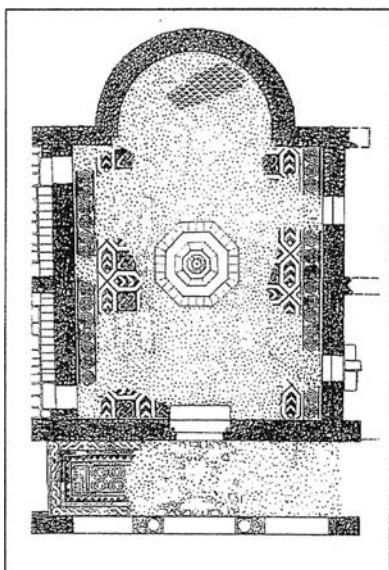
(фото М.Тутковски)

Сл. 238 Стоби, *Кукаџина на Полихарм*, **трпезарија**, основа и фотографија од денешната состојба

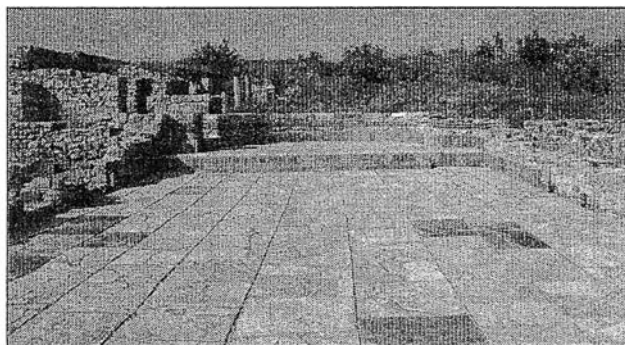
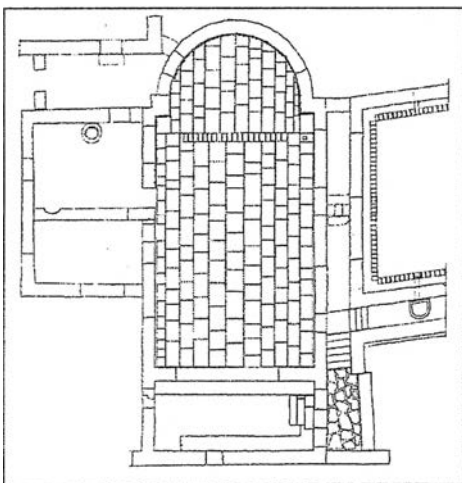
(фото М.Тутковски)

Сл. 239 Стоби, Т.н. *Епископска резиденција*, **трпезарија**, основа и фотографија од денешната состојба

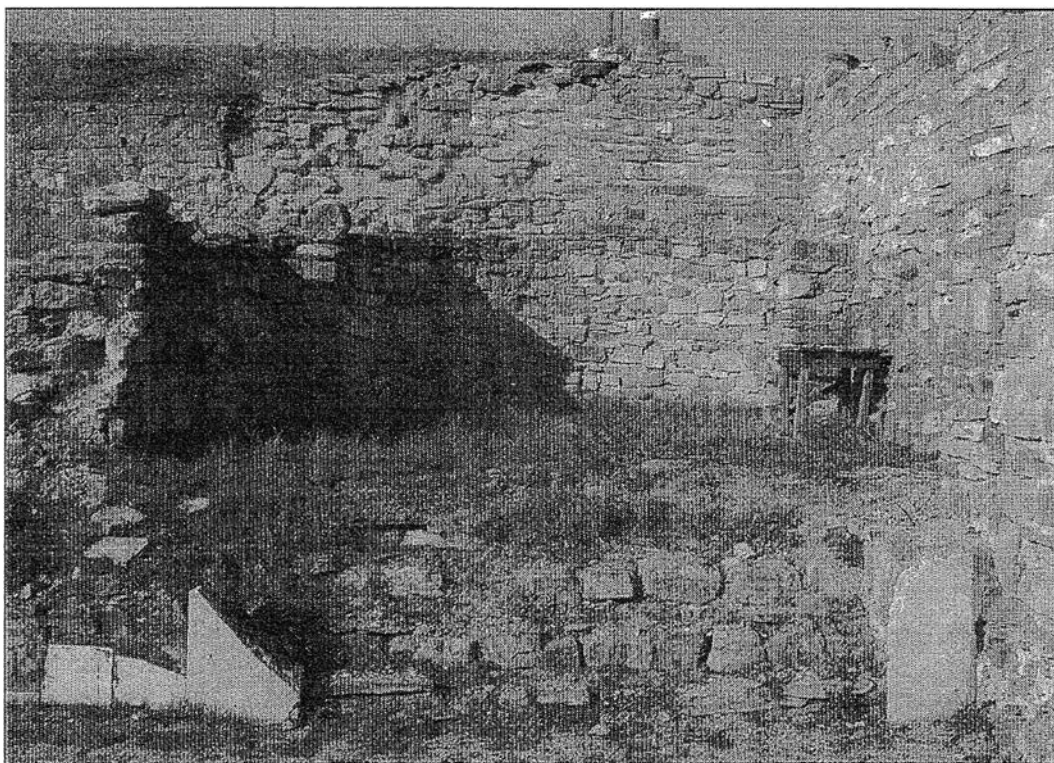
(фото А. Василкова)

Сл. 240 Стоби, Т.н. Коцкарница, трпезарија, основа и фотографија

(фото М. Тутковски)

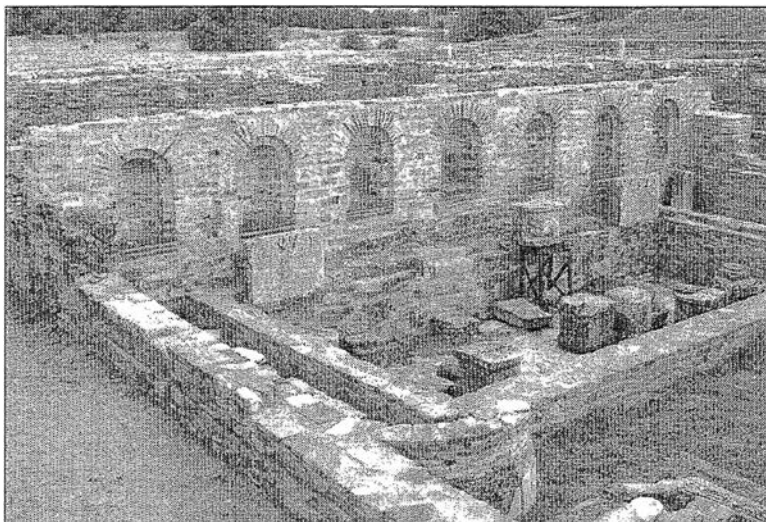
Сл. 241 Баргала, црковна резиденција, **трпезарија**, основа и фотографија од денешната состојба

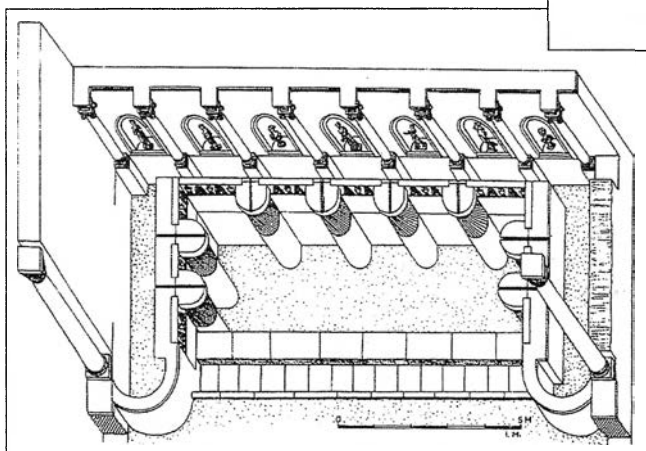
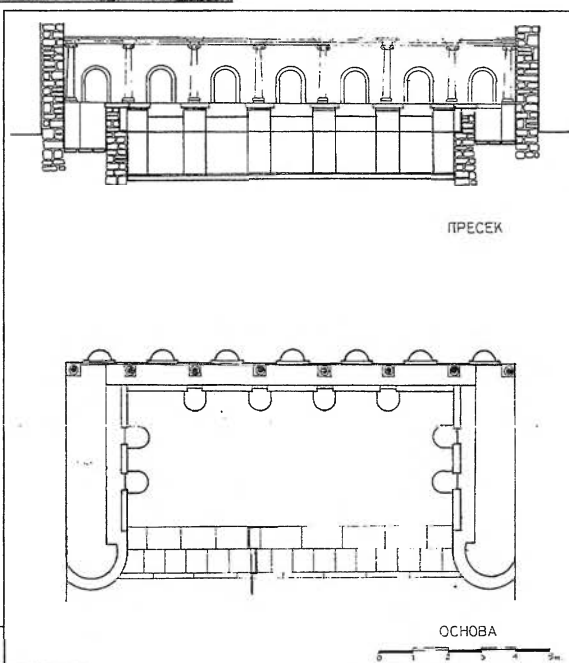
Сл. 242 Стоби, Кукаџа на Парџениј, **екседра** (фото Д.Герасимова)

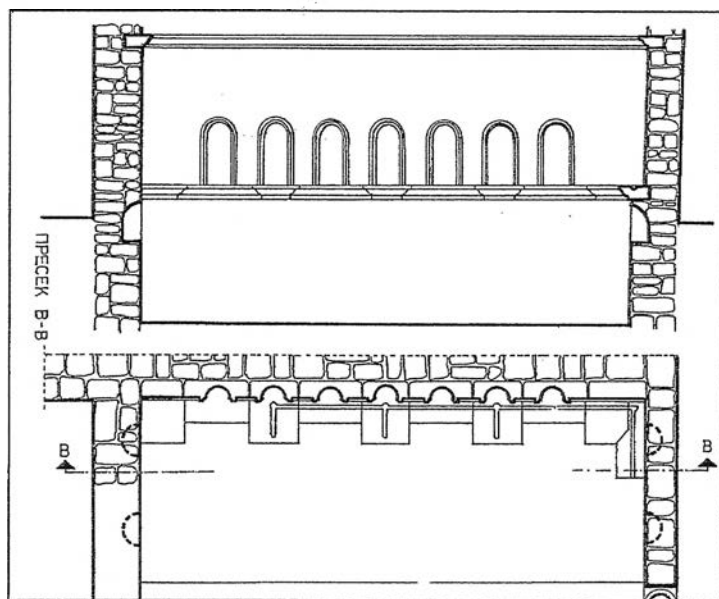
Сл. 243 Стоби, т.н. Ђиискојска резиденција, **екседра** (фото Д.Герасимова)

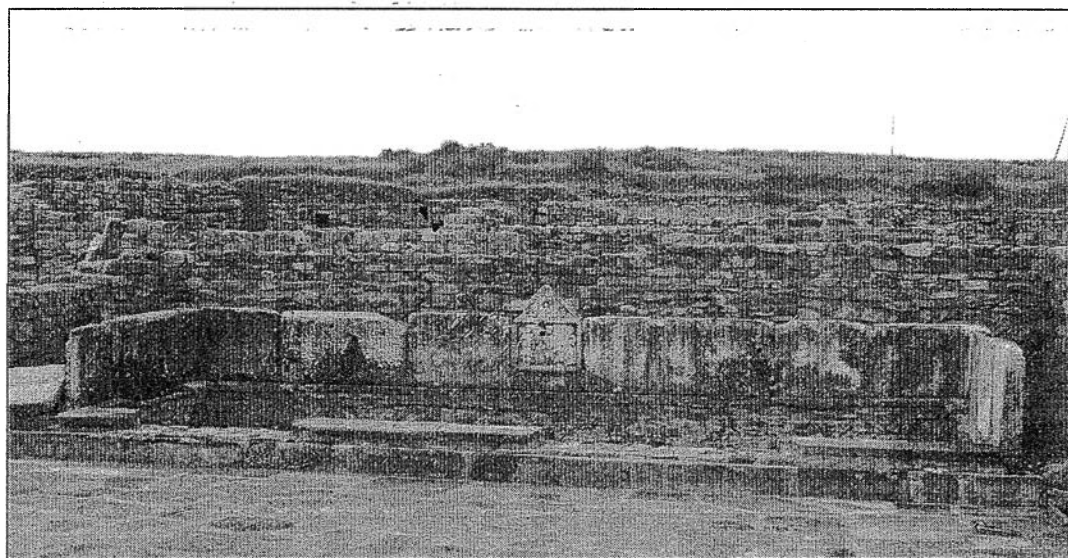
(фото М.Тутковски)

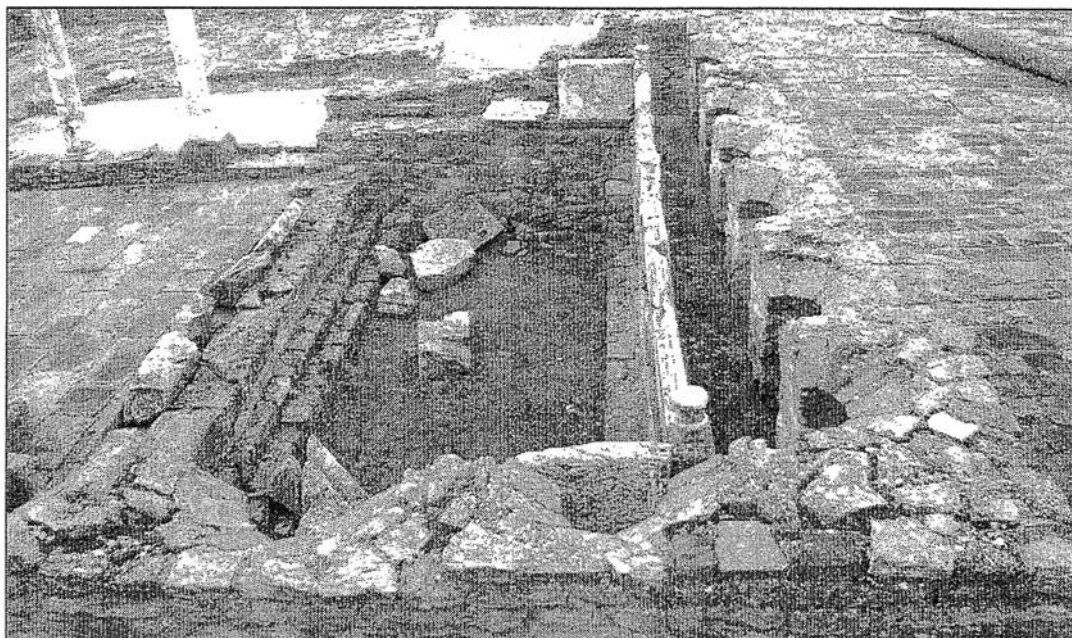
Сл. 244 Стоби, Кукаџа на
Парџениј, **фонтана** во
големиот перистил, основа,
пресек, реконструкција
(според И. Микулчиќ) и
фотографија од денешната
состојба

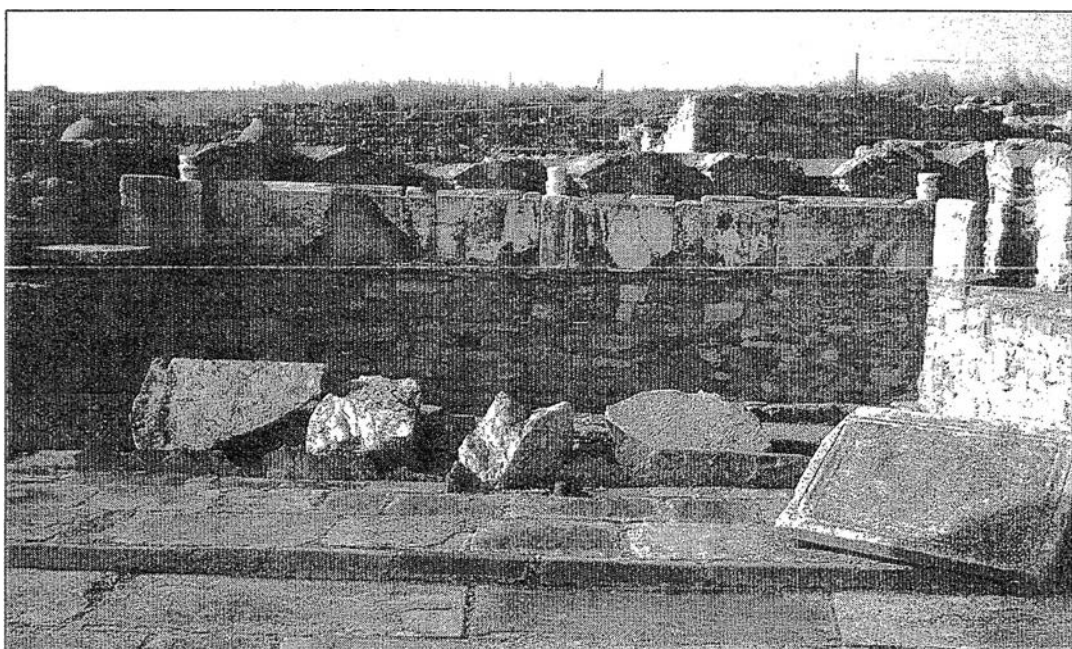
Сл. 245 Стоби, Кукаџа на Парџениј, **фонтана** во малиот перистил, основа и пресек

Сл. 246 Стоби, Кукаџа на Перџиерија, **фонтана** во перистилот

(фото М.Тутковски)

(фото Д.Герасимова)

Сл. 247 Стоби, Кукаџија на Полихарм, **фонтана** во перистилот

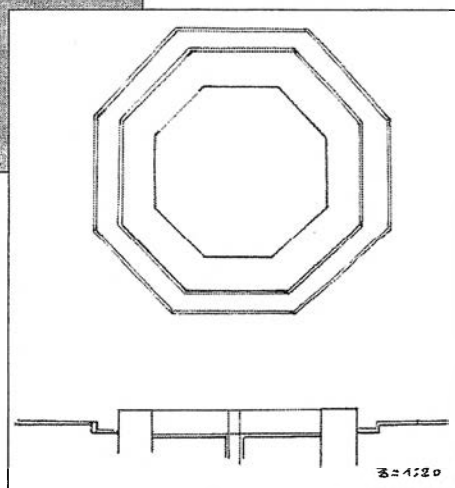

(фото Д.Герасимова)

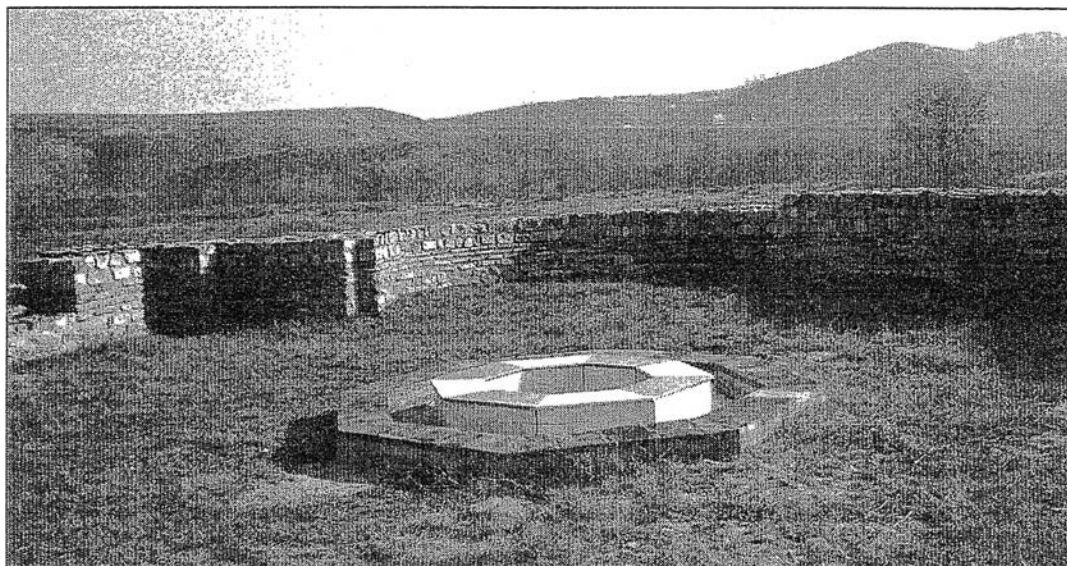
Сл. 248 Стоби, Т.н. *Коцкарница*, **фонтана** во перистилот

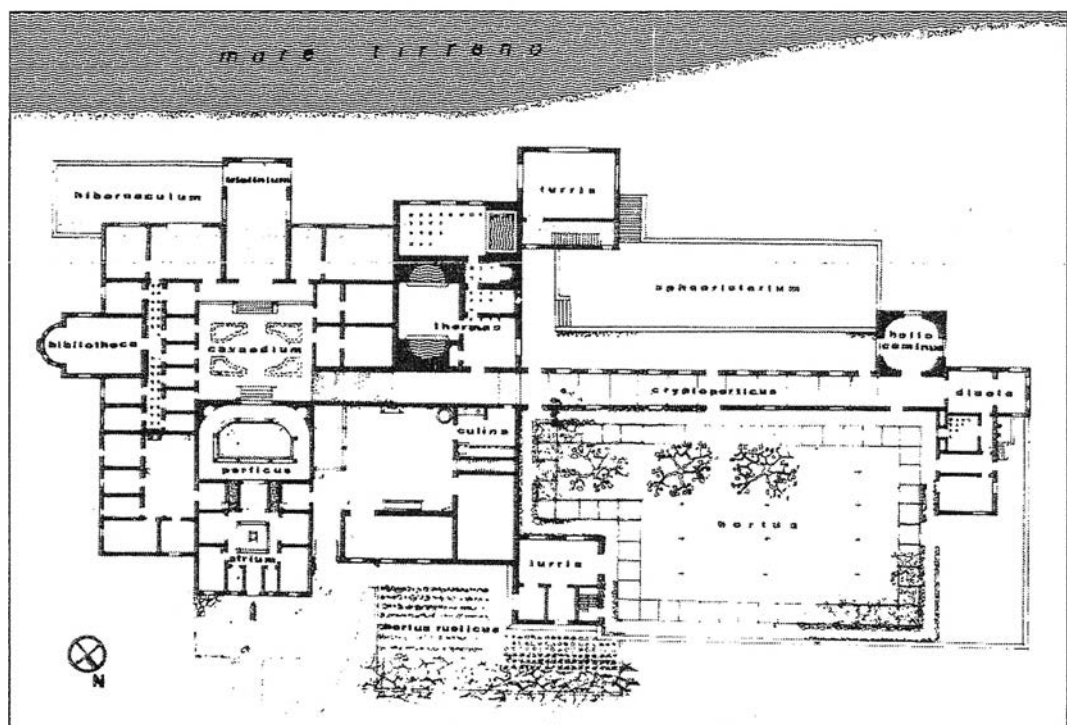
(фото М.Тутковски)

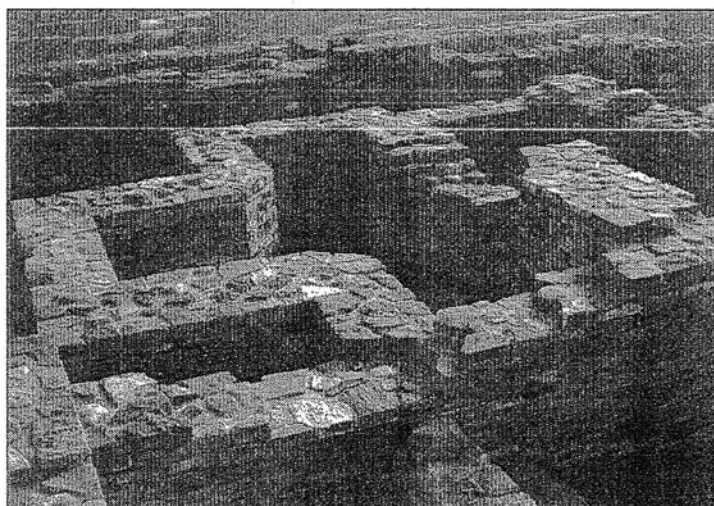
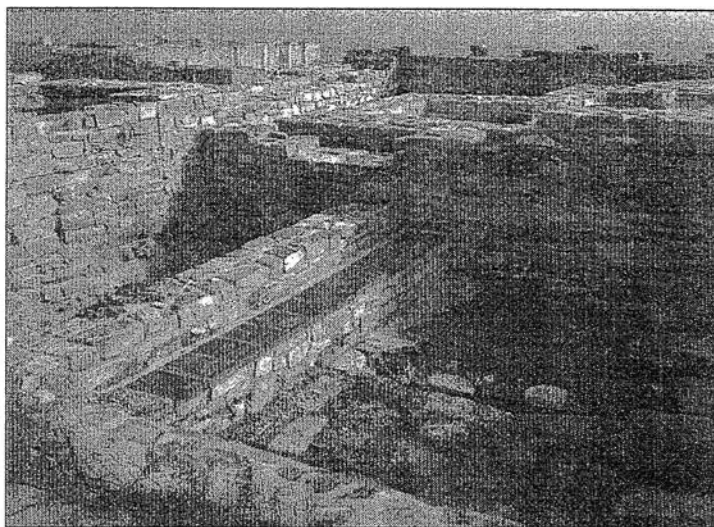
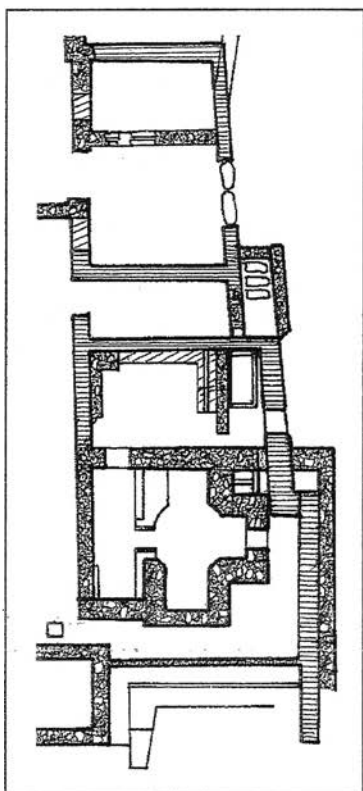
Сл. 249 Стоби, *Куќа на Полихарм*, **осумаголна фонтана** во трпезаријата, фотографија, основа и пресек (според Р.Пашиќ-Винчиќ)

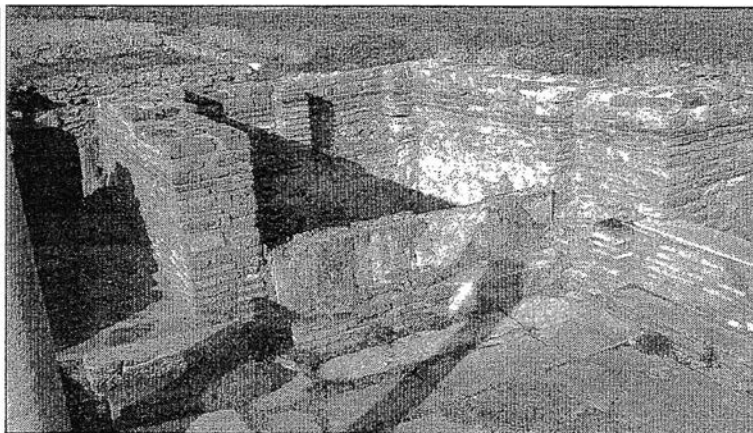
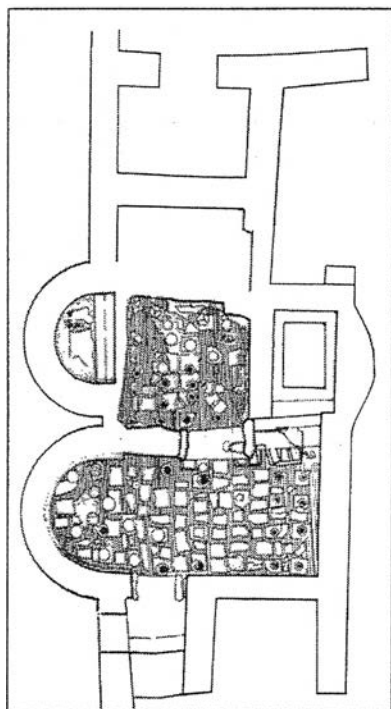
Сл. 250 Стоби, Т.н.Коцкарница, **осумаголна фонтана** во трпезаријата

Сл. 251 Тоскана, *Вилајна на Плиниј* со богата **градина**, реконструирана основа

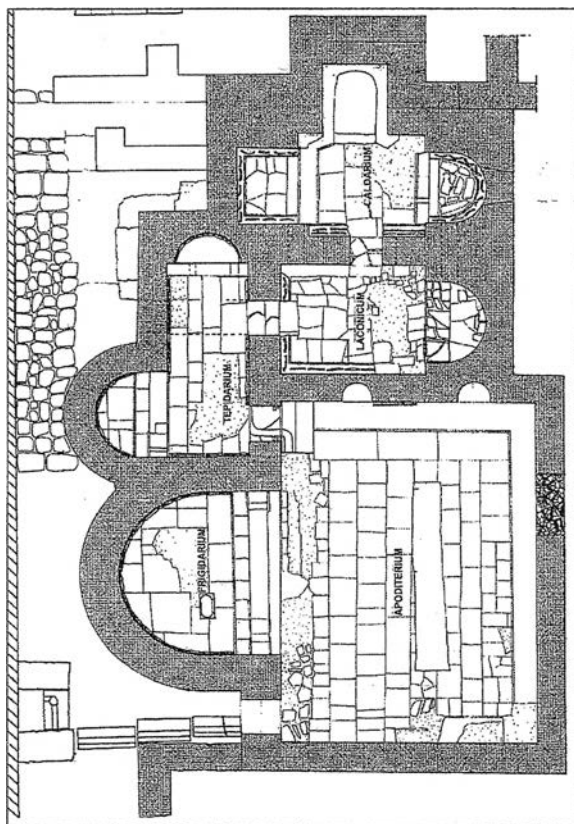

Сл. 252 Стоби, Кукаџа на Перистерија, дел од бањскиот комплекс, основа и фотографии (фото Д.Герасимова)

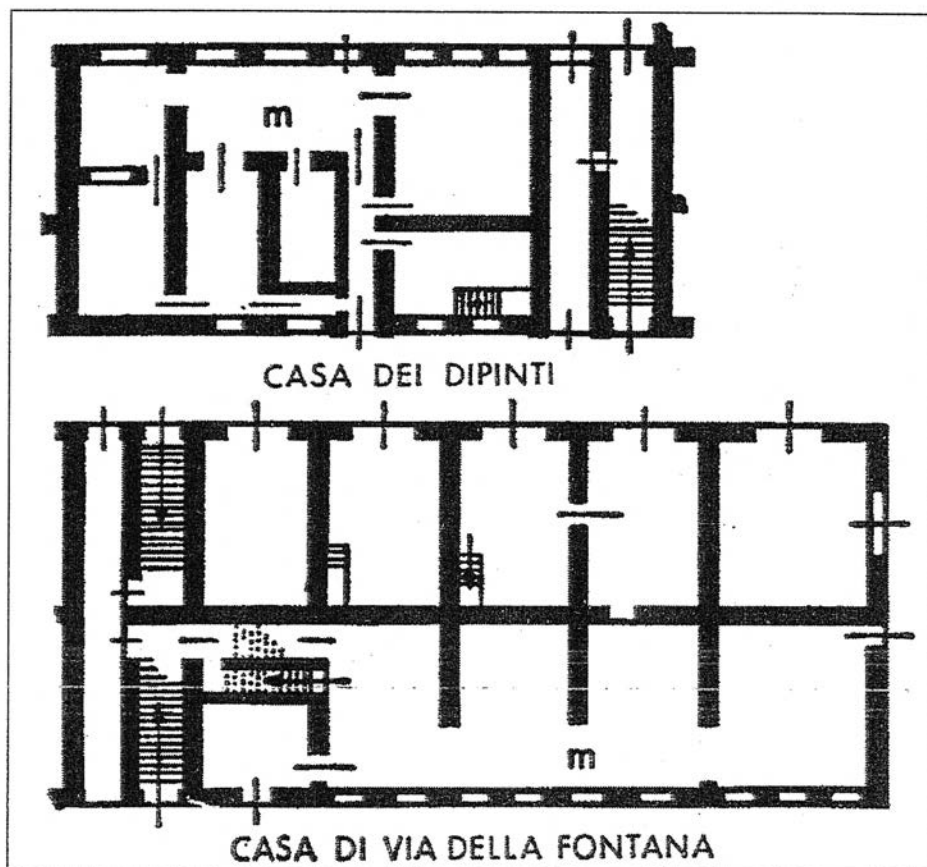

(фото Герасимова)

Сл. 253 Стоби, Т.н.Коцкарница, дел од
бањскиот комплекс, основа и фотографија

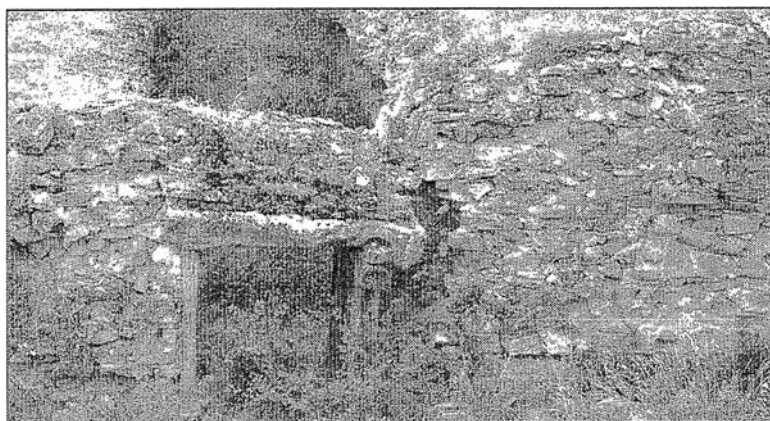
Сл. 254 Баргала, црковна
резиденција, бањски комплекс,
основа (според З.Белдедовски)

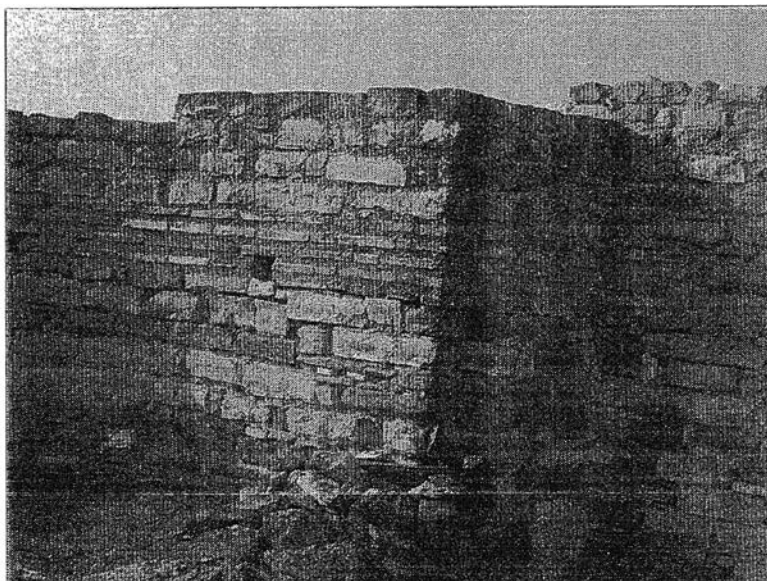
Сл. 255 Остија, основа на станови во инсулае со м=медианум (според Г.Хермансен)

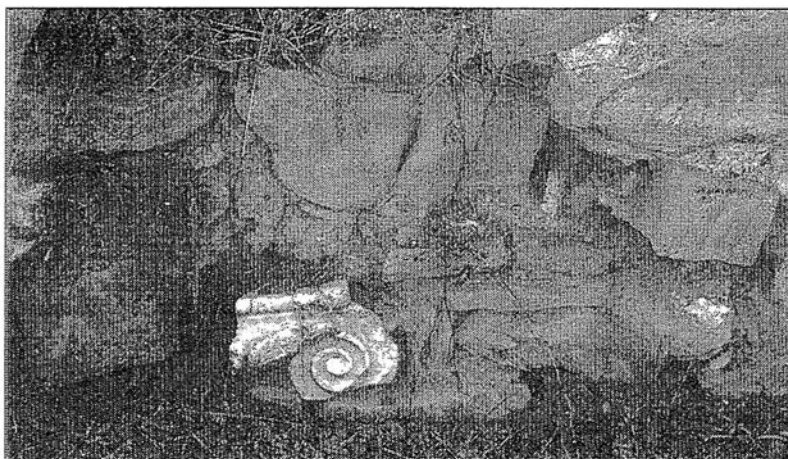
Сл. 256 Вардарски
Рид, станбен објект,
сид од иллийар

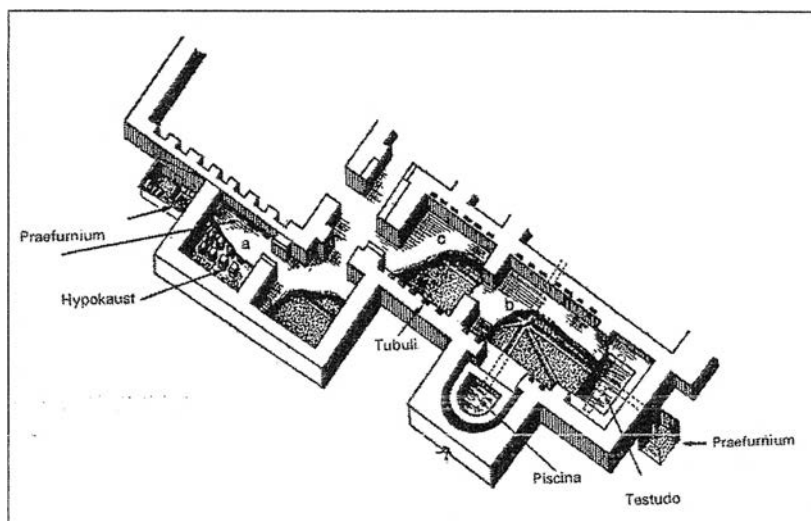
Сл. 257 Стоби,
Кукаџа на
Паршениј, оџус
инкерџум во
стопанскиот дел

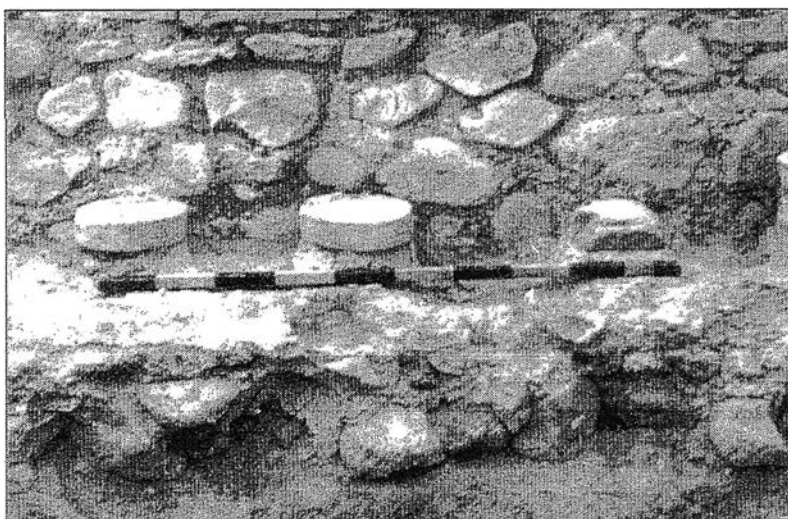
Сл. 258 Стоби,
Кукаџа на
Перистерија, оџус
миксијум во
трпезаријата

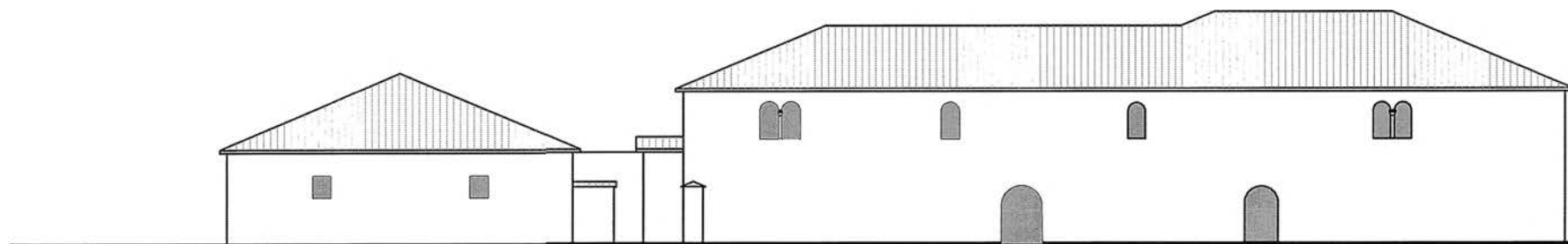
Сл. 259 Стоби,
Куќаџа на
Перистерија,
доцен сид со
вградени **сполии**

Сл. 260
Хипокаусти,
(според А.
МекКеј)

Сл. 261
Мишевска
воденица,
Немањици,
рустична вила,
остатоци од
хипокаустот во
калдаријот

Сл. 262 Стоби, Куќата на Партениј, реконструирана фасада

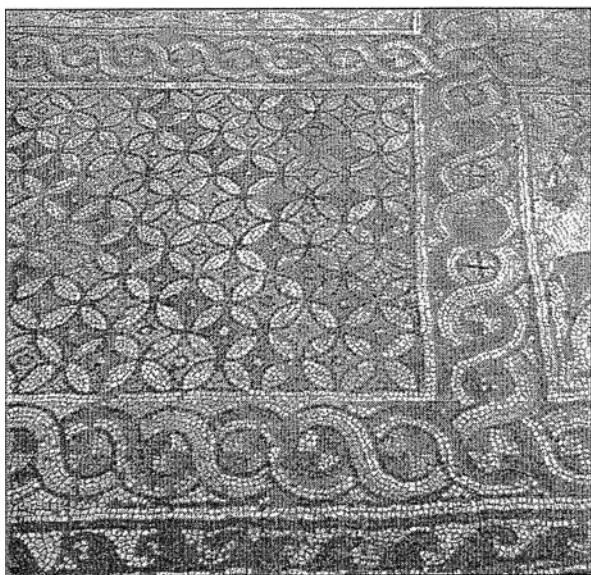
0 1 2 3 4 5 10 м.

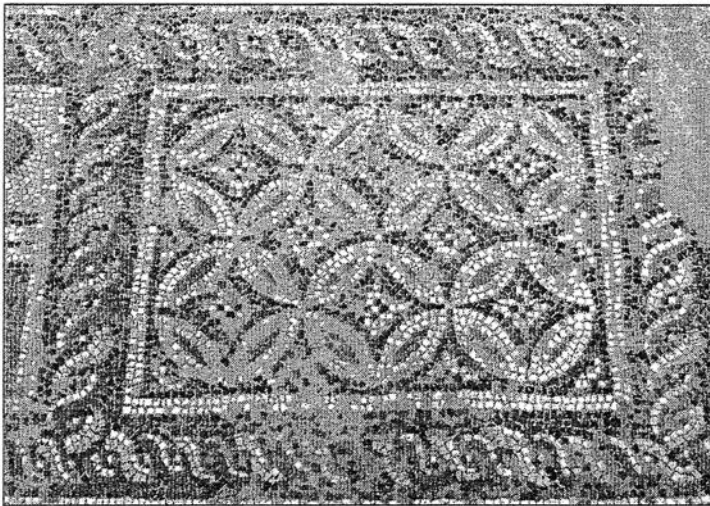
Сл. 263 Хераклеја,
црковна резиденција,
просторија 2, дел од
мозаичен под со рамка
од **меандар** и **плетенка**

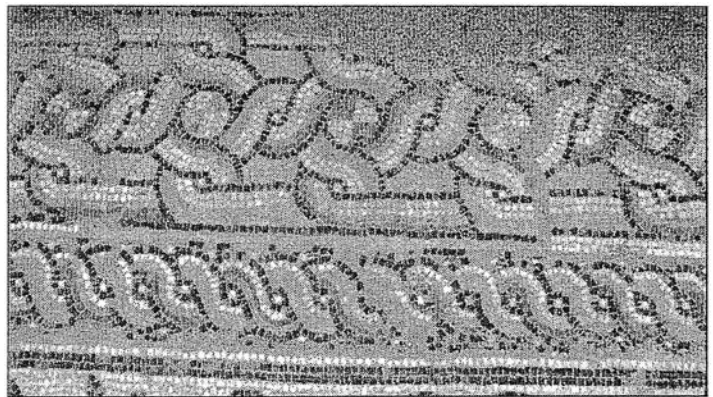
Сл. 264 Валандово,
приградската вила на ул.
Л.Колишевски бр.49,
мозаичен под со рамка од
тројна плетенка, 4.век

Сл. 265 Хераклеја, *црковна*
резиденција, трпезарија, дел од
мозаичниот под со мотив на
увртено јаже

Сл. 266 Херклеја,
црковна резиденција,
просторија 3, дел од
мозаичниот под со
мотив на **увртено јаже**

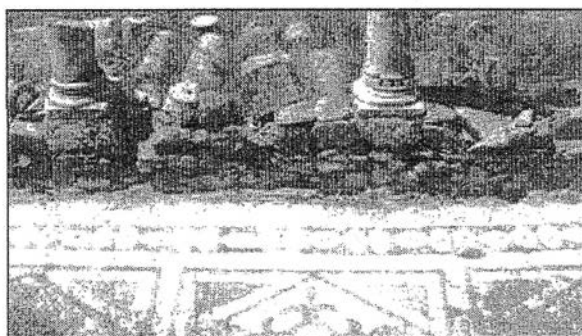
Сл. 267 Стоби, Куќа на
Полихарм, трпезарија, дел
од мозаичниот под со
врамувачки мотив на
увртено јаже

Сл. 268 Хераклеја, црковна резиденција,
трпезарија, дел од мозаичниот под со рамка
од **бранови**

Сл. 269 Валандово, приградска вила на ул. *Л.Колишевски 49*, поден мозаик со рамка од **бршлен** и увртено јаже

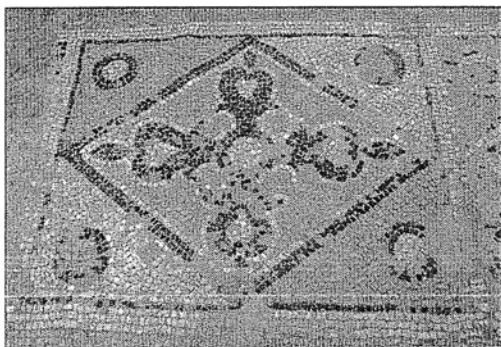
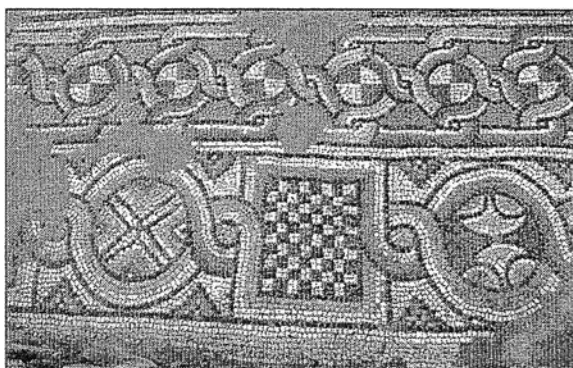

Сл. 270 Стоби, *Куќата на Пармениј*, трем, дел од мозаичниот под со низа од **астрагали**

Сл. 271 Хераклеја, црковна резиденција,
соломонов јазол, детаљ од мозаичниот
под

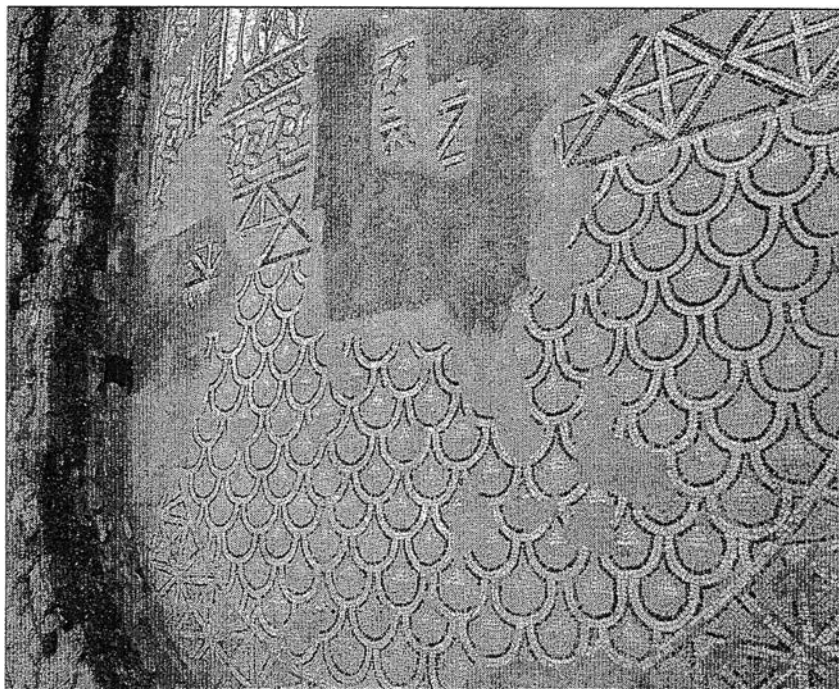
Сл. 272 Хераклеја, црковна
резиденција, просторија 4, дел од
мозаичниот под со рамка од
геометриски орнаменти

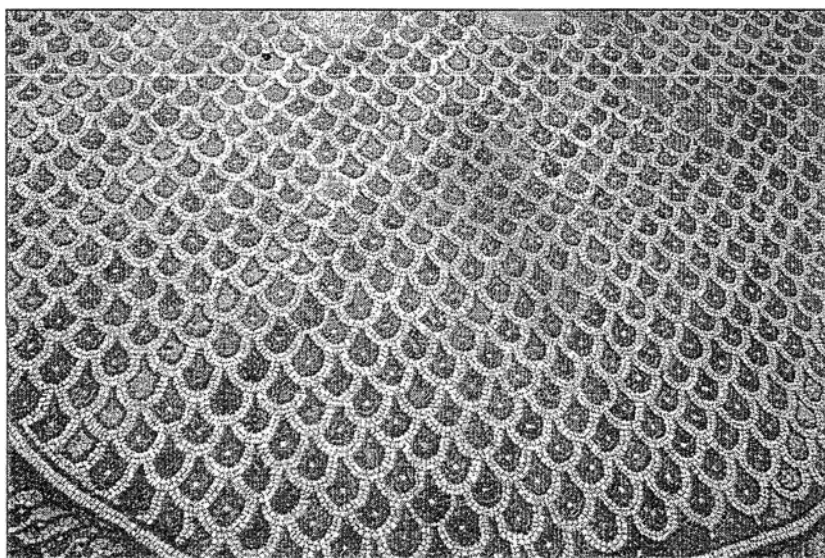
Сл. 273 Стоби, *Куќата на Полихарм*,
детаљ од тремот

Сл. 274 Миов Даб, Подвис,
мозаичен под од рустичната вила

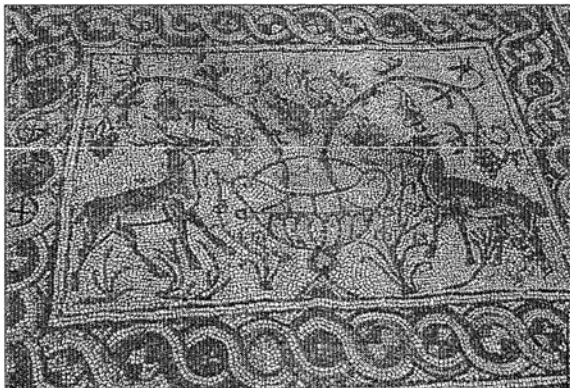
Сл. 275 Стоби, *Куќа на Полихарм*, трпезарија, апсидален простор со мозаичен под со мотивот рибини крлушки

Сл. 276 Хераклеја, *црковна резиденција*, трпезарија, апсидален простор со мозаичен под со рибини крлушки

Сл. 277 Стоби, Куќаџа на Полихарм,
трпезарија, детали од мозаичниот под
со зооморфни и вегетабилни
орнаменти

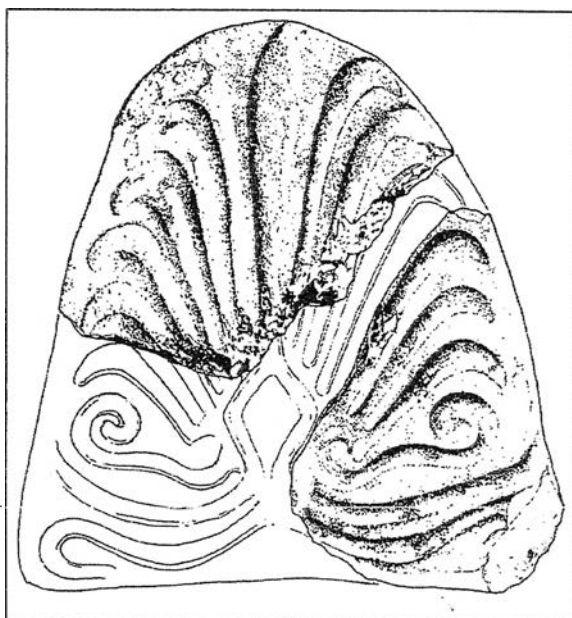

Сл. 278 Хераклеја, црковна
резиденција, трпезарија, детали од
подниот мозаик со зооморфни
симболични претстави

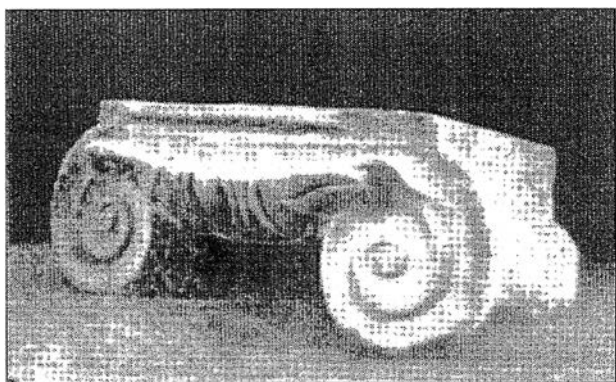

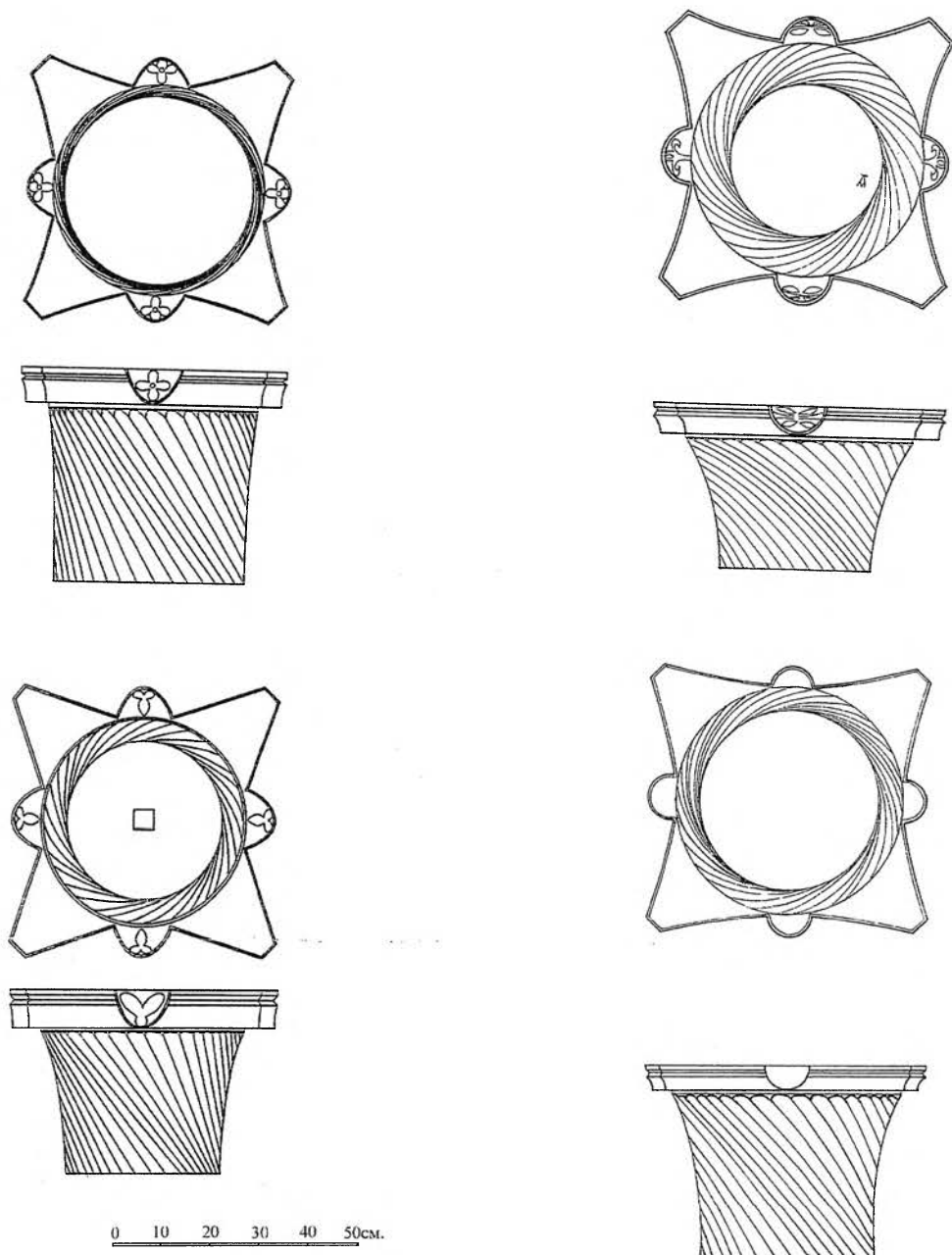
Сл. 279 Стоби, Цивилна базилика, фрагмент од сидна фреска, 2.век ст.е.-1.век н.е.

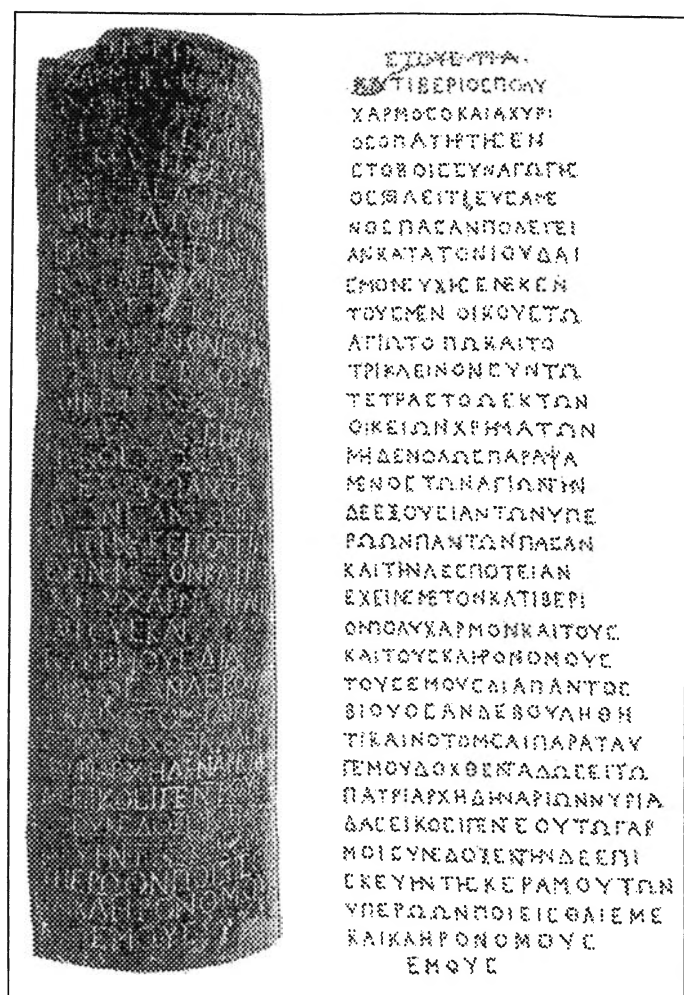
Сл. 280 Скопје, Студеничани, антефикс од куќа, 5.век ст.е. (според И.Микулчиќ)

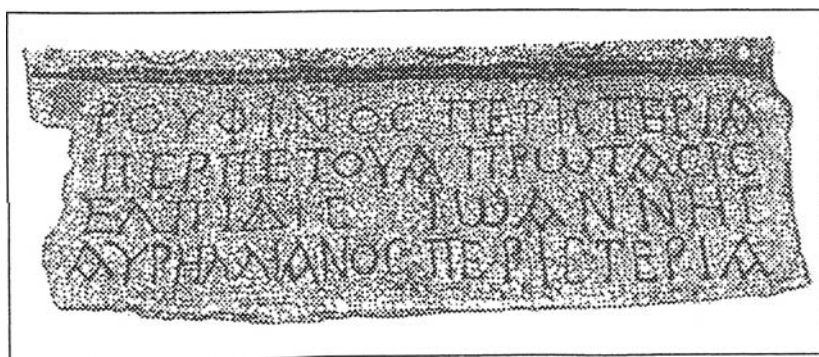
Сл. 281 Амзабегово, Барутница, јонски капител

Сл. 282 Стоби, тордирани **капители** од *Кукаша* на *Паршениј*

Сл. 283 Стоби, Кукаџа на Полихарм, мермерен столб со врежан текст на грчки јазик со името на Тибериј Клавдиј Полихарм, 164 г.н.е.

Сл. 284 Стоби, Кукаџа на Перистѣрија, дел од мозаичен под од трпезаријата 3, со натписот со името на Перистерија